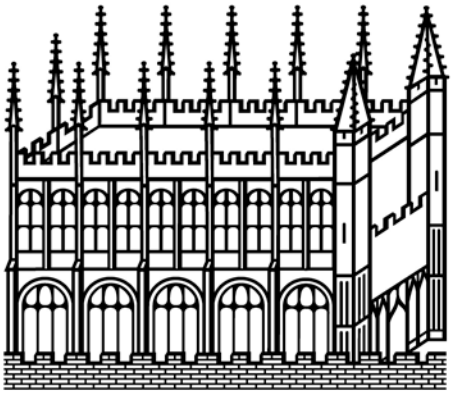

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

مجموعہ حاشیہ میرزاہد۔ ملاجلال تجشی مولوی عبدالحی درسی ہیں اس مجموعہ میں ۴ کتاب ہیں۔

۱۔ حاشیہ میرزاہد۔ یہ حاشیہ مصنفہ سید محمد زاہد ہروی کا ہے شرح محقق ملاجلال دوانی پر۔

۲۔ ملاجلال۔ یہ شرح ملاجلال دوانی کی ہے تہذیب پر جو تصنیفات علامہ تفتازانی سے ہے۔

۳۔ التعلیق العجیب۔ یہ حاشیہ شرح ملاجلال کا ہے مصنفہ مولوی عبدالحی۔

۴۔ القول البحیط۔ یہ رسالہ تحقیق جعل مؤلف اور جعل بسیط میں ہے مصنفہ مولوی عبدالحکیم

حاشیہ میرزاہد ملاجلال۔ از بحرالعلوم مولانا عبدالعلی۔

حاشیہ میرزاہد ملاجلال۔ از مفتی ظہوراللہ۔

حاشیہ میرزاہد ملاجلال۔ از بحرالعلوم

اصول فقہ

حسامی محشی۔ متن متین ہے مصنفہ مولانا حسام الحق بعہد علمائے فرنگی محل لکھنؤ جیسی۔

کتاب التحقیق۔ معروف۔ غایۃ التحقیق یہ شرح حسامی کی ہے از مولوی عبدالعزیز بن احمد البخاری بحث علمائے فرنگی محل

اصول شاشی۔ محشی۔

توضیح تلویح مع سہ حاشیہ۔ مصنفہ صدرالشریعہ۔

۱۔ حاشیہ چلپی۔ مصنفہ حسن چلپی

۲۔ حاشیہ شیخ الاسلام۔ مصنفہ ملاشیخ الاسلام

۳۔ حاشیہ خسرو۔ مصنفہ ملاخسرو۔

اشباہ النظائر۔ شرح عموی از سید احمد بن محمد حنفی۔

شرح مسلم الثبوت۔ مصنفہ بحرالعلوم ملاعبدالعلی بحث علمائے فرنگی محل

نورالانوار۔ شرح منار اصول فقہ مین تصنیف مشہور از ملاجیون استاد اورنگزیب بہ خوشی۔ حاشیہ۔ قمرالاقمار و رسالہ اکام النفائس و رسالہ نور ربیع الجنان۔

مجموعہ نورالانوار۔ مع سہ رسالہ حاشیہ پر بالاستیعاب ہین بہت عمدہ مجموعہ مفید طلاب۔

۱۔ رسالہ قمرالاقمار۔ کامل مصنفہ مولوی عبدالحلیم

۲۔ تنویر المنار۔ از بحرالعلوم مولانا عبدالعلی۔

۳۔ دائرۃ الوصول۔ از ابوعبداللہ محمد بن مبارک شاہ

علم کلام

حاشیہ میرزاہد۔ شرح مواقف از تصنیفات مولوی محمد زاہد بن مولوی اسلم الحسینی الہروی۔

شرح مواقف۔ کامل ہشتش موقف پہ مع آجنگ پوری نہین جیسی تھی جو بہت تحشی جدید طبع ہوئی ہے جسمین چھ موقف ہین حسب تفصیل۔

۱۔ موقف اول۔ در تعریف علم کلام و موضوع

۲۔ موقف دوم۔ در توضیح امور عامہ۔

۳۔ موقف سوم۔ در اعراض نفسانیہ و صفات ثبوتیہ و سلبیہ

۴۔ موقف چہارم۔ در تشریح جوہر۔

۵۔ موقف پنجم۔ در مباحث الٰہیات۔

۶۔ موقف ششم۔ در مباحث سمعیات۔

شرح عقائد نسفی۔ محشی از ملاسعدالدین تفتازانی۔

حاشیہ خیالی محشی۔ بہ شرح عقائد نسفی۔

حاشیہ عبدالحکیم۔ سیالکوٹی بہ خیالی کہ شرح عقائد نسفی کی ہے مصنفہ مولوی عبدالحکیم سیالکوٹی۔

فرائض

فرائض شریفی محشی۔ شرح سراجیہ علم فرائض مین بغیر بیان تقسیم ترکہ و میراث مصنفہ سید شریف علی جرجانی مع دو رسالہ مسیان بالعشتہ منقص الوضوء بالقہقہہ و بعجیۃ النبی ان ان خیر البشر مصنف مولوی محمد عبدالحی۔

ح ملا جامی محشی - مطبوعہ قدیم یہ شرح کافیہ کی ہے
نفہ ملا عبد الرحمن جامی مع رسالہ تقریر حاصل و محصول
مولوی خادم احمد -
شیہ جمال و حاشیہ عبد الرحمن - دونوں حاشیے
ح ملا جامی کے بڑے معتبر حاشیہ ہیں -
ی شرح کافیہ - مصنفہ محمد بن الحسن استرابادی مطبوعہ
مع ہذا کلاں دو جلد ہیں -
۱- جلد اول - تا بحث مجردات ہے -
۲- جلد ثانی - بحث مبنیات سے تا بحث حروف قسم کتاب
ب الاعراب - مصنفہ مولوی عبید اللہ -
یل الکافیہ - شرح کافیہ مصنفہ مولوی عبد الحق خیر آبادی
شیہ عبد الغفور - مصنفہ مولوی عبد الغفور مع تکملہ
عبد الحکیم شرح ملا جامی کا نادر حاشیہ ہے دو جلد ہیں
عبد الغفور ہندسہ ۳۵۲ پر ختم ہے اور تکملہ
۱۶۴ پر -
ن الاصول نحو - مصنفہ مولوی محمد حسن خان بہادر
صدور سابق کانپور -
ض - فارسی شرح مبسوط و معتبر کافیہ کی
نفہ مولوی عبد الغنی چار جلد ہیں -
۱- جلد اول - مقدمہ کتاب سے تا بحث ما و لا مشبہتین بلیس
۲- جلد دوم - بحث منصوبات سے تا بحث نوابع -
۳- جلد سوم - مبنیات سے از مضمرات تا اسلوب عمل -
۴- جلد چہارم - بیان میں عوامل معنوی سے تا ختم کتاب ہے

کتب منطق

منطق - نادر مجموعہ جملہ کتب شامل ہیں -
۱- رسالہ صغری
۲- رسالہ کبری -
۳ ایساغوجی
۴ مختصر المیزان
۵- میزان المنطق
۶- تہذیب
۷- مرآۃ المنطق
۸- تعریف الاشباہ
۹- تعلیقات تعریف الاشباہ
۱۰- ملخص بدیع المیزان -
۱۱- رسالہ مقولات عشر -
۱۲- رسالہ جواہر مضیہ -

شرح تہذیب - عربی - مصنفہ مولانا سعد اللہ و الدین تفتازانی - حواشی مولوی عبد الحی مع شرح ضابطہ از مولوی عبد الحکیم و مولانا مفتی سعد اللہ و مولانا ابو الفتح و مولانا شیخ الاسلام ایضاً - فارسی متن شرح فارسی از مولوی محمد اسلم -

بدیع المیزان - مصنفہ مولوی عبد اللہ بن العلاء عثمانی قال اقول - یہ شرح ایساغوجی کی ہے جو مصنفہ اثیر الدین ابہری ہے -

قطبی منطق - مصنفہ ملا قطب الدین درسی کتاب - میر قطبی - از میر سید شریف علامہ -

رسالہ ایضاحات - مسمی بہ مبحث المختلطات یہ حاشیہ قطبی کا ہے -

حاشیہ عبد الحکیم - بر قطبی و میر قطبی از ملا عبد الحکیم

شرح سلم - ملا مبین المسمی بہ مرآۃ الروح صباح تصورات و دیگر رسالہ تصدیقات شرح سلم ملا مبین مصنفہ مولانا محمد مبین -

شرح سلم قاضی مبارک یہ منتہیات شرح سلم قاضی مبارک مصنفہ قاضی محمد مبارک -

منتہیات شرح سلم - قاضی مبارک - مصنفہ - قاضی محمد مبارک -

ہدیۃ المختار - یہ شرح رسالہ عضدیہ ہے منطق میں -

ولهذا نقطه ندهند در حروفیکه مشابه بغیر خود اگرچه بما بعد متصل بود چون همزه و الف و کاف و لام و میم و واو
و یا و بعضے ازین حروف آنها نند که آنرا نقطه دهند موصول بما بعد خود باشند یا منفصول و آن با و تا و ثا و
جیم و خا و ذال و زا و شین و ضا و ظا و غین بجهت اشتباه اینها در فصل و وصل و بعضی را ازینها جز در وقت
وصل نقطه ندهند و آن فا و قاف و نون و یاست زیرا که اینها در حالت فصل غیر مشابه بودند و شین را
سه نقطه دادند بجهت مطابقه اشیان آن و بعضے اکتفا بر یک نقطه نمایند زیرا که فرق میان معجمه و مهمله
بیک نقطه حاصل میشود و الله اعلم بالصواب رب اغفر وارحم واجعله مقبولا فی قلوب الناس ببرکة النبی و آله و اصحابه

خاتمة الطبع

الحمد لله والمنة که کتاب فوائد انتساب جامع مسائل صرفیه حل مغلقات دقائق عربیه حاوی
ابواب و فصول مسمی به **رکاز الاصول** مؤلفه قدوة العلماء رأس المتصوفین مولوی **سید**
شاه حمایت علی مغفور کاکوروی شرح متن متین فصول اکبری که در علم تصریف نزد علمای
متبحرین مستند و معتمد است و متداوله درس و تدریس فضلای کاملین و مدرسین ماهرین و همانا این
شریف و فن لطیف آله شناخت علوم دینیه است که مدار علم تفسیر و حدیث و فقه و رکن دین مبین ست
و معرفت احوال بناے هر لفظ که قالب معانی و حکمت ست مبنی برین ست و بغیر از درک مصدر و صیغها
اشتقاقی و اسمار و غیره ماهیت و ماده هر لفظ کما حقه دریافت و در مجرد و مزید تمیز نمودن و بمعنے
مستعمله آن فرار سیدن و مقاصد و محل و محاورات زبان عرب فهمیدن بس محال و دشوار
ست و این متن و جیز من تصنیفات افضل علما و متاخرین اکمل فضلاء کاملین
مولوی سید علی اکبر الله آبادی ست که از همقران گوی سبقت و ذهانت
ربوده و انموذجے درین علم لطیف از و یادگار مانده

در مطبع نامی مجمع کمالات مهور منشی نولکشور مقام لکهنؤ
بماه دسمبر ۱۸۷۹ع مطابق ماه محرم الحرام ۱۲۹۷ھ
حلیه طبع پوشیده مقبول طبایع
عالم و عالمیان گردید

بعضے مصدریست پس اتصال آن خلاف قیاس بود چنانکه آن ناصبه نه مخففه را یا کلمه الا وان شرطیه نه مخففه
را یا کلمه لا متصل نگارند نحو احب ان لا تفارقنی و الا تفعلوز یرا که بعد ان مصدریه چون مفرد واقع شود آنرا
بآن متصل ساختند چنانکه در معنی جزر ویست و نیز چون ناصب و جازم را اتصالی ست با فعل پس ناگزیر
که آنها را همچو جزء سازند و چیزے را که آنها را از فعل آنها جدا ساخته و لهذا کے را با لا متصل نگارند چون کیلا
یخرج بخلاف ان مفسره چون کتبت الیه ان لا یفعل که ما بعد آن جمله است و جمله با آن مفسره همچو مفرد نیست
تا متصل نگارند و همچنین ان مخففه را با لا متصل نه نگارند برای فرق میان مصدریه و مخففه و مصدریه اولی ست
به تخفیف از جهت کثرت آن و قلة مخففه و بر تقدیر ضمیر بعد مخففه مانع وصل ست و ان شرطیه را با لا متصل نگارند
بجهت کثرت استعمال بدلیلی که دران ماضیه گذشت بخلاف آن مخففه و نیز تا فرق شود میان مخففه و شرطیه
و ان مصدریه و ان شرطیه را بلم و لن متصل نگارند زیرا که این هر دو مختص بمضارع اند پس ان و ان را با هر دو
کثرت استعمال بنا شد بخلاف لا و نیز در آخر لالین ضعیف ست که گاهی جای ساقط شود پس کلمه لا گویا
کلمه یک حرفی ست پس رواست که آنرا با قبل ان متصل نگارند و نون ساکن از جمیع کلماتیکه ما بعد خود
متصل نگاشته شوند نه نویسند تا اتصال متاکد شود بانکه قیاس در ردغم و قتیکه از کلمه دیگر بود اظهارست
در کتابته از جمله کلماتیکه حق آن فصل ست و متصل نگارند حبذا ست زیرا که بعد امتزاج معنی پیدا
کرده است که سابق نبود و آن معنی مدح ست پس هر دو بمنزله یک کلمه شدند و کلمه وی که برای تعجب ست
که آنرا با کاف متصل و مخفف متصل نگارند نحو ویکانه لا یفلح الکافرون و ویکان لبیس هم سمع زیرا که وی را
با کاف خطاب متصل نگارند نحو ویک پس کان را جاری مجری آن کردند و از انجمله ثلثمائة و ستمائة است بجهت
کثرت استعمال و همچنین خمسمائة و سبعمائة و جزء آن نزد بعضے و لفظ یوم و عین را با کلمه از متصل نگارند بر تقدیر
بنای این هر دو بر فتح در وقت اضافه بسوی کلمه از نحو جلست یوم مُذ ای قام زید حسنة و ای ذهب عمر و کذا
منفصل نگارند زیرا که کلمه از را چون مقطوع از اضافه کردند آنرا با مضاف الیش عند البناء بمنزله یک کلمه گردانیدند
بجهت جبر نقصان و اعراب منافی این جعل ست و بسیارست که در اما لا اعراب نیز انهارا متصل نگارند برای
حمل بر صورت بنا و همچنین قیاس سائر اسماء زمان قبل و بعد و زمان از و ساعة و الف و لام تعریف
با مدخولش همیشه متصل نگارند بجهت کثرت استعمال که مقتضی تخفیف ست اگرچه حق نزد خلیل انفصال ست
همچو کلمه هل و بل زیرا که ال تمامه حرف تعریف ست نزد وے بخلاف سیبویه که نزد وی حرف تعریف لام ست
فقط و همزه همزه وصل ست برای تقدم را ابتدا بساکن بدانکه برای فرق درمیان انبیته کلمات وضع
کرده اند اشکال حرکات و سکنات و شد و مد و برای فرق میان حروف وضع کرده اند اشکال نقاط

تابع مانکردند بجهت بقاء صیغه مفرد در تثنیه ند در جمع بجهت زوال تا وی افزایند و او بعد لفظ عمر بالفتح وقتیکه علم
باشد در حالت رفع و جر ند در حالت نصب تا تمیز یابد از لفظ عمر بضم عین و فتح میم که غیر منصرف ست بجهت علمیت
و عدم تقدیر سے و اختصاص زیاده در اول ند در ثانی بجهت خفته ویست که از انصراف پیدا شده با وجود تصرف
در آخر وے والف و یا نیفزودند تا التباس منصوب بمضاف لسوی یا متکلم نشود وقتیکه غیر علم بود نیفزایند
زیرا که علم کثیر الاستعمال ست لهذا کثیر اللبس ست و در اصول گفته اذا کان علما کثر الا منصوبا منونا ولا مضافا
ولا قافیة یعنی تا از عن عمر انتهی گویم در وقت تصغیر هر دو یکی گردد آنوقت احتیاج تمیز بیشتر بود چونکه در قافیه
عمر و عمر جمع نشود محل التباس بنود پس این قید بمستدرک بود بجهت حصول امتیاز و عدم التباس در انجا و در
شرح بحث این قول گفته والا اذا کان مضافا الی مضمر لان الضمیر المجرور کالجزء ما قبله فلا یفصل بینهما بالواو انتهی
گویم فائده تخصیص اضافت بسوے ضمیر معلوم نمیشود زیرا که مضاف الیه جزو مضاف بود ضمیر باشد یا غیر ضمیر
و اشتباه در صورت اضافة نیز موجود ست و نظامی گفته که چون بر لفظ عمر بالفتح بالف لام در آید و او و نون نویسند
بجهت حصول امتیاز زیرا که عمر بالضم عین چنین یافته نشده وی افزایند و او بعد همزه اول در الاکه جمع اسم
اشارة ست برای قریب بدون کاف خطاب و لام و اولا نویسند برای موافقت اولئک که بزیادت
واو ست در الیک که بکاف خطاب ست فقط برای متوسط و زیادة واو در ان ای در الیک از جهت
مخالفت صورت الیک ست که حرف جر با کاف خطاب ست و اسم اشارة اولی ست تبصرف از حرف جر
از جهت اسمیته وی افزایند واو در الو جمع دو در حالت رفع واو بود بواسطه متابعت اولی که بزیادت
واو ست در الی که جمع دو ست در حالة نصب و جر و در ان ای در الی از جهت حصول مفارقت خطے از خط کلمه
الی جاره و الی بجهت اسمیته اولی ست بزیادة از الی که حرف ست و اولات بزیادت واو جمع ذات مؤنث
ذو محمول بر اولی ست بجهت بودن مؤنث فرع مذکر و گاهی در یا اخی واو افزایند برای فرق در مصغر و مکبر
اما اتصال پس حروف شبه آن از اسماء مثل اسماء شرط و استفهام جز کلمه متی با کلمه ما که حرف ست شرطیه
غیر مصدری باشد کافه بود یا زائد متصل نویسند زیرا که این ما جزء ما قبل خود بود پس در کتابة متصل نویسند
و ما مصدریه جزء ما بعد خود بود و آن جمله ست پس بوی متصل نه نویسند و نه با ما قبل بخلاف ما اسمیه که آن
مستقل ست لهذا محتاج اتصال بچیزے نیست و لهذا آن ما غندی حسن و کل ما عنده حسن و این با و عده
و مانند آن منفصل نویسند چون انما الهکم الله احد و انما ما کافه ست و متصل بحرف همچنین کانما و لکنما و علما
ولیتما و ربما و مما خطیاتهم اغرقوا و عما قلیل و انما تو لوا فثم وجه الله مثال ما زائده و اسم و شبه حرف ست همچنین
حیثما تجلس اجلس و ایا جبل راثبت و کلما رزقوا منها من ثمرة و هم فلما و عالما یخرج زید و ما در بینما کافه است و نیز

بعدوی الف محذوف بنود چون یا ایها الناس و یاخت هارون و یا محمد و یا ابراهیم برای تخفیف و کثرت ندا و اگر
بعد آن الف محذوف بود حذف نکنند چون یا آدم تا اجحاف لازم نیاید و بنگگنند همزه ضمیر که بران کلمه ها زاید شده
برای کثرت استعمال نحو ها انتم و ها انا کذا فی الشرح نقلا عن الکافی و در تسهیل ست که محذوف از خط الف یاست و بعید
این ظاهر ست و بنگگنند از خط الف کلمه های تثنیه که در لفظ هذا و هذه و هذان و هذین و هولاء اسماء اشاره واقع ست
بجهت کثرت استعمال آن با تثنیه اسماء اشاره نه از کلمه ها که در ها تا و های مونث واحده و ها ذاک که برای واحد متوسط
ست و ها ذلک تثنیه مذکر تخفیف نون خواه بتشدید آن بجهت قلت استعمال ها با این اسماء اشاره و در آخرین هرگاه
که کاف بمنزله جزو گردید ها را جزو گردانیدن مکروه دانستند تا امتزاج سه کلمه نشود و بنگگنند از خط الف کلمه و اگر
لام و کاف مرکب شده باشد و های تثنیه بران نیامده چون ذلک و الف اولا و قتیکه با کلمه خطاب باشد و های
تثنیه بروی مذر آمده باشد چون اولئک و الف ثلث و ثلثین و لکن مخفف حروف عطف یا مشبه بفعل و لکن مشدد
که حرف مشبه بفعل ست و بجهت اختصار کثرت استعمال آنها و از جهت کراهت صورت لا در اخیرین و اکثری لفظ
ابراهیم و اسمعیل و اسحاق را بی الف نویسند و داؤد را بیک واو بجهت کثرت استعمال و بودن آن اعلام غیر مضیفی بسوی
التباس و بعضی لفظ سلیمان و عثمان و معاویه را بی الف نویسند بجهت بودن آن اعلام کثیر الاستعمال و امازیاده پسر
اکثری می افزایند در خط الف را بعد واو جمع که در فعل ست ماضی باشد یا امر یا مضارع مگر نزد بعضی از بصریین
در مضارع و ضمیر مفعول و الحق الصال آن واو ضمیر را از آخر به برادر دو مرتبه توسط رسانند چون یمحون یمحونهم و نون تاکید و مانند
آن بدون نه پیوسته تا در بعضی صور بواو عطف مشبه نگردد چون قدروا و لم یقصدوا و اقروا و جائیکه التباس
نمیشود محمول بر صورت التباس بود طردا للباب چون اکلوا و اشربوا و ایراد دو مثال بجهت بیان التباس ست
بر تقدیر عدم الف و ایرادلفظ مضارع برای رد مذهب بعض بصریین ست و امثله غیر التباس ظاهر اند لهذا
استیفاء امثله التباس نمود و از قید عدم اتصال ضمیر مفعول و مانند آن انچه که بوی ضمیر مفعول مانند آن ملحق
شده باشد خارج شد چون نصروه و نصرهم و ینصرون و ناصرون و خشون بخلاف نصروا هم در تاکید زیرا که تاکید منفصل
می باشد نه متصل و از تقید بفعل اسماء مثل اسم فاعل و صفه مشبه و مانند آن خارج شد چون تاصد و المار و شاربو
الماء و بعضی در اسماء هم نویسند نحو بنوازید و ذوقه مال و الضار بوازید و این خلاف مختارست همچنین نوشتن
الف بعد واو مفرد نحو ید عو و نیز و رشاز ست نوشتن آن بعد لفظ ربوا ان امرء او بعضی بیچ جا نه نویسند بجهت
ندرت التباس و زوال آن بقرائن و می افزایند الف در مائتان تثنیه مائة بمعنی صد و مائتان نویسند از جهت
موافقت واحدش که میته است می افزایند و دران تا جدا شود و ممتاز گردد از صورت منه که من یا ضمیر مذکر غایب
ست و نیز از جهت کثرة استعمال و لهذا در فیته و فیه فرق نکردند و میات را که جمع مائة ست همچنین مئون و مئین

در اصل عمن ما و اما که در ان ما نه حرف ترديد و الا که در اصل ان لا نه حرف استثنا و همچنين مم و عم و ممن و عمن
بخلاف قياس ست و قياس خط در الذی و التی و الذی دو لام بود زيرا که لام تعريف و لام لذ ے و لتی و لذين
از دو کلمه اند حقيقة حکما و در الذی تثنيه هر دو لام نويسند بجهت رعاية اصل و تميز از جمع و اللذين و اللتان
و اللتين محمول بران ست و در اللا ئ بجهت رعايت اصل و رفع التباس بالا و الا ؤن اللا تے اللواتے
و اللات و اللوا ر محمول بر ويست و همچنين قياس ست در مما و عما و اما و الا اظهار نونست بجهت بودن مد غم
و مد غم فيه از دو کلمه حقيقة و حکما و ما در مم و عم استفهاميه بود و در مما و عما استفهاميه بود يا موصوله يا موصوفه
باشد طيه و همچنين از ممن و عمن و نزد بعضے در مما و عما موصوله است فقط و نزد بعضے در ممن و عمن نيز موصولهاست
و در اما زائد بود فقط و وجه حذف نون انيهم در آخر کتاب نوشته شود انشاء الله تعالی الف لفظ الله و رحمن
ننويسند مطلقاً در تسميه بود يا غير تسميه بجهت کثرت استعمال در تکلم و کتابة چنانکه نه اهم در بسم الله الرحمن
الرحيم فقط نه در باسم الله و باسم ربک و باسمک بجهت عدم کثرت آن و بعضی گويند در اول نيز حذف نمايند و
گاهی الف نحو حارث و مالک و صالح و خالد و قاسم نيز حذف نمايند بجهت کثرت استعمال آنها و نه نويسند همزه
اين و همچنين همزه ابن در وقتيکه لغت در ميان دو علم ست يعنی منعوت و مضاف اليه آن هر دو علم بود بجهت
کثرة استعمال آن باين نوع چون هذا زيد بن عمرو بخلاف نحو زيد ابن خالد که لفظ ابن لغت نيست بالکه جزء است
و همچنين وقتيکه ميان دو علم نبود چون يا زيد ابن عمرو و يا رجل ابن زيد بجهت قلت استعمال اين نوع و در شرح
ست کجوهرے در درة الغواص گفته که ابن چون مضاف بسوے پدر علی بود همزه اش ثابت ماند و آل
يعنی الف و لام تعريف وقتيکه بعد لام جر يا لام تاکيد بود و يافته بود در لفظے که اولش لام ست مانند للين
تا مستلزم ے همزه و لام نه همزه فقط از خط بيفتد بجهت احتراز از اجتماع سه لام و اگر در لفظے بود که اولش لام
نيست مثل دئين همزه است فقط از خط بيفتد نه هر دو تا بر صورت حرف نفی بود اول چون للين و ثانی چون
للدين و بيفگنند از خط همزه وصل را وقتيکه بعد الف استفهام واقع شود بجهت کراهة دو همزه در خط
و دلالت وجوب حذف ثانی از لفظ نحو ا بنک بارئ ا صطفے البنات و استقيم الامر مگر همزه وصل مفتوح مثل
همزه ال يعنی همزه و لام تعريف و همزه امين الله که اثباتش هم رواست اما حذف پس بدليل مذکور و
اثبات بجهت دلالت آن بر ثبوت همزه که برای دفع التباس استفهام بخبر ست نحو الرجل جاء و ا الذکرين
حرم ام الانثيين و ا امين الله ر مينيک و همچنين بيفگنند از خط همزه وصلی را که بعد واو و فا و قبل همزه فاء
کلمه واقع شود چون و امر فامر و همزه قطع را نيفگنند تا التباس استخبار بخبر نشود با وجود ثبوت آن در لفظ
نيز نحو ا فحذوا ا کرم و چون داخل شود کلمه يا بر همزه وصل حذف کنند آنرا چون يا لله و همچنين همزه قطع را اگر طيکه

چون وقی وشوی زیراکه انچه فا باعین آن واو ست لامش واو نبود مگر در الفاظ شاذه چون قوی وصوی
واگر ازین امور هیچ در و یافته نشود از امالة معلوم شود که از یاست ورنه از واو پس الف متی از یا و بخلاف
متا و کتابة لدی بیا نبود بجهت وجود یا در وقت اضافة چون لدیه و در کلا بهر دو ای بالف و یا نگارند
زیراکه اصلش یا واو ست بدلیل قلب واو بتا در کلتا که اصل آن کلوی ست بایاست بجهة جواز امالة
در الفش و از جهة این دو احتمال کتابتش هم بر دو وجه بود و کلتا محمول بر کلاست و در هر دو وجه مذکور
و از حروف جز لفظ بلی که حرف ایجابست و لفظ الی و علی و حتی که حروف جاره اند بیا نوشته اند
زیراکه حروف مجهول الاصل اند بجهت عدم تصرف در آنها و همچنین اسماء لازم البناء چون ما و ذا و اذا و اما
در بلی پس بجهت امالة و در علی و الی بجهت گشتن آن یا در وقتی یعنی در وقت اتصال ضمیر مجرور چون علیه
والیه و در حتی بجهت بودن عمل برای سبب آن یعنی اسلے در انتهاء غایة والی را بیا نویسند بجهت امالة آن
و اسماء حروف هجا همچو حروف اند چون با و تا و مانند آن اگرچه امالة دران جائز بود زیراکه آنها در اصل ممدود اند
و قصر آنها برای وقف ست و اما نقص پس دو حرف مکرر را یعنے دو حرف را که یکی اصل و دیگرے تکرار وی بود
حقیقة یا حکما و هر دو از یک کلمه اند حقیقة یا حکما دوم تاء ضمیر ست یا نون وقایه یا نون از ضمیر متصل و جنس حرف
اول بعد ادغام آن هر دو را یکی نویسند از آنکه ادشان ثقیل دانستند فک را در خط چنانکه ثقیل دانسته بودند
در لفظ چون فرکه در اصل فرست واو کرکه در اصل از دو کرست و بت بتشدید تا یا مثل بعت ماضی از بیتوتة
بمعنے شب کردن در جائے تاء اول آن تاء کلمه است و تاء دوم تاء ضمیر و چون فاعل بمنزله جزو فعل بود تاء آن
بمنزله تاء کلمه بود و همچنین مانند کتاو اعمی بجهت شدت اتصال مجرور بجار و هر جا که حکم کنند بحذف چیزے
از خط مراد ازان حذف وجوبی بنود مگر در مد عم که از یک کلمه بود حقیقة یا حکما که آنجا حذف لازم بود چنانکه
ادغام لازم ست نه در مانند وحدت اللحم زیراکه در وعدت اگرچه واو را بتا بدل نموده در تا ادغام کرده اند
لکن واو از جنس یا نیست و همچنین عطت و محک ست از بعضے عرب کنت محمم در معهم گاهی مد عم و مد عم فیه را
جدا جدا نویسند وقتیکه هر دو از یک کلمه بود حکما نه حقیقة چون بتت و مکنا و در اللحم اگرچه هر دو لام
یعنے لام تعریف و لام لحم از یک جنس ست لکن از یک کلمه نیست حقیقة نه حکما و نیز اگر یک لام می نوشتند
التباس معروف بمنکر متفهم میشد و نوشته شده است انه یا تیکم المفتون بدون یا و قیاس بیک یاست
چنانکه دانستی بخلاف نحو بدرکم در بدر کلم که آن خلاف قیاس ست زیراکه مفعول همچو فاعل نیست در جزئیه
لکن بدرکم بیک کاف نیز مجوز ست اما الذی که در اصل اللذی ست واحد موصول مذکر و التی که در اصل
اللتی واحد موصول مؤنث و الذین که در اصل اللذین جمع موصول مذکر ست و مما که در اصل من ما ست و عما که

چون ادعی وارتضی واستدعی ومعلی ومرتضے ومستدعی یا ازیا چون اغنی واستسقی واجتبی ومرمے ومجتبے ومستغنی
یا نہ ازواو بدل بودنہ ازیا چون جبلی وقہقری او قبعثری ونگفتم در آخر مگر از انکہ چون تا تانیث بانہا لاحق شود
نحو ارطاۃ ومستشناۃ یا ضمیر منصوب نحو اعطاہ واغناہ یا ضمیر مجرور نحو مرماہ وحبلاہ بالف نویسند نہ بصورت تا مگر نزد بعضی
زیرا کہ ضمیر متصل بمنزلہ جزء ما قبل بود پس الف بمنزلہ حرف متوسط گردد ہمچو الف قال وباع وآحدہما واحد ہمن برخلاف
قیاس ست وکتابۃ الف رابع یا زیادہ بیاوقتی ست کہ این الف نہ بعد یا بود ورنہ بالف نویسند تا اجتماع دو یا در لفظ
نشود نحو صدیا یعنی زن تشنہ واحیا وثریا وخطایا وقتیکہ در علم باشد اگرچہ این الف بعد یا بود ہم بتا نویسند
مانند یحیی وریا علما تا امتیاز شود میان علم وغیر علم وعکس نکرد از انکہ غیر علم مقدم ست بر علم وآنرا بالف نوشتند
پس علم را بیا تا فرق شود ونیز فعل وصفۃ ثقیل ست والف خفیف وہم علم اصلے ست بیا بجہۃ ثقل یا وقلۃ علم
پس بالف در غیر علم نوشتند وبیا در علم وچون سیحے مضارع بود دوریے مونث ریان کنا تیش بالف بود ودر
تسہیل ست کہ کتابۃ ہیچ علم جز بیحے جایز نبود وتمیم مذہب مبرد ست ودر شرح تسہیل ست کہ صحیح مذہب جمہور ست
وبعضے گویند کہ مذہب مبرد موافق قیاس ست کذا فی الشرح والف اخیر ثالث اگر بدل از یا ست بیا نویسند
بجہۃ منبیہ بر اصالۃ آن چون رمی ورحے مگر آنکہ ضمیر منصوب یا مجرور یا تا تانیث بدو لاحق شود کہ آن وقت
بالف نویسند گر نزد بعضے ودلیلش گذشت چون رماہ ورجاہ وفتاہ واگر الف ثالث بدل از یا نبود بالف نویسند
وہمین اصل ست زیرا کہ اصل در کتابات آنست کہ آنرا بصورت غیر نویسند چون دعا وعصا وعصاہ
مگر برائے مشاکلۃ فاصلہ نحو والضحی کہ کتابۃ آن بیا بجہت مشاکلۃ بشجی ست ودران بجہت
مشاکلۃ قلی وکوفیین گویند کہ لفظے بروزن فعل بضم فا ویا کسر آن وفتح عین بود بیا نویسند
نحو علی ورضی وبعضے الف ثالث را مطلقا بالف نویسند خواہ بدل از یا بود وخواہ بدل از
واو برائے تسہیل کاتب وبودن آن اصل چنانکہ دانستی وکتابۃ الف صلوۃ وزکوۃ وحیوۃ ومشکوۃ
وربوا بواو بود بجہت امالہ آن بسوے واو در تفخیم ودر وقت اضافت وتثنیہ بالف نویسند
چون صلاتے وصلاتان وہر چہ کتابۃ آن بیا بود چون منون شود قیاس کتابتش نزد
مبرد در ہر سہ حال بیاست وہمین مختار ست وقیاس ہا زنے بالف ست در ہر سہ حال و
قیاس سیبویہ بالف ست درین صورت وبیا در غیر این ووجہ ہر یک در بحث وقف گذشت
وشناختہ میشود الف کہ بدل از واو ست وبا از یا از تثنیہ چون رحیان وعصوان ورمیا ودعوا و
از جمع چون قدیات وہمچنین بتا ووحدۃ چون قری قریۃ واز مرۃ ونوع چون رمیۃ وغزوۃ بالفتح والکسر
واز اتصال ضمیر فاعل متحرک چون زین وغزون واز مضارع چون یرمی ویغزو واز بودن فا یا عین آن واو

حرکتش ضمه است و رایت جزرک بالف و مرت بجزنک بیاز یرا که حرکتش فتحه و کسره است و نخوانند ادراک و برادراک بجزف حرکة آن
و در رائت ردارک بیک الف نویسند نزد اکثر چنانکه در رسائل ماضی از باب مفاعله و نزد بعضی بجزف حرکة آن و عباداة
بیک الف برصورت اماة نویسند نزد اکثرین و نزد بعضی بدو الف و عبارات بدو الف برصورت عبات نویسند بجهة
کراهة اجتماع الفات و در یقرره بجزف حرکة آن نویسند و یقرئه بجزف حرکة آن یا بجزف حرکة ماقبل آن نویسند علی سبیل
الاختلاف المذکور نه در مانند مقروة و برئة یعنی هر جا که همزه آخر بعد واو و یا زائده باشد و تخفیف آن بقلب او ادغام
بود و فتا ر تانیث و انچه در حکم و یست بدو متصل شده باشد حکم متوسط پیدا میکند در نوشتن آن بجزف حرکة آن بلکه آنرا از خط
بیفگنند چنانکه در وقت تخفیف نمی نویسند و همزه اول کلمه بدر آمدن غیر مستقل حکم متوسط پیدا میکند چون باحد و لاحد زیرا که
متاخر همزه متقدم میگردد نه عکس آن و لهذا ضمیر چون بر عامل مقدم شود آنرا منفصل سازند نه متصل مگر در لئن
و لئلا و یوسند و حیند و هولا چنانکه گذشت و هر همزه که بعد آن مده بر صورت خطش بود از خط بیفتد بشرطیکه از التباس
ایمن بود بجهة کراهة اجتماع مثلین در خط چنانکه در لفظ پس در مستهزون و در مستهزین مستهزئین و در علمت
خطاء اعلمت خطا نویسند در همزه آنرا نویسند بلکه بیک واو در مثال اول و بیکیا در دوم و بیک الف در سوم و اگر همزه
را بصورت آن می نوشتند دو واو در مثال اول جمع میشد یکی صورت همزه و دیگر واو جمع و دو یا در مثال دوم
یکی صورت همزه دوم یا جمع و دو الف یکی صورت همزه دوم الف که بدل تنوین آید و در مانند مستهزئین گاهی
صورت همزه هم نویسند زیرا که اجتماع دو یا در ثقل مانند اجتماع دو واو و دو الف نیست بخلاف نخوردای و جبای که در ین ها
همزه نویسند زیرا که مده که بعد همزه واقع ست بر صورت همزه نیست و بخلاف مستهزئین تثنیه مستهزئ که در ان هر دو
یا را نویسند زیرا که در ان بعد همزه مده نیست و تا التباس بجمع نشود همچنین و لم تقرئی بصیغه مبالغه همزه حذف
نکنند بجهة مغایرة میان صورة همزه و مده و بجهة حصول التباس به لم یقرء و در قرآ تثنیه قرء و لیقرآ ان تثنیه یقرء
همزه را بیفگنند اگر چه بعد همزه مده بر صورت خطش ست تا التباس بمقرد در قرا او التباس جمع مؤنث در یقرئن نشود
اگر همزه را حذف نمایند و همچنین وقتیکه در خط کلمه دو الف یا دو واو و یا دو یا جمع شود یکی را بیفگنند اگر التباس نشود چون
آمن و طاؤس و روس و لیتون و لیلون و بعضی روس و طاوس بدو واو می نویسند و مختار بیک واو ست و اقواو
استووا و اقوین بدو واو نویسند زیرا که لام فعل اینها محذوف ست و در مستهزوون زیده و ذو و مال دو واو نویسند تا جمع
مشتبه بواحد نشود و مانند تمییز و تغییر بدو یا نویسند تا اشتباه بفعل اجوف نشود و نخوفون دل بدو واو نویسند تا التباس
بقول نشود و همچنین مین بدو یا نویسند و چون سه حرف بود یکی را حذف نمایند نخو جاراد و یشارآن و براات بدو الف و
یبقیون مضارع بار بدو واو و یئیض مضارع افض بدو یا تا التباس خط الفیکه در مرتبه آخر رابع یا زیاده است در رسم یا در فعل
بصورت یا بود بجهة اماله آن بسوی یا و کشتن آن یا در تعدی و یای تثنیه برین هر دو برابر ست که آن الف بدل از واو بود

در محل تغییر پس بدل شود بحرکه دیگرے وزائل شود در وقف نحو یسال ویلوم ویس وتسال ونسار ودر سائل
وبیشتر همزه مفتوحه را بعد ساکن که الف بود نویسند بجهة کراهة اجتماع مثلین چون سال ویعضی حذف
میکنند همزه متوسط را که تخفیف بنقل وحذف بود یا بقلب واو غالبا چون مسئله وسئوة وسیول ویعضی همزه مفتوحه را
فقط حذف کنند بجهة کثرة استعمال آن همزه مضمومه ومکسوره ویعضی جمیع همزه را که در وسط متحرک بود وبعد ساکن باشد
کنند بجهة مطابقة تخفیف واگر همزه متوسط متحرک بعد حرکت ست پس در مفتوح بعد ضمه چون موجل بواو نویسند
ودر مفتوح بعد کسره چون فئة بیا برحسب تخفیف آن ودر غیر آن بر طبق بین بین پس در مانند مستهزئون همزه را
بواو نویسند اگر بین بین قریب ست وبیا نویسند اگر بین بین بعید ست ودر سئل بر تقدیر بین بین قریب بیا
نویسند وبر تقدیر بعید بواو ودر سال بالف نویسند ودر سئم ومستهزبین بیا ودر رؤف ومؤس بواو زیرا که درین
پنج بین بین قریب ست ودر اصول گفته که در مانند سئل ولقیتک همزه را بوفق حرکتش نویسند نزد سیبویه
که نزدوی درین صورت بین بین قریب ست ونزد اخفش بحرف حرکة ماقبل پس در سئل بیا ودر لقیتک بواو
نویسند نزد سیبویه وبعکس این نزد اخفش انتهی مضمونه سابق درین صورت اختلاف میان سیبویه واخفش
باین طور بیان نکرده بلکه گفته که اخفش مضمومه را بعد کسره یا گرداند وبعکس ودر مانند سئل ومستهزئون بین بین
ست یعنی قریب خواه بعید فافهم وهمزه اخیر اگر بعد حرف متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ماقبلش
نویسند واعتداد حرکتش ننمایند بسبب تبدل آن وسقوط آن در وقف پس اگر ماقبل آن مفتوح ست
بالف نویسند ومضموم ست بواو ومکسور ست بیا چون قرأ ولم یقرء ولقیء ولم یقرء ودر دولم یرد دو همزه آخر
اگر بعد حرف ساکن ست بیفگنند از کتابة برای موافقت تخفیف آن وبودن آن در محل تغییر ولهذا بحرف حرکة
آن نه نویسند که آن غیر معتد به است سبب تبدل وزوال آن در وقف چون هذا خب ومررت بخب ورأیت
خبا در خب والخب بالفتح پنهان کردن ومیخبین دف کوچک وحمراء واولاء والف خبا در حالت نصب صورت
همزه نیست بلکه صورت تنوین ست که در حالت وقف بالف بدل شود چون رأیت زیدا ولهذا اسم ممدود ومنصوب
منون را بدو الف نویسند نه بسه الف چون سمعت غناءا ونه نهاد گاو نر یعنی اگر ماقبل ساکن مفتوح بود چون خب
همزه را از خط در هر سه صورت بیفگنند واگر مکسور بود چون دف بیا نویسند در هر سه صورت واگر مضموم بود
چون جزء بواو نویسند در هر سه صورت ونزد بعضے اگر ماقبل ساکن مفتوح بود بیفگنند واگر مضموم یا مکسور بود بحرف
حرکة آن نویسند وایشان در منصوب منون اختلاف کنند در نکه بدو الف نویسند یا بیک الف وهمزه آخر بعد
اتصال چیزیکه غیر مستقل ست ومحتاج بما قبل مثل ضمیر وتاء تانیث ونون تاکید ومانند آن از علامة تثنیه وجمع ویاء
وهر چیزکه بسبب آن وقف بر آخر کلمه نکنند حکم همزه متوسط یابد در رسم خط چون هذا خبرک که آنرا بواو نویسند زیرا که

غیر موکد از قبیل ممتنعات ست وگاهی در واحد مخاطب اذن خفیفه را بحال دارند و بالف ننویسند بجهت حمل
براخوت وحصول لبس به تثنیه چون انفراد تا ثانیت اسمیه بهار نویسند نزد کسی که وقف بر ها کنند چون رحمه
بخلاف نخوبت ومسلمات وقامت زیرا که وقف آن بر ها نبود ومانند قاض بر مذهب افصح بدون یا نویسند
ونحو القاضی بیاز یرا که وقف اول بر ما قبل یا بود ووقف ثانی بر یا چنانکه در بحث وقف گذشت وهمچنین
جمیع در مواضع اصل در خط هر کلمه کتابت ولیست بصورتیکه آنرا در وقت ابتدا او وقف بود لکن خط همزه مخالف
این اصل ست زیرا که آنرا در خط صورت معین نیست وهمچنین خط الف آخر وبعضی گویند که خلیل برای همزه شکلی
معین کرده وآن صورت راس عین ست با بیطور ع ودر بعض کلمات دیگر هم مخالفت اصل مذکور یافته شده
در بعضی بزیادت ودر بعضی بنقص ودر بعضی بابدال ودر بعضی بوصل وحال آنکه اصل مذکور در همه مقتضی غیر اینهاست
چنانکه معلوم خواهی کرد تا آخر کتاب واز انچه گفتم معلوم کردی که کلمه لکن برای استثناست از اصل مذکور وانچه
مابعد ولیست مستثنی ست از اصل مسطور پس خط همزه اول کلمه با الف ست برابر ست که همزه دران کلام بود
یا نه وصلی بود یا قطعی زائد بود یا اصلی مبدل یا غیر مبدل مفتوح بود یا مضموم یا مکسور زیرا که همزه بحروف علة
بدل میشد وحروف علة همزه وهمزه محذوف میشد چنانکه حروف علة پس گویا همزه از جمله حرف علة بود وچون
در اول کلمه بود تخفیفش در لفظ ممتنع بود چنانکه در بحث تخفیف گذشت پس تخفیف آن در خط نمودند وبصورت
الف نوشتند بجهة خفت الف در لفظ وکنایة واتفاق الف وهمزه در مخرج نحو الحمد ویا حمد والفهر واعلم واهل واحد
وابل واجوه مگر در صورتیکه لام کے بران مصدریه در آید وآن داخل بر لا بود وبالام تاکید بر کلمه آن شرطیه
در آید که در قسم اول همزه را بصورت وفق حرکة ما قبل وی نویسند ودر قسم ثانی حرکت وی چون لئلا یعلم ولئن اتیت
پس درین هر دو صورت اگرچه همزه در خفیفه در صدر ست لیکن آنرا حکم متوسط دادند بجهة کثرت استعمال اینها
وگردانیدن آن بمنزله یک کلمه ونیز ولئلا لا الا میشد بصورت دو حرف نفی واین را مکروه دانستند وهمچنین وقتیکه
لفظ حین یا یوم ومانند آن بر کلمه اذا داخل شود یا کلمه ها بر لا همزه را بصورت وفق حرکة وی نویسند بجهة کثرة
استعمال لهذا الف از کلمه ها بیفگنند چون یؤمئذ وحینئذ وهولاء وخط همزه متوسط ساکن بوقف حرکة ما قبل ست
یعنی اگر حرکة ما قبل آن فتحه بود همزه را بصورت الف نویسند واگر ضمه بود بصورت واو وطوا اگر کسره بود بصورت یا
تا کتابت آن بر وفق تخفیف آن بود نحو راس وذئب وبوس وخط همزه متوسط المتحرک بوفق حرکتش بود واگر
آن همزه بعد سکون ست پس در مضموم بصورت واو ودر مفتوح بصورت الف ودر مکسور بصورت یا نویسند واز خط
حذف ننمایند اگرچه حذف آن موافق تخفیف وی ست زیرا که حرکة همزه متوسط قوی ست که نه زائل شود نه مبدل
پس گردانیدن کنایة آن را تابع حرکة وی اولی بود بخلاف همزه منطرفه که حرکة آن ضعیف ست بجهت وقوع آن

در عین

یک حرفی ها را ساکنه لاحق کنند و ره امرست از رای بری بس در وقف نوشتن بها نویسند هم در اصل و هم در وقف و همچنین محی مه جئت بها نویسند زیرا که ما استفهامیه وقتیکه مضاف الیه واقع شود الفش را حذف نمایند و بر یک حرف میماند پس در حالة وقف ها ساکنه بدو لاحق سازند و محی مه گویند پس در وقف نوشتن نیز بها نویسند اگرچه حالت وصل بود و محی بالنصب مضاف ست لسوی ما و مفعول مطلق جئت ست ای محی ای حال جئت یعنی چه طور آمدن آمدی بخلاف ما استفهامیه که مجرور حرف جر بود که کتابة آن با ها ساکنه واجب بنود اگرچه بر یک حرف مانده است زیرا که وقف آن نیز بترک ها ساکنه جائز بود بجهت بودن آن با حرف جر بمنزلة یک کلمه و دلیلش در بحث وقف گذشت و ازین جهت الام و ختام و علام بالف نویسند همچو سلام و لم و عم بغیر نون کامی و اگر نظر بر وقف کنند بها نیز نویسند و بصورت انفصال چون الی مه سار و من مه غضبت و حق هر کلمه آنست که در خط جدا نویسند از ما قبل آن و از ما بعد آن لکن چون کلمه یک حرفی بود بما بعد یا با قبل پیوسته نویسند چنانکه در وقت تلفظ تنها آنرا تلفظ نکنند پس مانند بزید و لزید و کزید و الفرس و غلامی و اکرمت و قد متصل نگارند و همچنین کلمه که هر یک حرف مانده در خط نه در تلفظ چون هذا و له و هر کلمه که بر دو حرف بود یا زیاده حق آن فصل ست مگر ضمیر متصل و نون تاکید و علامة تثنیه و جمع و نسبته چون منک و منکم و ضربکم و زیدان و زیدون و شمسی و همچنین مرکب مثل بعلبک و سیبویه که اینها را متصل نگارند بجهة کمال اتصال میان اینها تا آنکه تنها خواندن آنها جائز بنود و ابتدا گرو وقفا بهمین اتصال آید و کتابة انا با الف باید اگرچه در حالت وصل بود زیرا که در وقف الف افزایند و ازینجاست که در قرآن شریف لکنا هو الله ربی با الف ست و همچنین کتابة منصوب منون با الف چون رایت زیدا و غیر منصوب بدون الف زیرا که منون منصوب در حالة وقف با الف بدل شود و کتابة اذن و اضربن با الف باید نزد اکثرین زیرا که نون اذن و نون خفیفه که بعد فتحه است در حالت وقف با الف بدل شود و بعضی که وقف بر نون اذن کنند با الف ننویسند و بعضی گویند که وقف و کتابة آن با الف قول تازی ست و مذهب مبرد و اکثرین بنون ست و صاحب کافی گفته که اولی ست که هر دو لغة بنون نویسند تا فرق شود میان اذن و اذا و بنظر اصل مذکور در دین باب کتابة اضربن که جمع مذکر امرست بنون تاکید بواو و الف باید و همچنین کتابة اضربن امر مخاطبه با نون تاکید بیا و هل تضربن جمع مذکر مضارع موکد بنون بواو و نون و هل تضربن واحد مخاطبه مضارع موکد بنون بیا و نون باید زیرا که نون خفیفه را که بعد ضمه یا کسره بود در حالة وقف حذف کنند و حرفیکه بسبب نون محذوف شده باشد باز آرند پس در اضربن اضربوا گویند در اضربن و اضربی و در هل تضربن تضربون و در هل تضربن تضربین چنانکه در بحث وقف گذشت لکن اینها بحروف مذکوره منوشتند تا کلام موکد بصورت کلام غیر موکد نشود و این ظاهرست و فهم موکد از صورت

اینجا بیان آن و ذکر بحث خط عقیب ابحاث تصریف از جهت مناسبت ست زیرا که در بحث تصریف بیان تغیرات لفظی ست و اینجا بیان تغیرات خطی ست و خط دلیل لفظ بود چنانکه لفظ دلیل معنی ست پس خط عبارت از تصویر لفظ بصورت حروف و یست پس لفظی که تصویر حروف دی منظور ست از دو حال خالی نیست یا اسماء حروف ست یا غیر وے و بر تقدیر ثانی کتابة مدلولش ممکن ست یا نه بر تقدیر ثانی از تردید اخیر کتابتش بصورت مسماے حروفش بود مثل زید که کتابتش بصورت زا و یا و دال ست چنانکه دیدی در زید و بر شق اول از تردید اخیر کتابة آن بر حسب قرینه است مثل لفظ شعر مثلاً که اگر قرینه قائم بود که مراد از قول وی بنویس شعر را کتابة مدلول و یست بیتی را بنویسند و اگر بقرینه معلوم شود که مراد کتابة لفظ شعر ست شعر نویسند یعنی شین و عین و را مرکب و همچنین اگر کسی گوید بنویس قرآن سرا اگر قرینه بکتابة مسمے ست مراد از وے کتابة از الحمد تا آخر قرآن ست ورنه کتابة لفظ قرآن و اگر لفظ از اسماے حروف ست انهم از دو حال خالے نبود یا مراد اسماے دیگر نبود یا بود اگر آنرا اسماے دیگر نبود و از وے حروف مسمے قصد کنند همون حرف مسمی را نویسند مثلاً اگر گویند بنویس جیم عین فارا مرکب لفظ جعفر نویسند و مفروض ع ف ر زیرا که همین صورت مسمی این حروف ست خطا و لفظاً بدلیل آنکه خلیل مر اصحاب خود را گفت و فتیکه از اوشان پرسید که چگونه تکلم میکنید بجیم از لفظ جعفر گفتند جیم گفت که شما تکلم باسم گردیدید تکلم بچیزیکه بدان سوال کرده بودم و جواب چه که آن مسمی ست و اگر حروف مسمی قصد نکنند بلکه اسم مثلاً گویند بنویس جیم را و مراد ازان همین لفظ دارند همان اسم را بنویسند که آن لفظ جیم ست و اگر آنرا مسمای دیگر بود دران دو مذهب ست بعضی بصورت مسمای آن بنویسند و این خلاف اصل ست و بعضی بصورت اسماء و این موافق اصل ست پس یاسین مثلث مثلاً اگر اسم حروف هجا بود کتابتش یاسین ست بصورت اسماء حروف چنانکه دانستی و اگر اسم شی دیگر ست کتابتش یاسین بود نزد بعضے و پس نزد بعضے برحسب اختلاف مذکور و در مصحف مجید بر هر دو تقدیر یعنی خواه اسم حروف هجا بود خواه اسم شی دیگر اخیر ست فقط یعنی بر صورت مسمای حروف که پس ست و همین مختار بعضے ست و علی هذا القیاس جمیع مقطعات قرآنی و لفق مثل کتابة ست در جمیع صور مذکوره مثلاً اگر گویند تکلم کن بزید گویند زید و اگر گویند تکلم کن بقرآن و اراده کنند لفظ قرآن گویند قرآن و اگر اراده کنند مسمای آن پس بخوانند الحمد لله مثلاً و همچنین و اسماء حروف تهجی بر آنکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحروفش و بصورتی که مر حروف اوراست در وقت ابتدا بآن در تکلم و در وقت وقف بران و لهذا نخوانیه و هرت به بدون واو و یا نویسند زیرا که در حالت وقف این هر دو را حذف نمایند و من اتیک و فاضرب بالف نویسند زیرا که در وقت ابتداء کلام همزه را میخوانند اگرچه در حالت درج از تلفظ ساقط شده ره زیدا بها نویسند زیرا که در حالة وقف در کلمه

زیرا که بنا و کوکب از وای دوری بود یا الف شود و حرکت همزه بما قبل دهند و همزه را بیفگنند و وی شود پس واو اول را بهمزه بدل کنند چنانکه در اواصل اوی گردد چون جمع بواو و نون کنند اوون شود بحذف الف چون مطفون و وقتیکه اضافت بسوی یا متکلم نمایند اووی شود بحذف نون جمع پس واو را بیا بدل نمایند و یا را در یا ادغام کنند همچو مسلمی اوی شود و سوال کرد ابو علی این جنی را که چگونه سازی از آاة همچو مسطار بضم میم و سکون سین مهمله پس گمان کرد که مسطار بروزن مفعال ست و حیران شد و جوابش نیامد پس ابو علی بر وفق مذهب خود گفت مسلما بحذف تا زیرا که اصل مستطار مستطیر ست بروزن مستفعل حرکت یا نقل کرده بطا دادند و یا را بالف بدل نمودند مستطار شد بعده تا را حذف نمودند بجهة ثقل اجتماع تا و طا چنانکه در بحث حذف گذشت مسطار شد پس بنا و آن از آاة که در اصل اوره ست بواو متحرک میان دو همزه چرا که سیبویه گفته که هر کجا که مشکل شود بر تو حال الف در موضع عین آنرا حمل بر واو بکن زیرا که اجوف واوی اکثر ست مستطار بود و چون تا را حذف کنند نزد ابو علی زیرا که در مبنی علیه حذف آن قیاسی بود مسار شود بمیم مضموم و سین ساکن و همزه که قبل الف ست و الف قبل همزه نزد جمهور مستار بود زیرا که حذف تا در مبنی علیه موجود نیست اگرچه در مبنی موجود بود و چون تبا کنند از اولق مثل احشوشن انناس ایلوق الالاق شود و اصل ایلوق اولوق بود همزه دوم بیا بدل شد و اصل ناس اناس ست بضم همزه و حذف آن دران خلاف قیاس بود لهذا در الاق حذف نکنند نزد جمهور و ابو علی مگر نزد آخرین و این بر تقدیریست که وزن اولق فوعل بود و اگر وزن آن افعل بود اصل ایلوق اولوق بود و اصل الاق ولاق باشد واو ش همزه بدل شد چنانکه در اجوه و ابو علی را از بناء ما شاء الله از اولق پرسیدند گفت ما الق الالاق زیرا که اصل الله الاله ست و همزه اش بر خلاف قیاس محذوف شد و ما الق الاق نیز گفت بنظر لفظ الله که همزه اش محذوف ست و لام در لام مدغم لکن این بر اصل ابو علی نبود و ما الق الالق نیز بر وجهی بود که اصل الله لاه بود نه الاه آنهمه بر تقدیریست که اولق فوعل بود و اگر افعل ما ولق الولاق و ما ولق اللاق و ما ولق الولق بود و تا اینجا بیان ابواب تصریف تمام شد **فصل** در خط و آنرا هجا نیز گویند بدانکه هر چیزرا چهار مرتبه است یکی حقیقة وی دوم مثال وی در ذهن و خارج و این دو مرتبه را اختلاف باختلاف امم حاصل نشود همیشه بر یک نهج ماند سوم لفظ که دال ست بر مثال ذهنی یا خارجی چهارم کتابة که دال ست بر لفظ و درین هر دو مرتبه اختلاف میشود باختلاف امم مثل اختلاف زبان عربی و فارسی و هندی و خط عربی و فارسی و هندی و مقصود درین مقام بیان احکام خط عربی ست برای غیر اهل عروض زیرا که اهل عروض جز حروف ملفوظ را نه نویسند و اینجا گاهی از کتابة حذف میکنند حرفی را که در تلفظ می آید و گاهی زیاده میکنند حرفی را که در تلفظ نیاید و گاهی بدل میکنند حرفی را بحرفی در کتابة و غیر مکتوب تلفظ نمایند چون ربوا پس ناگزیرست

مفتوح بعد یا مشدد مکسور و قضویة بضم قاف و فتح ضاد و کسر واو و یا مشدد مفتوح آید و اصلش قضییة بجهار یاست یای
اول را در دوم و سوم را در چهارم بجهة سکون آنها ادغام نمودند قضیة شد و روا ست که یکی از دو یا را اول را که قبل یای مشدد
ست بیفگنند و دیگری را بواو بدل نمایند قضوئیة شود چنانکه در نسبة مانند محیی نسبة یا اسم فاعل از رجی ماضی باب تفعیل
محیی بدو یای مشدد و محوی بیک یای مشدد و حذف کمیاد قلب دوم بواو گویند چنانکه در بحث نسبة گذشت و بناء
مجمرش بفتح جیم و میم و کسر را از قضی قضیاً بفتح قاف و سکون ضاد معجمه و یای منون بود و اصلش قضی بسبة یا بود و یا آخر
ساکن شود و از اجتماع ساکنین بیفتد و یای دوم چون متحرک و بعد فتحه اگر چه در ملحق ست الف شود و بیفتد و قیل
فائدة ابن الحاجب و الجاربردی بناء مجمرش من قضیی قضییی بود بفتح قاف و سکون ضاد و فتح یای اول و کسر یای
دوم تنوین بدون قلب آن بالف زیرا که این یا متوسط ست برای الحاق و دران تعلیل نکنند و لفظ قیل
اشاره بضعف این مذهب ست زیرا که مراد از بناء دران مسائل الحاق نیست بلکه مراد آنست که اینچنین لفظ اگر
در کلام عرب واقع شود چگونه تکلم کنند بدان بعد عمل دران از راه قیاس و بناء حلبلاب بکسر حا و لام اول و
سکون با که نام گیاهی ست و آنرا لبلاب نیز گویند از لفظ قضی قضیضاء شود بکسر قاف و ضاد و یای ساکن
تکرار عین و لام زیرا که اصلش قضیضای بود یا را بقاعدهٔ ردای بدل نمودند و بناء دحرجت از قرقریت بود
و اصلش قرقرات بود همزه بعد همزه دوم را که در موضع لام بود بیا بدل نمودند قرقریت شد و بناء مسبطر بکسر سین
و فتح باء موحده و سکون طاء مهمله یعنی دراز از قرقرای بود و اصلش قرقری همزه آخر که در موضع لام بود بیا بدل شد
یا چون بعد ساکن بود حرکت بران ثقیل می انگشتند قرقری شد و بناء اطمانت ماضی متکلم از باب افعلال از قرقریا بود و اصلش
اقرقریت بود بسه همزه دوم را که در موضع لام بود بیا بدل نمودند و همزه سوم را اگر چه در موضع لام بود بیا بدل نمودند زیرا که در بحث مهموز
گذشت که در صورت اجتماع همزات دوم را تخفیف نمایند و اول و سوم بحال خود گذارند و بناء مضارعش ای مضارع اطمأن از قرقریت و دران تقدیر عین اصل
تقریر روا ست چنانکه اصل اطمئن اطمأئن ست کسرهٔ همزه میانه را نقل کرده بهمزه ساکن دادند بجهة مماثلة اطمئن
گردید آن حرکة نون را بجهة ادغام بما قبل داده بودند و اینجا ادغام نمودند بجهة امتناع آن در همزه چنانکه در بحث
ادغام گذشت بعده همزه دوم را بیا بدل نمودند چنانکه در ایمان تقریر شد و همزه آخر را بیا بدل ننمودند تا تخفیف
همزه سوم در صورت اجتماع همزها لازم نیاید و در رهینة گفته اصله تقریر و حرکة همزهٔ دوم را با ول دهند و آنرا بیا بدل
کنند و حذف ننمایند الا تقریر و شود پس اگر آخر را بیا بدل نکنند ثقل لازم آید و اگر کنند لازم آید تخفیف همزه سوم
در صورت اجتماع سه همزه انتهی میگویم سحاقة این کلام از انجا که در تخفیف این لفظ نوشتم نخوبترین وجه ظاهر شود

اگر تامل کرده شود سوال کرد ابن خالویه را ابن جنی که چون بنا کنند از لفظ وری مثل کوکب پس جمع بواو و نون کرده
بیایی متکلم اضافت نمایند چه شود ابن خالویه حیران ماند و جوابش نیاید پس ابن جنی گفت آدمی شود بفتح همزه و واو و تشدید یا

واصلش ارویمی یا سوم را بالف بدل نمودند واول را در دوم ادغام نمودند وهمزه دوم را بیا بدل نمودند ایویا شد
وانجا یا در واو مدغم نشود بالاتفاق باوجود یکه قلب همزه دوم واجب ست لکن لازم نیست اجتماع همزه اول یا ثانی
بجهة بودن آن همزه وصل قابل سقوط در درج وبناء اوزة بکسر همزه وفتح واو وتشدید نا معجمه از وی آیاة شد واصلش
اویتة ست زیرا که اصل اِوْزَة اوزة ست بروزن افعلة بکسر همزه وفتح عین از انکه افعلة بفتح فا وسکون عین مایتة
واو یا شد ویا الف گشت اِیاة شد واز اوی ایواة واصلش ارویة بود همزه دوم یا گشت ویا ری که بعد او بود الف
شد ایواة شد وانجا هم قاعده سید نکنند زیرا که یا بدل از همزه است ونزد بعضے ایاة شود با دغام زیرا که ابدال با
لازم ست وبناء اغدودن بغین معجمه ودال مهمله از افعیعال یعنی دراز شدموی وگیاه از لفظ بیع وقول وقوة ابیع
واقول واقودی شود واصل ابیع ابیوع بود در واو ویا ثانی قاعده سید کردند ابیع شد واصل اقول اقوول بود
بود بسه واو واو دوم را که ساکن بود در سوم ادغام نمودند اقول شد واخفش اجتماع سته واو را مکروه داند پس واو
ثالث را که قریب طرف ست بیا بدل نماید بعده قاعده سید کنند واقویل گوید واصل اقودی اقووی بچهار واو بود واو
رابع را بیا بدل نموده بالف بدل نمودند چنانکه در یدعی ودوم را بجهة سکون در ثالث ادغام کردند اقودی شد
وقیل وقائله ابوالحسن الاخفش اقویا بقلب الواو الاخیرة الفا کما فی یدعی وبقلب الواو القریبة من الطرف
یا ثم اعلال سید کما قلت فی اقویل وفی الاصول مشرحه وقد جاء احودی من الحوة بالضم یعنی سواد یضرب لالی الحمرة
والخضرة وهو یؤید القول الاول اقول لانسلم کونه من باب اغدودن بل هو من باب اجلوذ لمجئ مصدره احوداء
واما احویاء واحویاء بالتصحیح والتعلیل کما مر فی باب التعلیل مصدر لاحوادی کاوهام یهام کما یظهر من الصراح ولهذا
ذکرت تحت حامته الفعول وایضاً اعتباره من قبل الاجلواذ سالم عن کثیر التغیرات کما لا یخفی ودر ماضی مجهول
این هر سه بالاتفاق ابیوع واقوول واقودی آید باوجود آنکه قیاس ابیع ست بقلب واو بیا وادغام آن در یاء
مکسور وقلب ضمه که قبل واو ست بکسره وهمچنین قیاس اقودی واقوول ست باوغام واو دوم ساکن در واو سوم مکسور
وبناء مانند عصفور بضم عین وفا بروزن فعلول از لفظ قوه وغزو قوی بضم قاف وتشدید واو مکسور وتشدید یا وغزو
بضم عین وسکون زا وشد واو مکسور وتشدید یا بود واصل آنها قووو وغزووی ست پس واو اخیره را بیا بدل نمودند
ویا را در یا ادغام نمودند وما قبل آن کسره دادند چنانکه در مقوی وبعده در غزوی ولو اول را در دوم ادغام نمودند
قوی وغزوی شد وبناء قد عمل وقد عملة بضم قاف وفتح ذال معجمه وکسر میم از لفظ قضی قضیة بضم قاف وفتح ضاد
معجمه وتشدید یا وبحذف یا ثالث آید منسیاً واصلش قضیی وقضیة بود بسه یا یا را اول را در دوم ادغام نمودند ویا
سوم را نسیاً حذف نمودند چنانکه قاعده ست در اجتماع سته یا نحو عطی ومعیة تصغیر عطاء ومعاویه بعده ما قبل تا در قضیه
فتح دادند بجهة وجوب فتح قبل تا در تانیث وبناء قد عملة بیاء مده زائده از قضی قضیة بضم قاف وفتح ضاد ویاء مشدد

پس بسبب سکون ماقبل حرف علة وعدم ادغام نون در میم وواو با وجود قاعده وجوب ادغام در هیچ مقام از انست
که تا در وقت ادغام التباس اولین بافعل که در کلام عرب کثیر ست وهمچنین التباس اخیرین بفعل بکسر فا وتشدید
عین مفتوح ولام لازم نیاید چون سلعد بکسر سین وفتح لام مشدد وسکون عین معجمه بمعنی احمق پس معلوم نشود که این
فنعل ست یا فعل وفعیل یا فعل وسابق در بحث ادغام گذشت که التباس کلمه بکلمه دیگر مانع ادغام ست ودر آخرین
تضعیف واقع ست زیرا که بنا در رباعی یا خماسی از ثلاثی بتکرار لام بود وادغامش بسبب سکون حرف اول ست نه بالقصد
پس منافی مانعیة الحاق نبود وبناء مانند محنفل بفتح جیم وحاء وفا بروزن فعنلل بمعنی شتر لب وبناء مثل احرنجم از لفظ کسر
وجعل ممتنع ست برای ثقل درصورت عدم ادغام نون چون کسر ر وجحنبل واکسر ر احنبل زیرا که میان نون در اولام
شده تقارب ست پس عدم ادغام باعث کمال ثقل گردد ویا بجهة لبس به معلل چون سفلح وافعلل بتشدید ما قبل آخر
لام آید اگر ادغام کنند پس معلوم نشود که افعال ست یا فعل وفعلل ست یا فعلل وبناء مثل انلم بضم همزه ولام بمعنی
مقل از دوای لفیف مفروق ومهموز عین واوی لفیف مقرون ومهموز فا اوء بضم همزه وسکون واو وکسر همزه با تنوین
آید از دوای اصلش ادوی بود چون حرف علة بعد ضمه در طرف واقع شده بود بعد کسره شد چنانکه در تمقی ادوی شد
پس یا را بقاعدهٔ قاضی افگنند واو، بضم همزه وسکون واو اول وکسره وتنوین در واو آخر بود از ادوی اصلش ادوی
ست ضمه واو را بکسره بدل نمودند چنانکه در تلقی بعده تعلیل قاض نمودند اوشد پس همزه دوم را بواو بدل نمودند
وجوبًا چنانکه در اومن وواو اول در دوم ادغام نکنند زیرا که واو اول بدل از همزه است وآن مانع ادغام ست ونزد
بعضی مانع نیست پس اوء بگویند وتفصیل آن در بحث ادغام گذشت وبناء اجر وبکسر همزه در اکه بمعنی گیاهی ست از لفظ
وری ای بکسر همزه وسکون یا وکسر همزه مغنون آید واصلش ادوی بود یا اخیره بتعلیل قاض افگنند ادوی شد واو
را بیا بدل نمودند چنانکه در میزان واز لفظ ادوی الیو بود بکسر همزه وسکون یا وکسر نا ومغنون واصلش ادوی بود
یا را بقاعدهٔ قاض افگنند وهمزه دوم را بیا بدل نمودند چنانکه در ایمان الیو شد بعده قلب وادغام نمودند اگرچه
واو ویا یکجا بودند واو ساکن بود زیرا که اول بدل از همزه است وآن مانع این تعلیل ست چنانکه در بحث تعلیل
گذشت ونزد بعضے چون ابدال یا از همزه واجب بود واعلال سید نیز واجب بود نه ممتنع بعده یا ثالث را حذف
کنند نسیا بجهة اجتماع ستة یا چنانکه در اعی وبعضی حذف کنند در رفع وجر منوعًا چنانکه در قاض وبناء اطلخم اللیل
همچو اقشعر بطاء مهمله وخاء معجمه ای تاریک شد از دور ایئیًا آید بکسر همزه وسکون یا وفتح همزه وتشدید یا مفتوح والف
واصلش اوایئی بود بسته یا بروزن اطلخم زیرا که اصل اطلخم اطلخم ست بوقت ادغام فتحه میم اول را نقل کرده بخا دادند و
میم را در میم ادغام نمودند اطلخم شد پس در ادایئی یای اخیر را بقاعده رمی بالف بدل نمودند ویای اول را در دوم
ادغام نمودند وواو را بیا بدل نمودند ایئیا شد وبناء اطلخم از اوی الیو یا آید بکسر همزه وسکون یا وفتح واو ویای مشدد

پس نزدی از ضرب بمانند جالینوس سازند و گویند ضارینوب بروزن فاعیلول و نزد سیبویه جائز بود زیرا که جالینوس
از انبیه عرب نیست و ظاهرست که کلام سیبویه اقیست و کلام اخفش اوسع و داخل ست و ابو علی گوید بفگنی و بفزائی و معنی برابر است
در معنی علیه افتاده و افزوده بود قیاسا اگرچه در معنی قاعده حذف بود و نزد بعضی شرط قیاس نبود بلکه بفگنند حرفی که در مقابل
مقابل طرف محذوف معنی علیه بود اگرچه حذف در معنی علیه بخلاف قیاس بود و بحسب قیاس نزد جمهور حذف در معنی واقعی بود
که در معنی قاعده حذف یابند و حذف در معنی علیه بقیاس یا بغیر قیاس اینجا هیچ اثر نکند پس در حذف در معنی اختلاف بود و اتفاق ست
اینکه زیاده کنند و قلب سازند در معنی برابر زیاده و قلب معنی علیه اتفاق ست بر ترک زواید معنی علیه در معنی و قضیه گنجایش آنها ندارد و اتفاق ست
در عدم ابدال و ادغام در معنی و قضیه دران علة ابدال و ادغام که در معنی علیه بود مفقود باشد مثلا چون بنا کنی
از لفظ ضرب مثل محوی بضم میم و فتح حا و کسر واو قبل یا بیارند که نسبة محیی ست اسم فاعل از حی و تصیلش در بحث
نسبة گذشت نزد جمهور مضربی بود بدون حذف یا که لام کلمه است و بدون حذف یکی از دو را که مکرر ست اگرچه در معنی
علیه وی که محوی ست لام کلمه و یکی از دو یا که عین مکرر ست افتاده است زیرا که در معنی یعنی مضربی حذف را قاعده نیست
و نزد ابو علی و بعضی مضری بود بحذف یا که لام ست و یک را که عین ست زیرا که در معنی علیه لام کلمه و یک عین افتاده بود
بحسب قیاس نسبة اگرچه در اینجا قیاس نیست در معنیه گفته بر تقدیر مذکور لازم می آید که یک عین معنی یعنی را دو دیگر
مضربی واو شود چنانکه در معنی علیه یعنی محوی زیرا که میان حذف و ابدال فرقی نباشد پس چنانکه حذف در معنی
محض برای موافقت معنی علیه است نی آنکه وجه حذف از معنی یافته شود همچنان ابدال بود و طریق جمهور سالم ست انتهی
گویم بر ابو علی و بعضی هیچ وارد نشود زیرا که غرض از بنا حصول وزن معنی علیه ست و آن از حذف حاصل شود اگرچه
در معنی علیه حذف نبود بخلاف ابدال که آنرا هیچ دخل در حصول وزن نیست از آنجهت که مضربی و محوی بر یک وزن مضربی
بود و چون بنا کنی از لفظ دعا مثل لفظ اسم که در اصل سموست بعد حذف لام سین را ساکن کردند و عوض محذوف
همزه وصل در آوردند و عدکه در اصل عدد ست واو آخر این بر خلاف قیاس محذوف شده گوئی بحسب طریق جمهور و عو
بروزن سمو و دعو بروزن عدو و واو را از معنی حذف نکنی که علة حذف در معنی مفقود ست و همچنین ست نزد ابو علی
زیرا که حذف در معنی علیه قیاسا نبود اما نزد بعضی واو بود و وع زیرا که نزد ایشان برای حذف در معنی علیه باید اگرچه
بحسب قیاس نبود و چون بنا کنی از علم مانند قسی عمول شود بالاتفاق زیرا که اصل قسی قودس بود و قلب و ابدال
اصل در فرع نیز آید و از مستغفر بروزن مکتف مغفر بود بجهة عدم گنجایش زواید معنی علیه در معنی و از فیل بروزن فاعل
افائل بود بیانه همزه بجهة عدم علت ابدال در معنی چنانکه در واو اول بود که در اصل اواول ست و چون بیار مثل عنصل
بفتح عین و سین و سکون نون و بنار مثل قنفخر بکسر قاف و فتح فا از لفظ عمل و قال ذو اهی عمل بغیر ادغام نون در میم و
قنول تصحیح واو و بغیر ادغام نون و عمل بغیر ادغام و تبکیر لام و قنول آید بلا ادغام نون و تبکیر لام و تصحیح واو انتهی تصحیح

بعض مسائل معتنیه و علم جمیع مسائل و علم بعض مسائل معتنیه و ملکه و آن عبارت از کیف نفسانی ست که هر دو قسم باشد غیر راسخ و سریع الزوال و آنرا حال گویند و راسخ آنرا ملکه نامند و جائزست که لفظ تبنی صیغه خطاب بود مثل کذا مفعول وی و جائزست که مضارع مجهول غایب بود و مثل کذا مفعول عالم السیم فاعله بود و لفظ کذا در هر دو جا کنایت از لفظ ست و المعنی کیف یضع فی هذا اللفظ مثل ذلک اللفظ و در معنی این کلام اختلاف کرده اند نزد جمهور آنست که اگر تغییر کنی لفظ اول را و تصرف کنی در آن بابقاء ماده اصلی آن و گردانی آنرا بر صورة لفظ ثانی در حرکات و سکنات آن و ترتیب حروف اصلی و زائد آن و عمل کنی در مصوغ آنچه که مقتضای قیاس آن بود از تعلیل و ادغام و حذف و قلب و جز آن از قواعد تصریف بر چه صورت شود پس متعلمی که ماهرست و قواعد را مستحضرست خطا نکند چنانکه از کسی گوئی که بسیار از زین زیور مثل این انگشتری پس هر که ماهر بصنعت زرگری بود بدان بسازد و خطا نکند و ناگزیر ست از تخالف هر دو صیغه و اصل آن باو لهذا انگویند از ضرب مانند حرج بساز یا از ضرب مانند یضرب و نیز از رباعی ثلاثی نسازند نه از خماسی رباعی و ثلاثی که آن بدم بنا بود نه بنا و انچه گفتم بدم برای توضیح آن گفت یعنی اگر بنا کنی مثلاً از لفظ دعا مانند صحائف و دران انچه قیاس خواهد بعمل آری چگونه آید جوابش دعایا بود زیرا که صحائف جمع صحیفه است پس دعایا در دعا بود جمع دعیه که در اصل دعیوة ست پس یا که در جمع بعد الف ست و در مفرد مده زائده بود همزه گشت چنانکه در صحائف و واو را بیا بدل نمودند چنانکه در داعی دعای شد بعده همزه را بیا بدل نمودند و فتحه دادند و یا را آخر بیا بدل نمودند دعایا شد بقاعده خطایا پس لفظ دعا در اصطلاح مبنی منه است و ماخذ و لفظ صحائف مبنی علیه و اصل لفظ دعایا مبنی و قوع اگر حرف مبنی منه زیاده باشد از حروف مبنی علیه زوائد آنرا بیفگنند مثلاً اگر بنا کنی از مستغفر مثال کتف غفر بود و از مستعل بروزن عضد عل بود بخلاف بنا و ثلاثی از رباعی یا رباعی از خماسی که آن بدم بود نه بنا و لهذا انگویند چگونه سازی از زرجرح مانند ضب از سفرجل مانند عنکبوت زیرا که عنکبوت رباعی مزید ست و سفرجل خماسی مجرد بدانکه و اختلاف کرده اند در بیانش نزد جری بنا بر انچه که در کلام عرب یافته نشده روا نبود و اگر چه مثل آن موجود بود زیرا که این اختراع لفظی بود که آنرا هیچ معنی نیست مثلاً از ضرب مانند حرج یا زبیج یا برش سازند روا نبود و سوال آن هم نکنند و جواب داده اند که این سوال برای امتحان حال متعلم ست در حفظ مسائل و تعویذ دیست و رضاعه نه برای استعمال آن لفظ و سیبویه گفته که بنا کنی از لفظ عربی مانند لفظ عربی که در کلام عرب موجود باشد نه بروزن لفظی که در کلام عرب موجود نبود زیرا که غرض ازین سوال ریاضت نفس و امتحان فهم طالب بر قیاس کلام عرب ست و هیچ حاجت نیست برای کسیکه عربی می آموزد قدرت بر لفظی که از عرب نبود و اخفش گوید که بنا کنی از عربی مانند لفظ عربی که در کلام عرب یافته شده است یا نه و از لفظ عجمی مانند عجمی و عربی زیرا که اتباع ابلغ ست در تدریب اقتدار

بمعنی گردیدن گردشی زیرا که وزن فعال اغلب ست از فوعال وانجا وزن قیس معارض نیست ومورق بالفتح که نام شخصی ست بروزن مفعل بود بزیادة میم واصالة واو از ورق نه وزن فوعل ست بزیادة واو واصالة میم اگرچه وزن فوعل دران اقیس ست از مفعل زیرا که اگر بروزن مفعل میبود عینش مکسور میبود چرا که قیاس در مثال مکسر عین ست چون موعد وموجل پس فتحه عین دلیل ست برآنکه وزنش فوعل ست اما چون وزن فوعل مغلوب ست ومفعل غالب حکم بمفعل کرده شد ونزد کسی که ترجیح باقیس ست فوعل بود واگر شبه بهر دو جانب بود در هر دو وزن اغلبیت هیچکدام را نبود بلکه هر دو نادر اند هر دو وزن برابر اند هر کدام را که خواهند بگویند چون ارجوان بضم همزه وجیم بمعنی رنگ سرخ شدید الحمرة یا معرب ارغوان ست اختیار ست کسی را که بروزن افعلان ست چون افعوان بزیادت همزه واصالة واو از ترکیب رجا یرجو یا بروزن فعلوان باصالة همزه وزیادة واو وهیچ غفوان از ترکیب لرج الطیب الفاح وهیچکدام از هر دو وزن اغلبیت بر دیگرے ندارد واگر شبه اشتقاق اصلا نبود در یکے وجه نه در هر دو پس ترجیح باغلبیت ست وزن غلب هر حرف را که مقتضے زیاده باشد زائد گویند چون امعه بکسر همزه وفتح میم مشدد بمعنی کسیکه تضعیف رای بود هر چه کسی گوید اختیار کند وثبات هر چیزے ندارد بروزن فعلة بود بزیادت هر حرف تضعیف وامالة همزه نه بروزن افعله زیرا که فعله اغلبیت از نسبة افعله چون دمنة ودنبة وامرة مانند انمله وانفحه اکمست اگر جامع ومعاهر مفقود ست واگر اغلبیت هم نباشد هر دو برابر اند چون اسطوانة که بروزن افعوالة بود یا فعلونة وهر دو نادر ست وسطن واسط معدوم وافعلانه از سطو نبود با وجودیکه سطو موجود ست چنانکه بعضے توهم کرده اند زیرا که جمعش اساطین آید وآن مستلزم حذف واو اصلی ست وآن ممنوع ست واگر گویند یاءش بدل از واو ست نه از الف وزنش افاعلن بود وآن معدوم ست پس وزنش بر تقدیر افعوالة افاعیل ست وبر تقدیر فعلونة فعالین ست در شرح گفته که گوینده را میرسد که گوید ترکیب سطن مفقود نیست بجهت آمدن ساطن بمعنی جنیث واساطین وسطنة ای مثبتة مرورة فی الارض پس اشتقاق میان این هر دو متحقق گردد ووزنش افعوالة بود واز مانحن فیه نباشد بدانکه مناسب آن بود که این بحث را بر همه ابحاث ماضیه مقدم میکرد چرا که این بحث را علاقه بابنیه است که بمنزله ذوات ست وابحاث دیگر بر سبیل بیان تغیرات وتصرفات انبیه است که از قبیل صفات ست چنانکه در اصول کرده **فصل** مرن وآن در لغة بچیزے معتاد کردن ونرم کردن ست ولهذا بصریین این باب را وضع کردند تا متعلمان را نرم ومعتاد سازند در انچه تعلیم کرده آید یعنی تا امتحان فهم متعلمان وحفظ مسائل مرنے اوزان نمایند ماخوذ ست از قول عرب مرن علی الشیء یمرن مرونا ومرانة یعود واستعمل علیه یقال مرن یده علی العمل اذا اصلیت ومرن وجه فلان علی هذا الامر وانه لممرن الوجه ای صلب الوجه در اصطلاح انچه مصنف تفسیر کرد بقول خود ای علمیکه ازان جواب کیفیت تبنیے من کذا مثل کذا آسان شود واطلاق علم بر هیچ چیزے آید جمیع مسائل و

اذا تلهبت واج الظليم اذا اوا وله صوت خفيف نے عدده دنهم رد کلمه بسبوی ترکیب متعمل ادلک
از رد آن بسوے ترکیب مهمل باکثرة شذوذ فک چون محبب که بروزن مضرست ویاجج بضم جیم وکسر
آن که معنی یاجج بفتح جیم ست وفک این لفظ بر سر دو تقدیر شاذ ست خواه بروزن یفعل گویند خواه بروزن فعل زیرا که
هیچ رباعی باین وزن نیامده تا حکم بزیادت جیم مهمل برای الحاق کرده شود ومم گفته وجاریوج فهو یاجج بمعنی احمق
فهو احمق وبرین تقدیر یاجج فعلل بود ملحق بجعفر وفک ادغام صحیح بود واگر در کلمه فک ادغام بود نه شبه اشتقاق بر هیچ
شقے پس ترجیح بفک ادغام ست بالاتفاق چون محبب بفتح باو اگر شبه اشتقاق بر سر دو وزن ست بر صحیح بفک ادغام
ست پس هر حرفی را که فک ادغام مقتضے زیاده ست زائد گویند زیرا که اینجا مرجح یافته نشده وآن وجود شبه اشتقاق ست
برین تقدیر هم بخلاف یاجج که شبه اشتقاق یکی را میخواست که زائد باشد وفک ادغام دیگری را چون مهد وبروزن یمنع
نام زنی مهد وزنش فعلل بود بوجود مهد بمعنی بسط وکب وگهواره وجز آن دهدو وبا بفتح وتشدید بمعنی شکستن وهدم
نمودن پس وجود مهد میخواهد که همیش اصلی بود ودال زائد برای الحاق بجعفر وفک ادغام صحیح بود وهد میخواهد که
هر دو دال آن اصلی بود وهمیش زائد ووزنش مفعل بود واینوقت فک شاذ بود لکن اینجا حکم بزیادتی دال بالاتفاق
ست تا فک شاذ نبود وبر تقدیر مذکور یعنے بر تقدیر عدم خروج بر سر دو وجه واگر شبه اشتقاق بود فک ادغام نبود
ترجیح بشبه اشتقاق بود اگرچه وزن اغلب مقتضے زیادة حرف دیگر بود ونزد بعضے ترجیح بوزن اغلب بود وول صح اول
ست زیرا که رد کلمه بسبوے وزن اغلب روا باشد که رد بسبوے ترکیب مهمل بود ورد بسبوے غیر اغلب بجهت شبه اشتقاق
روا باشد بسبوی ترکیب متعمل پس رد بسبوے متعمل اولی بود اگرچه وزنش مغلوب باشد پس لفظ موطب که نام موضعی
ست قریب از مکه معظمه زادها الله شرفا بروزن مفعل باشد بزیادة میم واصالة واو بوجود وطب بمعنے دام یا دادم
نه فوعل بزیادة واو واصالة میم بجهت عدم مطب وانجا وزن اغلب معارض نیست ومثال معارض رمان بضم راء
مهمله وتشدید میم بمعنی انار بروزن فعلان بود بزیادت نون واصالة حرف تضعیف بوجود رم بشے بمعنی اصلحه او اکله
نه رمن ونزد بعضے که ترجیح بوزن اغلب دهند رمان بروزن فعال بود بزیادت حرف تضعیف واصالة نون
چرا که این وزن در بابش یعنے وزن فعال در باب اسماء اشجار واثمار اغلب ست چون تفاح وحماض وکراث وجمار
وجز آن در شرح گفته که گوینده را میرسد که گوید نمنمه بروزن مفعله بمعنے موضعی که در ان رمان بسیار باشد واین
میخواهد که وزنش فعال بود نه فعلان واگر شبه اشتقاق بهر دو وجه ست یعنے در جانب وزن اغلب نیز هست ترجیح
دهند بوزن اغلب اگرچه وزن اقیس متعارض وی بود بجهت قوة آن وحرفے را که وزن اغلب مقتضے زیاده ست زائد
گویند وبعضے ترجیح دهند بروزن اقیس پس عومان که بمعنی نبات ست نه بروزن فوعال ست بزیادت واو واصالت
نون از رمن اگرچه یافته نشده ومعنی آن قراد صغیر ست بلکه بروزن فعلان ست بزیادت نون واصالة واو از حوم

شده باشد از کینه برالف و نون آن زائد ست و کلمه از سه حرف اصلی کم نمیشود و الا اگر زیادتی ممکن نباشد زیرا که کلمه
بر دو حرف اصلی نمیماند پس حرفیکه زیادتی آن مستلزم خروج از اوزان عرب بنود زائد بود نه همچو میم بدین که نام شهریست زائد
ست و وزنش مفعل باشد نه یاءش تا بروزن فعیل بود و طاء قطوطی که بمعنی بناز خرامیدن ست و وزنش فعوعل و الفش
یا بروزن فعولی بود بوجه مفعل و فعوعل چون عنوشل نه فعیل و فعولی که معدوم اند و همچنین یاء هیجان بفتح یاء مشدد و بکسر آن
نه تار فوقانیه آن و تاء غرویت بکسر عین و واو و همزه از وفان بفتح همزه و واو زائد اند نه واو آنها بسبب وجود فعلان فعلت
افعلان چون همیان و شیصبان و عفریت و ابتجان نه تفعلان و فعویل و فعولان و واو عولا یا یا نه زائد ست نه یاء آن
بجهت وجود فوعالا چون روعالانه فعلا یا و اگر هر دو از هر دو زوائد موجب خروج از اوزان عرب اند معنی هر کدام را
که زائد گویند وزن از اصول بیرون می آید پس حرفیکه زیادتش زیاده بود از دیگری زائد گفته شود چون واو کوکل
بمعنی قصر زائد که زائد ست نه همزه اش اگر چه فوعل و فعالل هر دو نایاب اند زیرا که زیادتی واو اوسط اکثر ست از
زیادتی همزه پس وزن آن فوعل بود ملحق بسفرجل بدانکه اگر خروج را شبه اشتقاق در معارض شود یعنی اگر در لفظی
دو حرف زائد بود بحیثیتی که اگر یکی را زائد گویند خروج نشود لکن شبه اشتقاق مفقود شود و اگر دیگری را زائد گویند
خروج شود و شبه اشتقاق مفقود نگردد و همه را زائد گفتن ممکن نیست هر دو وجه مساویست هر یکی را که خواهند اختیار
کنند چون مسیک بفتح میم و یا اگر خواهی فعیل گوئی بسبب وجود مسک نه تمسیک اگر چه فعیل در اسما یافته شده و اگر
خواهی مفعل گوئی اگر چه مسیک یافته نشده و فک ادغام معارض خروج نشود مگر آنکه وزن خارج ملحق بوزن معدوم
بود مثلا فرض کردم محبت بکسر یا اگر حکم بزیادت میم کنم وزنش مفعل بود و آن موجود ست لکن فک ادغام صحیح
نبود و اگر حکم باصالت میم و زیاده حرف تکریر برای الحاق غائم وزنش فعلل شود و آن معدوم ست پس معلوم شد
که تعارض میان خروج و فک نشود و اگر هر دو موجب خروج بود ترجیح بشبه اشتقاق دهند و اگر هر دو تقدیر شبه
اشتقاق بود ترجیح باز بید بود اول چون تاء شتقان بفتح تا و کسره همزه و شد فار نه حرف تضعیف آن بسبب وجود
اقسام آن اگر چه فعلان و تفعلان هر دو معدوم ست دوم چون واو حولایا نه یاء آن با وجود حول اصلی بجهة از بید منه
واو از یاء و نزد بعضی یا از بیدست از واو و نزد بعضی حکم زیاده واو از جهة وجود فوعالی ست چون زوعانی چنانکه گذشت
و اگر هیچ کدام باعث خروج نشود در کلمه فک ادغام بود با وجود شبه اشتقاق بر شقی نه بر هر شق ترجیح دهند
یکی را بدلیل فک ادغام که مقتضی زیاده است برای الحاق و معنی شبه اشتقاق آنست که یافته شود لفظی از زیاده این لفظ
بدون مناسبت معنوی میان هر دو و نزد بعضی ترجیح دهند شبه اشتقاق ای حرفی را که زیادتی ان شبه اشتقاق خواهد
پس باء وجج و ماج بفتح جیم که هر دو نام موضعی ست یا بروزن فعل بود بزیادتی جیم برای الحاق بجعفر اگر ترجیح بفک
ادغام داده شود یا بروزن بفعل و مفعل بزیادت یا و میم و اصالت حرف تضعیف بوجود اج و اعیار یقال اجبت اشتار

دلالت میکند بر اصالت تاء پس وزن امّة فعلة بود همچو امهة بعد از ان فاء را حذف نمودند ام شد و وزنش در صیغ فع بود و وزن امّة فعو عتوان گفت که ام امهة دو لغت مستقل باشند هیچ یکی فرع دیگری نباشد همچو دست و دُمبر و شبه و شریا و لولو و دالان و داءو دلا که همه باد یگری موافق ست در معنی و هیچ یکی فرع دیگری نیست و این جواب قویست از اول سوم آمده است اهراق مهریق اهرِ یاقاً فهو مهریق و اهریق یهراق فهو مهراق الام مبنه اهرق و هاراق یهریق اراقه الخ از ارباب افعال و این دلیل یاد تی ها ست جواب آنست که الف و یا در ین صیغ زائد ست نه ها زیرا که اهرق اهراق همچو اراق یریق اراقه برآمده است پس اهرق و اراق و لغت مستقل باشند و اهراق یهریق اهراقاً فرع یکی از ین هر دو بود پس اگر فرع اهرق بود الف و یا ے آن زائد بود و اگر فرع اراق یریق بود یا ز ائد بود پس یقین بزیادتی نبود اگر گوئی که در وقت ظهور فرعین حکم بهر دو کنند تا ترجیح بلا مرجح نشود چنانکه در طی گذشت پس زیادتی ها قطعی بود گوئیم این بر تقدیریست که زیادتی هر دو حرف ثابت باشد و اینجنین نیست زیرا که زیادتی الف و یا ثابت ست یقیناً بخلاف ها ے اری یهریق و اهریق و مهراق بفتح ها در جمیع و بضم ها و کسر را و اول و بضم همزه و کسر ها و در ثانی و بضم میم و را و در فتح ثالث بر سبر دوارد میشود بلا شبهه زیرا که حکم باصالت ها و زیادت یا و الف صحیح نبود بجهت عدم مهریق و اهریق و مهراق بفتح ها و را پس معلوم شد که با کر آن زائدست و اصل آنها یریق و اریق و مراق ست همچو یقیم و اقیم مقام در اصول گفته که احتمال ست که همزه که از یریق و اریق و مراق محذوف شده است باز آمده باشد و مبدل از ها گردیده باشد چنانکه در اهراق اراقه هراق و هراقه آمده و در شرح گفته که در رفع ایراد احتاج قول بر وجود همزه نیست بلکه گوئیم که هر گاه که در اراق اراقه هراق هراقه گفتند یهریق و مهریق و مهراق بالبقاء ها مفتوح از ان ساختند زیرا که در مضارع و مانند آن همزه ماضی حذف میشود نه ها ے آن و صاحب شافیه و شارحین آن حکم بشذوذ این لغت کرده اند چنانکه استطاع یستطیع بفتح همزه و ضم یا در اطاع و یطیع و سیبویه در اهراق یهریق اهراقاً گفته ها را بدل از همزه آورده اند و لازم کرده اند بخلیکه گویا ها از حروف اصلی کلمه است بعد از ان الف بر ها در آوردند و ها را عوض گذاشتند از عین محذوف زیرا که اصل اهراق اریق ست چهارم آنکه ابو الحسن گفته که هجرع بمعنی طویل ماخوذ از جرع که بمعنی مکان سهل ست پس ها ش زائد بود جوابش آنست که این معنی بعید ست بجهت عدم مناسبت میان طویل و مکان سهل و نیز گفته که بلیع بمعنی اکول از بلع ست لکن علما درین هم خلاف کرده اند و گفته که اشتقاق دران واضح نیست میگوئیم که این معنی بعید از انصاف ست زیرا که اشتقاق هر ماده معنی بعد از هر معنی دق واضح بود و بلیع بمعنی اکول از بلع غیر واضح و اینهمه که مذکور شد بر تقدیریست که در کلمه حرفی که زیادتی آن غالب ست واحد بود نه متعدد و چون غالب الزیادة در کلمه متعدد بود حکم کرده شود که همه زائد اند اگر ممکن ست زیادت تعین بمعنی کلمه بر تقدیر زیادتی همه از سه حرف اصلی کمتر نماند بلکه هر سه باز یاده نخواهد بود مثل همزه و جیم بمعنی داب شان همزه و یا و الف دران زائدست بجهت غلبه زیادت اینها و بقاء کلمه بر سه حرف اصلی بلکه هر سه زیاده و فعیلی وزنش بود و همچنین جنبطی بفتح جا و با و موحده و طا بمعنی کسیکه شکمش منتفخ

زائد نباشد چون یستعود که وزنش فعللول ست کعضروط نه یفعلول بخلاف یدحرج زیرا که زائد در رباعی اول نیاید مگر در فعلل
وانچه جاری بر دلیست وغالب ست زیادتی الف وواو ویا سه حرف اصلی یا زیاده چون ضارب وحمار وسرداح وحنظلی وصعفق
وکوثر وجدول وکنهور وعضروط ودرباب نوعلة فعولة وانفعوال وانفعیال مگر در اول کلمه بجهت سکون الف وقلب
واو همزه چون اجوه واشاح ولهذا واو در منتل که بروزن جحنفل ست اصلی بود وغالب ست زیادتی نون اگر ثالث ست
وساکن نحو عرند وسبرنت وایضا نون را زیاده ازان گویند که مانند الف ست سیبویه گفته که الف ونون تعاقب میشوند
اسم را در یکمعنی نحو سرنبث وشرابث وجرنفش وجرافش وگاهی در اول وثانی ورابع نیز زائد آید چون نرجس وعنسل
وعرشن واگر ثالث متحرک بود اصلی بود چون قنبان وبرناسا ر آخر کلمه بعد الف باسه حرف اصلی یا زیاده چون غضبان
وعطشان وزعفران وسکران بخلاف نون سنان وعنان که اصلی ست ودر نه کلمه بر اقل نباشد ومطرد ست زیادتی
نون در مضارع چون تقرب وبعضی ابواب دیگر از ثلاثی مزید ورباعی مزید نحو انفطر وقلنس واحرنجم واسلنقی وانفنسس و
همچنین در تثنیه وجمع نحو زیدان وزیدون وزیادتی تا در مثناة فوقیه مطرد ست در مصدر باب تفعیل وبعضی ابواب دیگر
مثل تفعل وتفاعل وتفعلل وملحق بآن ودر تفعال وفعلوت چون تجوال در مانند غیوت در باب استفعال وافتعال ومطرد ست
زیادتی سین مهمله در باب استفعال وشاذ ست در استطاع بفتح همزه که در اصل اطاع ست سیبویه گفته که اصل آن اطاع ست
ومضارع آن یطیع بضم یا وهمچنین استاع یستطیع بقلب طا تا وفرا گفته که اصل هر دو استطاع یستطیع ست وشذوذ در اینها
حذف تا ست وطا بفتح همزه وضم یا ست بدلیل اطاع یسطیع واستاع یستطیع بکسر همزه وفتح یا که نزد همه اصل آنها استطاع
یستطیع ست وشمار کردن سین کسکه از حروف همه زیادت بجهت الزام زیادت سین کشکشه وحالانکه شین بالاتفاق از
حروف زیادت نیست ونیز سین کسکسه از حروف معانی ست نه از حروف مبانی ودرین دلیل جای تامل ست اما زیادتی
لام کم آید جز در آخر بعض الفاظ یافته نشده وهم در اول واوسط یافته نشده زیرا که مشابه آن با حروف متن بسیار بعید
ست تا آنکه بعضی باصالت آن وزیادت یا فاعل شده در طیل وفتیل وهیقل باوجود یکه طیش وفیشه وفیش وهیق
در معنی آنها یافته نشده وآن مقتضی زیادتی لام ست لکن بسبب قلت زیادت لام وکثرت زیادت یا همه را بنیه
مستقله اعتبار کرده اند چون دمث ومشر وعلی هذا لام فجعل هم اصلی بود اگر چه انچ در معنی آن یافته شده وزیادتی ها کمتر از لام
بلکه زیادتی آن نیاید بقول بعضی مثل سبرد ولهذا این را از حروف زیادت نشمرده مثال لام نحو زیدل وعبدل ومثال ها
اهراق که در اصل اراه ست همکه ارایق ای بخت وبربر دارنج وجایراد میشود یکی بهاء سکته چون خشه وجوابش آنست که اینها حرف
معنی ست همچو تنوین پس از حروف زیادت نبود دوم امهات در جمع ام که بروزن فعل بالضم ست بدلیل مجئ امومة در مصدر آن
وانات در جمع آن پس معلوم شد که ها امهات زائد ست وهمچنین در مفروش کلامه است شاعری گفته ۵ امهتی خندف والیاس ابی
جوابش آنست که لام کرام بروزن فعل بود بلکه فعل بود بجهت جواز اصالت امه از خلیل منقول ست که میگوید امهت یعنی اتخذت اما ۲۱

عدم بکلمه دیگر زیرا که فعلل بفتح فا و عین مشدد موجود نیست تا اشتباه شود که فعلل ست یا فعلل و در ہمقع بضم با و فتح میم
مشدد و کسر قاف بمعنی احمق نیز تکریر عین ست و چون دانستی در ابتدا ازین باب که غرض از ایراد این باب بیان
زیادتی ست که برای الحاق و تضعیف نباشد پس فکر تضعیف اینجا بنظر غلبه زیادت ست از جهت بسیاری حروف زوائد و تکریر
فاتنها بدون تکریر عین با لام نزد بصریین روا نبود زیرا که در تکریر قبیل عین در صورت ادغام احتیاج بهمزه وصل شود یا ابتدا
بساکن لازم آید و از همزه وصل التباس بفعل پیدا شود و در بعض جا و در صورت فک استثقال شود در اول کلمه لهذا نمانند
بسر و دن قلیل و نادر ست و در تکریر عین فصل بحرف اصلی شود و ازینچنین در لغت عرب یافته نشده در شرح گفته و لقلیل
آن یقول انما یلزم ذلک الثقل اذا کرر الغاء بلا فصل مع انه یلزم فالک فی بیصر اقوال قد عرفت مثل هذا التکریر زیاد و معدوم
فی کلامهم اما قوله مع انه یلزم ذلک فی بیصر فذلک بعید لان الکلام فی ذی الزیادة و تنصرین المجرد و علی انه لا یطلق علیا زمن
فعل المکرر الفاء حتی یکون وزنه فعل و گاهی از بعض کلمات جواز تکریر فا تنها متوهم میشود پس مصنف آنرا دفع کرد و گفت
زلزل از زلزله بمعنی تحریک و فوقیت از فوقاة گویند فوق الدیک ای صاح و ضوضیت از ضوضاة بمعنی آواز و همهمه
بکسر صاد بمعنی خار خرد س که در پا دارد رباعی ست نزد بصریین و وزن آنها فعلل و فعللة ست نه از باب
تکریر فا و نه از باب تکریر عین و نه یک حرف لین در وی زائد ست زیرا که اگر تکریر عین و یا فا فقط گویند لازم آید تکریر
با فصل حرف صحیح و اگر تکریر فا و عین هر دو گویند کلمه از اقل بنا کمتر گردد بخلاف مانند فردمرس که در ان تکریر عین هر دو ست
و هیچ قباحت ندارد و فصل بحرف صحیح در وی جائز بود زیرا که حرف را سبب تکرار گویا اصلی ست و نیز در مانند فوقیت و ضوضیت
و ضیضیه اگر یک حرف را علی احدی الوجهین گویند لازم آید بحکم اگر اول را گویند فا و عین از یک جنس گردد همچو بین و اگر دوم را گویند
فا و لام از یک جنس گردد همچو سلس و این هر دو قسم نادر ست در کلام عرب و گو فنین تکریر فا تنها جائز دارند لهذا اصر را
بمعنی صاح شدید از صر و زلزل را از زل بمعنی زل قومه و دمدم را از دم بمعنی آهک گویند بجهت الصاق در ماده و معنی در شروح
جاری بر دست که نزد ابن مالک فوقیت و ضوضیت در اصل فوقوت و ضوضوت ست و او را بیا بدل نمودند بجهت وقوع
آن در مرتبه رابع چنانکه در اغزیت انتهی گویم از ینمعنی معلوم میشود که نزد ابن مالک این هر دو ثلاثی مزید ند زیرا که در ین
قاعده شرط ست که واو ثالث بود بعد ه رابع یا زیاده گردد چنانکه در بحث اعلال گذشت فافهم و غالب ست زیادتی همزه و میم
در اول کلمه یا سه حرف اصلی فقط اگرچه با دی حروف زائد بود چون افکل و اجفیل از بیل و ماء میل و منسج بخلاف بئیس و برائل
و ابل و اصطبل و مطرد ست زیادتی میم در اسم فاعل و اسم مفعول و اسم ظرف و مصدر میمی و اسم آله اگر بازیاده از سه حرف اصلی بود چون
مدحرج و مدحرج و مخرج و مقتل و مانند آن و مسعون و مسعوان و جز آن و همچنین زیادتی همزه در ابواب مزیده از ثلاثی و رباعی
و اسم تفضیل و مضارع و امر مطرد ست و غالب ست زیادتی یا و میان تحتانی یا سه حرف اصلی یا زیاده نحو یرمع و ضعم و رحیم و
حیقور بر وزن فیعول و سلحفیه بر وزن فعلله کقذعمله مگر جائیکه در اول رباعی غیر مضارع که بعد یک روی چهار حرف اصلی باشد

خروج از اوزان عرب گوئیم فرق آنست که جالینوس علم ست در لغت خود چنانچه زید در لغت او و در اعلام روا ست آنچه که در غیر آن روا نیست
نرجس اسم جنس ست و همچنین نون عندلیب بضم یا و فتح دال و کسر لام و نون اضعند بکسر همزه و فتح فا و کسر عین مهمله زائد ست
اگرچه خروج بهر دو تقدیر ست زیرا که فعلل و فعلل و افعلل مر افعنلل را مفقود ست و همچنین نون جندب بر تقدیر یکه
اعنداو بر واو ست خمش نکنند و در وجود وزن سادس باقی و حکم بزیادت بر تقدیر خروج بهر دو تقدیر در همه حال ست
مگر آنکه زیادتش در آن محل نباید اینوقت حکم باصالت آن کنند اگرچه خروج بهر دو تقدیر ست کیم مرزنجوش بفتح میم
و زای معجمه بعد مهمله و ضم جیم معرب مرزنگوش و آن گیاهی ست خوشبو دار که آن اصلی ست اگرچه بهر دو تقدیر خروج میشود
زیرا که وزن فعنلول بهر دو معدوم ست لکن زیادتی میم قبیل ست از حروف اصلی و در اول کلمه که حالت فعل باقی نماند حکم باصالت
آن کرده شده و بعضی گویند که نون برنامسار ازین قبیل ست زیرا که زیادت نون متحرک در ثالث یافته نشده اگرچه خروج
بهر دو تقدیر ست لکن همه گفته که ظاهر آنست که برنسار و برنامسار و برانسار بمعنی ناس ست پس وزنش فعنالا را باشد و از
قبل فقد اشتقاق نباشد و چون از بحث عدم نظیر فارغ شد شروع در غلبه زیادت کرد و گفت و اگر بهیچ تقدیر از
زیادت و اصالت خروج کلمه واخت آن بنود دلیل زیادت غلبه آن حرف ست و موضعیکه واقع شده ست آن حرف و تقدیم
اشتقاق بر عدم نظیر و تقدیم عدم نظیر بر غلبه بر زیادت مذهب جمهور ست چنانکه همه بهمان ترتیب بیان کرده و نزد بعضی
در وقت فقد اشتقاق دلیل زیادت و اصالت حروف غلبه زیادت ست نه عدم نظیر چون غلبه زیادت یافته نشود دلیل زیادت
عدم نظیر ست زیرا که غلبه زیادت حروف امر مضبوط ست بخلاف عدم نظیر چه ممکن ست که وزنی در یک قبیله ثابت شود و یا نزد بعضی
از ان قبیله و یا نزد همه ازان قبیله و غیر آن شخص را معلوم نبود پس چگونه حکم کرده شود بعدم نظیر و از نجا معلوم
شد تقدیم غلبه بر عدم نظیر کذا فی الشرح و از انجا که در یافت غلبه زیادت موقوف بر دریافت مواضع زیادت حروف ست
شروع در بیان آن مواضع نمود و گفت غالب ست زیادتی حرف تضعیف برای الحاق و غیر آن در یک حرف یا دو حرف
یا سه حرف اصلی و زائد در حروف تضعیف و تکریر دوم بود زیرا که تکرار از و پیدا شده و غیر دوم در مرتبه دوم ست و آن مرتبه
زیاده است پس آن اولی بزیادت بود و سیبویه گفته حرف تضعیف یکی از ان دو ست بلا تعیین زیرا که تکرار نسبت
بهر یکی ممکن ست که پیدا شده باشد و خلیل گفته که اول ست چرا که در مانند کرم اولی آنست که حکم بزیادتش اول کنند
بجهت سکون اول و همچنین در غیر آن چون کرم مثال تکریر عین برای غیر الحاق ست فرد و تکرار لام برای الحاق
بجعفر و آن زمین مرتفع را گویند و این هر دو امثله تضعیف یک حرف ست و غضنفر بمعنی شدید بروزن تفعلل از
غضب بمعنی سخت پیچیدن و مرمریس بروزن فعفیل بمعنی شی سخت از مرسته بمعنی شدت اول ملحق بسفرجل ست و
ثانی نجندریس و در اول تکریر عین و لام ست و در ثانی تکریر فا و عین و در همزش بفتح ها و میم مشدد و کسر را یعنی نافه نیز تکرار
عین ست برای الحاق بجعبرش و خفنش گویند که اصلش همرش ست بروزن جعفر نون را در میم او غام نمودند بجهت امتناع

مجنون بمعنی عدم سبالات در قول و فعل وزن اینها مفعیل و منفعول و فعلیل و فنعلول بود و اگر ماخوذ از جنون و یا از مجنون
بنود چنانکه جمع آن مناجین بران دلالت میکند پس اگر فعالیل ثابت شود وزن اینها فعالیل و فعلول بود و اگر فعلنیل
و فعلنول بود بدلیلیکه گذشت بلکه وزن اینها فعالیل بود بجهت ثبوت آن و باعتبار قولین اولین جمع اینها مجانین
باید بروزن مفاعیل برقول اول و فعالیل برقول ثانی نه مناجین که یافته شده زیرا که وزن آن برقول اول مفاعیل
بود و برقول ثانی فاعیل و در اینها لازم آید القاء زائد و حذف نون اصلی بلا ضرورت در وقت جمع و باعتبار قولین آخرین
جمع اینها مفاجین باید چنانکه یافته شده و وزن آن فعالیل بود و برقول ثالث لازم آید حذف حرف اصلی که نون اول
ست لکن بجهت ضرورت زیرا که جمع خماسی مزید که قبل آخرش مده زائدست بر فعالیل جز بحذف اصلی ممکن نبود و اینهمه
که مذکور شد بر تقدیر اشتقاق ست در لفظ و بر تقدیر فقدای گم شدن اشتقاق جلی و خفی دلیل زیادت حروف عدم نظیر
ست که سبب دوم ست از اسباب معرفه و آن سه قسم ست یکی خروج کلمه بر تقدیر اصالت بود دوم خروج اخت کلمه
بود بر تقدیر اصالت نه خروج کلمه سوم خروج بر تقدیر اصالت و زیادت هر دو بود چنانکه گفت دلیل زیادت حروف
خروج کلمه یا اختش که مماثل آن در حروف و معنی ست از اوزان متعارف عرب بود بر تقدیر یکه حکم باصالت حرفی کرده آید
کنتون کنتال بالضم مهموز و غیر مهموز بمعنی کوتاه که زائدست و وزنش فنعال یا فعنال بالضم فا و فتح عین ست چون قنفخر
و اگر اصلی گفته شود وزنش فعلل و یا فعلال بود و هر دو در کلام عرب مطروح و معدوم ست و نون قنفخر بکسر قاف و فتح
فا بر وزن جرومل بمعنی عظیم الجثه و نون خنفسا بضم خا بمعجمه و فا بر وزن قرقسا بمعنی جانوری گنده بوسیاه که زائدست
اگر چه بر تقدیر اصالت آن خروج از اوزان عرب نمیشود چنانکه دانستی لکن برای خروج اخوات آن که قنفخر بضم قاف
و فتح فاست و خنفسا بضم خا و فتح فاست اصلی گفته نشود و اگر در انها اصلی میگفتند در اینها نیز اصلی گفتن واجب
میشد و بر تقدیر اصالت خروج میشود زیرا که فعلل بضم فا و فتح لام اولی و فعلالا بضم فا و فتح لام اولی یافته نشده و همچنین
تا رتفعل و ترتب بضم تا و اول و فا و تا زائدست اگر چه بر تقدیر اصالت بروزن برثن بود لکن در اخت وی که تفعل و
ترتب بضم فا و تا و فتح فا و تا خروج لازم آید زیرا که فعلل بفتح فا و ضم لام اول یافته نشده بدانکه ظاهر آنست که
کنتال مثال قسم اول عدم نظیر ست و آخرین مثال قسم دوم در کنتال بالکسر نیز نونش زائد گفته شود اگر چه بر تقدیر
اصالت آن خروج نشود بجهت وجود جرومل تا اخت آن که کنتال بضم کاف ست خارج نشود و همزه الیتج بفتح همزه و
لام زائدست با وجود عدم خروج بسبب وجود سفرجل بجهت خروج الیتوح که اخت وی ست و اگر بر تقدیر حکم بر زیادت حرف هم
خروج لازم آید چنانکه بر تقدیر اصالت آن حرف بود نیز آن حرف زائدست زیرا که مزید بجهت کثرت غیر مضبوط اند و ان
نرجس که بر تقدیر اصالت وزنش فعلل بود بکسر لام اول و بر تقدیر زیادت تفعل بکسر عین و هر دو در اسمار یافته نشده اگر گوئی
نرجس لفظ عجمی ست پس چرا نونش را اصلی گفتند اگر چه خروج لازم می آید چنانکه اخش در جالینوس نون را اصلی گفته با وجود

خروج

مرد از سر به خوش میشود و اصل آن سروره بروزن فعوله ست تکرار عین و این مذهب اخفش ست بعد ازان قاعده
فعلیله کردند و درین اقوال مذکوره هر دو قول اول مرجح اند بجهت قوت معنی و ظهور نسبت و قلت تصرف و تکلف و کثرت فعلیه
چون عبر به و دریه بخلاف فعلیله و فعلیه که آنها قلیل اند و ظاهر آنست که ثانی اولی ست از اول و ثالث اولی ست از اخیرین بجهت
قرب آن از اول و خامس از رابع بهرست بجهت طور معنی و بودن فعیله نادر تر از فعوله مگر نونته همزه مضمومه بعد میم مفتوح معوله
یا مفعوله اول زائده مهموز عین معنی احتمال مگر نته ای یا کیفیه از نامه یونه اجوف واوی یعنی قام یمونه و برین تقدیر میم همزه آن
بدل از واو است چنانکه در اود و در و بهر تقدیر بروزنش فعوله بود و ثانی از اوان یعنی یکجانب باز و ان یعنی خرجه بجهت نسبت
میان مگر نته و اون و ثقل لکن در اول ثقل هنوز نیست و در ثانی ثقل حسی یا از بن بافتح بمعنی تعب و این مذهب و است
و برین دو قول نون اجوف و مهموز الفا ربود و بمیش زائد و اصلش مادنته و مانیته بمجهوز مقبره بود لکن در ثانی بعد نقل حرکت
یا یارا بواو بدل نمودند بدانکه در لفظ عجمی که معرب شود اختلاف ست در اجرای آن مثل کلمات عربیه در وزن و تغیر
و بحث اصالت حرف زیاده آن بعضی گویند هر دو برابر باشد و نزد محققین هر دو در معنی مساوی اند چنانکه در دیگر
احکام مثل اعراب و ادخال تنوین و لام تعریف بر نکره و جمع تصغیر و جز آن و بنا بر نیمعنی منجنیق و منجنوق یکچیز خندریس
و عضرفوط که لفظ عجمی ست از انکه جیم و قاف در یک لفظ در لغت عربیه مجتمع نشوند بروزن منفعل و منفعول بودند لین حقو
یعنی رمو با لمنجنیق که ابو عبیده حکایت کرده کنا نجنق مره و نرشق اخری و ارشق تیر زدن فراء روایت کرده جنقام
یعنی میم و نون اول زیاده و او زائد ست در انها یا بروزن فعلیل و فیعلول بدلیل منجنقوای رمو با لمنجنیق روایت
سیبویه و مازنی یعنی میم و نون و دوم آنها اصلی بود و منجنیق بروزن فعلل بود نه مفعل که آن معدوم یا نادر ست و این هر دو
اشتقاق واضح ست و اگر اعتماد ادبا بین روایات نکنند بسبب تولید و استحداث این افعال یا از جهت بودن این
هر دو لفظ ماخوذ از معنی منجنیق نه از لفظ آن چنانکه بعضی گفته اند که اولا آلتی را که ازان رمی جمار کنند لحاظ کرده اند بعده
سه حرف را یا چهار را با هم ترکیب داده لفظ جنق یا منجنق ساخته اند بی لحاظ آنکه از منجنیق گرفته باشد پس معنی منجنیق
اصل این هر دو لفظ بود نه لفظ آن و این قول نهایت مبطل طریقه اشتقاق بلکه نزد ما مهمل ست وزن انها فعلیل و
فعلول چون سلسبیل و عضرفوط باشد و اگر اعتبار سلسبیل نکنند بجهت بودن آن بروزن فعفیل از سلب چنانکه سبق بعضی
گفته اند که تکرار تنها روا نبود وزن انها فعلیل و فعلول باشد بجهت عدم دلیل بر زیاده میم و نون اولی و بودن قریب
بطرف اولی بزیاده و مگوید که شرطیه را وجود بر قعید و فطیر و علطمیس دفع میکنند و چون این احتمالات درین هر دو لفظ
ثابت میشود مجانق که جمع منجنیق ست بالاتفاق بر تقدیر اول بروزن مفاعیل بود و بر تقدیر این هر سه ثانی فعالیل
و بر تقدیر ثالث فلاعیل و بر تقدیر رابع فلاعیل زیرا که جمع فوع واحد بود لکن در تقدیر ثالث و رابع لازم می آید حذف عین
در جمع و این معنی موید هر دو قول اول ست لفظ منجنیق و منجنوق که لفظ عربی اند یعنی دولاب اگر ماخوذ از جنون بود یا از

و نیز مناسبت آن با لوکه قوی‌تر ست از مناسبت با ملک که ملک را ملک مبنا شد و همچنین مذهب ابو عبیده زیرا که ملک
رسول میباشد نه مرسل بکسر سین و چون از لاک گفته شود معنی آن مرسل بکسر سین نه مرسل بالفتح سین و بعضی جواب
داده اند که جائز ست که ملک از لاک بمعنی موضع رسالت یا بمعنی مرسل بفتح سین باشد چه موضع و یا مفعول را فعل تغیر
کنند و نیز وقوع فعل در موضع اسم مفعول ممتنع نیست چنانچه وقوع آن موضع اسم فاعل ست جار بردی گفته که حق آنست
که اگر لاک بمعنی ارسل ثابت شود گرداندن ملک ازان اولی ست از قلب و مثال نادر لکن در صحاح و مغرب لاک بمعنی ارسل
یافته نشده انتهی مص قول ابو عبیده را اختیار کرده و گفته که در وو قول ملک یا مصدر بمعنی مفعول ست یا اسمی دیگر ست
که بدان ملک را نامیده اند بجهت بودن آن رسول و هر دو اشتقاق متساوی اند در ظهور و خفا با عتبار معنی لکن در قول
دوم ضعف لفظی ست که آن قلب ست و در قول ابن کیسان خفا از جهت معنی ست و بعد از جهت لفظ چنانکه در انسی
و انسان با لکسر بروزن فعلان ست نزد بصریین از انس بالضم نیز افعال بدلیل انس بالکسر و انا س بضم و انس بفتحتین
و انیس بفتح همزه در معنی دی یعنی همزه اش اصلی ست و نون زائد و بعضی گویند از اناس ست بمعنی ابصار و ایلاف زیرا که
انسان دیده میشود و الفه کرده میشود بخلاف جن و این قول بعید ست از انکه مجرد اولی ست از زجرای اصالت
از مزید و کوفیین گویند که انسان افعان ست و اصلش النسیان بروزن افعلان از نسی یعنی همزه آن زائد ست بدلیل
تصغیر آن بر انسیان و تصغیر کلمه را رد بسوی اصل کند و نیز ابن عباس گفته که انسان را انسان از انجهت نامیدند
که عهود را نسیان کرده و ابو تمام نیز مثل آن گفته و مذهب کوفیین فاسد ست زیرا که اصل انسان نسیان بود لازم آید
تعلیل بحذف لام در مفرد چنانکه ظاهر ست و در جمع نیز و قتیکه اناسی گویند زیرا که یا اخیر آن بدل از نون ست
و اصلش اناسین بود و یا اولی زائد ست نه لام کلمه زیرا که بعد الف جمع سه حرف بغیر ها واقع نشود مگر آنکه در وسط آنها نبود
و چون مصابیح و نیز رد لام در تصغیر تغیر حاجت لازم آید از انکه اینجا بنای تصغیر بدون رد ممکن ست نه بینی که در شناک
که مخفف شانک ست اشونگ گویند نه سونیک و حدیث ابن عباس محقق نیست و ابو تمام قائل احتجاج نه و سرته
بفتح سین و تشدید راء مکسور یعنی کنیز یکه مولوی مولے باشد فعیلة ست از سر با لکسر یعنی جماع نزد سیرافی و یا از
سر با لکسر یعنی مستور نزد والی بکرین سری زیرا که سریه را مجامعت کنند و اخفا نمایند و هر دو مذهب لفظ منسوب ست
و ضم از تغیرات شاذه نسبت ست چنانکه در لفظ ثلاثی و نزد بعضی و زنش فعلیلة بضم فا و کسر لام ست از سر با لکسر
و اصلش سریرة بضم سین و راء مشدد بروزن فعلولة تکرار لام ست نه فعولة تکریر عین زیرا که تکرار متحرک اصل ست بعد
راء اخیره را که زائد بود بیا بدل نمودند چنانکه در تقضی سرویت شد بعد قاعده مرمی کردند یا و زنش فعیلة تکرار عین و اصالت
یا دوم ست و اصل آن سریویت یا سرودة ست از سری یسری بمعنی مختار یعنی از سرو مصدرش و سری در اصل سریو بروزن فعیل ست
زیرا که سریه برگزیده بود از دیگر کنیز کها یا از سراة که در اصل سرئة بود بمعنی اعلی زیرا که مرد فوق سریه ست بود و یا از سرور بضم زیرا که

چون لفظ موسے بضم میم وفتح سین کہ بمعنے استرہ است مفعل بود نہ فعلی از اوسیت یعنی خلقت واصلش برین تقدیر موسے بود بہ راحذف نمودند بجہت کثرت استعمال چنانکہ در مفعول بہ مفعول گویند۔ و در مشترک منہ مشترک ونزد کوفیکہ وزنش فعلی ست از ماس یمیس بمعنی تحیر تا ارجل ماس اے خفیف مضطرب وشک نیست کہ اول راجح ست وثانی مرجوح زیرا کہ مفعل اکثرست از فعلی ونسبت موسی الحدید بسوئے خلق بسیارست از نسبت آن بسوئے تحیر باصفت وطیش وموسے منصرف ست واگر فعلے بود منصرف نمیشد زیرا کہ الف فعلی برای تانیث بود مگر بر سبیل شذوذ چون دنیا تنوین کہ آنرا در کلام عرب نظیر نیست کذا فی الجار بردی وبعضے در جواب گویند کہ الف برائے الحاق ست گوئیم کہ این شخص شاذ داش برمغرے کردہ وجار بردی حصر الف فعلی بالضم در تانیث میکند نہ در مطلق فقط فافہم ومصنف در شرح گفتہ کہ جائز ست کہ موسی فعلی بود از موس بمعنی خلق شعر پس موسی ہم مفعل بود از اوسی وہم فعلی از موس وآن ممنون وممنوع ہر دو آمدہ وبرین تقدیر ترجیح احد الاشتقاقین بر آخر نبود بجہت مساوات ہر دو لفظاً ومعنیً انتہی گوئیم کہ موس بمعنی خلق شعر خود غریب ست کہ در اکثر کتب لغت یافتہ نمی شود آرے بر تقدیر وجود او البتہ اشتقاق از ہر دو واضح ست لکن چون مشتق منہ غریب بود حکم باحتمال الاشتقاقین ہم غریب بود فافہم وموسی علم بعضے گویند کہ مرکب از موکہ بمعنے آب ست از ساء کہ بمعنے شجر ست وابو عمر گفتہ کہ آن مفعل ست بدلیل انصراف وی بعد پیکر وفعلی گاہی منصرف نشود ونیز مفعل اکثرست از فعلی وکسائی گوید کہ فعلی ست وبرین تقدیر مناسب ست کہ الف برائے الحاق بود ورنہ منع صرف آن بعد تنکیر واجب بود کذا فی الشرح وتمحقیق لفظ ملک بمعنی فرشتہ آید ملاک بدلیل جمع آن بر ملاک وملائکہ ودر حذف ہمزہ و نقل حرکت آن ما قبل اتفاق ست لکن اختلاف کردہ اند در اصالت میم وزیادت ہمزہ پس نزد یک ابو عبیدہ وزنش مفعل بود مشتق از لاک بمعنی ارسل گویند لاک فلانا ای ارسلہ ومؤید ولیست ملاک وملاکہ بر وزن مفعل کہ مفعلہ بمعنے رسالۃ والکنی الیہ ای ابلغہ عنی واصل آن الیکنی ست حرکت ہمزہ را بکاف دادند وافگندند ونزد بعضے مثل کسائی وتابعین او در پس معقل ست از الوکہ بمعنی رسالہ ومؤید ولیست الوک بمعنی رسول ورسالت واستالک مالکہ وما لکتہ ہر دو بضم لام وفتح آن نیز بمعنے جمل رسالت وبرین تقدیر اصل ملاک ملاک ست پس قلب کردند یعنے ہمزہ را بجائے لام بردند ولام را بجائے ہمزہ ای فاء را بجائے عین وعین را بجائے فا وبرین ہر دو مذہب ہمزہ اصلی بود ومیم زائدہ ونزد ابن کیسان وزنش فعائل بود از ملک بالضم بمعنی بادشاہی وبالفتح وبالکسہ نیز برین مذہب میم اصلی بود وہمزہ پیش زائد واین وجہ بعید ست زیرا کہ میان فرشتہ وملک مناسبت ظاہر نیست مگر آنکہ گوئیم کہ ملک عبارت از قدرت بر تصرفات ست وفرشتہ ہم قادر بر تصرفات ست بدانکہ از شافیہ وشروح آن مرجح ومختار مذہب کسائی معلوم میشود زیرا کہ در ملک بمعنی رسالۃ یافتہ میشود کہ اللہ تعالی میفرماید جاعل الملائکۃ رسلاً وبرین مذہب ہیچ خلاف ظاہر نمی شود مگر قلب آن در کلام عرب کثیرست بخلاف مذہب ابن کیسان کہ آن بعید ست از انکہ فعال نادر ست وفعل کثیر وحمل بر اکثر اولی بود

فمفعل در کلام عرب یافته نشده با وجود آنکه غلبه زیادتش ای زیادت میم در اول مقتضی ست که میم مرا جعل زائد بود
چنانکه خواهی دانست و همچنین معزی یعنی مغز فعلی ست نه مفعل بحبت موافقت مغز در معنی با وجود غلبه زیادت
میم در اول و فنیان بروزن فعال ست از رفنن نه فعلان با وجود غلبه زیادت نون در آخر از جهت ظهور موافقت
معنوی زیرا که فنن یعنی شاخ ست و فنیان شاخ درختی که بسیار شاخ دارد و اول بروزن افعل ست نه فوعل با وجود
کثرت زیادت واو ثانیاً چون جوهر و گوهر بحبت آمدن مؤنث و جمع آن بروزن فعلی و فعل و اصلش برین تقدیر
اوول ست و نزد بعضے اوال ست و نزد بعضی ادال از دال ئیل و نزد بعضے اوول از ال یوول و نزد کسیکه بروزن
فوعل ست اصلش اوول ست از اول و نزد بعضے وول از ول و اینهمه امثله تقدیم اشتقاق محقق عدم نظیر غلبه
زیادت ست در کلمه که محتمل دو اشتقاق نیست بلکه یک اشتقاق دارد و در کلمه که محتمل دو اشتقاق یا زیاده است
باین طور که برای وی فروع مختلفه در ماده بود یا در اصل مختلف در ماده با اصلی و فرعی چنین بود اگر هر دو اشتقاق
باهمه جلی و واضح باشند یعنی محقق که عبارت از توافق در معنی مشترک بحسب ظاهر ست حکم بهر دو وجه بهمه وجه روا ست
بلا ترجیح یکی بر دیگرے پس لفظ ارطے بفتح همزه و طاء مهمله که اسم گیاهی ست که در ریگستان روید و شتران خورند
و چرم را بدان دباغت نمایند هم بروزن فعلی گفتنش جائز بود باعتبار اصالت همزه و زیادت الف آخر و هم بروزن
افعل باعتبار زیادت همزه و اصالت الف آخر که بدل از یاست لوجود بعیر ارطی کاخذ و بعیر راطٍ کقاض و ادیم
مرطے کمرمی و مارو طی کماخوذ پس استعمال بعیر ارطای شتر خورنده ارطی و ادیم مارو طی یعنی چرم مدبوغ یا ارطے مقتضی
آنست که همزه ارطے اصلی بود و الف آن زائد زیرا که ارط بروزن فاعل و مارو ط بروزن مفعول مشتق از لفظیت
که همزه اش بجای فا کلمه است و طاء بجاے لام کلمه و را بجاے عین کلمه و این دلیل اصالت همزه و زیادت الف
ست لکن الفش برای الحاق بجعفر ست نه برای تانیث بحبت آمدن ارطاه و استعمال بعیر راطه و ادیم مرطے بمعنے
شتر خورنده ارطے و چرم مدبوغ یا ارطے دلیل ست بر زیادت همزهٔ ارطے و اصالت الفش زیرا که در راطه که اصلش
راطی ست بروزن قاضی و در مرطے که بروزن مرمے در اصل مرطوے ست و مشتق از ارطے که همزه نیست و یا بجاے
لام واقع شده و ازین معلوم شد که الف ارطے اصلی باشد بدل از یا نه زوائد و همزه آن زائد باشد و همچنین ست
حال اول که بمعنے جنون ست که هم وزن افعل میتوان گفت و هم بروزن فوعل بحبت وجود در جمل مألوق و موثوق
و در اصول گفته و سنیه فعلته و فعلته من سنت و سبت یعنی می توان گفت که هر دو تا را آن زائد ست و نونش
اصلی ست بحبت وجود سبب بالفتح بمعنے آن و میتوان گفت که نونش زائد ست و تا را ولی آن اصلی ست بحبت وجود
سبب بالفتح و بیار موحده بمعنی آن میگوییم پس بنابرین تحقیق ذکر آن اینجا انسب بود نه در ذیل بلغن و ترسیوت
که محتمل دو اشتقاق نیست فافهم و اگر هر دو اشتقاق باهمه واضح بود حکم کنند بترجیح یکی ازان که واضح ست درمیان

بیاید انشاء الله تعالی وطریق سوم غلبه زیادتش در محلش ای چون حرفی از حروف زائده در محلی واقع شود که زیادتی
آن دران محل غالب بود وحکم کنند بزیادت آن حرف اگر مانع نبود و این دلیل اصالت حرف دیگر هم هست که احتمال
زیادت داشت ورنه لازم آید نقصان کلمه از اقل بنا چون میم مدین نه باء آن وترجیح یکی ازین سه دلیل مذکور بر دیگری
بجهت وجود مرجح در وقت تعارض طریق رابع ست بحسب ظاهر واگر هیچ مرجح نبود هر دو وجه برابر بود و امثله اینها
بیاید انشاء الله تعالی اما اشتقاق یعنی اشتقاق محقق وواضح نه شبه الاشتقاق قوی ترین دلائل معرفت حروف
زائده ست در اوضح ترین آنها ومقدم ست در اعتبار وعمل بر غلبه زیادت وعدم نظیر بجهتیکه این هر دو معارض آن نتوانند شد
ومعنی اشتقاق سلان در یافتی اما فرق در اشتقاق محقق وشبه اشتقاق آنست که در اول دلالت هر دو لفظ
مشترک بر معنی مشترک ظاهر بود چون ضرب وضارب بخلاف ثانی چون یجرع بمعنی طویل نزد کسیکه از جرع گوید
که بمعنی ریگ هموارست که بران هیچ نروید ولهذا ای بجهت تقدیم اشتقاق محقق بر غیر خود لفظ بلغن بکسر باء وفتح لام
که بمعنی بلاغت وبلیغ ست بروزن فعلن بود بزیادت نون نه فعلل مشتق از بلغ ست وترموت بفتح تاء فوقانیه وسکون
راء مهمله وفتح نون وضم میم بروزن تفعلوت بزیادت تاءین وواو ست نه فعللول ومشتق از ترتم ست بلکه از رتم
بمعنی آواز گویند قوس ترنموت ای لها حنین عند الرمی وسنیته بفتح سین مهمله وسکون نون وباء موحده بروزن فعلیته
ست بزیادت هر دو تاء نه فعلله ومشتق از سنت ست وهر دو بمعنی پاره از روز کار یا وجود عدم نظیر وندرت این هر سه
که فعلن وتفعلوت وفعلیته ست وکثرت نظیر فعلل وفعللول وفعلله چون قمطر وعضرفوط وبعثرة پس اینجا اشتقاق
محقق را مقدم ساختند بر عدم نظیر بجهت ظهور اشتقاق وبرین قیاس انفحل بمعنی پیر یکه پوست وی بر استخوان وی
خشک شده باشد انفعل بود نه فعللل بجهت ظهور محل بمعنی خشک شد پوست وی بر استخوان وی وافعوان
افعل وافعلان ست نه فعلی فعلوان بجهت ظهور منفات وتفعی لشب عین ومحتل بمعنی ناقه سریع فتعل ست نه فعلل
بجهت ظهور غسلان وغسل بمعنی سرعت وسریع وشائل بالنمرة فاعل ست نه فعلل بجهت ظهور شمل بمعنی آن وحطائط بمعنی قصیر
فعائل ست نه فعالل بجهت ظهور حطو وبرهاس وفرناس بمعنی شیر فعال وفعنال ست نه فعلال بجهت ظهور برهرس وفرنس
بمعنی دق ومیدال بمعنی کابوس فعال ست نه فعلل بجهت ظهور بدل بمعنی اخذ بسرعة وعرشن بمعنی تعرش فعلن ست نه فعلل
بجهت ظهور عرش باوجود عدم نظائر اینها وکثرت نظائر مقابلات اینها وهمچنین الند وبمعنی الد افعل نه فعلل بجهت
ظهور بالد ومعد بشد دال فعل ست نه مفعل بجهت ظهور بمعد والرجل اذا اشتد بعیش معد وهو ابو العرب کانوا یعیشون
وغلط فی المعاش وتمسکن وتمندل وتقدرع وتمنطق غیر معتد به است بجهت شذوذ اینها وظهور زیادت میم وتوهم اصالت
میم غلطی ست وهم ازینجهت که اشتقاق دلیل قوی ست ومقدم ست بر غیر پس مرجل که بمعنی جامهای منقوش ست
اصلی گفته شده است ووزنش مفاعل نه مفاعل ازجهت وجود ثوب فمرجل ای منقوش ست اصلی ست زیراکه

بدل از یا بود و نحو عباد که ملحق بسرداج ست همزه اش بدل از یاست و برین قول نحو یقال ملحق بنود بدانکه
در شرح گفته انما قال فیجعل علی صورة بناء من نوع آخر ولم یقل علی وزنه لان المتبادر من الوزن هو الوزن الصرفی
والملحق لایکون علی وزن الملحق به وزنا صرفیا بل وزنا صوریا انتهی اقوال الغالب المتعارف من الوزن الوزن
الصوری کما هو الظاهر من غیر بحث الفعل من الاعلال والتخفیف والنسبة والتصغیر وغیرها لاسیما ذکره فی هذا المقام
قرینة لارادة الوزن الصوری فلایکون العدول من لفظ الوزن الی لفظ البناء لهذا المعنی بل للتفنن وچونکه غرض
ازین باب بیان طرق شناختن حرف زائد از حرف اصلی ست شروع درمیان طرق نمود و آن سه طریق ست
اشتقاق وعدم نظیر وغلبه زیادت حرف چنانکه گفت دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست که آن دلیل اصالت
حرف نیز بود واین طریق اول ست واشتقاق که عبارت از وجود تناسب بین اللفظین ولفظ ومعنی ست
سه قسم ست صغیر که آن بودن تناسب ست درحروف وترتیب آن هر دو لفظ مثل ضرب ولیفرب وکبیر که آن بودن
تناسب ست درهر دو بدون ترتیب حروف مثل جذب واکبر که بودن تناسب ست دران هر دو لفظ
باعتبار مخرج نه بحسب لفظ مثل نعق از نهق واینجا اصغر مراد ست ولهذا تفسیر کرد برای فرع بودن لفظی
مر لفظی را وعلامتش موافقت هر دو لفظ ست که آن اصل وفرع ست در ماده یعنی حروف اصلی ومعنی آن پس چون
در فرع حرفی از حروف زوائد مذکور یافته شود که در اصل نبود یا در اصل موجود بود و در فرع مقصود حکم کنند بزیادت
آن حرف در فرع بر تقدیر اول و در اصل بر تقدیر ثانی چنانکه هرماس بمعنی اشد که مشتق از هرس ست معنی گوشت
میم والف آن زائد ست ودرنش معمال در رقم که بمعنی ازرق ست ومشتق از زرقه ای کبود رنگ شدن بود
فعلم ست ومیم دران زائد وبلهنیه بروزن فعلیة است یا ونون آن زائد ست زیرا که این هر دو در صفت مشتبه
که آن آبده است مفقود ست وهمچنین اگر در لفظی حرف زائد یافته شود و در لفظی که به نسبت این لفظ اصل ست
نه بحسب حقیقت نیز آن حرف موجود بود هر دو جا حکم بزیادت کنند چون ضهیاء بمعنی زنیکه شبیه بمرد ست در عدم
حیض وخوردوے پستان بروزن فعلاء ست وهمچو جعفر وهمزه آن زائد زیرا که ضهیاء بروزن فعلاء که بمعنی آنست
وفرع آن چون غیر منصرف ست همزه آن البته زائد ست وحرفیکه در فرع زائد بود در اصل نیز زائد بود وچون فرع چنان بود
که حذف حرف اصلی دران مطرد بود مثل تصغیر وتکسیر ست فقدان حرف در وی دلیل زیادت حرف در اصل نبود وطریق
دوم دلیل زیادتی حرف عدم نظیر کسیم ودلیل اصالت با حرف ست ای خروج کلمه از اوزان متعارف عرب بر تقدیر اصالت
حرف ست یا زیادت آن چنانکه نون قرنفل اگر اصلی گویند لازم وزن فعلل مانند سفرجل بضم جیم وآن یافته نشده وسیم
بکسر میم وفتح واو وتشدید طا اگر زائد گویند مواد ش اصلی لازم آید وزن مفعل وآن یافته نشده واگر اصلی گویند وزنش
فعول همچو عسود بود وآن موجود ست پس درصورت خروج بر تقدیر اصالت زائد گویند و بر تقدیر زیادت اصلی وتفصیل این

سهو کذا فی الحاشیه و درین الفاظ نظامی و جاربردی نسبت بسیبویه نکرده و مروست که میرداز نازنی پرسید
از حروف زوائد این شعر خواند ✽ هویت السمان شیبتنی ✽ وقد کنت قدما هویت السمانا ✽ گفت که من می
از تو حروف زوائد را تو شعر میخوانی گفت من ترا دوبار جواب دادم و عبارات دیگر هم ازین حروف ترکیب داده اند
مثل یا اوس هل تمت واتوه سالمین و هم تیار لون و ما سالت یهون و التمس هوای دهی سالتنا و اختیار
این ده حروف برای زیادت ازانست که اولی برای زیادت حروف مد و لین اند بجهت خفت و کم کلفتی اینجا
از نسبت باقی حروف و انچه نحویین گویند که واو و یا ثقیل اند پس از نسبت الف گویند اما به نسبت غیر اینها پس
خفیف اند و باقی از حروف ده گانه مشابه بحروف مد و لین اند همزه مجاور الف ست در مخرج و منقلب میگردد بحروف
لین برای تخفیف و همچنین ها مجاور الف ست در مخرج تا انکه اخفش هر دو از یک مخرج میگوید هم ارواد و یابدل
می آید چنانکه در یاجاه و هذه و میم قریب ست از واو در مخرج که شفت ست و نیز در ان غنه است مناسب لین
حروف لین و نون همچنین غنه دارد و ممتد میشود و در خیشوم مجوالف در حلق و تا حرف همموس ست می آید بدل از
واو چون نجاة و سین حرف صفیر ست و در همس خود لینت دارد همچو حروف لین و مخرجش از مخرج با قریب ست
و لهذا باهم ابدال شود چون اتخذ در اتخذ دست در سدس و لام اگرچه مجهور ست لکن مشابهت نون ست و قریب
ست از و در مخرج و لهذا در نون مدغم شود و کذا فی الجاربردی و الحاق در اصطلاح افزودن حرفی بازیادت بود
در ترکیبی نه در اول تا مجموع بروزن نوعی دیگر گردد و جاری مجری دی در معانی و احکام و تصرفات چون شامل که
ملحق بغبشرست در شمل لامی افزودند و بر صورت و حرج ساختند پس شملل ثلاثی مزید مجهول و تغشر رباعی مجرد مجهول آمد
و از قید مغائرت نوعی نصر و استنصر خارج شد بجهت اتحاد نوع بلکه اتحاد باب و از قید در معنی و احکام باب انفعل
و فعل و فاعل از حکم الحاق به فعلل خارج نشد و نیز مصدر اینها هم موافق مصدر ملحق به بنیت و همچنین باب تفعل
و باب تفاعل ملحق به تفعلل نبود بجهت مغائرت معانی اینها از معنی باب تفعلل و عدم مطاوعت اینها فعلی را که آنرا
تفعلل مطاوع ست چنانکه در خاصیت ابواب دانستی و هرگاه که ملحق بروزن ملحق به باید زائد ملحق هر در ملحق بجای
خود لازم گردد چون احرنجم و اقعنسس ورنه معنی الحاق مفقود شود و لهذا اسود و جنبذ ملحق به جحدب بضم جیم و فتح
دال بود نه سود و ملحق بجندب بجهت عدم نون و هر که در رباعی این وزن مجحداب اثبات نکرده و در سود و فک
ادغام دیده ملحق بجندب گفته یا انکه هر دو ثلاثی اند و نزد ابن حاجب الف بالاصالت برای الحاق در حشوا سم
واقع نشود بجهت لزوم تحریک آن در وقتی بخلاف فعل و لهذا مانند تقابل ملحق تسربل ست نزد وی و بعضی گویند
الف برای الحاق نیاید نه در اسم و نه در فعل نه در حشو و نه در آخر زیرا که الف اصلی نباشد در اسم و فعل بجهت عدم
قبول حرکت و اصلی قابل حرکت بود و چون اصلی نبود موقع اصلی هم نیفتد پس مانند علقی که ملحق بجعفرست انفش

نحو استسع ومتقی ومتخذ واز ماضی متقی یافته نشده پس اصل یقی ابقی بود چون تا را اول را حذف نمودند همزه وصل را بجهت استغنا افگندند واگر تقی همچو رمی میبود مضارعش تیقی همچو یرمی می آمد وامرش اتق همچو ارم بخلاف تخذ تیخذ همچو علم یعلم که آن اصل ست نه مخفف اتخذ یتخذ ورنه تخذ یتخذ بفتح عین ماضی وکسر عین مضارع وفتح تا میبود انتهی و آمده است استخذوا استخذ بحذف تا وثانی لزوما وماخوذ ست از تخذ یتخذ همچو علم یعلم بمعنی اخذ یاخذ ونزد بعضے اصلش اتخذ ست از باب افتعال سین را عوض تا آوردند چنانکه تا عوض سین آمده در شرار النبات که در اصلش سرار الناس بود گویند فلان من شرار النبات وصاحب صحاح گفته اتخاذ افتعال ست از اخذ بعد تلیین همزه یا را تا بدل نمودند ودر تا ادر افتعال ادغام کردند وچون استعمالش بر لفظ افتعال بسیار شد توهم شد که تا اصلی ست وازان همچو فضل یفضل ساختند وگفتند تخذ یتخذ وخوانده شده انه لاتخذت علیه اجرا التخذت علیه اجرا واو در تا گاهی ذال معجمه را بدال بدل نمایند ودر تا ادغام سازند وبعضی دال را ظاهر کنند واین قلیل ست وکثیر ست یلغیر علماء وعلماء در بی التغیر وعلی الماء ومن الماء بحذف نون از بنی العم ولام از علی الماء ونون از من الماء برای تخفیف از جهت کثرت استعمال ونزد سیبویه حذف نون از بنی در هر اسم قبیله که لام تعریف در وے ظاهر بود قیاس ست بخلاف نحو بنی النجار بجهت عدم ظهور لام بسبب ادغام لام تعریف در تا واز جمله تغییرات سماعی حذف لام کلمه است دو ید بمعنی دست که در اصل یدے بود یا افتاد واعراب بر ما قبل جاری شد وجمعش ایدی آید وچون بمعنی نعمت بود جمعش ایادی آید ودوم در اصل دمو بود بمعنی خون وعدد در اصل عدد بمعنی فردا واسم در اصل سمو بود واخ در اصل اخو داب در اصل ابو وحم در اصل حمو وهن در اصل هنو وفم در اصل فوه وابن در بنوه واخت در اصل اخوه وبنت در اصل بنوه واحوال اینها درین کتاب بارها مذکور شده ودر جزء آنها نیز آمده است در بعضی بر سبیل قلت چون ناس در اناس ولا ایال در لا ایالی ولا ادری ولو تر در لوتری ولم یک در لم یکن وکثیر ست حذف الف اب بعد حرف لا ویا نا درست بدون اینها نحو لا یا له ویا یا زید بدانکه اینمقام چون مقام ذکر حذف سماعی بود ذکر حذف تا از دو تا در تفعل وتفاعل اینجا نه نمود چنانکه در دیگر متون واقع ست وخود هم در اصول ذکر نموده فافهم

در بیان حروف زوائد ای حروفیکه زیادتی در بناء کلمه برائے غیر الحاق تضعیف وبرای تضعیف از جزء آنها نیاید وه حرف ست که در قول هویت السمان یعنی دوست داشتم زنان قریه را واقع ست اما زیادتی برای تضعیف وبرای الحاق بتضعیف گاهے ازین حروف بود چون استس وشملل گاهی از غیر اینها نحو کرم وجلبب بخلاف زیادتی برای الحاق بغیر تضعیف که ازین حروف بود فقط وزیادتی مانند قرورے وسنهدی در بناء کلمه نیست بلکه در نسبت ست ودرین چند قول ست چنانچه شخصے از سیبویه سوال کرد از حروف زوائد گفت هویت السمان روز دوم باز پرسید گفت الیوم تنساه روز دیگر باز پرسید گفت سالتمونیها دیگری گفت لم یاتیا

حذف احدی المثلین گفته ای حذف کنند اول را چنانکه حرف ثانی باتصال ضمیر مرفوع متحرک شده باشد زیرا که حرف اول را چون باسکان تغییر دهند چنانچه در ادغام بحذف نیز تغییر دهند تا غیر مقتضی بر یک موضع نبود و ابو علی گفته که حذف آن مطرد است انتهی و جاریردی گفته که حذف هر یکی جائز بود اول بجهت تغیر آن در ادغام و ثانی حدوث آن از وی و کلام اکثر متون شاهد باین معنی ست و الفاظی که حذف در آنها مسموع ست ناظر بکلام شرح کما لا یخفی اما حذف بنقل حرکت جایی بود که چون قبل اول مثلین ساکن بود نحو احسب بفتح حا و مهلة در احست بسکون ها و فتح سین اول و تحس بکسر حا در تحسس بسکون یا و کسر سین اول و لین بضم لام و یائین و ابین بسکون لام و ضم باء اول و حذف بنقل و بی نقل جائیکه قبل اول مثلین متحرک بود نحو مست بفتح و کسر میم زیرا که اصلش مست بکسر میم ست پس اگر حذف بدون نقل کنند مست بفتح میم شود و اگر بنقل حرکت کنند بعد از ازالهٔ میم مست بکسر میم شود و همچنین ظلت در ظلمت بکسر میم و تحطن و تخیطن از باب انفعال و در مانند ست بضم عین لیت بفتح لام و ضم آن بود چنانکه در مست و انستی و در مانند همت بفتح میم حذف بدون نقل بود و فقط بجهت عدم فرق میان نقل و غیر نقل بسبب فتحه ما قبل حذف و مواضع مذکوره بجهت تخفیف ست زیرا که ادغام بسبب لزوم سکون ثانی متعذر بود لکن انتباه اصح ست در همه جا و علی هذا در آیهٔ قرآن فی بیوتکن بر تقدیر قرات بکسر قاف از وقار گفتن اولی بود همچو عدت و بر تقدیر فتح قاف از قار یقار بمعنی اجتماع نه از قر یقر همچو فرب و قر یقر همچو علم بحذف احد المثلین از قرار بالمکان خافهم و حذف احد المثلین وقتیکه ثانی بسبب وقف ساکن بود قلیل ست نحو لفر تشدید داده آمده است حذف تا یا طاء در لفظ استطاع و یستطیع و چون تا حذف نمایند اسطاع یسطیع گویند و چون طا حذف نمایند استاع یستیع لکن اول اقوی و اکثر ست از ثانی بجهت زیادت تا و اصالت طا و سیبویه گفته اگر خواهی بگو که در استاع یستیع تا در وی حذف شده از انکه در مقام حرف مدغم بود بعده بجای طا تا آورند تا بعد سین حرف مهموس باشند همچو سین چنانکه در اوزان گفته که تا بعد حرف را مجهوره باشد همچو حرف زاء و اگر خواهی بگو که طا را حذف نمودند از انکه تکریر از و پیدا شده کذا فی النظامی بدانکه حذف احد المثلین در ماضی اکثر ست از مضارع و امر شاید که از جهت اصالت و کثرت استعمال وی بود بخلاف امر و مضارع که همچو فرع وی اند و آمده است حذف تا را اول در تستیع یقی که در یوسع و یوسقی بود و او را بیابدل نمودند و تا را در تاء افتعال ادغام نمودند بعده تا را اول را حذف نمودند و بتسع و تقی تا را مفتوحه خواندند و شذ و ذان ظاهر ست بجهت حصول تخفیف از ادغام و از نجاست تق الله در قول شاعری تق الله فینا و الکتاب الذی تتلو او اصل آن اتقی اتقر است تا را اولی را حذف نمودند چنانکه در مضارع و همزه وصل را بجهت استغنا حذف کردند و نظامی گفته که لتیخذف جز از مضارع اتسع و اتقی و اتخذ و اسم فاعل آنها

پس فریاد کرد از وی حاتم در زندان در آمد و اسیر را گفت که مرا به بند و تو برو اسیر چنان کرد و بران قبیله این صفت ظاهر شد بعد ازان زنان آنجا بقصد ناقه محتاج شدند و مردان ایشان غایب بودند پس جمع بحاتم کردند تا قصد آن کنند و دست حاتم را کشادند پس ذبح کرد ناقه را گفتند که چرا ناقه نحر کردی و قصد نمودی گفت هکذا قصدنا انه یعنی این قصد کرام ست و آن قصد لیام و انه تاکید یا ر متکلم ست و ها ر آن برها ر سکته است و همچنین رواست قیاسا ابدال زا از سین که قبل قاف بود زیرا که سین محموسه است و قاف مجهوره و خروج از خفیف بسوی ثقیل مکروه است پس سین را بزا که مناسب ست بسین در مخرج و صفیریه و بقاف در جهر بدل نمودند چون زقر در سقر و بزمے در یسقی و ابدال سین متحرک بزا نزد صاحب شافیه و کافیه روا نبود بجهت قوت آن از سبب حرکت مگر در لغت کلب و می آید بدل از سینیکه بعد جیم یا را مهمله بود نحو جزت در جبت بالضم از جوس بمعنے جستن چیزے بکمال و زرت در رست بمعنی خرامیدن تکبر کذا فی الاصول و رواست در صاد یکه قبل دال بود اگرچه متحرک باشد مضارعت زا در معجمه ای اشراب صوت را بدون قلب بدان و اینوقت ضاد میان صاد خالص و زا خالص بود چنانکه همزه بین بین نحو صدق و یصدق و من اصدق من الله قیلا و اکتفا بر مضارعت در حق رفع منافرت بجهت محافظت صفت اطباق ست با وجود تقلیل منافرت بخلاف سین که دران صفت اطباق نیست تا بران محافظت کرده شود پس اصل در رفع منافرت آن ابدال ست فقط نه بمضارعت مگر بر سبیل قلت و در تسهیل ست که در صاد متحرک که قبل دال یا طا مهمله بود نحو مصادر و صراط نیز مضارعت را جائزست و ابدال بزا شاذ بود کذا فی الشرح و نظامی در شرح لفظ و متحرکة ایضا نحو صدق و صدر گفته که اینجا قلب صاد بزا خالص روا نبود بجهت وجود فصل حرکت میان صاد و دال و قوت حرف بسبب حرکت و مضارعت اینجا اقل ست از مضارعتیکه در صاد ساکن بود زیرا که متحرک محمول بر ساکن ست که تغیر آن بجهت ضعف وی بود از راه سکون و اگر میان صاد و دال زیاده از یک حرکت فاصل بود همچو یک حرف و دو حرف مضارعت مستمر نبود بلکه مقصور بر سماع همچو لفظ صادر و مصادر و صراط زیرا که طا همچو دال ست انتهی ترجمته و رواست مضارعت را در جیم و شین معجمه که ساکن باشند و قبل دال مهمله زیرا که دال مجهوره است و شین مهموس پس قریب بزا نمودند گمان موافق دال بود در جهر و جیم را بر شین حمل نمودند از جهت بودن هر دو از یک مخرج نحو اجدر و اشدق و نزد بعضے در جیم مضارعت سین معجمه رواست چون اجدر چنانکه در شین مضارعت جیم نحو اشدق و حال اینها در بحث ادغام گذشت و در جمیع صور مذکوره که ابدال یا مضارعت ست بیان اکثر لست از نسبت ابدال و مضارعت و چون سه از بحث ابدال فارغ شد شروع در بحث حذف نمود و گفت و آمده است حذف یکی از دو حرف تضعیف بنقل حرکت آن با قبل و بدون نقل آن در شرح و تفسیر

اول محوصط درخصت صیغهٔ متکلم از خوض بمعنے دوختن وثانی نحو قروت صیغهٔ متکلم از قوز بمعنے رسیدن بمطلب واجد
معوادر اجتمعوا واجد زود راجتیز و دوج در توج ونارش نزد سیبویه بدل از واو ست ووزنش فوعل ست از انکه تفعل
در اسما یافته نشده وفوعل بسیار ست ومی آید دال بدل از طاء مهمله نحو مریداء در مرطاء بضم میم وفتح راو ابدال قیاسی چون
اوذکرد از ذکر واضطبر در اصبر وحرف جیم می آید بدل از یاء مشدد در حالت وقف بجهت اشتراک در مخرج بسبب بودن
اینها از وسط لسان ودر جهر وجیم بسبب بودن آن شدیده انسب ست بشدت تضعیف وظاهر ست در وقف از نحو
فقیح در فقیمی نسبت فقیم که نام قبیله است ونزد بعضے ابدال آن از یاء مشدد در حالت وقف مطرد ست واز یاء مخفف
نیز لکن این اشذ ست بجهت عدم تقارب ومشارکت در شدت نحو حجیج در حجی که در قول شاعر ست ؎ لاهم ان کنت
فعلت حجیج ۵ وهمچنین در حالت وصل نحو حتی اذا امسجت وامسجا در امسیت وامسیا ونزد بعضے جیم درین قوان بدل
از الف امسی ست واین بعید ست ورواست ابدال صاد مهمله از سین غیر منقوطه وقتیکه قبل عین وخاء معجمتین و
قاف وطاء مهمله بود یوصل بافصل تا سیه حروف نحو اصنع در اسبغ از اسباغ بمعنے اکمال وانجا میان سین وعین
فصل یک حرف ست وهمچنین صلخ اوسلخ بمعنے پوست کشیدن بفصل یک حرف میان سین وخاء وسس صفر در سفر
بلا فصل میان سین وقاف وصراط در سراط بفصل دو حرف میان سین وطاء مصالیخ در مصالیق جمع مسلاق و
سلاخ بفصل سه حرف میان سین وقاف وحاء وبعضے گویند مصالیق لغت مستقله است نه فرع مسالیق بجهت
بودن سلق لغت در صلق زیرا که حروف مذکوره حروف مستعلیه ومجهوره اند وسین ممسوسه مستفله است وصعود از اسفل
بسوے علو ثقیل ست لهذا سین را بصاد بدل نمودند از انکه صاد موافق سین ست در همس وصفیر یه وموافق ها این
حروف ست در استعلا پس آواز آن متجانس هی بود وغیر مختلف باهم واگر سین ازین حروف متاخر بودا ین ابدال
جائز نبود پس نصت در فست نگویند از انکه انهدار از علو بسفل همچو صعود از سفل بعلو بود نبود در ثقل وآمده است قلب
سین مذکوره براء معجمه نحو زراط در سراط ورواست ابدال زاء معجمه از سین مهمله وصاد غیر منقوطه جائیکه اینها قبل
دال مهمله اند وساکن باشند نه متحرک واین قلب هم قیاسی ست زیرا که سین ممسوسه است ودال مجهور پس مکروه دانستند
خروج از حرفے بحرفے که منافی ویست خصوصاً وقتیکه اول ساکن بود از انکه حرکت بعد حرف که جزو این ست بلکه
جزو مده حائل بود میان دو حرف پس هریکی را بدیگرے نزدیک ساختند بقلب سین زیرا که اخت سین ست
در مخرج وصفیر نه واخت دال ست در جهر وهمچنین صاد حرف مطبقه ممسوسه رخوه است ودال منفتحه مجهوره شدیده و
میان ایشان تنافی ست وخروج از حرفے بحرفے که منافی ویست مکروه دانستند پس تراکه اخت صاد ست
در مخرج وصفیر نه ومناسب دال ست در جهر وانفتاح بدل نمودند نحو زرول در یسدل از سدل بمعنی فرو هشتن واز دوط
وفزدی در فصدے انکه در قول حاتم طائی واقع ست محکی ست که یکبار بر بنی غره گذشت ودران اسیری بود

ودلیل بربودن صاد اصل تلصیص ست واز ہا نیز بدل آید نحو قسطات وقسناط وقسطات در قسطاط بالضم والکسر وحروف
ہامی آید بدل از تاء قوقانیہ وہمزہ اول نحو تخیذ ومتخذ دریاتخذ وموخذ وثانی نحو ہرقت در راقت بمعنی رقیم از راقہ واہرقیہ
بصیغہ متکلم ازین بالبست ہرگاہ کہ ہمزہ دوم را ہا بدل نمودند حذف نمودند چنانکہ در اکرم حذف کردہ بودند بجہت
اجتماع ہمزتین وہرجت در راحت یقال اراح اللہ العبد ای ادخلہ فی الراحۃ واراح زید الیٰ روحہا ای المراح بالضم
وہو المادی وہنرتہ وراترتہ بمعنے جعلت لہ نیرا وہرہ وتہ اہریدہ وراروتہ اریدہ چنانکہ ہرقتہ اہریقہ بود وہیاک در ایاک
وخواندہ شدہ در ایاک نعبد وایاک نستعین ہیاک واز ہمزہ آن شرطیہ دریافت ہے چون بن فعلت فعلت دران فعلت
واز ہمزہ آن مشبہ بالفعل مشبہ بالفعل نحو لعلک قائم در لاملک قائم تا جمع میان دو حرف ابتدا لازم نیاید واز ہمزہ استفہام
نحو ہزید منطلق در ازید منطلق واز ہمزہ اما تثنیہ نحو ہما زید قائم واز ہمزہ یا ہناہ نحو یا ہناہ بمعنی ہن کہ مختص ست
بندا بدانکہ اصل آن ہنا وبروزن فعال ست بمعنی ہن واو را با الف بدل نمودند چنانکہ در کساء بعد بجہت امتناع
تلفظ بدو الف دوم را بیا بدل نمودند وہمزہ بدل نمودند تا گمان اشتقاق از تہیہ نبود پس این مثال از قبیل قلب
الف بہا بود چنانکہ اخیار صاحب شافیہ ست ونزد بعضے از بصریین ہا را آن بدل از ہمزہ است وآن بدل از
واو چنانکہ مہ اختیار کردہ ونزد بعضے از ایشان ہا را آن اصلی ست واین ضعیف ست بجہت قلت باب سلس ونزد
بعضے الفش بدل از واو ست وہا را آن ہا ساکنہ ہست ونزد کوفیین واخفش الف وہا ہر دو زائد ست وہا ہا ساکنہ است
ولامش محذوف ست چنانکہ در ہن وہتہ وہر کسیکہ قائل بہا ساکنہ است وارد میشود تحریک آن در حالت سعت
وجواب داده اند از ان بانیکہ تحریک آن در حالت وصل برائے حصول مشابہت بہا ضمیر ست بدانکہ ابدال ہا از
ہمزہ اکثر ست بجہت بودن ہمزہ از حروف مجہورہ شدیدہ کہ ثقیل اند وہا از حروف مہموسہ رخوہ کہ خفیف اند بجہت
تقارب در مخرج لکن سطر دنیست ولہذا در ہمزۂ احمد وابراہیم وجزآن ہا نخوانند بدون سماع از عرب وآمدہ است
بدل از الف در حالت وقف در مہ وانہ کہ در اصل ما استفہامیہ وانا ست وجیہلہ وہنہ در جیہلا وہنا اسم اشارہ وہی آید
از یار تحتانیہ نہ ہ امتہ اللہ در ہدے امتہ اللہ لکن ابن حاجب در شرح کافیہ گفتہ کہ یاد ہدے امتہ اللہ علامت تانیث
یقیناً نیست بجہت جواز بودن آن صیغہ برائے مونث ویا با آن بدل از ہا بود کذا فی الجار بردے ولہذا
مہ این را ذکر نکرد وابدال قیاسی از تاء تانیث در حالت وقف چون رحمہ در رحمۃ وحرف لام مے آید بدل از نون و
ضاد معجمہ اول چنانکہ در اصیلال کہ در اصیلان ست تصغیر اصلان بالضم جمع اصیل بروزن فعیل کہ وقت مابین عصر
ومغرب راگویند واین تصغیر شاذ ست بجہت عدم رد بواحد در جمع کثیر ولبعضش اصل مع اصال واصائل نیز آید
وثانی الطبع بمعنے در اصطبع بمعنے بر پہلو خفت قال الشاعر ؎ لمارأے ان لا دعۃ ولا شبع مال الی ارطاۃ حقف
فالطبع واز راء مہملہ نیز بدل آید چون مسلح در سرخ وحرف طاء مہملہ ودال غیر منقوطہ مے آیند بدل از تاء مثناۃ فوقیہ

اول

علی الخیر که در اصل طانه بمعنی حیله است ضعیف ست و بعضے گویند که طانه لطینه وطامه لطیمه در لغت مستقل اند و هیچ یکے
اشهر از دیگرے نیست پس هر دو اصل بود و مے آید بدل از یاء موحده در بنات محرکه در اصل نخبر ست بمعنی ابر سفید
که قبل ایام گرما میشود متولد از بخار و گاهی بنات بحر بجاء مهمله گویند و این جنی گفته که بنات مخر را اگر مخر بمیم بمعنی شق
گفته شود بعید نیست چنانکه در ایت و تری الفلک نخو نازلت راتما در رابتا از رتب رتو بمعنی ثبت و نخو من کتم در کشت
بالتحریک بمعنی نزدیکی و محل در حنظل و نون مے آید بدل از واو و لام در مانند صغالی و بهرانی و روحانی در نسبت
صغار و بهراء و روحاء و قیاس در اینها صغاوی و بهراوی و روحاوی ست و ازین جهت این قلب مبرد گفته که همزه
فعلاء بدل از نون ست لکن این قول بعید ست باوجود بودن از ذهن و همزه از اسقصے خلق و بودن میان نون
و واو تقارب در جهر و رخاوت و گاهی نون از میم بدل آید چون اسود قابن ای قاعم و ثانی چون لعن در لعل
حرف مشبه بفعل و بلام افصح ست و میان لام و نون تقارب در مخرج و صفت ست و لهذا نابن و ناسماء ثان
فعلت در لابن و لاسیما و لئن فعلت گویند و بعضے گویند که لعل و لعن دو لغت مستقل اند بجهت قلت تصرف در حروف
و تاء مشناة فوقانیه می آید بدل از یاء و واو و سین مهمله و باء موحده و صاد غیر منقوطه چون البح که در اصل ابح بود
بمعنے ادخل و تلج که در اصل ولج بود و توام که در اصل وءم ست و ازین راه تا اتامت المرءة فهی متئم بدل از واو
معلوم میشود و ظاهر آنست که آن فوعل ست از ناءم اخاه ای ولد معه کذا فی الشرح و اینجا هم احتمال ست که اصلش
وءم باشد کما لا یخفی و وزن هر دو نزد سیبویه فوعل ست نه تفعل و نحو تقوے در اصل وقوے ست و تری که
در اصل وتری ست و تیقور که در اصل ویقور ست و نوراه که در اصل دوراه ست و وزن فوعلة نزد بصریین ازوری الزند
و بروزن تفعله است نزد کوفیین و همچنین توجح تفعل ست نزد اوشان لکن فوعلة نزد اسماء السیار ست و
بعضے گویند که توراة اسم عبرانی ست پس حکم ابدال نمایند این ظاهر ست و نحو تراث و نجات و تکلة و تکلان و تهمة و تخمة و
تقاة و آتکا و ست که در اصل وراث و وجاه و وکلة و وکلان و وهمة و وخمة و وقاه و واو کا و اسنی بوده است و نزد بعضے اسیوست
و اول اقیس ست بجهت بودن واو در مرتبه رابع و مثال ابدال قیاسی از واو و یا نحو اتقدوا اتسر بر مذهب افصح
و از سین نحو طست که در اصل طس بود بدلیل طسوس و طساس که جمع و یست نه طسوت کذا فی النظامی و فی الجار
بردی فان قیل جمع ایضاً علی طسوت فلم حکمتم بان السین اصل و التاء بدل غیر عکس قلنا لما ثبت من التاء من حروف
الابدال دم اثبتنا ذلک فی السین انتهی و جمعش طستات نیز آید و نحو نات در ناس و است و راس بمعنی اساس
و اکیات در اکیاس جمع کیس لکن در استعمال فصحا یافته نشده است در سدس بعده دال را تا بدل نمودند برای ادغام
و از یا نحو و غالب در و غالب مخفف و غالیب جمع و غلوب بالضم جامه کهنه و از صاد نحو لصت بالفتح و بکسر و ضم نیز
در لغت بنی طے در نفس مثله الفاء بمعنے دزد و کسره درین افصح ست و جمع آن بصورت والیشان در طس طست گویند

وحدت ست وظرافی جمع ظربا بالکسر کہ بمعنی ظربان ست وبعضے گویند کہ یاء زائد برای نسبت ست پس جمع آن
اناسی نیاید کذا فی الشرح گوئیم تا آمدن این جمع دروے بحسب قیاس ست بحسب سماع ونزد بعضے اہلیت واہلیت
دو لغت مستقل اند نہ آنکہ یکے فرع دیگر یست واین عصفور گفتہ کہ اہلیت اکثر ست از اہلیت وی آید بدل از عین
مہملہ ویاء موحدہ وسین مہملہ وثاء مثلثہ اول در صفادی کہ در اصل صفادع ست جمع ضفدع بمعنے غوک شاعری
گوید ؎ منہل لیس لہ جوارق ✽ وبصفادی جمہ نقانق ✽ وثانی در ثعالی کہ در اصل ثعالب جمع ثعلب ست بمعنے
روباہ شاعرے گوید ؎ کان اجلی علی شعواء جاوزۃ ✽ طمیاء قد بل من ظلل حوافیہا ✽ لہا اشارۃ من لحم
تمر من الثعالی وخرمن ارابہا وثالث در سادی کہ در اصل سادس ست شاعرے گفتہ وابوک سادے
ورابع در ثانی کہ در اصل ثالث بود شاعرے گوید ؎ قد مر یومان وہذا الثانی ✽ وانت بالہجر ام لایاتی ✽
واز جیم نیز بدل مے آید چون صہرے وصہارے در صہریج بالکسر وصہاریج جمع آن وواو می آید بدل از یا
والف وہمزہ نحو نہو در نہوے بروزن فعول مبالغہ از نہی بایستی کہ واو را بیا بدل می نمودند وما قبلش کسرہ
میدادند ونہی میگفتند ہمچنین فتو در فتوی جمع فتے وفتوان تثنیہ آن وفتوت مصدر ازان کہ در اصل فتویہ
است ومضو ومضواء در مضوے مصدر مضی ومضیا بضم میم وفتح عین بمعنے تقدم ومضود در ممضی ہمچو مرمنے
وبعضے گویند کہ مضیت علی الامر مضیا بتشدید یا ومضوت علیہ مضوا بتشدید واو ہر دو یافتہ شدہ پس
ابدال یکی بدیگرے متحقق نبود مگر آنکہ گفتہ شود کہ اول اکثر ست واغلب از دوم ست کذا فی الشرح اما ابدال
قیاسی نحو ضوارب در ضاربۃ ودرجوے وعصوے وطوبے وخوعل وتقوے وجونۃ ویوس واومن وادم
ومیم مے آید بدل از واو در فم لزوما کہ در اصل نوہ بود ہا حذف شد نیا واو میم بدل شد واز لام تعریف
در لغت حیر ماط نحو قول النبی علیہ الصلوۃ والسلام لیس من امبر امصیام فی امسفر ای لیس من البر الصیام
فی السفر واز نون ساکن کہ قبل یاء موحدہ بود در یک کلمہ مانند عنبر ومنبر وامراۃ وشنباء بروزن فعلاء
از شنب بالتحریک بمعنی تیرے وخوشاتی وندان گویند رجل شانب وشنیب واسیب وامراۃ شنباء در دو کلمہ
نحو سمیع بصیر لزوما ے ابدال از چنین نون لازمے ست زیرا کہ نون ساکن حرف ضعیف ست در خوہ ودراز
میشود با خیشوم ویاء شدید مجہورہ است ومعنوی پس خروج از نون بسوی حرف مخالف آن موجب ثقل ست
واد غام جائز نبود بجہت بعد در مخرج والتباس پس میم کہ مشارکتی بود در غنہ وموافق باء در مخرج بدل نمودند
ودر کلام عرب لفظیکہ دران پیش از میم ساکن یاء ساکن یافتہ نشدہ تا سبب التباس گردد واگر نون متحرک
بود بمیم بدل نمیاینید بجہت قوت آن از سبب حرکت ولہذا قلب در نیام کہ در قول شاعر واقع ست ؎
یلال ذات المنطق المتمام ✽ وکفک المخفف البنام ✽ ودر اصل بنان ست بمعنے سر انگشتان خود طاستہ

که آیات از آب بمعنے تہیا زیرا که دریا منتهی موج میشود بدانکه در بیان قواعد ابدال قیاسی وغیر قیاسی هر دو منظور
ست لکن در اکثر مواضع مثال غیر قیاسی مے آرد زیرا که امثله قیاسی بالا ندکور شدند و لهذا اینجا نحو کساء و ردا و
دقائل و بائع و او اصل واجوه و اور سے را ذکر نکرده و صاحب شافیه امثله قیاسی وغیر قیاسی هر دو آورده و این را
نیز وهمی بود و الف مے آید بدل از واو و یا و همزه چون طائی در نسبت طی بتشدید یا یاء دوم را بجهت تخفیف
حذف نمودند و اول را بالف بدل نمودند برخلاف قیاس دال در اصل ادل بود بدلیل اهل و کسائی و یونس گفته که
اصل آن اول بالتحریک ست بدلیل اویل و در شرح گفته که ها در آن همزه بدل ست و همزه اش بالف و تصغیر
آن اهیل بود گوییم وجه طول مسافت ظاهر نمیشود و نزد بصریین الفش بدل از ها ست لهذا امثله قیاسی قال
و باع و راس و دامن ست و یار تحتانیه مے آید بدل از واو و الف و همزه چون صیم که در اصل صوم بود بروزن فعل
بضم فا و تشدید عین جمع صائم و ترد قومے درین وزن قلب واو بیا مطرد ست و صبة بالکسر که در اصل
صبوه بود جمع صبی بروزن فعیل و اصلش صبیوست و نیام بضم نون و تشدید یا که در اصل نوام ست جمع نائم
و جلے بیاء در جلی با الف نزدیک قراره و قریب و توصیت بیاء در قرأت و توضیت همزه اما ابدال قیاسے
نحو میقات و قیام و عیاض و ذئب و مضاریب ست و یاجل و یوجل نیز غیر قیاسی ست وی آید بدل از یکی
از دو حرف یا سه حرف تضعیف سماعاً کثیراً لکن در ثلاثی مزید از حرف آخر تضعیف و از اول آن در لفظیکه
بروزن فعال بالکسر و تشدید عین باشد و اسم بود نه مصدر و ذو الثار بخلاف نحو کذاب و ذبابة و ضبارة و
رمامة و بعضے در فعال لازم گویند و همچنین از نون سماعاً کثیراً اول چون دینار و درهم بتشدید نون بدلیل نانیر
و همچنین قیراط و دیوان و دیباج بدلیل قراریط و دواوین و دیابیج و باء دیوان ظاهر آنست که از قبیل ضراب
باشد و دواوین همچو ضواریب بود و دیماس بالکسر یا یش بدل از میم ست و جمعش دامس و اما دیامین جمع
و دیماس بالفتح ست کذا فی الشرح و املیت در املیت الکتاب از املال یعنی عبارت زائد بدیگرے گفتن
تا بنویسم و در قرآن شریف ست فلیملل الذی علیه الحق و هی تملی علیه بکرة و اصیلاً و انیمیت در انا تمت اے
افتدیت و بائمی در یائم و قضیت در قضصت از تقضض یعنی ناخن بریدن و تقصیے الطائر در تقصیص الطائر
و فتیکه باز و ها را کرد آرد و فرد آرد و نطفی در لطفن و لسرے در لسر و تنعی در تلغع و دیاج کجوار در دیابج
جمع دیجوج یعنی شب تاریک و آمده است ارباعی مجرد نیز چون ودیت در ودهیت بمعنے وحرجت و تدیدہ
در تدهده بمعنے تدحرج و صمصمت در صمصیت ای قلت صه صه و نیز در دلا در دلیک در یک و آمده است اجلیواذ
در اجلواذ و ایا در اما فتح همزه یا کسر آن و ثانی نحو ایسان در انسان و ایاسین در اناسین و اناسی بتشدید یا
و همچنین طرائی در اناسین و طرابین جمع انسان طربان و بعضے گویند اناسی جمع انسی بالکسر ست و یا مشدد در

مشارکت اند در اشتقاق از یک اصل چون تراث و ورث و وارث و وروث و از قلت استعمال و کثرت استعمال مراد آن چون
تعالی و تعالب و از جهت لزوم بناء مجهول که در کلام عرب یافته نشده چون هراق و اهطر که بر تقدیر عدم حکم بقلب همزه
و تاء و زنش مفعل و افطعل بود و آن مفقود ست و حروف ابدال نه که برای ادغام ست بر مذهب مختار چهارده اند
اما حروف ابدال که برای ادغام بود در بحث ادغام گذشت و آنچه برای غیر ادغام ست در لفظ انصبت یوم حطاه فر
ملفوف ست و مراد از بدل آنست که ابدال وقتیکه میشود جز ازین حروف نشود نه آنکه این حروف همیشه مبدل
باشند و نیز ابدال ایشان از جمیع حروف نبود بلکه بعض معلوم از ینها به بعض معلوم چنانکه بیاید انشاء الله تعالی
و انصبت فعل ماضی ست از انصبات بمعنی خاموش شدن و وجد بمعنی اندوه و رطاه نام شخصی ست و زل ماضی از زال
بمعنی لغزش پس انصبت فعل بود و فاعلش ضمیر مستتر راجع بسوی کسی او مضاف ست بسوی جمله وجد مضاف بسوی
طاه و مید انست و زل جز آن و مضی آن سکوت و زید روز یکه جد طاه بلغزید و در اصول لفظ انجدته یوم صال رطا
و سیرانی یازده و وزن حروف گفته و آن حروف احد طوتیه منهاست پس صاد و لام و زا و راء کرده که از حروف ابدال بودند و حفش
حروف نحوه یوم طال گفته که دوازده حروف ست صاد و زا و راء آورده و بعضی سیزده حروف گفته اند که در استجده یوم طال یافته میشود
و صاد و زا را کم کرده و سین را افزوده حال آنکه از حروف ابدال نیست و در اسمع سیر آر ادغام ست و اینجا برای غیر ادغام مراد ست
چنانکه گذشت و نه دال هم از حروف ابدال شمرده می شد نحو او کرد اما استد مختلف فیه است نزد بعضی سینش بدل از تاء است و
اصلش اتخذ ست و نزد بعضی اصلش استحد ست تاء دوم را حذف کردند و بعضی پانزده حروف گفته استجده یوم صال رطا سین
را بر چهارده مذکوره افزودند و بعضی بر چهارده هفت زیاده کرده اند آن حروف فقشر عبث ست و لهذا در بعضی
نسخه واقع ست که بعضی می افزایند فقشر عبث انتهی نحو جدف در جدث و قطب در کشط و ظهرش در ظهرک
و وجره در وجله و عن در آن و با اسمک در ما اسمک و نزوع در فروع و گاهی از حروف لین که لام کلمه بود
تکرار عین بدل نشود چون اب واخ و دوم و بعضی گویند قلب حاء مهمله بعین نیز آمده چون ضبع در صبح و ربع
در ریح و قلب خاء معجمه بغین معجمه نحو غطیر در خطر و اغن در اخن و قلب لام بضاد نحو حصد در حلد و قلب ثاء مثلثه
بذال معجمه نحو ثلغم در ذلغم و چون حروف ابدال بر مذهب غیر مختار شنیدی اکنون تفصیل آن بر مذهب مختار
بشنو اما همزه می آید بدل از حروف لین از الف چنانکه در دابة و شابة و الفش همزه بدل کرده فتحه دادند و
عالم و بارء و اصلش الف ست بدلیل انوار و از یا نحو شمه و اصلش از شیم ست و از واو نحو موقد و اصل آن از وقود ست
و از ها و عین مهمله اول در هاء بدلیل امواه و میاه نیز آید و شاء در اسم جنس شاة که اصلش
شویهة است بدلیل شاة و ال رائت در هل رائت و ثانی نحو اباب بجر در عتاب بجر و آن بمعنی غرقاب ست اے
جائیکه آب بسیار باشد بدلیل آنکه قلب عین همزه جاے نیامده تا آنکه این نفی گفته که اولی آنست که گفته شود

بالملک او الصفت او البیع او الحدیة او الاستعمال نحو لبان لصانع اللبن بکسر الباء ولمالک اللبن بفتحتین وبائعه
ویقال لخادم البغل وبائعه وتراس وسیاف لصاحب الترس والسیف وصانعهما وحداد لعامل الحدید وتمار لبائع التمر
وهو الثوب ومتاع البیت ومنه قوله تعالی ومارکب بظلام للعبید ای بذی ظلم ویصاغ من اسم الشئ اسم فاعل لصاحبه
ای لصاحب ذلک الشئ کدارع لصاحب الدرع وتابل لصاحب النبل وصانعه مکان واهل بمعنی ذی اهل ومنه
کاس بمعنی ذی کسوة ولیس باسم فاعل والا کان معناه من یکسو غیره وما موافق بمعنی ذو وفق ولیس باسم فاعل
لان الوفق النصب والماء مدفوق لا موافق وقد جاء وفق لازما بمعنی النصب قال الخلیل ومنه طاق وحائض ای لبسا من قبیل
اسم الفاعل والاقبل حائضة وحائضة لان الفرق بینه وبین اسم الفاعل انه لا یعوت بخلاف اسم الفاعل وقال سیبویه انها من قبیل اسم
الفاعل لکن وصف لها شئ او انسان فلم یلحقها التاء وقال الکوفیون انها اسما فاعلین قدرفیها التاء وعدم اللبس لاختصاصها بالمؤنث
وبطل طرده امراة حاملة ومرضعة فلم یقدر التاء مع عدم اللبس وعکسه امرءة عاشق وضامر قدرفیها التاء مع اللبس ومنه قوله تعالی
وبقرة لافارض ای ذات فرض ای القلیل فارضة وانما ردنا الفاعل لیدخل فیه مثل مرضع ومطفل بمعنی ذات ارضاع وطفل ومنه قوله تعالی السماء
منفطرة والاتصل منفطرة بالتاء وهذا قول الخلیل وقال منه عیشة راضیة ای ذات رضا لان العیشة لا توصف
برافیة بمعنی فاعل بل بذات رضی ای مرضیة اما دخول التاء فیجوز ان یکون للمبالغة کما فی علامة او کافی ما ارسلنا
الا کافة للناس عند العرب ومحشر ی وعند اهل المعانی مجازا ذا الراضی فی الحقیقة صاحب العیشة ویصاغ فعل کرقت
لملابس الشئ نحو نهر لصاحب العمل بالنهار وحرج بلازم الحرج بالکسر اوفرح وستة لملازم الستة ای حالقة الدهر
فاعلا ذینک الفعلین ویصاغ من اسم الشئ مفعلة بفتح المیم والعین لمکان کثر ذلک الشئ فیه نحو ماسدة بمعنی
جائیکه در واسد بسیار باشد ومفعاة بمعنی جائیکه در واسفع بسیار بود وهذا فی کلام العرب کثیر کما لا یخفی علی متتبع
اللغات ویبنی من الرباعی مفعلا بضم المیم وکسر العین ومع التاء ایضا لهذا المعنی نحو معقرب بکسر الراء جای
کژدم ناک وارض معقربة کذا لک ومثعلبة ای ارض فیها الثعالب **بحث الابدال** واز جمله تصریفات
بدال وحذف غیر اعلالی ست بدانکه ایراد این هر دو در فصل واحد بجهت مناسبت ست که آن افکندن
حرف بر خلاف قیاس ست وچون دانستی که ابدال نهادن حرف بجای حرف ست تعویض همزه وتا در نحو این
وعدة واخت را ابدال نگوئی بخلاف نحو قال ودعا وشناخته میشود ابدال بمثل آن لفظ که در وحرف ابدال
واقع شده ووقت مقابله فرع باصل زیرا که ارجاع فرع باصل اصل ست چون قول وقائل وجملی وجملیان ووجه واجوه وضارب
وضویرب واز فرع آن لفظ که کلمه را بسوی اصل باز گرداند وقتیکه حرف فرع بدل از حرف اصل بقاعده بود باوجود
حرف فرع بحرف اصلی ممکن بود چون مویه وسیاه وماء وافواه وقلم ونتوان گفت که ماء مویه بدل از همزه است بقاعده
بخلاف ضویرب وهجنین فرعت واو از میم خلاف معقول ست بخلاف فرعیت همزه از واو در اول واز اخوات آن لفظ که

در نسبت مرو که نام شهرست بزیادت زا و عجمه و بدوی در نسبت بادیه و سندوانی بکسر ها و ضم آن و زیادت واو
و الف و نون در نسبت سند و عبشمی در نسبت عبد القیس و عیشمی در نسبت عبد الشمس و عبدری در نسبت عبد الدار
شاذست و قیاس در نسبت اینها بروی و مردی و بادوی و بادی و سندی و قیسی و شمسی و داری باعبدی
ست و نگفت رجل مروزی مگر از جهت آنکه در نسبت غیر انسان مردی آید بحسب قیاس گویند ثوب مروی و بنا بر این
معنی بجای سندوانی اگر سیف سندوانی میگفت انسب می بود زیرا که از سندوانی سیف سندوانی قصد کنند
و در غیر سیف سندی گویند و نیز شنیده شد و بدوی با عتبار نسبت ببادیه نیست چنانکه از حاشیه معلوم میشود ای در نسبت
بادیه و قیاس دران بادی یا بادوی انتهی بلکه با عتبار نسبت ببدو ست که بمعنی بادیه است و قیاس در نسبت
وی بدوی بسکون دال ست نه بفتح آن چنانکه مستعمل ست و در اصول گفته که گاهی که از جزء مرکب دو حرف گیرند
یا از اول سه و بروزن فعل سازند بعده در آخر آن یا نسبت لاحق کنند مثل عبشمی و عبقسی و مرقسی و عبدری
و خضرمی و تیمی در نسبت عبد الشمس و عبد القیس و امرء القیس و عبد الدار و حضرموت و تیم اللات و گاهی
لاحق کنند در نام جزء بدون بعد بنای وزن فعال بالضم و التشدید ازان یا بعد الحاق الف و نون در آخر
برای مبالغه بر دو کی آن چیزی نحوانانی و عصاوی و فخاوی و ستاهی برای کسیکه الف یا باز و یاران یا
سرین بزرگ داشته باشد و نحو لحیانی و جهانی و رقبانی و شعرانی برای کسیکه لحیته و راز و بزرگ و رقبه بزرگ
و شعر بسیار داشته باشد و از منسوبات غیر قیاسی بصری و اسی بالکسر ست برای مبالغه راد سین لکن بصره
بالکسر هم آمده و تهامی بالفتح در نسبت تهامه بالکسر و دهری بالضم یعنی طویل العمر در نسبت دهر برای فرق
از دهری بالفتح یعنی قائل بقدم دهر و شهلی بالضم در نسبت سهل یعنی زمین نرم برای فرق در نسبت سهل که نام
شخص ست و علوی بالضم در نسبت عالیه که ما فوق نجد تا زمین تهامه ست بحسب حمل بر ضد آن که سفلات
و یمان و شام در یمنی و شامی نسبت یمن و شام یک یا را بیفگنند و عوض آن یا قبل لام کلمه افزوده دند و
همچو قاض ساختند و یمانی و شامی تبشدید یا نیز گویند با وجود جمع میان عوض و معوض عنه و ثلاثی و رباعی
و خماسی و مانند آن بالضم در نسبت ثلاث و خمس و ربع و ازلی در نسبت لم یزلی جزء اول را حذف نمودند
و یزلی کردند بعده یا را بهمزه بدل کردند چنانکه در ازلی در نسبت دی بزن که نام ملک ست و اشربی در نسبت
شربب بدانکه چون عادت مصنفین بران رفته که در آخر بحث نسبت ذکر صیغه فعال و فاعل و مفعله و امثله
بجهت مناسبت در معنی لفظ منسوب اگرچه ذکر آن در ذیل مشتقات انسب ست از جهت مناسبت لفظ
معنوی چنانکه ما در اصول کرده اینجا ما هم متابعت دیگر مصنفین کرده پس گفت و صیغ من اسم الفاعل
کثیر او عند المبرد قیاسا فعال بفتح الفاء و شد العین لعامل ای لعامل ذلک الشیء و صاحبه ای لملابس له

باثبات ضمیر واین قیاس ست ازانکه فعل باضمیر بمنزله یک کلمه است چنانکه ثعلب گوید وما انا کنتی وما انا عاجز و شر الرجال الکنتی پری که گوید کنت کذا کذا واکثر اوقات کنتی بنون وقایه گویند برای محافظت ضمیر مضموم از کسره کذا فی الاصول وشرحه واز مرکب اضافی اگر کنیت ست یعنی مصدر بلفظ ابن یا اب یا بنت یا ام یا مدلول جزء دومش متعین ومعلوم ودر اضافت مقصود اصلی ست بجهت شرافت جزء اول را بیفگنند بجهت کثرت اشتراک در اول وغلبه اشتباه در وقت حذف غیر وے نه جزء دوم را اگرچه قیاس ست چنانکه دانستی چون زهیرے در ابن از زهیر که کنیت ست ورسولی که در عبد الرسول واگر ابنی وعبدے میگفتند معلوم نمی شد که نسبت کدام لفظ ست از نحو ابن عمرو ابن عباس وعبد الله وعبد الرحیم ومانند آن وبسبب قلت وخفاء قرائن اعتبار قرائن ننمودند والا ای اگر مرکب اضافی نه کنیت باشد ونه جزء دومش مقصود جزء ثانی را حذف کنند کما هو القیاس نحو امری بکسر راء وفتح آن چنانکه درنون ایم در نسبت امرء القیس ومرئی بفتح راء وسکون آن نیز گویند در وقت رد باصلش که مرء بافتح ست چنانکه حکم روست ونحو عبدے در نسبت عبد مناف بدانکه عبارت شافیه برین طورست المضاف ان کان الثانی معهودا اصلا کائن الزبیر وابی عمرو قیل زبیری وعمرے وان کان کعبد مناف وامرئ القیس قیل عبدے وامرئی ومضمون شروحش آنست که تقیید مقصود باصلی ای باعتبار اصل وضع برای شمول کنیت طفل ست وهر که ولد ندارد نحو ابو عمر زیرا که جزء ثانی اینجا اگرچه مقصود از نسبت آن شخص نیست لکن مقصود اصلی ست بجهت بودن جزء ثانی از کنیت مقصود اگرچه تقاء لا بود سیبویه گوید که از خلیل پرسیدم از قول عرب که در عبد مناف منافی گویند گفت قیاس همان ست که گفتم لکن منافی برای دفع التباس گویند وبرین تقدیر عبارت متن برین طور باید که واز اضافی اگر مدلول جزء دومش معلوم مع الجهت اشتراک دلیل حذف جزء دوم در مانند آن عمرو وعبد الرحیم و اینجا اعتراضی میشود که در مانند عبد مناف هم جزء ثانی مقصود ست بجهت تعنت کافران وتعظیم ایشان اصنام را وبے شبه در وقت وضع عبد مناف معنی اضافی آن قصد کرده باشند مگر آنکه گوئیم که نحو مناف مقصود اصلی اوشان نیست محض بجهت تعنت وحماقت قائل فضیلت اصنام بودند بدلیل آن سالتهم من خلق السموات والارض لیقولن الله ویعرفونه کما یعرفون ابناءهم وحدا من عند انفسهم من بعد ما جاءهم الحق واحسن در نیقام کلام ابن مالک وابن عقیل ست انکان مرکبا ترکیب اضافت فان کان صدره البنا او اباً او کان معربا بجزء حذف صدره والحق عجزه بالبنته فیقول فی ابن الیمین زهیرے وفی ابی بکر بکرے وفی غلام زید زیدے فان لم یکن کذلک فان لم یخف لبس عند حذف عجزه نسبت الی صدره فیقول فی امرء القیس امرئی وان خیف لبس حذف صدره ونسبت الی عجزه فیقول فی عبد الاشهل اشهلی انتهی ورامے در نسبت ری که شهرست بزیادت الف وزاء معجمه وجل مرورے

کہ او را واحد سوا فق نبود و نگفتند بجہت عدم وجود واحد در مانند عبادید و حصول اشتباہ در مانند محاسن و نیز رد بفعول یا مفعیل یا فعلال غیر اولی ست از دیگرے بجہت ترجیح بلا مرجح نحو مسجدے در نسبت مساجد کہ جمع مسجد ست و بمعنی جمعیت باقی و در فرائض فرضی و در صحف صحفی بفتحتین گویند و فرائضی بمعنی کسیکہ علم فرائض داند و صحفی بفتحتین بمعنی کسیکہ مصحف را بسیار مطالعہ کند خطا ست بجہت عدم رد و ہمچنین قلاسی و آفاقی و قومی انہمہ را جائز دارند اما اعرابی پس از قبیل عبادیدی ست بجہت عدم واحد و جمع اعراب عرب ست بسبب اطلاق عرب بر حاضر و بادی از غیر عجم بخلاف اعراب کہ اطلاقش جز بر اہل بادیہ عرب نشود و عموم مفرد از جمع ممنوع ست و مذہب سیبویہ و مختار ابن مالک در مانند محاسن و مذاکیر و مشابہ کہ آنرا واحد سوا فق قیاس نیست رد سیبوی و احد غیر قیاسی ست و آن حسن فی ذکر و شبی ست گوئی حسنے و شبہی و ذکری و نکوئی محاسنے و شابہی و مذاکیرے و آمدہ است یا بر نسبت در جمیکہ بمعنی خود ست و او را واحد قیاسی ست بشرطیکہ ہموزن واحد بود چون کلانی الخلق بجہت تشبیہ بواحد و صلاحیت جمع بار دیگر اگرچہ قیاس کلبی الخلق ست و لائق میشود یا بر نسبت بمرکب اگر علم ست و نہ برای ہر چیز و معنے مقصود بود و نسبت بیکی مانند نسبت بجمیع بود و در صورت القاء ہر دو جز ثقل حاصل شود و مرکب علم از چہار قسم خالی نبود یا مزجے ست یا اضافی یا توصیفی یا اسنادی پس از مرکب غیر اضافی کہ اسنادی بود یا مزجے متضمن حرف یا غیر متضمن آن جز رد دوم را بیفگنند بجہت بودن اخیر محل تغیر و بمنزلہ تاء تانیث و امکان استدلال از جز اول بجہت مرکب غالبا و بسبب لزوم ثقل در صورت بقاء کلمتین چون بعلی در نسبت بعلبک کہ نام مردی و شہر ست و مرکب امتزاجی ست غیر متضمن حرف و ہمچنین در مانند سیبویہ و خمسۃ عشر اگرچہ خمسۃ بنسبۃ شود لکن بجہت اعتماد بر قرائن نسبت کنند و تا بعلی در تابط شرا نام شخصے کہ مرکب اسنادیست و شابے در شاب قرناہا و در حضرموت حضرے باید لکن حضرمی آمدہ و ابو الحسن و جرمے جائز داشت حذف یک جز را از ہر کدام کہ باشد گویند بعلی و یکی و یلبطے و شرے و ہمچنین ہمرہ و قندے در سمرقند و ناظر بہمین مذہب ست آنچہ کہ در صراح واقع ست ان شئت قلت بعلی و ان شئت قلت بکی و ابو حاتم سجستانی جائز داشتہ نسبت بہر جزو یکبار گوید بعلی یکے شاعرے گوید ؎ نزد و جہتار امیۃ ہر مرۃ * در نسبت رام ہرمز فرد گاہی با بقاء ہر دو نسبت کنند چون بعلبکے و جائز داشتہ ابو حاتم سجستانی در عدد مرکب کہ غیر علم بود نسبت بہر جزو بیکبارگے چون احدے عشرے در احد عشر و علی ہذا القیاس پس در احدے عشرہ بکسر شین احدی و عشرے یا احدے و عشرے بفتح شین گوید چنانکہ در ثمر و در اثنی عشر و اثنتا عشرہ اثنی و عشرے و ثنوی عشرے و جز آن سیبویہ گفتہ کہ شنیدہ ام در نسبت کنت و انند قولی بالضم یعنی کونی و قیاس کافی ست یعنے در وقت حذف ضمیر واو را باز آرند بجہت زوال التقاء ساکنین و کونی بضم کاف و سکون او گویند و آن قیاس بالف ست از انکہ ساقط بجہت التقاء ساکنین الف ست و چون باز آمد فا را فتحہ دہند زیرا کہ ضمہ لبا بجہت سقوط عین بود و نزد جرمی کنتی آید

اثبات

گردند و در وقت نسبت تا را حذف نمودند از انکه فارق بود در مذکر و مؤنث همچو تا تانیث و حذف الف بجهت بودن آن اعرابی ست و جریان اعراب بالحرکت بر یا بعد نسبت و بعضے گویند که اگر الف را ثابت میداشتند بواو بدل می شد و کلوی میگشت و جمع دو واو در زیاده از سه حرفے مستکره است و این متقص ست بنحو جاوی در نسبت جاویة کذا فی الشرح و اینهمه نزد سیبویه واخفش ست لکن نزد اخفش عین ساکن ماند چنانکه مذهب ویست در وقت رد و نزد یونس نسبت کلتا کلتی بابقاء تا و حذف الف و کلتوی بابدال الف بواو و کلتاوی بزیادت الف قبل واو چنانکه در حبلی و راسی پس اینجا هم یونس تا را بجهت بودن آن عوض محذوف از تانیث خارج کرد گویا بوی از تانیث ندارد بجهت توسط و احتراز از اجتماع دو علامت تانیث او در نظامی ست که ابو عمرو جرمی گفته که تا کلتا ملحق ست و الف لام کلمه است پس تقدیرش نزد وے فعتل بود و اگر بر حسب عم وی میبود در نسبت آن کلتوی فقط میگفتند انتهی و در جار بردی ست اما بر قول کسی که تا تانیث را عوض نمی گوید و الف را لام گوید و وزنش فعتل قیاس نسبة وی کلتوی بود و این قول هیچ نیست زیرا که وزن فعتل یافته نشده و تا تانیث متوسط بنود انتهی و در شرح ست و من قال انما یفتح کلتوی علی مذهب الجرمی وهو ان وزن کلتا فعتل فتاره زائدة و التانیث مقدرة و الفه بدل من الواو الاصلیة کالف کلا فقد اخطا فالاعراب فیها علی مذهبه بالالف الاصلیة و فی کلتا علی قول غیره بالالف المزیدة انتهی اقول مراد او در آن حصر صحت کلتوی علی مذهب الجرمی باطلب لانه یجوز عند یونس ایضا کما عرفت و لا یخفی علیک ان هذا الحصر لا یظهر فی قول احد من العلماء المشهورین کما لا یخفی علی المتتبع نعم وقع فی عبارة الصحاح بعد بیان قول سیبویه هکذا قال ابو عمرو الجرمی التاء ملحقة و الالف لام الفعل و تقدیرها عنده فعتل و نسبتها کلتوی علی هذا القول انتهی و یفهم من هذه العبارة الحصر البتة لکنه لیس بحصر حقیقی بل حصر اضافی بالنسبة الی قول سیبویه لان صاحب الصحاح لم یذکر قول یونس فی نسبة کلتا فلا طعن علیه فافهم و لاحق میشود یا نسبت بجمع تکسیر اگر نام شخصی بود نحو مدائن که نام شهر ست یا گروهی چون انصار که لقب کسانی ست از اهل مدینه که رسول علیه الصلوة و السلام را نصرت کرده بودند بر کافران و انمار قبیله و انمار نام پنج پسر از اولاد سعد بن زید با مراد را و احد موافق حروف وے بنود و این شامل ست مانند عبادید و محاسن را از انکه انتفاء مرکب بانتفاء یکجزو هم میشود چون مدائنی در نسبت مداین و انصاری در نسبت انصار و عبادیدی در نسبت عبادید و محاسنی در نسبت حسن بالضم و اللاتی و اگر جمع نام شخص و گروهی بنود یا او را واحد موافق نبود رد کنند غالبا آنرا در وقت نسبت بواحدش و یا در نسبت در آخر آن واحد لاحق سازند زیرا که غرض از نسبت دلالت بر ملابست میان منسوب و منسوب الیه است بمفرد حاصل شود پس لفظ جمع ضائع شود بخلاف مانند مدائن که بجهت علمیت بر معنی جمعیت نمانده است و مانند انصار که همچو علم گشته زیرا که اتیان علم بر لفظش واجب بود تا مقصود فوت نشود نه بینی که مدنی و ناصری در نسبت مدائن و انصار محل مقصود ست بجهت اشتباه و همچنین در جمع

بالتشدید و نزد اخفش در وقت رد محذوف انچه در اصل ساکن ست در ینوقت هم ساکن بود از انکه عینش متحرک
شده بود بحرکت اعرابی که سابق بر لام بود چون لامش باز آمد عینش نیز بر اصل خود رجوع کرد ابو حیان گفته
که مذهب اخفش قیاسی ست مصادم نص نسبت در مؤنث محذوف اللام که تاءش بجای محذوف نیز هست
چون اخت که در اصل اخوه و بنت که در اصل بنوة بود و اورا حذف نمودند نسیاً و تاء را عوض لازم ساختند و خارا
ساکن نمودند و همزه را ضمه دادند و نون را ساکن کردند و یا را کسره دادند برای دلالت بر حذف و لزوم و این معنی
حرف تاء را از معنی تانیث بیرون نیارد و مانند ذکر ست که اخ و ابن ست پس گوئی اخوی و بنوی بر محذوف و حذف
تا وقول بانسلاخ آن از معنی تانیث بعید ست همچنین در هنت که در اصل هنوة بود بالتحریک لام را حذف نمودند
هنت شد و چون تاء را عوض محذوف سازند و لام کلمه اعتبار نمایند هنت با سکان نون گویند و ثنیان که در اصل
ثنینتان بالتحریک ست یاء را حذف نمودند و تاء تانیث را عوض آن ساختند پس نون را ساکن نمودند و فارا
کسره دادند و اصل آن تثنیه بالتحریک بود بعد به الف و نون را افزودند و ذیت که در اصل کیته و ذیته
بالتشدید ست لام اینها را حذف نمودند و تا عوض آن گردانیدند گوئی هنوی و ثنوی و کیوی و ذیوی همچو حیوی
و ریی بحبت بودن تا در اینها عوض اصلی و اینهمه نزد سیبویه و خلیل ست و نزد یونس نسبت اینها احمی و سنتی
و هنتی و ثنتی و کیتی و ذیتی بود بے تغیر در اینها جز حذف الف و نون از مثنان زیرا که تا چون بمنزلهٔ حرف اصلی شد
از حکم خود بیرون آمد پس باجتماع تا در صفت مؤنث هیچ مضائقه نکند چون امرأة اخته و مرویست که یونس مخالف
سیبویه وغیره در بنت و اخت کرده فقط نه در هنت و مابعد آن و این را وجهی نیست و بعضی گویند که اخش و
راخت و بنت اخوی و بنوی بضم همزه و کسره با و سکون خا و نون گویند و این مخالف مذهبے نیست در رد
کذا فی الشرح میگویم که در شافیه و شروح آن خلاف در لفظ بنت و اخت فقط مذکور ست شاید که مصنف درین متن
هم اقتفاء باین مصنفین کرده که چیز لفظ اخت و بنت ذکر نکرده نه صراحتاً و نه اشارةً با یراد کلمه مثل و مانند
آن و مراد از قول وے مانند اخ و ابن در رد ست بے لحاظ جواز و وجوب زیرا که درین رد اخ
نیست و در بنت واجب ست و در اخ واجب ست و در اخت هم واجب پس عبارت بهر رد در اخت
و بنت و حذف تاست کما لا یخفی و ابنت همزه بالاتفاق مثل ابن ست در جواز رد بجهت
عدم تعویض تا از محذوف و در نسبت کلتا مؤنث کلا اصلش برنهج مذهب سیبویه است کلوی بود
بروزن ذکری کلوی بحذف الف و تا و رد واو و فتح لام آمد چنانچه در کلا پس الف در مذکر بدل از واو ست و
در مؤنث برای تانیث و تا بدل از لام ست و اصل کلوی ست بالکسر زیرا که تا علامت تانیث بود و الف
کلتا چون یا ضمیر یا بدل می شد نخوانیت کلتا از علامت تانیث خارج شد پس ابدال واو را تا موکد تانیث

وقسم دوم محذوف اللام متحرک الوسط که در روے عوض محذوف همزهٔ وصل آمده باشد چنانکه در ابن وابنه که در اصل بنو و بنوة بالتحریک بود و او را نسیاً حذف کردند و عوضش همزهٔ وصل آوردند بگوئی ابنی بدون رد و نیوی بر دو حذف همزه و نگوئی ابنوی تا جمع میان عوض و معوض عنه لازم نیاید و ابن و ابنه نیز از قسم دو حرفی ست بجهت زیادة همزهٔ وصل و تا را تانیث و قسم سوم محذوف اللام ساکن الوسط که عوض محذوفش همزه وصل آمده باشد چون اسم در اصل سمو بود بالضم و الفتح و الکسر و او را نسیاً حذف نمودند و عوضش همزهٔ وصل آوردند نحو اسمی بدون رد و بضم همزه نیز و سموی بکسر سین و ضم و فتح آن در رد محذوف و همزهٔ وصل و در ایم که بزیادت میم ست برین سه وجه است ایمی بدون رد و بکسر نون نزد جمهور برای متابعت کسر و میم چنانکه نون آن تابع حرکت میم باشد در غیر نسبت و نزد بعضے ایمی بفتح نون بود همچو تعلبی و همچنین نزد کسیکه نون ابنم را در سر سه احوال فتحه خواند و تابع حرکت میم نسازد و ایمی باسقاط میم و عدم رد و بنوی بر د محذوف و اسقاط همزه و میم بدانکه انحصار جائز الرد درین اقسام ثلثه بجهت آنست که محذوف وقتیکه غیر لام بود اگر لامش صحیح باشد از قسم ممتنع الرد بود و اگر لامش صحیح نبود محذوف جز فا نبود از انکه حذف عین جز و لفظ سه و مد و بته بالاتفاق نیست امام عبد القاهر گفته که در بته اکثر بر انند که لامش محذوف ست از ثبیت بمعنی جمعت و ابو اسحاق گفته که روا ست از ثاب یثوب بود و لهذا بعضے فضلا نص کرده اند که در لغت عربی محذوف العین جز ته و سه و بته بر قولی نیست و محذوف الفا و معتل اللام از قسم واجب الرد ست پس محذوف غیر لام یا از قسم واجب الرد ست یا از قسم ممتنع الرد و محذوف اللام اگر متحرک الوسط بود و عوضش همزهٔ وصل نیامده باشد نیز از قسم واجب الرد ست پس اقسام باقیه در سه منحصر شد ند از انکه دو یا انتفاء یک شرط ست و یا هر دو معاً اما حکم جواز رد در قسم اول که نحو عدة و حراست بجهة بودن لام محل تغیر جواز از عدم رد بجهت بودن آن ساکن العین و عدم اخلال بکلمه بسبب ترک رد در روی بخلاف مانند اب و اخ چنانکه گذشت و در قسم ثانی که مانند ابن ست جواز رد بجهت مشابهت مانند اب و عدم رد بجهت اخلال و همچنین در قسم ثالث و مناسب آن بود که لفظ اسم را نیز مصدر بکلمه در میگرد چنانکه لفظ ابن را کرده تا معلوم می شد که اشارت بقسم ثالث ست و نیز ایم را نزد ابن ذکر ننمود نه بعد اسم لکن م ابن و اسم را از یک باب نشمرده در حاشیه گفت ای کلمه که محذوف اللام بود و عوضش آن همزهٔ وصل آمده باشد خواه متحرک الوسط بود چون ابن و ابنه اصله بنو و بنوة و خواه ساکن الاوسط چون اسم اصله سمو انتهی و در جمیع اقسام مذکوره بوقت رد محذوف عین کلمه را فتحه دهند و همین ست مذهب جمهور و سیبویه و همین ست مسموع از عرب از انکه عینش متحرک شد بعد حذف محذوف و در وقت رد بجهت غیر متحرک شد و پس اولی باشد از جهت خفت و هیچ داعی امکان نیست مگر در مضاعف که یکی از حروف تضعیف آن محذوف شده باشد که آنرا در وقت نسبت رد کنند و ساکن دارند زیرا که فتحه منافی ادغام بود چون ولی در اب تخفیف رب

هر دو نوع محذوف بعید از یاء نسبت ست بجهت نسبت رد نشود نه بینی که عرب در تثنیه و جمع دم و عین را رد نکنند
کذا فی الشرح و این دلیل احسن و اخصرست از انچه در جار بردی مذکورست که در قسم اول بوقت رد بقا و او یا و جود
علت حذف لازم مے آمد اگر عینش را ساکن میدانشتند و اگر فتحه میدادند تحریک بغیر موجب لازم می آمد با آنکه
محذوف غیر لام ست که محل تغیرات ست و در قسم ثانی در صورت رد تا فرق میان محذوف اللام و محذوف العین
نمی شد و عکس نکردند از انکه لام محل تغیر ست پس تغیر بوی اولی بود انتهی فی الشرح فی هذا السماذے لامنده
لکن یقال فی رب مخففاً ربی بتثبید الیاء ای یرد المحذوف و هو الیاء الاول فیرد نقضاً علی ما قلنا و یمکن ان
یقال ان المحذوف من رب مخففة ساکنة او مفتوحة هو الیاء الثانی لان اللام محل التغیر اقول المحذوف من المشدد
یکون ساکناً غالباً لان حذف الساکن اهون من حذف المتحرک و ان کان اللام محل التغیر علی ان هذا لیس
من قبیل ما فیه رد المحذوف لان ذلک لنسبت رب مخففاً و الثنای الصحیح الآخر شد و قت النسبته کالکلمته فلا حاجته
الی القول بالرد فافهم و قومی از عرب فا محذوف مانند عده دارد کنند و در موضع لام آرند و گویند عدی و زنوی
بفتح عین و این مذهب فراست و نزد غیری شاذ ست و در ما سوی این اقسام رد محذوف جائز بود و آن
سه قسم ست یکی محذوف اللام که ساکن الوسط بود و عوض محذوف دی نیز وصل نیابد شاپس در نسبت دم که در اصل دمی ست بسکون عین
دمی گوئی بی رد و دمی هر دو بفتح عین و قلب یا بواو و در عدد عدی و عدد خفش دموی بسکون عین گوید اگرچه اصلش نزد سیبویه
و خفش هر دو دمی بسکون عین ست لیکن فتحه دمو نزد سیبویه بنظر خفت ست و سکون آن نزد خفش بنظر اصل و نزد مبرد اصل دم دمی بفتح
عین ست بدلیل دمی بدمے و ما چنانکه گویند فرق یفرق فرقا و حذر یحذر حذرا و صفت ازوی دم همچو حذر و فرق
بکسر عین و این دلیل ضعیف ست از انکه روا ست که لفظے بر وزنے نباشد و چون قوی از وی سازند مصدرش
بر غیر وزن مذکور آید چنانکه جنب یجنب بمعنی اشتکی جنبه که ماخذش جنب بسکون نون ست و مصدرش جنب
بفتح آن و بدلیل و میان در تثنیه و جمع وی و سیبویه گوید که دم را جمع و ما در می آید همچو دلاء دولی و ظبا و ظبی و اگر
متحرک العین مثل عصا می بود جمعش برین وزن نمی آید و در نسبت حرکت در اصل حرج بالکسر ست یعنی فرج زن
حرمی آید بی رد محذوف و خرجے و در نسبت فم که در اصل فوه بالفتح ست ها را حذف نمودند بعده واو را بمیم
بدل نمودند نمی گویند بدون رد و فوی بردو فموی بمیم و واو نیز سیبویه ذکر کرده لکن در وی جمع میان عوض
و معوض عنه لازم مے آید و مبرد گفته که آن مجعول بر تثنیه خود ست که فموان آمده و ذکر کردیم شذوذ آنرا و
بعضے گویند که فم سواست که لام وی واو یا ها باشد چون سنه کذا فی الشرح و در نسبت قوریه که علم باشد نیز
این هر سه لفظ جائز بود و بعضے گویند قوی بضم فا و القباء واو و عدم رد گویند و در ایراد سه مثال از یک قسم
تنبیه ست بر انکه محذوف اللام معتل اللام بود یا صحیح اللام و عینش عوض مبدل باشد یا مبدل بر خلاف قیاس

وقسم دوم

لمی وکمی تخفیف سیم گویند وبعضے گویند در نسبت دو حرفی صحیح آلاخر تخفیف وتشدید هر دو جائزست کذا فی الالفیه
اسم شخصی کنند یا نکنند کذا فی الاصول وشرح الالفیه ودر اسم دو حرفی که حرفے ازان محذوف بود رد و محذوفت
سه نوع ست یا واجب ست یا ممتنع یا جائز اما واجب در دو قسم ست یکی آنکه در اصل متحرک الوسط بود ولامش محذوف
شده باشد نسیاً وعوضش همزه وصل نیامده پس بگویند در اخ که در اصل اخوست بالتحریک وست که در اصل سته است
بالتحریک یعنی سرین اخوی وستی از آنکه در صورت عدم رد اختلال کلمه بحذف لام وحرکت عین میشد وحرکتے که
الحال ست بجهت یا رانسبته است زیرا که وعین نیز لام محل تغیر وتبدیل بود ودر شرح گفته که لام مانند اب وآب
ویم ودهن در اضافت وتثنیه وجمع باز آید پس در نسبته که کثیر التغیرست از نسبته اینها رد اولی بود ومانند سه وست
را که لامش صحیح ست برایشها حمل نمودند انتهی پس ایراد دو مثال از یک قسم بجهت اشعار بهمین معنی ست فافهم
وگوئی در سنته سنوی وسنهی علی اختلاف الاصل وشاهی وذودی در شاة وذو ونزد اخفش شوهی از آنکه اصل
شاة نزد وی شوهة بسکون واوست از آنکه فعله بالفتح اکثرست از فعلة بالتحریک وبعد حذف ها واو را الف
بدل نمودند زیرا که ماقبل تاء جز فتحه والف نباشد پس نزد نسبت علت قلب زائل نگردد ونزد سیبویه شاهی بود
زیرا که رد واو عارضی ست وساکن بعد فتحه الف میگردد چنانکه در نوبت وتابه واصل ذو نزد سیبویه ذوی ست
از آنکه واو وعین ویا لام اکثرست از دو واو ونزد خلیل ذو دست وبهر تقدیر حرف آخر را نسیاً حذف نمودند
ودر وقت نسبت باز آرند لکن نزد سیبویه در وقت نسبت یا را بواو بدل نمایند زیرا که قبل یا نسبت یا بعد حرکت
یافته نشده وبعضے گویند که یا را بالف بدل نمودند بعده الف را بواو چنانکه در رحوی اما ذاتی در نسبت ذات خطا
شائع ست چنانکه ذوائی در ذوات وصواب ودوئے ودوئے ست وقسم دوم آنکه ناقص ومحذوف الفاء
بود چنانکه در شیة ودیة که در اصل وشیة بالکسر ودویة بالکسر ست اول یعنی نشان ولون مخالف لون اعضاء دیگر
وثانی یعنی خونبها پس نزد جمهور وسیبویه گوئے وشوے ودودی بفتح عین در محذوف وقلب یا بواو چنانکه
گذشت واگر رد نمیکردند شنئی ودئی میگفتند بیا مکسور قبل یا نسبت وبعد کسر واین ممنوع ست واگر شوی
ودوی بواو میگفتند تنبیه بر حذف واو نمی شد بخلاف صورت رد بجهت عدم وجود کلمه که فاو لامش واو بود جز نقط
واو ونیز واو باز یا میشد بجهت کسره ماقبل پس رد محذوف واجب گشت وفتح شین لازم تا بقاء واو باعلت
حذف نشود بعده یا را بواو بدل نمایند چنانکه در عمیته وبجیت ونزد اخفش عینش ساکن ماند بر اصل خود ویا بدل
نشود پس وشنی ودئی گوید ودر کافی ست که هر که در عدة عددے گوید در شبه شیوی گوید چنانچه یونس از عرب
نقل کرده کذا فی الشرح وتتمة الرد هم دو نوع ست یکی آنکه لامش صحیح بود وفاءش محذوف چنانکه در عده واصل
وعدست عدی گوئی ودوم آنکه لام صحیح بود وعینش محذوف چنانکه در سه که در اصل سهه بود گوئی سهی وچونکه درین

مگر حذف تا در انچه بتاست از انکه حرف علت بعد سکون بمنزله حرف صحیح ست مذکر باشد یا مونث چون نخل و نخله
و نزد یونس وزجاج در انچه بتاست عین کلمه فتحه یابد اگر صحیح بود و لامش اگر یا بود بواو بدل شود چون ظبوی
و غزوی در نسبت ظبیه و غزوه و مجرد از تا بحال خود ماند چنانکه نزد سیبویه تا فرق شود میان مذکر و مونث چنانکه
در فعیل و فعیله و نیز در ذوی التاء تغییر بحذف تا میشود پس تغییر دیگر نیز کرده شود بحبت موانست تغییر بتغییر و لهذا در
فعیله تغییر کنند نه در فعیل کذا فی الشرح و بعضی گویند که قیاس بزعم کرده که دران عموی آید و این بعید ست از انکه انجا
ما قبل یا متحرک ست و اینجا ساکن و خلیل از جانب دریا جواب میداد بدو وجه یکی حمل نحو ظبی بزعم تا اجتماع یاء ها
نشود که آن مستکره است و دیگر آنکه دریای چنین آمده است گوئید زنوی در نسبت بنی زنیه و قروی در قریه و
سیبویه جواب از اول دهد بانیکه اجتماع یاء ها اگرچه مستکره است لکن سکون مجروی ست و از ثانی بانیکه شاذ
ست و حمل بر وی روا نبود کذا فی الجار بردی پس زنوی نزد یونس و زجاج شاذ نبود و نزد سیبویه شاذ بود
و در اصول ست که بدوی بفتح دال در نسبت بدو بمعنی بادیه بالاتفاق شاذ بود و نزد ابن عصفور و ابن مالک و اتباع
ایشان این فتح عین و قلب بواو مخصوص بانند ظبیه است که بای ست نه بغزوه که وادی ست انتهی و اواخیر
ثالث که بعد ضمه بود بعد فتحه گردد از انکه القاء ضمه قبل واو مکسور که قبل یاء نسبت ست مستکره است چون سروی
در نسبت سروه بضم راء و اگر زیاده از ثالث بود محذوف شود و ضمه ما قبل را بکسره بدل نمایند برای مناسبت
یای نسبت چون عرقی در عرقوه و قمحدی در قمحدوه و عرقوی باثبات واو و فتح ما قبل آن لغت ست و در اسم
دو حرفی که هیچ از وی حذف نشده باشد و آخرش لین بود در وقت نسبت آخر را اگر برسازند و گویند بوی
تشدید واو و در نسبت بواو و قتیکه علم شود و اگر یا بود بعد تکسیر یای دوم را واو سازند و ما قبلش فتحه دهند نحو قیوی
و کیوی در نسبت قی و کی همچو حیوی در حیی و اگر الف بود بعد تکسیر الف دوم را بهمزه بدل نمایند چون لائی و ماءی
در نسبت لا و ما علم و ازین باب ست مائیه بمعنی حقیقة از انکه از حقیقت بما هو سوال کنند پس و یرا نسبت بما بود
و معنیش حقیقة منسوب بسوی ما ای آنکه ازوی بما سوال کنند و همچنین ماهیت بها نیز منسوب بما ست و اصل
آن مائیت بهمزه است همزه را بها بدل نمودند بحبت تبادل میان این دو نحو ماه و ماء و اباک و هیاک و احتمال ست
که لفظ ماهیت بها نسبت بما هو بود بحذف واو چنانکه ضربی در نسبت ضربوا العبده مانیه همزه گفتند بقلب ها بهمزه
لکن مختار در مرکب غیر اضافی حذف جزء ثانی ست پس نسبت بما هو نسبت بما باشد و در نسبت ما و لاوی
و لاوی بقلب همزه بواو نیز جائز بود همچنین در لات که اسم بت ست لائی و لاوی گویند بحذف تا و زائده و
نزد کسیکه اصلش لاهة است چنانکه اصل شاه شاهة در وقت نسبت لاهی گوید همچو شاهی بر محذوف و اگر آخر اسم
دو حرفی حرف صحیح بود چون کم و لم در وقت نسبت کمی و لمی گویند تشدید میم و اگر بابن ثنائی نام شخصی نهند

در نسبت مصطفی خطاست و صواب مصطفی بحذف الف است کذا فی الشروح و همزهٔ ممدوده اگر اصلی ست یعنی زائد و نه بدل
از حرف اصلی و نه برای تانیث نزد اکثر ثابت بماند بجهت اصالت مثل قرای در نسبت قرار بضم قاف و تشدید راء
مهمله یعنی متعبد و بعضی بواو بدل نمایند و قرادی گویند از انکه همزه اثقل از واو ست و سبب جواز حذف مقصوره
نه ممدوده آنست که ممدوده متحرک ست و قوی و مقصوره ساکن ست ضعیف و بحذف آن حذف دو حرف لازم
نیاید بخلاف ممدود و اگر همزه ممدوده برای تانیث ست بر او بدل شود وجوباً از انکه همزه اثقل ست از واو و بیا
بدل نمودند تا اجتماع سه یا بکسره لازم نیاید و اگر ثابت مید اشتند مشابه اصلی میشد و اگر هر دو جائز مید اشتند همچو
کساء و علباء میشد نخو حمراوی در حمراء و محلی ست اثبات آن نیز و نخو حلولی و حروری و اریحی در نسبت حلولاء
و حروراء و اریحاء بحذف همزه تانیث شاذ ست و فون در بهرانی و صفانی و روحانی و دستوانی بدل ست از
واو آنهانه از همزه بهراء و صیعاء و روحاء و دستواء چنانکه در بحث ابدال بیاید انشاء الله تعالی و اگر همزهٔ ممدود
نه اصلی بود و نه برای تانیث بلکه زائد بود برای الحاق یا بدل از حرف اصلی بود بدل شود بواو جوازاً از انکه این همزه
بذات خود اصلی نیست پس مشابه الف تانیث شد و تانیث ماند جوازاً از انکه این همزه بذات خود اصلی نیست
پس مشابه الف تانیث باشد و تانیث ماند جوازاً از انکه این همزه یا بدل از حرف اصلی ست یا واقع موقع وی پس ماند
اصلی باشد مثل کسای و ردائی و کساوی و ردا وی در نسبت کساء و کرجمع کسوة ست و رداء که همزهٔ این ماند بدل
ست از واو و یا اصلی چرا که اصل کساء کساوست و اصل رداء ردای ست و نخو علبای و علباوی در نسبت علباء
بالکسر یعنی پیچیدن و همزه آن برای الحاق بقرطاس ست و همزهٔ ممدوده که بعد الف اصلی ست ثابت ماند قلب
و حذف نشود چون مائی و شائی در نسبت ماء و شاء و ماوی و شاوی شاذ ست و هر یا که قبل یا در نسبت افتد
و ما قبلش الف زائد بود و در غیر نسبت بهمزه بدل نشده بسبب مانعی چنانکه در نخو سقایه بکسر سین مهمله یعنی پیمانه مشتق
بر وزن فعاله و حولایا بر وزن فعلا یا همزه گردد بجهت ذهاب مانع قلب چون سقای و حولای و همچنین در حیاء
در نسبت در حایه و در لغت بعضی از عرب بواو بدل نمایند و سقاوی و حولاوی و حاوی گویند و اگر واو بعد الف
زائده قبل یا در نسبت افتد ثابت ماند از انکه ثقل واو و یا دو یا برای ثقل اجتماع یا در ها نیست نخو شقاوی در شقاوة
و یا نکه بعد الف اصلی بود چنانکه در رای در رائیة و ثای در ثائیة که در اصل رایی و ثایی ست در نسبت بحال بماند بجهت
تشبیه بطئی در سکون ما قبل گوئی رای و ثای یا همزه بدل شود چون رائی بجهت مشابهت با الف زائد زیرا که
این الف چون بذات خود اصلی نیست همچو زائد بود یا بواو بدل شود از انکه واو قبل یا در نسبت اخف ست از یا
و همزه واو و یای که بعد ساکن غیر الف و یا مدغم باشد چون ظبی و ظبیة بالفتح و غزو و غزوة بالفتح و مانند آن نخو در رمی
و رمیة بالکسر در شوة و غزوة و رویة در روت نسبة نزد سیبویه تغییر نیابد گوئی ظبی در ظبی و ظبیة و غزوی در غزو و غزوة

رابع اگر اصلی ست یعنی غیر زائد خواه بدل از حرف اصلی باشد یا نباشد چون اعشی و لما و حتی و یا زائد الحاقی ست
و رواست حذف آن یعنی الف رابع نیز بجهت عدم اجحاف و نقصان از اقل بنا لیکن قلب بواو احسن مختارست
نحو اعشوی بقلب الف بواو در اعشی که الفش رابع ست و بدل از حرف اصلی یعنی شب کور و ارطوی در ارطی
که الف رابعش الحاقی ست بمعنی گیاهی که آنرا شتران میخورند و خنوی در خنی که الف رابعش اصلی ست مثال حذف
نحو اعشی و ارطی و عدم ایراد آن بجهت اشعار بر عدم اختیار ویست و رواست ارطاوی بزیادت الف قبل واو
بدل از الف رابع ست در حاشیه است یعنی وقتیکه الف الحاق را بواو بدل کنند رواست که قبل آن الف دیگر
بیفزایند انتهی و اگر الف رابع الحاقی و اصلی نه بود بلکه برای تانیث و حرف دوم آن کلمه ساکن بود دران سه وجه است
یا بیفتد بجهت بودن آن زائد یا واو شود بجهت مشابهت الف اصلی یا واو شود و قبلش الف افزایند برای
مشابهت الف ممدوده نحو صحراوے چنانچه جبلے بحذف الف در جبلی که الفش نه اصلی و نه الحاقی ست بلکه برای تانیث
ست و جبلوی بقلب آن بواو و جبلاوے بزیادت الف قبل واو در حاشیه گفته هرگاه که در نسبت الف الحاق
و تانیث را که رابع افتد بواو و بدل کنند و ما قبل او الفی می افزایند چون ارطاوی و جبلاوی در ارطے و جبلے انتهی
میگویم که ازین حاشیه معلوم میشود که قلب واو را زیادت الف لازم ست و از حاشیه سابق معلوم میشود که در الف رابع که برای الحاق
ست در وقت قلب آن بواو زیادت الف لازم نیست و نیز مفهوم میشود که زیادت الف مختص بالحاقی ست و در اصلی روا نیست
چنانکه ایراد مثال در الحاقی نه در اصلی شاهد این معنی ست و حال آنکه در اصول و شرح آن تصریح ست بزیادت الف در رابع مطلقا و عدم تقیید
بلزوم آن در صورت قلب بواو و در مانند جبلی گفت و کذا الرابعة ان کانت اصلیة او مبدلة من اصل او الحاقیة وقد
یحذف نحو لموی و اعشوی و ارطے و یجوز لماوی و اعشاوی و ارطاوی بزیادة الالف قبل الواو المبدلة من الالف
الرابعة و ذلک التخفیف بالقاع الفصل بالمدة بین الفتحة و الواو المتحرکة بالکسرة والا تسقط وقد یجعل واوا کجبلے
و جبلوے و یجوز جبلاوے انتهی و همچنین ست در نظامی و جاربردی فافهم و شاذ ست در نسبت بنی الجبلی جبلی
بفتح یا گویا برای فرق ست میان چیزیکه منسوب ست بقبیله بنی الجبلی و میان غیر منسوب بوی و در الفیه که
زیاده از رابع ست خامسه بود حقیقی یا حکمی یا زیاده اصلی بود یا برای تانیث یا جزآن حذف ست فقط بجهت
طول بنا و مراد از خامسه حکمی الفی ست که رابع بود و حرف دوم از کلمه اش متحرک بود زیرا که حرکت حرف میانه آن بمنزله حرف اعتبار کرده اند نحو جحابر در نسبت جحابرے بضم جا که الفش زائد ست و جحری بالتحریک و
بجیم و زای معجمه که الفش هم زائد ست الکن در اول خامس حقیقی ست و دیگر خامس حکمی و نحو مرامی در مرامی
که الفش خامس اصلی ست و مستوفی در مستوفی که الفش سادس اصلی ست و نحو عرضی در عرضی که الفش خامس
ست و برای تانیث و حولائی در نسبت حولا یا که الفش سادس ست و برای تانیث پس قول عامه مصطفوے

ودلی ودئل بضم دال وکسرۂ همزه وایلی درایل بکسر تین ولکن درمانند ابل که ثانی بکسر تین ست نزه بعضے روا که
کسرۂ عین بماند برای مبالغه کسره فا همچنین در نز مخفف یرنز که در لفظ بروزن تمرست و در تقدیر بروزن یغلب
بخلاف کسرے در نسبت کسرات بکسر تین جمع کسره بالاکه که دران فتحه بود فقط از جهت عروض کسر عین والثیاب
الملکیته بکسر لام خطاست در نسبت ملک فی الشرح عن الکافی واگر کلمه چهار حرفے باشد وحرف دوم ساکن وماقبل
آخرش مکسور چون تغلب زبرج کسره اش بر لغت افصح باقیماند ازانکه کلمه بسبب زیادتی حروف از بناء خفیف بیرون
آید ونیز سکون حرف ثانی میان دو حرف متحرک سبب خفت لفظ شد من وجه ودر لغت عوام اینجا هم ماقبل آخر
فتحه دهند. وتغلبی وزبرج گویند بجهت فرار از توالی کسر تین ویائین در کلمه که همچو سه حرفی ست ازانکه ساکن
بمنزلۂ معدوم ست پس همچو ترشد. اما کلمه چهار حرفی که ثانی آن متحرک بود چون علبط با کلمه که زیاده بر چهار حرف بود
بالاتفاق کسره اش تغییر نیابد گوئی قد عملی ومستخرج وغلبطے زیرا که زیادتی کلمه از چهار حرف حقیقةً یا حکماً بعید
مے سازد از بناء خفیف ومشابهت تمر یا را خیر ثالث که بعد کسر بایا بوده بواو بدل شود وبعد فتحه گردد یعنی کسرۂ ماقبل
بفتحه مبدل گردد نحو عموی در نسبت عم که در اصل عمی ست یعنی جاهل وحیوی وطوی در نسبت حے یا طے بتشدید یا
وطے که در اصل طوے بسکون واو بود تا اجتماع سه یا باحرکات درمانند عم واجتماع چهار یا درمانند جے لازم نیاید
وحیی وطیی باثبات یا شاذ ست مگر نزد ابو عمرو که قیاس ست ویا را خیر رابع که بعد کسره بود مقدر باشد آن یا ملفوظ
بیفتد بجهت کراهت اجتماع سه یا باحرکات وعدم اخلال در وزن اقل واین افصح ست آن یا واو شود وبعد فتحه
گردد چنانکه مذهب بعضے ست بجهت عدم اعتبار ساکن که بمنزلۂ معدوم ست وگردانیدن آن بمنزلۂ سه حرفی پس
بجهت رفع ثقل بقدر امکان یا را بواو بدل کردند نحو قاضی وقاضوی در نعت قاضٍ ودر داعیه داعی ودا عوے
وتجلی وتجلوے وتجلیته وقصوے بحذف الف شاذ ست ویا را خیر که خبر آن ست خامس باشد یا سادس
بیفتد پس بجهت طول بناء واستکراه اجتماع سه یا باحرکات نحو مشتری در مشتر ومستقضے در مستقض ودر کلمه که یا را خیره
خامس ست وبعد یا مشدد چنانکه در مجیے اسم فاعل از باب تفعیل از تحیت رواست بعد حذف یا خامس
اثبات یا مشدد وحذف یکی از ان قلب دوم بواو برای قرار از اجتماع چهار یا پس در محیی محییی ومحوی گویند
وارمنی بکسر همزه وفتح میم شاذ ست ونسبت از ثنیه بروزن افعلیته وگاهی با را خر را تشدید دهند وقیاس
ارمینی بحذف یا دوم الف ثالث که در اخیر اسم مقصور ست به واو بدل شود بدل از واو باشد یا از یا مجهول الاصل
بود زیرا که در حذف احجاف کلمه ونقص وی از اقل بنا لازم آید ودر قلب آن یا اجتماع سه یا یا زیاده در بعض جا
چنانکه در حیا لازم آید بخلاف قلب آن بواو که دران رجوع باصل هم میشود ودر بعض جا پس در نسبت نحو فتی که در وقتے بود
بمعنے مرد گوئی فتوے وعصوے در عصا که در اصل عصوت وابوے در ابی وقتیکه علم شخصے شود چنانکه در الف الضم

و این قسم را مصنف اینجا ترک کرد و حکم فعولہ ناقص نحو عدوۃ نزد سیبویہ حذف واو را مدست و فتح ذال بجہت فرق در مذکر و مؤنث چنانکہ در صحیح و بودن مؤنث اولے بالتغیر از انکہ در مؤنث تغیر بحذف تا میشود پس تغیر موانس تغیر بود و این قسم را مصنف بیان کرد لکن مذہب سیبویہ را بیان نکرد اما صحیح اللام پس حکم فعیلہ بفتح فا و فعولہ کہ نہ اجوف و نہ مضاعف باشد حذف واو و یا ست بجہت فرق در مذکر و مؤنث و بودن مؤنث ثقیل نزد اوشان و بودن تغیر موانس تغیر چنانکہ دانستی پس در مذکر گوئی سعید و رسول با ثبات واو و یا در سعید و رسول و اما ثقفی و خرقی بحذف یا در ثقیف و خریف شاذ ست چنانکہ سلیمی و سلیفی در سلمہ و سلیفہ با ثبات یا شاذ ست و عمیر ے در عمیرۃ و عبید ے و جزم ے بضم عین و جیم در نسبت بنی عبیدۃ و بنی جزیمین بفتح عین و جیم اشذ ست از انکہ اثبات یا در سلیمی و مانند آن لذ راہ اصل ست و نیز بجہت حمل مؤنث بر مذکر بخلاف عدول از فتحہ بسوے ضمہ و میان اجوف فعیلہ و فعولہ و مذکر اینہا فرق نکردند گویند طویلے در طویل و طویلہ و قوولی در قوول و قووله از انکہ در وقت حذف واو و یا ے زائد طوائے قوولی میشد بفتح حرف علت و فتح ماقبل آن و درین صورت اگر موافق علت قلب حرف علت را بالف بدل مینمودند زیادہ تغیر و التباس لازم ے آمد و اگر تصحیح میکردند استثقال میشد و ہمچنین در مضاعف اینہا فرق میان مذکر و مؤنث نمودند گویند شدیدی در شدید و شدیدۃ و خروری در خرور و خرورۃ از انکہ در صورت حذف واو و یا شدوی و خرری میشد و آن ثقیل تر میبود و اگر ادغام میکردند زیادہ تغیر و التباس لازم ے آید و نزد مبرد و اخفش و جرے حذف واو از فعولہ گاہی جائز بنود پس در حلوۃ و عدوۃ و مانند آن گویند حلوبے و عدوے و گویند کہ عرب ثقیل می پندارند اجتماع یا ء مشدد با کسرہ نہ ضمہ لہذا در تمرۃ بکسر میم تمری بفتح میم گویند و در تمرۃ بضم میم تمری بضم میم گویند و ہمچنین ثقیل میپندارند اجتماع یا ء مشدد با یا نہ واو و شئی در شیئۃ شاذ ست کذا فی الشرح و در فعیل و فعیلہ بضم فا و فتح عین کہ مضاعف نباشد فرق کردند میان مذکر و مونث پس در مونث حذف کردند صحیح اللام باشد یا اجوف و گفتند جنبے و شوتے و عیسے در جنبۃ سولقہ و عیسہ خریی و رویی با ثبات یا در خربۃ و رویۃ شاذ ست بخلاف مذکر نحو قفر در قرشی و در مضاعف فرق نکردند گویند خبی در خبیب و خبیبۃ از انکہ در وقت حذف اگر ادغام نکنند ثقل لازم آید و اگر کنند زیادت تغیر و التباس شود و حذف یا از فعیل چون قرشے و ہذلی و سلمی در قریش و ہذیل و سلیم و فقیمی در فقیم کنانہ و ملجی در ملیح خزاعہ شاذ ست نزد سیبویہ و قیاس ست نزد مبرد و فقیمی در فقیم بنی تمیم و ملیحی در ملیح سعد بہ اثبات یا بر عکس ست کذا فی الشرح و جار بردی گفتہ کہ حذف یا در ینہا نزد بعضے بجہت رفع لبس ست از انکہ در قریشی کہ اسم دابہ بحری ست قرشی گویند و در فقیم بنی تمیم فقیمی و در ملیح بنی سعد ملیحی انتہی و سیرافی گفتہ کہ حذف یا در ہذیل نزد سن خارج از شذوذ ست بجہت کثرت نسبت آن کسرہ میانہ سہ حرفی بفتحہ بدل گردد بجہت تخفیف و کراہت توالی دو کسرہ و دو یا در قلیل البناء مثل تمری در تمر بکسر عین بمعنی پلنگ و شقری در شقرہ بکسر قاف بمعنی شقائق النعمان

فاعل ست از هیم متشدید عین گویند همیم الحب تهیما ای حیران و فریفته کرد او را محبت نه آنکه تصغیر مهوم ست
اسم فاعل ست از تهویم یعنی خواب کردن زیرا که در نسبت او فهیمی بزیادت یا عوض واو محذوف گویند از آنکه
ن مهوم را تصغیر کنند واو زائدش را بیفگنند بجهت اخلال آن در وزن تصغیر مهیوم شود بر وزن فعیلل بعده
ور القاعده بسیه یا سازند و یا را در یا ادغام نمایند مهیم شود بعده یا رنده را یا عوض واو محذوف آرند بر سبیل
از چنانکه در بحث تصغیر گذشت و در وقف نسبت این مده لازم گردد ورنه در وقف تخفیف بحذف یا رمکسور کثرت
ذف و التباس بنسبت مهیم لازم آید و این همه نزد سیبویه است اما نزد مبرد در تصغیر مهوم مهیوم خود بر وزن فعیلل
کان و او دوم و قلب آن یا پس مهیم گردد و بر ین مذهب یا را تعویض نبود و بیفتد یا را اول از دو یا در لفظی بر وزن
عیل و فعیله بفتح فا و فعیل و فعیله بضم فا و فتح عین بوزن صوسے کہ ناقص اند و یا رد وم واو شود و عین کلمه انبها فتحه
نماند بجهت استثقال چهار یا یا دو کسره و اختصاص حذف باول بجهت ضعف آن از سبب سکون و ادغام ست پس
اندنش اسهل بود از حذف اقوی و قلب ثانی بواو از جهت تخفیف از نسبت یا رمکسور قبل یا رمشدد و مثل مخنوے
در نسبته غنی و غنیته و قصوی و اموی در نسبت قصی و امیه که نام شخصی ست و همچنین علوی و حیوے میوی در طوحه و
بروزن فعیله بالفتح و احیته تصغیر حیه چنانکه در تحیه بفتح تا و کسر حا و فتح یا رمشدد و تحوی ست و تحیه در اصل اگرچه بروزن
تفعله است لکن الحال بروزن فعیله است بوزن صوسے و آمده است در فعیل بضم فا و فتح عین اثبات یا بجهت بودن یا واو ثانی بعد
فتحه نحو امیی در امیت و در فعیل بفتح فا قلیل ست بجهت بودن یا واو بعد کسره نحو عدی در عدیت و برخلاف قیاس ست بجهت اثقال
اجتماع چهار یا و اموی بالفتح همزه نیز شاذ ست و در نحو قسی و عصے بکسر تین که جمع قوس و عصاست چون علم شوند منسوب
قسوی و عصوی آید بضم فا بجهت زوال سبب کسر و در ردی تصغیر ردا در ردی آید بجهت احتراز از کثرت حذف
زیرا که یا رثالث دران منسیا حذف شده و نزد بعضے ردوی آید همچو قصوی و بیفتد واو و یاے در لفظے بر وزن فعوله
بضم عین و فعیله بکسر عین که نه ناقص و نه مضاعف اند و نه اجوف و عین کلمه فتحه یا بد مثل سنی در نسبت سنوره
نام قبیله و خفی در نسبت خفیفه نام قبیله بخلاف فعول مطلق نحو رسول و حرور و قوول و عمد و همچنین فعیل اجوف
و مضاعف و ناقص نحو طویل و شدید و غنی و فعوله و فعیاء ناقص چون عمدده و غنیته و فعوله و فعیله مضاعف نحو
ضروره و شدیده و فعوله و فعیله اجوف نحو قوله و طویله که حکم واو و یا را انبها اثبات ست مگر حکم یا را انه نحو غنی و غنیته
که گذشت و بر در دانسته عمدوی گویند همچو صحیح و سیبویه عمدی گوید همچو سنی و بفتیدیای لفظے که بروزن فعیله بضم فا و فتح عین
بود غیر ناقص و مضاعف مثل جهتی و اموی در نسبت جهت و امه نام قبیله ها بدانکه فعیل و فعیله بفتح فا و فعول و فعوله و فعیل و فعیله بضم فا
شش نوع بود و هر شش ناقص ست یا صحیح اللام از انجمله حکم فعیل و فعیله بفتح فا و فعیل و فعیله بضم فا که ناقص اند سابق گذشت
عدم ایراد مثال فعیله انجا و ایتان آن انجا در بیان فعیله صحیح اللام سهو بود کما لا یخفی و حکم فعول ناقص نحو عدو اثبات واو ست و التفاقا گویند

در تثنیه و یا در جمع و تقیید باعراب بالحرکت آنست که عرب را در تثنیه و جمع و شبه آنها و قتیکه علم شوند دو مذهب ست
بعضے معرب بحرف کنند چنانکه قبل علمیت بودند و این اجود ست پس در وقت نسبت زیادت تثنیه و جمع حذف
کنند ورنه اجتماع دو اعراب شود و آن ممنوع ست چون نصیبی و بیرینی و قلسطی و سکلجی و یاسمی و قنسری در نصیبین و بیرین
و قلسطین و سبلجین و یاسمین و قنسرین و بعضے اعراب برنون جاری کنند و اینها را اسم واحد اعتبار کنند همچو دیگر
اسماء غیر منصرف پس الف در تثنیه لازم گردد بجهت بودن آن خفیف از یا و یا در جمع بسبب بودن آن خفیف از واو
و گوئی هذا بحران و قنسرین بضم نونین و روایت بحران و قنسرین بفتح نونین و مررت بحران و قنسرین بفتح نون
و اینوقت در تثنیه و جمع در نسبت حذف زوائد آنها نکنند بجهت خروج آنها از حکم تثنیه و جمع و گشتن آنها همچو مفرد چنانکه
در عمران و غسلین و همچنین در جمع صحیح سونث بمعنی جمعیت بود یا نبود گوئی اذرعی در ذراعات که موضعی ست و شام
و عرفی در عرفات و ضاربی در ضاربات بحذف زوائد آن و در مانند تمرات و ارضین بفتح میم و راء و سنین بکسر سین
گوئی در حالت جمع تمری و اراضی و سنوی و سنهی بسکون میم و راء و فتح سین در و محذوف در سنه و در وقت علمیت
تمری و ارضی و سنی بفتح میم و راء و کسر سین بدون رد تا فرق شود میان حالت جمعیت و علمیت و همچنین مانند
طریفات ظرفی گوئی بحذف یا در وقت جمعیت چنانکه در نسبت طریفه که مفرد ویست و طریقی گوئی باثبات یا در حالت
علمیت برای فرق در علمیت و جمعیت و بفتید یا رمشدد که بعد اکثر از دو حرف بود بجهت استقبال اجتماع چهار یا با
ما قبل مثل کرسی و شافعی و بجاتی و مرمی اول در نسبت کرسی بیا رمشدد که بعد سه حرف اصلی ست یعنی تحتانی و ثانی
در نسبت شافعی که بیا رنسبت ست بسوی شافع و بعد چهار حرف و شفعوی در نسبت شافعی قول عوام ست غیر معتبر
و ثالث در نسبت بجالی بر وزن فعالی بتشدید یا غیر منصرف ست اگرچه علم شده از انکه جمع تحتی ست یعنی بشتر منسوب
به تحت نصر و چون علم شود و منسوب گردد یا رش حذف شود و منصرف گردد بجهت فوات صیغه جمع و رابع در نسبت
مرمی اسم مفعول از رمی ایراد اینقدر را مثله بجهت تعمیم ست در یا رمشدد و از قید بعد اکثر دو حرف مانند عیسی خارج
شده و حکمش دیگریست چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و رواست در رواای در مرمی یعنی جائیکه یا رادل از مشدد
زائد بود و دوم اصلی رواست حذف اولے و قلب ثانیه بواو بعد ه کسره ما قبل یا رام لی را بفتحه بدل کنند نحو مرموی
و بفتید و او رابع که بعد ضمه بود بجهت استقبال نحو ضربنی در نسبت ضربو و قتیکه علم گردد و بفتید یا رمکسوره از یا مشدد
که قبل اخت آخر صحیح ست بجهت استقبال اجتماع چهار یا با دو کسره نحو سیدی و حمیری در نسبت سید و حمیر مصغر
حمار بخلاف یا رمکسوره که قبل دو حرف بود یا قبل حرف علت نحو یکیلیل و محیی تصغیر یکیال و محی و اسم فاعل از تحیت
که یا رمکسور اینها محذوف نشود گوئی یکیلی و محیی باثبات یا رمشدد و حرف یا رثالث و اختصاص بکسور بحذف بجهت
خفت ساکن ست و موافقت حذف آن در غیر نسبت چون سید و میت و نحو فهمی تخفیف یا قبل میم در نسبت فهم که

الفاظی که دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدلول کلمه از منسوب خارج شد مثل لفظیکه قبل یاء نسبت در وی الف افزایند
چون یمانیه و شام بر طریق قاض در نسبت بسوی یمن و شام و مثل حداد و تامر چنانکه بیاید پس قول بعض شارحین شافیه
هذا احد المنسوب بحسب الاغلب و قد یزاد عوضاً عن التشدید قبل الیاء الف نحو یمانیه و شام و قد ینسب علی غیر هذا الوجه نحو بنات
و تامر کما سمی غیر مستقیم بود و ذکر نحو فعال و فاعل و مانند آن در آخر بحث نسبت درین کتاب و جزان بجهت مناسبت
معنویست اگرچه احسن و انسب ذکر آنها در ذیل بحث اسم فاعل و مفعل ماند چنانکه ما در اصول کرده فافهم و یا رشاد در برای
معنی مبالغه در صفت نیز لاحق شود نحو احمری یعنی بسیار سرخ عجاج گفت و الدهر بالانسان دواری و برای مصدریت
بزیادتی تا نیز آید ای برای بودن کلمه بمعنی مصدر چون انسانیه و عالمیه و برای وحدة تحو ترکی و ترک و یا در نسبت بفعل
و حرف لاحق شود بجهت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنها مگر آنکه علم شوند بجهت زوال معنی حرفی و فعلی که ذاتی از الحاق
یا در نسبت بودند و مشتمل ست نسبت بر زیادت و حذف و رد و ابدال و تحریک چنانکه در اثنای بحث معلوم خواهد شد
انشاء الله تعالی پس قید رد و جوباً تا تر تانیث برابر ست که در مفرد یا در جمیع علم بود یا غیر علم عوض حرف اصلی بود
یا نه تا تر تانیث در وسط نشود و اجتماع دو تانیث در نسبت مؤنث بمؤنث و الحاق تانیث در صفت مذکر که مستکره
است نزد اوشان لازم نیاید چون رجل کوفی در نسبت کوفه و چون صفت مؤنث واقع شود تا تر تانیث دیگر در آخر
لاحق کنند و گویند امرأة کوفیة و یعقد در رد و در زیادتی تثنیه و جمع صحیح بواو و نون و زیادتی شبه آن هر دو چون اثنان
و عشرون پس اینجا رد یا بسوی واحد بود و این مختار بعضی ست یا حذف بدون رد و فرق میان حذف در رد و جزد در بعض
مواضع ظاهر نشود و قول اوشان تمری و ارضی بسکون میم و او ستون بفتح سین در نسبت تمرات بفتح میم و ارضین
بفتح راء و سنین بکسر سین موید وجه اول ست و نسبت بسوی شبه تثنیه و جمع موید وجه ثانی چون اثنی و عشری
بکسر همزه و عین در نسبت اثنان و عشری و اگر در بسوی شبه واحدی بود ثنوی و عشری بفتح عین میبود پس اگر
در زیدان و زیدون و تمرات زیدی و تمری نمیگفتند بلکه زیدانی و زیدونی و تمراتی میگفتند زیادت تثنیه و جمع لغو میشد
بجهت حصول غرض در صورت حذف و زوال اشتباه بسبب قرینه و جمع میشد در یک کلمه دو نوع اعراب که اعراب
بالحروف و اعراب بالحرکت ست و عوض و معوض عنه که تنوین و نون تثنیه و جمع ست و اینهمه ممنوع ست اگر تو گوئی که
تثنیه و جمع صحیح مذکر علم کردند و معرب بحرکت چه اینها بوقت اعراب بحرکت از حکم تثنیه و جمع خارج شدند و بمنزله مفرد
گردیدند و زیادتی اینها بمجرد زیادتی آن شد با ثبات الف و نون نحو بحرانی در نسبت بحر آن و بحرین بیا کثر ست
و آن شهریست مشهور و بهر تقدیر بنسبتش بحرانی آید و بحری کم ست و در کافی ست که بحرانی شاذ ست در بحرین قیاس
بحری ست گویا بجهت فرق در نسبت بحران و بحر و بحرانی گفتند کذا فی الشرح و نحو قنسرینی با ثبات یا و نون در قنسرین
که شهریست در شام و در اصل جمع قنسرست بکسر قاف و فتح نون شد و سکون سین یعنی مسن و قدیم و سبب اختیار الف

منسیا وفی عشی عشی بحذف الیاء الثالثة منسیا وفی علمه وصبه وعلیمه وصبیة علی فعیلة کذلک وجاء شذوذا ورجل فی رجل والقیاس رجیل ومعربان فی معرب والقیاس معرب یقال اتیتک مغیربانات الشمس بالجمع باعتبار اجزاء ذلک الوقت وابیتون فی بنون والقیاس بنیون برد الواو المحذوفة واد غام یاء التصغیر فیها فکانهم صغروا ابنیون لانه اعظم فی جمیع الابنین وان لم یکن مستعملا ولبیانه علی فعیلا وفی لیلة وانظر انها تصغیر لیلاة بمعنی لیلة وبریه وسمیع فی ابراهیم واسمعیل علمین لعوام الناس والقیاس ابیریه وسمیع کاسرافیل واسیریف بحذف الیاء والآخر الاصلی وابنات النمرة لانها صلة لوقوعها قبل اربعة اصله وقال ابو العباس انه غلط بل بالقیاس بریهیم وسمیعیل وهو المشهور فی السنة العوام لان ذلک ضابطة الخرفی واما العجمی فلا یعرف له اشتقاق فیقدر فیه زیادة الهمزة کذا فی الشرح بعد انکه بعضی از اسما موضوع بر صیغه تصغیر اند مگر آنها مستعمل نشده بجهت بودن آنها بذات خود محقر نزد اوشان نحو جمیل وکعیت وجملان وکعتان بروزن فعلان بالکسر ودر جمع آنها گویند گویا که تکسیر آنها بروزن صرد اعتبار کردند از انکه فعلان جمع ولیست ونحو کمیت سیبویه گفت که از خلیل پرسیدم از کمیت گفت آن میان سیاهی وسرخی بیاشد پس قریب از هر واحد باشد لهذا آنرا تصغیر کردند تا دلالت کند بر همین وجمع وی کمت بالضم دلالت میکند که یکران اکمت ست از انکه فعل جمع ولیست وسکیت مصغر سکیت بروزن سکین ست تصغیر ترخیم واز جمله تصرفات لفظی نسبت ست وآن در لغت بمعنی علاقه است ودر اصطلاح انچه که مصنف تفسیر کرد بقول خود ای الحاق یاء مشدد باخر کلمه تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدلول آن کلمه نحو عربی بمعنی چیزے وابسته بعرب وعبارت متون اشمل ست از عبارات شروح کما لایخفی فی الجار بردی الغرض من النسبة ان یجعل المنسوب من آل المنسوب الیه او من اهل تلک البلدة او الصفة انتهی وفی النظامی اعنی نسبة الشخص الذی یوصف به الی المجرد منها ابا کان او بلدا او صناعة نحو هاشمی وبصری او کسائی انتهی وفائدة النسبت وفائده صفت یکی ست وچون نسبت معنی بود که در اسم حادث شده احتیاج شد بنصب علامت بران والیق برای وی حرف لین بود بجهت خفت وغلبه زیادت آنها لکن چون واو بجهت ثقل الف بسبب التباس مقصور اختیار نشد یا متعین گردید بعده آنرا مشدد ساختند تا بیار متکلم ملتبس نشود وبالتقاء ساکنین محذوف نگردد وما قبلش کسره دادند بجهت موافقت آن وبجهت شدت اتصال اعراب بروی جاری نمودند واین یاء نسبت حروف ست همچو تاء تانیث نزد جمهور ومنه بعضی گویند اسم ست ومجرد المجل باضافت باعتبار قلت بانیطور که مضاف را بسبب سکون موخر از مضاف الیه نمودند وغیر وے مجرد ساختند بدلیل انچه مرویست از عرب که رایت التمیمی تیم عدی بجر تیم برای انیکه بدل از یاء تمیمی ست پس اسم باشد واین مذهب نهایت بعیدست وانچه مرویست بر تقدیر صحت محمول بر حذف مضاف بود که مناسب انمقام بود چون مسمی والتقاء مضاف الیه بجر جائز ست اگرچه قلیل ست چون برید الآخرة نزد سیبویه کذا فی الشرح واز قید تا دلالت کند الخ مانند کرسی خارج شد وچون تقید بحسب اصطلاح کردم

انتهی

قبل آخر و زیادتی الف در آخر و فتح اول تا اختلاف طریق دلالت کند بر عدم قیاس دران چون ذیا و نیا در تصغیر داند که اسم اشاره و تاکه مؤنث و یست و هر گاه ما قبل آخر اینها یاء تصغیر افزودند و الف آخر را بیا بدل نمودند و فتحه دادند و یاء تصغیر دران مدغم شد و بعده الف در آخر عوض ضمه صدر و برای دلالت بر سکون که اصل ست در آوردند و تا و نیا شد و همچنین هاذویا و هانیا بحرف بنیه و زیاک و نیاک بکاف خطاب و ذیالک و نیالک بکاف و لام و همچنین در زان تثنیه مذکر و یان تثنیه مؤنث و اولی بالقصر و لولاء بالمد در جمیع مذکر و مؤنث ذیان و تیان و اولیا و اولیاء شود باعتبار گردانیدن آخر اینها انچه که قبل نون و الف مقصوره و ممدوده است چرا که نون اینها همچو نون تثنیه کلمه علیحده و همچنین الف تانیث و نحو اللذیا و اللتیا در تصغیر الذی و احد مذکر موصول و التی و احد مؤنث موصول و چون یاء تصغیر قبل یا را افزودند و ما قبل آن را فتحه دادند چنانکه در اسم متمکن و یا را در یا ادغام نمودند و یاء دوم را فتحه دادند و اخیر آن الف افزودند اللذیا و اللتیا شد و محکی ست بر اینها ضم لام ثانی نیز و در تصغیر اللذان تثنیه الذی و اللتان تثنیه التی اللذیان و اللتیان شود اینجا هم نون را کلمه علیحده اعتبار نموده اند چنانکه در اسم متمکن و اللذیون بضم یاء مشدد و اللتیات در تصغیر الذین جمع الذی و اللاتی جمع التی از انکه چون در الذی یاء تصغیر قبل آخر یعنی بعد دال بیفزایند چه نون جمع در حکم کلی علیحده است چنانکه در معرب و الف در آخرای قبل نون زیاده کنند و یاء اول را در دوم ادغام نمایند اللذیان شود پس الف را بواو بدل نمایند در حالت رفع تا ملتبس به تثنیه نشود اللذیون بضم یاء مشدد شود و بیا بدل نمایند و ما قبلش کسره دهند در نصب و جر و اللذین شود و ابو الحسن گفته که واو علامت رفع ست و الف تصغیر بجهت التقاء ساکنین مقدر ست و ما قبلش مفتوح باقی ست در هر سه حال و سیبویه گفته که لفظ اللاتی را تصغیر ننمایند بجهت استغناء بتصغیر واحد وی و بعده آنرا بالف و تا جمع نمایند و یک الف باجتماع ساکنین بیفتد اللتیات شود و تخصیص به بعض جهت اخراج بعض ست چون ذی و ذه و تم و هنا و من و ما و ذو الطائیه که تصغیر آنها نیاید و لفظ بعضی بیاغلط ست از انکه یاء در آخر موصوف زیاده کنند نه در آخر مضاف چنانکه در کتب قوانین فارسیه مبین ست و ما جاء فی کلامهم بخلاف القواعد المذکورة نحو نیمسیان بکسر السین فی تصغیر النسان فزیدفیه یاء آخری بعد السین علی خلاف القیاس حتی صارت المدة الرابعة خامسة و لهذا لم تقل یاء کاهم صغیر و النسبان و عشیشة علی فعیلة فی تصغیر عشیة تشدید الیاء علی فعیلة و هی النهار زید الشین الثانیة و حذف الیاء الزائدة و الجمع عشیشات و کذا عشیشان علی فعیلان فی تصغیر عشی علی فعیل و هو من صلوة المغرب الی العتمة کرر الشین و حذف الیاء الزائدة و زید الالف و النون و کذا عشیان علی فعیلان بحذف احد الیاءین و زیادة الالف و النون و الجمع عشیشانات و عشیانات و اعنیمة فی تصغیر غلمة بالکسر جمع غلام و اصبیة فی تصغیر صبة بالکسر جمع صبی بزیادة الالف فیهما کانهم صغروا علمة و اصبة لان افعلة اصل فی جمع فعال و فعیل فهو شاذ اذ القیاس فی الانسان انهیسین علی فعیلیل بقلب المدة یاء کسر عین فی سرحان فی الشرح و فی الکافی و نحوه نیسان انتهی و فی القیاس عشیشة بحذف الیاء الاخیرة الثالثة

همچو فعل در رفع و نصب نحو انا ضارب زیدا و زید حسن ابوه بخلاف عامل هر چون ضویرب زیدا از انکه تصغیر بمنزله وصف ست
و چنانکه وصف مخل عمل اسم بود بجهت بعد از مناسبت فعل که موصوف واقع نشود تصغیر نیز مخل عمل بود پس نگوئی انا ضویرب
زیدا چنانکه نگوئی انا ضارب حقیر زیدا اگر مصدر که در وقت تصغیر هم عمل کند چنانکه در وقت توصیف از انکه مصدر قوی العمل
ست لهذا مقید باعتماد و زمان نیست گوئی اعجبنی ضربه الشدید عمر التصغیر جائز نبود و دلیل
عدم تصغیر اسم فاعل منقول از بوعلی فارسی ست و بهمین طور در شروح مذکورست میگویم که ممکن ست که گفته شود عدم تصغیر
اسم عامل بجهت ابقاء عمل ست از انکه در وقت تصغیر مشابهت فعل که سبب عمل فعل بود کم گردد بجهت تغیر وزن از انکه عمل
اسم فاعل و مفعول بجهت مشابهت فعل در لفظ و معنی و استعمال آنست و عمل صفت مشبه بجهت مشابهت اسم فاعل چنانکه در علم
نحو مبین ست بخلاف مصدر که عملش بجهت بودن اصل فعل ست و اگر مانع تصغیر همین بودن تصغیر همچو وصف ست باید که اسم
فاعل که برای مبالغه است نیز عمل نکند بجهت بودن بمعنی ضراب ضارب شدید چنانکه معنی ضویرب ضارب حقیر ست و اگر گوئی
که اسم فاعل برای مبالغه محمول ست بر اسم فاعل که برای غیر مبالغه می گویم مصغر چرا بر تکسیر محمول نشود و اگر گوئی که عمل
اسم فاعل برای مبالغه باوجود قوت مشابهت لفظی از چه رو است گویم که مبالغه قائم مقام مشابهت لفظی ست که قوت شده
بجهت زیادت در اصل معنی بخلاف تصغیر که دران قلت ست از اصل معنی باوجود قوت مشابهت لفظی فافهم پس در اسماء مذکوره
تصغیر جائز نبود چنانکه در جمیع فعل و اسم فعل و جمیع حروف و اکثر مبنیات بجهت عدم صلاحیت معنی حرفی و فعلی موصوفیت را
و تصغیر از قسم وصف ست و همچنین برای عدم صلاحیت اکثر مبنیات موصوفیت را و ما اصلحه و اما احسنه شاذ ست و مراد از ان
استصغار فعل ست بلکه استصغار متعلق فعل باعتبار وصف ست نه باعتبار ذات که آن ملیح و حسن ست کذا قال الخلیل و بعضی
گویند که تصغیر ما احسن زید قیاسی ست نزد سیبویه چنانکه تصغیر احسن و بزید نزد ابن کیسان و نزد سیبویه اسماء شهور و
اسماء اسبوع و امس و یا چه و مذیر مصغر نشود و صاحب صراح از اسماء شهور و اسبوع جمیع را استثناء کرده و نزد کوفیین و مرمی
و مازنی تصغیر انیها جائز ست پس تصغیر اسماء شهور برای دلالت بر قصر ایام انیهاست چنانکه تصغیر یوم و لیله برای دلالت
بر قصر ساعات آنهاست یا برای دلالت بر قلت وقوع فعل در انیها و یا برای دلالت بر قلت وصول انگوئی در انیها و اعتبار
ایام نه لیالی در تصغیر اسماء شهور بجهت اصالت ایام و وقوع کثرت تصرفات در انیهات و اسماء آتی و اسماء ابنیا نیز
مصغر نشوند و ابن قتیبه زعم کرده که مهیمن تصغیر مومن ست و همزه اش بهاء بدل گشته است پس ابوالعباس بوی
نوشت که پرهیز از ین قول از انکه اسماء آتی مصغر نشوند و مصغر را باز مصغر نسازند بجهت اجتماع دو یاء تصغیر و انقلاب
یعنی تصغیر بسوی تکبیر و نگفت اکثر مبنیات مگر تا بعضی از ان خارج نشوند که در ان تصغیر آمده است چنانکه گفت اما در بعضی
اسماء اشاره نه در همه و همچنین در بعضی اسماء موصولات می آید بر سبیل شذوذ بجهت مشابهت با اسماء متمکنه در تثنیه و
جمع و وصفت و موصوفیت و فاعلیت و مفعولیت و ابتداء و جزئیت و جز آن لکن نه بطریق اسماء متمکنه بلکه بزیادتی یا انحطاط

پس تصغیر عفان بالضم عیفان بر فعیلان آید چنانکه عثمان و عثمان و علی هذا اصیلان در اصلان بالضم جمع اصیل شاذ
نبود مگر نزد بصریین که دو شذوذ دارد و اصیلان که سه شذوذ دارد ممکن ست که گفته شود که اصیلانا و اصیلا لا جمع نبود بلکه
تصغیر اصیل همچو معیزان در معز و عشیشه در عشیه کذا فهم من کلام سیبویه کذا فی الشرح اما جمع قلیل بسبب مناسبت با تصغیر
و عدم منافات با وی تصغیر کرده شود بر لفظ بدون رد بسوی واحد چون اکلب و اکیلب و اجمال و اجیمال و اگر جمع قلیل
جمع تکسیر ست رد در وی نیز جائز ست بعده جمع کنند جمع صحیح همچو جمع کثیر چون رغیفات در ارغفه جمع رغیف و اگر جمع صحیح
ست تصغیر در وی جائز نبود بجهت لزوم عبث از انکه در مسلمون مسلیمون بود بر تقدیر کذا فی الشرح و از عبارت جار بردی ترک
اولی ظاهر میشود نه عدم جواز گفت انکان جمع القلة یصغر علی بنائه و یجوز ان تردہ الی الواحد و بقول کلبیات و جمیلات و
یقول فی الزیدون و الهندات الزیدون و الهندات لانا نرد جمع الکثرة الی الواحد و یجمع جمع السلامة فانها جمع السلامة
علی حاله او فی انتهاگویم قول جار بردی اقرب بقیاس ست از انکه در نحو معطون و فتون جمع معطی و فتی فرق در رد و عدم رد
ظاهر میشود فافهم اسماء جموع و اسماء اجناس بر لفظ واحد مصغر شود همچو احاد بسبب بودن آن مفرد در صورت و جمع کثیر
وقتیکه علم شود تصغیرش بر لفظ بود چون دریهم و عیفان در دراهم و غفان بحذف الف در اول بجهت اخلال وزن و البقاء
الف و نون مزیده در ثانی بجهت اجراء منقول بر سنین منقول عنه و دران بجهت رعایت علامت جمعیت و نزد اخفش غیفیر
بود چنانکه در وقت جمعیت اگر تصغیر جائز می بود و تصغیر نحو سنین و ارضین بر و بسوی واحد و جمع بالف و تا بود که قیاس
ست در نهایا نحو سنیات و اریضات از انکه جمع اینها بواو و نون برای جبر نقصانی ست که در واحد اینها شده از حذف لام و
تاء تانیث و چون در اول که ثنای ثانی مؤنث معنویست رد بسوی واحد لازم شد نقصانی که سبب ساختن جمع مذکر عاقل بود
بر طرف شد پس جمع بالف و تا که قیاس بود بعمل آید و اگر سنین معرب بحرکت شود تصغیرش سنین بتشدید یا بر فعیلل آید بجهت
گشتن آن بمنزله مفرد و عدم احتیاج بسوی رد و اعاده محذوف و نزد زجاج سنیات بود بر د بسوی واحد و اعاده محذوف
و جمع بالف و تا بجهت معنی جمعیت و اگر نحو سنین و ارضین علم شوند و معرب بحرف در اول وقت تصغیر رد بسوی واحد واجب بود
بجهت بودن یا و نون بمنزله کلمه علیحده همچو تا و بودن ما بقی ثنای مخل وزن گوئی سنیون بتشدید یا و اریضون بر وزن
فعیلون و اگر معرب بحرکت شوند بمنزله مفرد گردند و تصغیر آنها بر لفظ آنها بود گوئی سنین بتشدید یا بر وزن فعیلل و
اریضین بر وزن فعیلیل و در وقت تسمیه مذکر منصرف باشد و در وقت تسمیه مؤنث غیر منصرف کذا فی الاصول و در منع بجهت
بودن آن دو حرف فی مخل وزن و عنب و ازان محمول ست بردی و نیز غرض از تصغیر ظروف مبهم غالبا افاده قرب
ست و این هر دو بدون تصغیر مفید این معنی اند و ائی و ایة در عدم تصغیر محمول بر مبنیات دیگر اند از اسم شرط و
و استفهام تصغیر نپذیرد و عرد انچه در معنی ویست از سوی و سوار بجهت عدم اختلاف و مغایرت بخلاف مماثلت
گوئی ند امثل از زید و حسب و انچه در معنی ویست از شرعک و کفیک بجهت بودن آن در معنی فعل یعنی کفی و اهم و قتیکه عامل بود

بیار منصوب در حالت نصب پس حال مصغر احوی نزد این فریق همچو مصغر اعلی ست چنانکه گذشت و ذکر آن همین جا مناسب
بود فافهم و هر یا مشدد که جز برای نسبت و مصدریت و مبالغه ست چون بعد یا مشدد و در طرف افتد نیز بیفتد چون
مرمیه بروزن فعیلة تصغیر مرویة که در اصل مرو و تیه بروزن مفعولة است پس اصل مرتیه مرویة بروزن فعیلیلة است چون واو
بقاعده سیبویه یا گشت دو یا مشدد و جمع آمدند یا مشدد و ثانی را حذف نمودند مرمیه شد بخلاف یا مشدد و متطرفه که برای
نسبت یا مصدریت یا مبالغه بود که آنرا حذف نکنند نحو غیری بدو یا مشدد در تصغیر غیروی و بعضے گویند که تصغیر نحو
حبلوی حبیلی بود که در اصل حبیلوی بکسر ما قبل واو ست از انکه واو بعد یا تصغیرست و چون الف حبلی بواو بدل شد
در نسبت حکم الف ثانیه در فتح ما قبل نماند پس واو بجهت انکسار ما قبل یا شد و حذف کردند از انکه ما قبل یا نسبت
و کلام عرب یا بعد کسره نبود کذا فی الاصول در صیغه جمع کثیر التصغیر نشود مگر وقتیکه علم شود از انکه تصغیر جمع برای
قلت افراد بود و جمع کثیر برای کثرة افراد پس میان هر دو منافات بود و لکن بجایش واجب ست در وقت
تصغیر که یا مفرد آنرا که مستعمل و موجود ست اگر جمع بر لفظ وی نبود یا متروک و مفوض ست تصغیر کنند پس آنرا جمع
صحیح بواو و نون نمایند اگر شرائطش یافته شود ورنه بالف و یا چون غلیمون بتشدید یا و دویرات و عبیدیدون
اول در تصغیر غلمان جمع کثیر غلام در وقت تصغیر آنرا رویسوی واحد کردند و تصغیرش نمودند غلیم بروزن فعیل
شد بعده جمع بواو و نون نمودند از انکه مصغر حکم صفت دارد دوم تصغیر و در بالضم جمع کثیر دارد در وقت تصغیر
رویسوی واحدش نمودند و مصغر کردند و ویره شد بعده جمع بالف و تا نمودند بجهت فقد شرط جمع صحیح مذکر و سوم
تصغیر عبادید بالفتح عین مهمله بمعنی گروهے از مردم دونده بهر سو پس واحدش که جمع عبادید آن تواند شد عبدود
و عبداد و عبدید بود و تصغیرش عبیدید بود بعده جمع بواو و نون نمایند عبیدیدون شود قال سیبویه تروه الی
مایجوز ان یکون واحده عبادید اما جمع فعلول و فعلال فتصغیل انتهی و همچنین حسنیات در تصغیر محاسن که او را واحد
قیاسی محسن ست لکن مستعمل نیست پس رویسوی وے نکنند بلکه واحد مستعمل که حسن ست و تصغیرش حسین بود بعده
جمع بالف و تا نمایند و همچنین مذاکر و اباطیل و اعاریض که بدان رویسوی واحد مستعمل بود که ذکر و باطل و عروض ست
نه مفرد قیاسی اینها که مهمل ست نحو تذکار و ابطیل و اعریض و ابوزید گفته که اینجا هم رویسوی واحد قیاسی کنند اگرچه
مهمل اند یا تصغیر کنند جمع قلت مفردش ای مفرد جمع کثیر را اگر بود نحو غلیمة بروزن فعیلة در تصغیر غلمان بالکسر که
جمع کثیر غلام ست پس رویسوی جمع قلت و مفردوی که غلمة بالکسر ست و تصغیرش نمودند غلیمة شد حاصل مقام
آنکه در وقت تصغیر جمع کثیر اگر مفردش را جمع قلیل بود خیارست درمیان تصغیر جمع قلت وی و تصغیر مفردوے
و اگر نبود رویسوی مفردوی واجب بود و اینهمه برای توفیق میان معنی تصغیر و جمع کثیرست و لهذا بوقت رویسوی
مفرد جمع صحیح نمایند که از جمله جموع قلت ست و نزد کوفیین وقتیکه جمع کثیر موازن واحد بود تصغیرش تا همچو تصغیر واحد بود

نبود و نحو احیی بلا تنوین بجهت منع صرف نزد سیبویه در تصغیر احوی بجای مهلة بمعنی جوان سیاه موگندمین اب اصلش اُحَیْوِی ست و اصلش اُحَیْوِیُ و چون اسیود پس هر که اسیود را اعلال کرد احیوی را نیز کند و هر که در اسیود نکند در احیوی نیز نکند اما بر مذهب اول تصغیرش احیی بسه یا بود از انکه اصل تصغیر احوی احیود ست و او اخیر همچو داعی را بیا بدل نمودند احیوی شد بعده اعلال سید نمودند احیی بسه یا شد پستر یا اخیره را حذف نمودند احیی شد بعد ازان نحویین اختلاف کردند در انکه حذف اعلالی ست یا اعتباطی سیبویه و عیسی بن عمرو اکثر نحویین بحذف اعتباطی قائل شدند و ابو عمرو بحذف اعلالی بعد ازان قائلین بحذف اعتباطی در منصرف و غیر منصرف اختلاف کردند پس سیبویه و بسیاری از نحویین منع صرف اختیار کردند بجهت صفت و وزن فعل از انکه تصغیر مانع اعتبار وزن نیست نه بینی گوید هو افیضل منک و هذا احمی و رائت احمی و مررت باحمی و نزد عیسی بن عمرو و تابعین وی منصرف شود بدو وجه یکی تغیر وزن فعل بعد حذف همچو خیر و شر که در اصل اخر و اشر بودند بر وزن افعل جواب آنکه وجه سببیه این نوع از وزن فعل بزیادتی همزه بر صدر ست و این باقی ست و روی بخلاف خیر و شر دوم قیاس بر عیل تصغیر اعلی که بنون مستعمل ست جواب اصل اعیل اعیلی بود اعلال القاضی نمودند اعیلی با سکان یا گشت پس هر که عوض اعلال تنوین نیاورد یا را در رفع و جر ساکن خواند بغیر تنوین و هر که عوض آن تنوین آورد در رفع و جر اعیل گفت تنوین عوض اعلال از انکه اعیل نزد وی غیر منصرف ست بدلیل قول وی افیضل میگشت و این بر مذهب قائلین بحذف اعتباطی ست و نزد ابو عمرو که قائل بحذف اعلالی ست احیی بود بحذف یا و اخیر در حال رفع و جر و تنوین عوض یا صرف و احیی بدون تنوین و فتح یا در ثالث در نصب بودند هیچ ضعیف ست از انکه اگر تنوین عوض گوید یا باید که در اعلی نیز رفع و جر اعلی گوید و در نصب اعطیا بجهت عدم تفاوت میان هر دو حال آنکه کسی باین قائل نیست و اگر تنوین صرف گوید باید که افیضل را منصرف گوید چه تصغیر در هر دو شده است اگر گوید که فرق آنست که افیضل بر کمال صیغه افعل باقی ست و این بسبب حذف خارج شده گفته شود که اعلال مخل وزن نیست بدلیل منع صرف اعلی اگر گوید که فرق ست میان اعلی و احمی بجهت ثبوت الف در اعلی و عدم ثبوت آن در احمی در منع صرف اعلی بسبب بقای الف ست و صرف احمی بجهت حذف یا گفته شود که ثبوت الف در اعلی مقرع بر منع صرف ایست از انکه در وقت صرف الف بالتقای ساکنین مے افتاد همچو افتادن یا در احمی بر مذهب وی پس اگر منع صرف آن بجهت ثبوت الف می بود و در لازم مے آید پس معلوم شد که انچه ابو عمرو گفته توهم ست و این همه بر مذهب کسی ست که اسیود را تعلیل کند و نزد بعضے که اسیود را تعلیل نکنند و در مذهبش بعوض تنوین از اعلال رواست احیوی بود بکسر او و حوین در رفع و جر عوض اعلال و احیوی بالنصب در حالت نصب بالقیاس یا که بدل از دست و نزد بعضے کند هیچ تعویض تنوین از اعلال نیست احیوی با ثبات یا و ساکن در حالت رفع و جر بے تنوین بود و حیوے

وجمهور بسوی همین مذهب رفته اند از انکه در صورت رو مویعد و میسیر گویند و آن ملتبس بتصغیر موعد و موسر گردد و نزد زجاج و متابعین وی مویعد و میسر بر دو واو و یا گویند از انکه اقتران بتاء افتعال علت قلب بوده و آن زائل شد بجهت حذف آن و تکسیر این هر دو نزد سیبویه متاعد و متاسر تبا بود و نزد زجاج مواعد و متاسر بدانکه تصغیر مقلوب و تکسیر آن بر دو نبود بجهت التباس در تصغیر و تکسیر مقلوب و اصل کذا فی الاصول و چون معه از بحث رفاع شد شروع در قلب نمود و گفت الف ثانیه که زائد بود یا مجهول الاصل واو شود کیا مده زائده ثانیه فی نحو ضارب بنحو ضویرب و ضارب و ضیراب از انکه چون در وقت تصغیر بجهت تحرک این الف و یا مفرط شدند بود مر اینها را اصلی نا بسوی وی رجوع کرده شود و لائق قلب خبر حرف نیافتند پس از جمله حروف علت واو را بجهت ضمه ما قبل انسب دانستند و همچنین صوبت و رصاب که الفش مجهول الاصل ست از انکه ازوی چیز سنیامده که مظهر اصل وی بود لیکن آنرا بنات الواو حمل نمودند بجهت غلبه وقوع وی در مانند آن چون دار و مال و خال و خال مانند آن و الف ثالثه در غیر تصغیر ترخیم چون مخلی و زن تصغیر نبود یا گردد کانوار الثالثه ساکنه او متحرکه نحو حمیر بتشدید یا بر وزن فعیل و در تصغیر حمار بدون ترخیم و در ترخیم ثابت نماند پس نوبت قلب کجا رسد بخلاف نحو مخیطب و مخاطب که حذفش واجب بود بجهت اخلال در وزن و اذا وقتیکه علم شود تصغیرش اذی آید و نحو ولی و غزیان و غزیته و عجیز معینه و اسید در تصغیر واو و غزوان و غزوته بیا از نسبت و عجوز و معونه و اسود و سبب قلب درین مواضع آنست که چون یاء تصغیر متصل واو و یاء الف منقلبه یا زائده افتد در صورت واو قاعده سید کنند و همچنین در الفیکه بدل از واو است چون عصا بسبب سبق اصل و در صورت الف زائده بسبب ضرورت تحریک الف یا سازند بجهت بودن آن اخف از واو و همجنس ما قبله منقلبه که بعد الف ثالث افتد چون عطاء و کثیر فی الواو الثالثه المتحرکه ذلک القلب و قل ما سیود و جدیون مصغر اسم اسود و جدول بتصحیح الواو قیاساً للتصغیر علی التکسیر و فیه ینظر الواو نحو اساود و جداول و ذلک فی غیر اللغت الفصیحه و حرف علت ساکن که بعد کسره تصغیر افتد نیز یا شود نحو هریقه در ترفوة و افنعیان در افعوان بر وزن افعلان و مر بقبیه در مرقاة و بعد قلب الف و واو ثالث بیا چون جمع شوند دو یا در آخر کلمه بعد یاء تصغیر نزد جمهور یاء اخیر بنقید نمسیا و نزد ابن مالک یا را اولی ازین هر دو بجهت استثقال ثه یا مانند عطی و معیت در تصغیر عطاء و معاویه اصل اعطاء عطاء بود در وقت تصغیر واوش باز آمد و الف ثالث یا گردید بعده بقاعده سعید واو را بیا بدل نمودند عطی شد بدو یاء بعد یاء تصغیر پس یک یا را علی حسب الاختلاف حذف نمودند حذف استقلالی چنانکه واو اواب واخ و اعراب بر ما قبل محذوف جاری نمودند همچو انیها و چون معاویه را تصغیر کنند از وی زائدش الف که غیر عمده است حذف نمایند معیویه شود بعده واو با گردد و یا در یاء و غام یابد معیت شود بسته یا بعد یک یا را از دو کلمه یا یکه بعد یاء تصغیر ست حذف کنند معینه ماند بفتح یاء مشدد بواسطه تاء تانیث که ما قبلش جزء فتحه

دینار و دانو و سنن یعنی مقدار عمر و کف و جهنم و سعیر و عقرب و ارض و است و عضد و جحیم و نار و عصا و ریح و لظی و ید و غزل و فردوس و فلک یعنی کشتی و شعر و عرض و ذراع و ثعلب و ملح و قاس و درک و قوس و منجنیق و ارنب و خمر و بئر و فخذ و ذهب و تیر و ضرب و عین یعنی چشمه و ینبوع و درع و قط و قدم و کبد و کرس و افعی و شمس و عقب و فرس و کاس و سقر و ضرب و لعل و عنکبوت و موسی و یمین و اصبع و رجل و سراویل و شمال و صبغ و کتف و ساق و مائز اثنانیت هفتده است سلم و قدر و مسک و در بعض لغت دحال و بیت و طریق و سری و عنق و لسان و شمال و سبیل و صحی و سلاح و وقفا و رحم و سکین و سلطان و باز اید حرف مبدل منه بزوال علت ابدال ای وقت زوال علت ابدال چنانکه در جمع تکسیر نحو موزین بروزن مفاعیل تصغیر میزان که در اصل موزان بود یعنی ترازو و موازین جمع تکسیر آن چون تصغیر و یا تکسیر نمودند سکون واو و کسره ماقبل که علت ابدال بود زائل شد پس واو مبدل منه باید همچنین بویب و ابواب و نیب و انبات و رویجه و ارواح در رباب و ناب و ریح و مقیم تبشدید یا در مقام که در اصل مقوم بود و نویه در نوم که در اصل فوه بود هانسیاً محذوف شده بود بجهت استثقال اعراب بر واو و او را بمیم بدل نموده بودند چون تصغیر نمودند در وصل کردند علت ابدال رفت واو باز آمد و دنیز دو دنانیر در دینار که در اصل دنار بود بجهت تضعیف احد المثلین را بیا بدل نموده بودند چون بسبب تصغیر و تکسیر میان هر دو مثلین فصل شد ثقل مرتفع گشت و نون باز آید بخلاف تحیته و احید در تصغیر تحمته و احد که در اصل وحمته بالضم و وحد بالفتح بود از انکه علت قلب که بودن واو مضموم در صدر رویا مفتوح در صدر ست در تصغیر هم موجود ست و زوال فتح احد مبانی نیست بجهت اتیان ضم که علت قلب ست قیاساً و بودن فتح علت قلب شده و ذاو نحو قویل و بویع بهمزه در قائل و بایع که در اصل قاول و مابع بود از انکه علت قلب واو و یا جزو و وقوع ان در عین آمد فاعل و تعلیل فعل و می ست آن در تصغیر هم موجود ست و نزد جرمی فویل و جمع تبشدید عین بود بجهت اشتراط وقوع واو و یا بعد الف و آن اینجا مفقود ست و در مبدل منه بوقت زوال علت مشروط ست بعدم حصول لبس در صورت رد و لهذا اعیاد و عیید و تکسیر و تصغیر عید که در اصل عود بسکون واو و کسر ماقبل ست گویند نه اعواد و عوید باوجود زوال علت قلب تا لبس نشود این تصغیر و تکسیر باعواد و عوید که در تکسیر و تصغیر عود و بالضم آید و معنی عید بالکسر هر چه باز آمد از اندیشه و جزآن و مسلمانان و عود بالضم چوب و هر گاه که واو را در تصغیر و تکسیر عید رد نکردند در فعل که از وی ماخوذ ست رد نکردند گویند عیدنا ای شهدنا العید و سیبویه در تصغیر او در جمع وار که همزه اش بدل از واو مضموم ست او یر بهمزه گوید بے رد از انکه در اد یور باعاده واو پستر او یر تبشدید یا گفتن فرقی نمیماند در تصغیر او و ربوا و دنزد جرمی رمبر د و متابعین ایشان او یر برد واو آید بجهت زوال علت قلب که ضم واو ست و نیز سیبویه در تصغیر متعدد متعسر گوید در اصل موتعد و متیسرست متیعد و میتسر گوید بحذف تا ر افتعال که زائد ست و ابقاء تا که بدل از واو و یا ست

اولی اقول لایظهر وجه الاولیة لانه ان کان مناسبة ان التصغیر وکثرة وقوعها زائدا فیضعف تکرار حرف واحد لغرض واحد مع شیوع التکریر فی الکلام لاغرض فافهم ودر بعضی مواضع فرق در زیادت یا و تضعیف نشود نحو موتی ولوتی درها ولاولیا زائد تا مقدره و مونثی که بیش از تصغیر ثلاثی بود ای بر سه حرف بود یا بعد تصغیر ثلاثی بماند از انکه مصغر نیز بمنزله صفت بکر بود وچون گوئی رجیل گویا گفتی رجل حقیر وچنانکه وصف مؤنث صیغهٔ مؤنث آرند در وقت تصغیر که بمنزله صفت ست نیز آرند ولهذا جمع وی بواو ونون آید نحو رجیلون ونیز تصغیر فرع مکررات وتقدیر فرع ملفوظ واجتماع فرعین جائز بنود ونیز تصغیر اشیاء التی لیس لها اصل بازگرداند نحو هنیده ودر سهنکه مؤنث ثلاثی ست قبل تصغیر وحنیفة در عناق که بر تقدیر حذف الف ودر تصغیر بر عنیق ثلاثی ست ونحو عریس وعریت ودریع وقویش تعلیل شاذست بخلاف مونثی که رباعی ست قبل تصغیر وبعد آن از انکه حرف رابع آن قائم مقام تاء تانیث ست نحو عقیرب در عقرب ونحو امیمة وقدیدیة ودریئة بتشدید یا در تصغیر امام وقدام وورا وشاذست وبعضی گفته اند که عرس در اصل مصدر مذکرست وجلیل گفته که تصغیر حرب حریب بدون تا روایتی ست از عرب ومازنی گفته از انکه در اصل مصدرست ومبرد گفته که حرب گاهی مذکر هم آید وبعضی گویند که الحاق تا در تصغیر قدام وورا از انست که ظروف همه مذکر اند مگر این هر دو پس اگر تانی آورند گمان تذکیر میشد ونیز قدام بمعنی ملک وورا بمعنی تیره نیز هست پس اگر تانی آورند التباس بانها میرفت ومعنی جهت معین نمیشد وجائز داشته ابن انباری حذف همزه ممدوده وقتیکه خامس یا سادس بود وتعویض وی بتا نحو قویصة در قاصعاء وهر نینه در هر نیناساء وآرمی حیائکه در ایتان تا التباس شود تا نیارند اگر چه مؤنث بود چون خمس وستة وسبع ومانند آن از اسماء عدد که بدون تا در مذکر آید وبتا در مؤنث پس ایتان تا در تصغیر آنها موجب التباس بذکر شود همچنین در شجر ولبن تا التباس تصغیر شجرة ولبنة نشود وهر اسم جنس که در اصل مصدر بود ویا صیغهٔ مذکر وصفت مونث نیز واقع شود بدون تا نحو عدل وعاشق وضامر گوئی زید عدل وهند عدل ونیز عاشق وضامر وهند عاشق وضامر وهمچنین لفظ مذکر که مختص بمونث بود نحو طالق وخالص تصغیر انها بدون تا آید بحجت رعایت اصل ودر اصل ست که تصغیر کنند بدون تا هر اسم جنس مؤنث که در اصل مذکر بود نحو بستر وفرس کذا فی الشرح ودر اصول گفته که چون تسمیه کرده شود مؤنث بلفظی که مذکرست تصغیرش بتا آید چون ربیحة در مسمی واگر تسمیه کنند مذکر را بلفظی در اصل مؤنث بتقدیر تا بود تصغیرش بدون تا کنند چه اذین در اذن پس ایجا اعتبار حالتی ست که بعد نقل پیدا شد و از تذکیر وتانیث در نزد ابن الانباری ربیح واذینه بود با عتبار حالت اصلی بدانکه مراد از مؤنث بتقدیر تا مؤنث سماعی ست وآن واقعست می لازم التانیث ویکی جائز التانیث پس قیاس در لازم التانیث وواجب رواست وقتیکه ثلاثی بود پیش از تصغیر ویا بعد از تصغیر نرجیم واسم جنس که در اصل مصدر ویا صفت مذکرست نبود واز جائز التانیث جواز روا ست وابن حاجب در تصغیر خذ جمیع الفاظ مونث سماعی را که از نصفح او بدست آورده ست ومناسب آنست که آن الفاظ را اینجا بنویسیم تا هر که خواهد بسهولت بر همه واقف شود آنانکه لازم التانیث شصت ست عین بمعنی چشم ضعداذن ونفس

ومیم ولام اصلی که محل تصغیر ست نه همزه والف که مده رابع ست ونزد سیبویه بر بهیم وسمیعل آید بجهت همزه زائد نزدوی کذا فی الاشمونی
وچون از بیان مواضع حذف فارغ شد شروع در بیان مواضع رد نمود وگفت وباز آید حرف اصلی محذوف وزنه ثنای ای کلمه
که بر دو حرف الی آمده باشد ووزن تصغیر دران بر حسب قیاس متصور نبود تا وزن تصغیر دران حاصل شود ومحذوف را باز
نیارند از انکه زر برای تحصیل اقل وزن تصغیر ست در وبک حرف اصلی کافی ست برای وی چون نیند برد نون محذوف از عین
ووعید برد واو محذوف از فاو ونبی برد واو محذوف از لام وهمچنین بنیة تصغیر نکه در اصل مبند بود از انکه بدل اصل والاسم بودن
کلمه بر سه حرف ست ووجوب ضمه ماقبل واو وقت اجتماع ساکنین وعدة مصدر بعد که در اصل وعد بود واو را حذف کردند وتا در آخر عوض
آوردند انیکه در اصل نبو بالتحریک بود ونبیة که در اصل نبوة بالتحریک بود واو را حذف نمودند برخلاف قیاس بعده یا را ساکن
کرده همزه وصل در آوردند ودر تصغیر باز آوردند بنیو ونبیوة شد بعده واو را یا کردند بقاعده سید وچونکه تا تانیث کلمه
علیحده است وهمزه وصل در تصغیر نمانند عدة ونبت واین داخل ثنای ماند وهمچنین اخت ونبت واسم مانند اخت
ونبت که دران تا تانیث عوض محذوف ست بعد تسمیه مذکر ومؤنث نیز او واجب بود ودر مؤنث بعد تصغیر تا دیگر برای
فرق آرند بگویند اخیت ونبیت بدانکه در ثنای قسام ست یکی آنکه فاش محذوف بود وآن حرف صحیح نخواهد بود دوم
آنکه عنیش محذوف بود حرف صحیح یا غیر آن بود سوم آنکه لامش محذوف بود حرف صحیح یا غیر آن واین بر تقدیر عدم عوض
ست واگر عوض محذوف آرند دو قسم بود یکی صورت حذف فا ودیگر حذف لام معتل پس امثله جمیع این اقسام در متن
مذکور نیست ومابقی را من ذکر میکنم چون قویل در قل وقتیکه اسم شخصی گردد وهمچنین اکیل در کل ونحو حرمز در حرمد وبعی
در دم ونگفتیم در تفسیر ثنای انچه گفتم مگر مانند میت وناس وما وضع خارج شود بجهت عدم احتیاج بسوی رد بسبب
استقامت وزن پس تصغیر انها نویس ومیت وهو بزد وضع آید نه انیس بتشدید یا در ناس که در اصل اناس ست
ومیت بتشدید در میت که در اصل میوت ست وهویر بهمزه بعد یا وهو یر بتشدید یا در یا که در اصل هائر ست بلکه ها در چون
قابل ویو یضع در یضع که در اصل یوضع بود ومازنی یو یضع گوید وشاذ ست نزد اکثرین رد وکلمه که بر سه حرف مانده
چون هویر بتشدید یا در ها رد نزد ابو عمرو ویونس جائز ست ودر شرح از کافی آورده که هر کرا هویر ویو یضع بر د محذوف
گوید لازم ست بروی که در میت وناس وخیر وشر تیر رد همزه وواو کند وحالانکه کسی بر د نگوید بالاتفاق بعد ازان مصنف
گفت که از غیر کافی ظاهر میشود که اوشان درین الفاظ برد میگویند انتهی میگویم مناسب بود که مصنف اینجا سوابد ذکر
میکرد وکلمه که بر یک حرف مانده چون ق در رد وقتیکه علم شوند دو حرف اصلی آن باز آرند تا وزن تصغیر حاصل شود وزائد را
رد کنند چنانکه سابق گفتم گوئی وفی ورق ورای در رد کلمه که بر دو حرف بود خواه بالوضع وخواه بالاستعمال وحرف
محذوف معلوم نباشد چون علم گردد تصغیر نمی نمایند یا در آخر آن زیاده کنند تا اقل وزن تصغیر متصور شود نحو متی
وانی در من وان وبعضی گویند که حرف آخر را تضعیف کنند پس در عن وهل عنین وهلیل گویند ودر شرح گفته ولکن الاول

درانیها تغییر ندهد واین کلام استثنا ست از ماتقدم وحاصلش آنست که اگر در رباعی مزید وثلاثی مزید زوائد محل وزن تصغیر نباشد حذف نکنند مثل زیادت تثنیه وجمع وتاء تانیث وباء نسبت والف ونون مزیده ومانند آن والف تانیث مقصوره که غیر رابع بود خامس تا یا زیاده بیفتد منسیا از انکه الف تانیث مقصوره بسبب بودن آن یک حرفی از اجزای ماقبل شمرده باشد وچون خامس تا زیاده از ان شد بجهت طول نبا ثقیل شد لهذا حذف کردند بخلاف رابع والف تانیث ممدوده که بسبب عدم طول نبا در رابع وعدم اختیار جزئیته در ممدوده ثابت ماند بمنزله تاء تانیث وکلمه بل در بعلبک چون صحیحب بروزن فعیلل وحویلی بتشدید یا بروزن فعیلیل در حجحی بفتح حاء وجیم ویاء موحده نام شخصی وحولایا در حجحی الف خامس بود انگفتند ودر حولایا سادس بود لکن اینجا مده رابع که الف ست باشد ویا ویا ادغام نمودند حویلی شد ونحو بربد در بردیا یا بروزن فعلایا بود وبعد حذف الفش که سابع بود الف ویاء که قبل الف تانیث بود ند نیز حذف نمودند بجهت اخلال آنها در وزن بخلاف الف تانیث ممدوده که مطلقا ثابت ماند رابع بود یا زیاده ازان چنانکه در انسنتی ودر الف مقصوره که برای تانیث منیت رابع بود یا ثانی مانند حنبطی که بروزن فعلی ست بزیادت نون والف برای الحاق بسفرجل لهذا در جل حنبطی بالتنوین آید حنبط بروزن فعیلل بحذف الف خامس گویند وحبیط بحذف نون لکن چون نون را حذف نمایند الفش بیابدل شود بجهت وقوع آن بعد کسره تصغیر بعد ازان باعلال قاض حذف شود واگر نون را بدارند والف را بیفگنند حذفش بسقاطی خواهد بود ای نیسا چنانکه در حجحی وحولایا واعراب ثلاث بر طاجاری شوند واول چنانکه در مانند اعلی بروزن افعل افضل از علوگوئی اعیلی بقلب الف یا بجهت کسره ماقبل وسکون آن در حالت رفع وجر بر قول بعضی واعیلی بتقدیر یاء بعد کسره بود وتعویض تنوین ازان در حالت رفع وجر بر قول بعضی وباثبات یا وفتح آن بهر دو قول در حالت نصب وعنقریب ست که بیان آن تفصیل بیاید انشاء الله تعالی واینجا ذکر آن بجهت مناسبت حجحی در قصر الف ست وهمزه وصل نماند نحو مرئیه در تصغیر امرئة بروزن فعیلة چرا که اگر همزه وصل ثابت می ماند وتصغیرش امیرئیة بروزن فعیلة میبود لازم می آید ابقاء همزه وصل با تحرک بالعدش واین روا نیست ونیز همزه وصل در کلمه آرند که ابتداء آن ساکن بود پس محسوب از حروف آن کلمه نبود واگر با وجود تحرک ابتدا ثابت ماند لازم آید که از جمله اجزاء کلمه بود وگاه در ثلاثی هر چه زائد همه نیفگنند عمده بود یا بی محل بوده چون حریف بروزن فعیل در مصدر اسم فاعل از تفعیل ومصدر اسم مفعول از ثلاثی واینجا عوض محذوف در عان نیارند بجهت منافاة بخلاف تاء مصدر که ایتان واجب بود از جهت بودن آن غیر معدود از بنیه کلمه همچو جزء ثانی از مرکب نحو عیفه مده واین قسم تصغیر را تصغیر ترخیم نامند وبجائی بلا کلیه لفظا نسب بود تا با تصغیر هم داخل نیماند گوئی در عیفه در زعفران فافهم بدانکه تصغیر ترخیم مختص باعلام نیست مگر نزد فراء وثعلب وبوقت وجود قرینه بسوی لبس التفات نکنند وگاهی در تصغیر حرف اصلی که شبیه بزائد ست حذف کنند چون بریه در سمیع در ابراهیم واسمعیل نام دو شخص از عوام حکایت کرده اند از عرب واگر تصغیر این هر دو اسم تغییر ترخیم کنند ابیریه اسمیع گویند بحذف یاء ثالثه

کما لا یخفی و در خماسی مزید زائدی حذف نمایند که بعد حذف حرف اصلی مده رابع شود پس در خندید پس خنید گویند یا خدید پس بی حذف مده چون مصادر بیان اوزان تصغیر و مواد و نوع آن فارغ شد خواست که تغییرات تصغیر را بیان کند و آن منحصر است در زیادت و ابدال و اسکان و تحریک و حذف و ردّ اما حذف پس بدانکه از دو زوائد ثلاثی فرد که جزء مده رابع که بعد کسره بود یکی را هر کدام که باشد بشرط آن که در بین هر دو عمده نبود بیفکنند وقتیکه محل وزن تصغیر بود و مده رابع را یا گردانند بجهت عدم اختلال چون مطلق بروزن فعیلل در منطلق که ثلاثی مزید است و میم و نون در ان زائد اند و میم عمده است ای کثیر الفائده زیرا که علامت صیغه است در مصدر و دلیل ست بر مسمی و نون دلیل ست بر انفعال و آن از ضعفات و عوارض ذات ست پس نون را حذف نمودند نه میم را همچنین در متعلم و مضارب و مقدم معلم و مضیرب و مقدیم گویند بحذف تا را افتعال و الف مفاعلت و دال مکرر که علامت ابواب اند و نحو قلنسیته بحذف واو و قلیسته بحذف نون بروزن فعیلة در قلنسوة که در ان واو و نون زائد ست و هیچ کدام عمده نیست و نه مده رابع بلکه هر دو برابر اند و تا تانیث کلیه علیحده است چنانکه در اسمی پیش از قبیل سته زوائد بنود چون واو را حذف کنند قلنسته شود چون نون را حذف نمایند قلبسته بود تقلب واو که در حکم طرف ست و بعد کسر و بیا نحو سلیطین بروزن فعیلیل در سلطان بروزن فعلان بالضم که الف و نون در ان زائد ست و انفش مده رابع ست لهذا بیا بدل نمودند بجهت وقوع آن بعد کسره و درین صورتها مذکوره هر دو زائد را حذف نمودند بجهت عدم اختلال بودن تصغیر در صورت حذف یک حرف در روباعی و خماسی و سداسی مزید ثلاثی در رباعی نحو مطلیق در منطلق و قشیعر در مقشعر بتعویض یا که مده رابع بود از محذوف اگر در ان مده رابع بود و تا خیر این قول از بحث حذف حرف زوائد انسب بود کما لا یخفی و از سه زوائد ثلاثی غیر عمده همه را که محل وزن بود حذف کنند مگر یده مذکوره که یا گردد چون مقعنس بروزن فعیلل در مقعنس که ثلاثی مزید ست ملحق باحرنجم و جحریم در احرنجام رباعی مزید در اول یکسین و نون زوائد را حذف نمودند و میم را که عمده بود و اشتند و در دوم همزه و نون را حذف نمودند و الف که مده رابع بود بحال داشتند و مبرد گوید که در تصغیر مقعنس قعیس آید بحذف میم و نون و ابقاء سین زائد از انکه سین زائد مگر بر اصل ست و بمنزله وی ست و ملحق ست بمجرنجم در تصغیر حرنجم آید بحذف میم و نون و اگر هیچکدام از سه زوائد عمده و مده رابع نبود و ابقاء هر سه زائد محل وزن نباشد یکی را هم حذف نمایند چون افعوال بروزن افعلال که تصغیرش فعیان بروزن فعیلان آید و در رباعی مزید جز مده مذکور زیادتی نماند اگرچه یعنی عمده بود بجهت اعلال بوزن و مده اگر باشد یا شود بجهت کسره ماقبل چون بعثر بروزن فعیلل در مبعثر بدانکه جرنجم و احرنجام اینجا بود وقوع آن سابقا از قلم ناسخ ست و انجا مثل قعنیس و حمیر یر در اقعنساس دو احمیر باید کما لا یخفی مگر در نحو سکران و احمال جمع جمل و حمر اگر مده رابع دارد و فرضفار بضم قاف و فتح فا که رباعی مزید ست مده را یا نکنند و نه زائد رباعی را حذف نمایند بلکه سکیران بروزن فعیلان و احیمال بروزن فعیلال و حمیر ار بروزن فعیلا و فرفیضار بروزن فعیلا گویند چرا که حال الف و نون مزیده مشابه بدو الف تانیث و حال الف جمع الف تانیث سابق معلوم کردی که تصغیر

تکسیر آن مسموع نشده و نحو زعفران که الفش خامس ست و تکسیرش بحذف الف آید پس تصغیر آن بزعیفران آید
وقول عامه زعیفرین خطاست انتهی و نزد بعضی تصغیر الیسان انیسان بود از انکه تکسیر آن بر اناسین شاذ ست
پس لائق اعتبار نبود و ظاهر آنست که انسان همچو سرحان ست بروزن فعلان بالکسر کذا فی الشرح واسطوانه اگر
بروزن مفعوله است اسطینة در تصغیر شاذ بود بسبب بودن الف ونون در وی بعد چهار حرف وعدم وقوع آن بعد
کسره تصغیر همچو افعوان مگر آنگاه گفته شود که الف ونون بسبب لحوق تاء تانیث از مشابهت و الف تانیث خارج
شد و نزد کسیکه وزنش افعوالة ست اسطیتة موافق قیاس بود بجهت عدم الف ونون زائده و علمیکه منقول از اسم جنس
بود و در وی الف ونون مزیده بود حکم آن در تغیر حکم منقول عنه بود پس اگر منقول از صفت بود یا از اسمی که بر اوزان چهار
مذکور نبود تصغیرش با بقاء الف بود ورنه بقلب الف یاء و مراد از نحو اجمال جمعی ست که بروزن افعال بود و
ابقاء الفش برای محافظت الف جمع ست و نیز برای فرق میان افعالیکه مفرد ست چون اقصاء و اعشار و امشاج
که تصغیر آنها اقیصد و اعیشر و امیشج آید و در شرح گفته که ظاهر آنست که افعال در مفرد ثابت نیست و اقصیا و جمع قصیدة
بالکسر بمعنی قطعه و امشاج جمع مشیج یا مشج بالکسر و اعشار جمع عشر بالضم ست و توصیف مفرد بان چون رمح اقصاد
و قدح اعشار و نطفه امشاج باعتبار اجزست و بعد ازان گفت عدم اختیار فعیلال تکرار لام در تصغیر این جمع همچو فعیلل
و فعیلیل بلکه اختیار فعیلال که وزن صرفی ست بجهت عدم موجب عدول ست با وجود اطراد این وزن در مصغرات
این جمع انتهی گوئیم که مناسب آن بود که در وزن تصغیر انچه که در وی الف ونون مزیده است فعیلال نمیگفت از انکه وزنش
جائیکه الف باقی میماند با فعیلال ست همچو جبیلان و عبیفران در تثنیه رجل و جعفر چه حال این ونون همچو حال الف ونون
تثنیه و علامت تانیث و جمع ست در عدم اعلال و وزن جائیکه الفش یا شود وزنش فعیلیل بود چنانکه در انسی
پس وزن فعیلال جز در افعال نباشد و اختیار فعیلال از فعیال اولی ست از انکه اوزان تصغیر بسبب وی بر یک نمط
میشوند و عدم اطراد فعیلال و اطراد افعیال ممنوع ست نه بینی که ابن حاجب و ابن مالک فعیعل و فعیعل تکرار عین
گفته نه فعیلل و فعیلیل تکرار لام و للناس فیما یعشقون مذاهب فافهم و نحو اجمال و قتیکه علم شخصی گردد و نیز وزنش
فعلال ماند و تصغیر اسم خماسی بروایت اخفش از عرب فعیلل چون سفرجل بکسر راء و جیم و نزد بعضی بفتح جیم ست
و تخصیص بروایت اخفش اشاره است بعدم جواز تصغیر نزد جمهور بانکه بر لغت فصیحه تصغیر خماسی نیاید بجهت ثقل
و تصغیرش بر سبیل ضعف سه وجه است یکی بحذف خامس چنانکه جمع تکسیر و این اجود ست علته ما ذکر سیبویه من
انه لا یزال فی سهولة حتی یبلغ الخامس ثم یرتدع فانما حذف الذی ارتدع عنه دوم انکه حذف کنند حرفی را که مشابهت
حروف زوائد ست در جنس یا صفت و یا مخرج چنانکه میم از مجمر ش که از حروف زوائد و دال از فرزدق که شبیه
بحرف زوائد ست که آن تاست سوم انکه جمیع حروف وی باقی ماند و دو وجه از این وجوه در کتاب صریحا مذکور ست

قفنخیر در قفنخر و خماسی مزید عضیرف در عنصر نوط بحذف خامس اصلی و واو زائد و قرقصاء رباعی مجرد ست بجهت بودن همزه آن برای تانیث چون حمراء لهذا تصغیر آن قریقصاء آید بر فعیلاء و مانند ذفری که هم تنوین و هم ممنوع آمده اگر منون اعتبار کنند ملحق بربا عی گویند و تصغیرش و قیر یکبر راء بروزن فعیلل آید و اگر ممنوع بود ثلاثی بود همچو جبلی و تصغیرش ذفیری آید و اگر رابع اینها مده بود پیش از تصغیر و یا بعد آن بروزن فعیلیل آید مگر جائیکه مده الف فعلان غیر منصرف و یا الف افعال جمع بود و وجهش بیاید انشاء الله تعالی چون مضرب تصغیر مضراب ثلاثی مزید و قرطیس تصغیر قرطاس رباعی مزید که رابع اینها مده است قبل تصغیر و همچنین قنیدیل و معیلجاء در قندیل و معلوجاء و نحو خدیریس در خندریس بحذف نون که از جنس حروف زوائد ست و یاء در واگر چه بالفعل مده رابع نیست لکن بعد حذف نون رابع میشود و سین اگر چه آخر ست و هم از جنس حروف زوائد پس باید که حذفش اولی باشد لکن در القانون و حذف سین حذف مده نیز لازم مے آید پس حذف نون اولی بود از حذف دو حرف و اگر بجاے مده لین زائد میگفت شامل میبود بجهت دخول نحو سنور و مسرول که واوش بعد فتح نون و واو واقع ست یا میگردد اگر چه مده نیست نحو سنیر و مسیریل و نحو سکران و احمال اگر چه رابع اینها مده است لکن تصغیر اینها بر فعیلیل نیاید بلکه بر فعیلال که وزن چهارم ست و مراد از سکران آنست غیر منصرف که در آخر آن الف و نون مشابه دو الف تانیث بود علم نحو عثمان و صفت نحو سکران و ندمان و چون این الف و نون مشابه الف تانیث بود درین زیادت یکبارگے و حذف یکبارگی و عدم لحوق در تا آخر اینها حکم الف تانیث یافتند در بقاء بحاله و ندمان منصرف ملحق بندمان غیر منصرف ست بجهت مشارکت در وزن او وصف و اگر الف و نون مذکوره بعد چهار حرف بود نیز باقی ماند بجهت عدم وقوع آنها بعد کسره تصغیر و وزنش فعیلان بود چون فعیلان و همین قدر ست در اکثر کتب تصریف و مصنفین این هر دو قسم آنکه نه بروزن فعلال بالفتح و فعلال بالکسر و فعلان بالضم و فعلان بالتحریک بود نیز درین حکم داخل نموده و لهذا در نحو طربان و زعفران و افعوان و عبوثران طربیان و زعیفران و افعنیان و عثیران بالقاء الف گفته و در رحمان و سرحان و برهان و گردان نحو یمین و سریحین و بریهین و گریهین گفت که اینها در تصغیر ملحق باسمائی اند که آخرش حرف صحیح ست و بروزن اینها نحو تراب و سریال و لحمار و گردان اگر چه در اسماء موازن آن نیست یعنی اسمائیکه مجرد از زیادتے نون باشد لکن تصغیر آن بر فعیلیل آید بجهت فرق در وے و در صفت که بدین وزن بود نحو قطران که تصغیرش قطیان آید بروزن فعیلان و دلیلی که از کافی و تسهیل نقل کرده احسن ست و آن آنست که اسمیکه در وی الف و نون زائده است اگر الفش در جمع تکسیر باگردد در تصغیر نیز باگردد لهذا در سلطان و حریان و شیطان سلیطین و حریحین و شیطین گویند چنانکه در وقت تکسیر سلاطین و حراحین و شیاطین گویند اگر چنین نبود الف و نون بحال ماند نحو غضبان و سکران که جمع تکسیر آن غضابی و سکاری آید بحذف الف و نون و نحو عثمان و عمران و غطفان که

اخفت بود لکن برای جمع متعین شد بجهت بودن جمع ثقیل و الف اخف بخلاف مصغر و زیادة یا در مرتبهٔ ثالث بجهت مشاکلهٔ فعل مجهولی ست و قضیهٔ ثالث آن حرف علت بود نحو دعی و احتراز از التباس بمضارع در صورت زیادتی آن در اول و از انقلاب بواو در مرتبهٔ دوم و از التباس ببیاء اضافه در مرتبهٔ چهارم و سکون آن بجهت احتراز از قلب آن بالف ست و دوم فعیلل بضم فا و فتح عین و سکون یا و کسر لام اول سوم فعیلیل بزیادة یا رمده بعد لام اول در وزن دوم و این هر دو وزن اولی ست از فعیعل و فعیعیل چنانکه بعضی گفته اند چهارم فعیلال بضم فا و فتح عین و سکون یا و زیادت الف بعد لام اول پنجم فعیلال بضم فا و فتح عین و سکون یا و کسر لام اول و ثانی اما تصغیر اسم متمکن سه حرفی که همه اصول باشند یا نه بر وزن فعیل آید چون رجیل در رجل و میت در میت مخفف میت که بر وزن فعیل ست و طلیحه در طلحه و جمیلی در جملی و جیلان در رجلان تثنیهٔ رجل و زیدون در زیدون جمع زید و بنیدات در بنات جمع بنده و بصیری در بصری منسوب به بصره و بعیلبک در بعلبک که مرکب مزجی ست و خمیسة عشر در خمسة عشر مرکب عددی و همچنین ثمنیا عشر و ثمینیا عشر در اثنا عشر و اثنا عشر و عبید الله در عبد الله مرکب اضافی و همچنین حمیراء در حمراء و جائیکه طلحه و جمیلی ذکر کرد ذکر انهم ضروری بود و وزن این مصغرات مانند طلحه تا آخر فعیل ست از انکه با بر نسبته و تاء تانیث و هر دو الف آن کلمهٔ علیحده است و اجراء اعراب ماقبل بر انها از شدت امتزاج ست و همچنین علامت تثنیه و هر دو جمع و جزء ثانی از مرکب امتزاجی و اضافی که علم باشند کلمهٔ علیحده است و اجراء اینها در ثلاثی مخل وزن فعیل نبود و در غیر ثلاثی مخل وزن فعیل و فعیلیل و فعیلال نه گویا اولا تصغیر کردند بعده علامت تانیث و جز آن الحاق کردند لکن مراد از الف تانیث مقصوره رابع ست فقط و غیر رابع بیفتد چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و بعضی و جز فعیل در مانند طلحه آن گفته اند که بنای فعیل دران از جهة وجوب فتح ماقبل تاء تانیث ست و در مانند جمیلی و حمراء بجهة القاء الف مقصوره و ممدوده است که همچو تاء تانیث ست در افادهٔ معنی و وجوب فتحهٔ ماقبل بخلاف الف غیر تانیث نحو معزی و کساء و علباء که تصغیر آنها فعیل نبود بلکه فعیلال و در شرح ازکانی نقل کرده که هر ثلاثی که عینش یا بود جائز ست که اولش بکسور سازند در وقت تصغیر نحو نیب شیخ و از فرا محکی ست جواز قلب آن یا بواو بجهت ضم ماقبل نحو شویخ و نویب چنانکه عوام گویند دویک و فویل و تصغیر ام ثلاثی مزید و رباعی مجرد و مزید و خماسی مجرد و مزید که چهار حرفی و زائد اند اگر حرف رابع آنها مده نبود مصغر بیش از تصغیر و نه بعد آن بر وزن فعیلیل آید لکن در خماسی حرف خامس حذف کنند و تصغیرش نادر و ضعیف ست بجهة ثقل چون مضیرب در مضرب اسم ظرف ثلاثی یا مفعل از افعال و اخیرا اولی ست بجهت بودن اسم ظرف ثلاثی و مانند آن تابع ماضی در اطلاق مجرد و مزید چنانکه در اول کتاب گذشت پس این مثال ثلاثی مزید ست جعیفر تصغیر جعفر و این مثال رباعی مجرد ست و سفیرج در سفرجل بحذف خامس و امثال نهای محرم ست و نزد بعضی در خماسی حرفی حذف کنند که شبیه بزائد بود چون میم مجرش و دال فرزوق که از حروف زوائد اند لکن حذف خامس اولی بود بجهت بودن ثقل از وی و مثال رباعی مزید

پس تصغیر آن برای تقلیل مدت بود بانیکه گاهی خرد ترین اشیا امتداد امر بزرگ بود واز ین قبیل ست که مدت گاهی
بامر صغیر غیر معتد به واقع شود وثانی بانیکه در تصغیر ترخیم تقلیل مراد باشد وشفقه منافی آن نیست کذا فی الجاربردی ومن این
هر دو قسم را داخل مجاز داشته وگفت لان التحقیر مناسب الترخیم والتفیضة والیضا مناف التعظیم والیضا وده وقد یستعمل ما فیه معنی
فی ضمنه انتهی گویم دلیل ثانی احسن از انچه در شرح جاربردی در قسم اول اورا ذکر کرده وتصغیر اسم معرب نه اسم مبنی که آنرا
طریق علی حده ست ودر آخر فصل بیاید انشاء الله تعالی بر پنج وزن ست آید ومراد از تصغیر اینجا مصغر ست کما لایخفی واز
جهة آنکه وزن شش قسم ست صوری وعروضی وصرفی لفظ وزن الهام پیدا کرد پس تفسیر کرد ای وزن صوری که عبارت ست
از مقابله خصوص حرکات بخصوص حرکات وسکنات بسکنات نه مقابله خصوص حروف زوائد ببروائد ومقابله حروف
اصول باصول چون مفتیل که بروزن فعیل ست نه وزن صرفی که دران باوجود مقابله خصوص حرکات باخصوص حرکات
وسکنات بسکنات مقابله خصوص حروف زوائد ببروائد ومقابله حروف اصول باصول نیز مشرط ست وبرین تقدیر بروزن
مفتیل مفعیل بود نه فعیل ونه وزن عروضی که دران مقابله خصوص حرکات بخصوص حرکات ومقابله خصوص زوائد ببروائد
واصول باصول هیچ شرط نیست بلکه مقابله مطلق حرکات بمطلق حرکات وسکنات بسکنات ولهذا طعام ورغیف وادم
وغلام وعمود وقبول بروزن فعول بود بوزن عروضی پس وزن صوری اخص بود از عروضی واعم بود از صرفی وزن
صرفی از همه اخص ست وعروضی از همه اعم وعدم تعرض نفی عروضی بجهة ظهور وبیست واشتراک وی در دلیل نفی باوزن صرفی
وسبب اعتبار وزن صوری نه آخرین بجهة قلة وزن مصغر وضبط عدد آنست بتقدیر اعتبار صوری وکثرت اوزان وعدم
ضبط آن بتقدیر اعتبار اخیرین کما لایخفی مثلاً وزن اجیمر ومضیرب وجویریب وصیرف وقلیلس بروزن صوری فعیل بود و
بروزن صرفی فعیلل وتفعیل وفعویل وفعیعل وفعیل وعلی هذا القیاس در وزن عروضی بدانکه عبارت منهیه در مقام باین طور
ست وزن صوری آنست که حرکات بحرکات وسکنات بسکنات مقابل باشد ومقابله حروف اصول باصول وزوائد
ببروائد شرط نیست ودر وزن صرفی هیچ شرط ست ودر وزن عروضی مقابله سکون بسکون وحرکات بحرکات شرط ست وحرکات
بعضها شرط نیست پس طعام در غیف وادام بروزن فعولست بوزن عروضی واجیمر ومضیرب بروزن فعیل ست بروزن
صوری وبروزن افعیل وتفعیل بوزن صرفی انتهی میگویم که عبارت حاشیه در تعریف هریک از اوزان سه گانه قاصرست
چنانکه از تامل در عبارت این مؤلف ظاهر خواهد شد واز اوزان پنجگانه میگوید فعیل ست بضم فا وفتح عین وسکون یا
بضم اول بسبب مشابهت فعل مجهول ست بجهت بودن مصغر فرع بگرد دال بران چنانکه فعل مجهول فرع معروف و
دال برانست وبسبب تحصیل مشاکلة لفظ با معنی ست از انکه مخرج صغیر میشود بجهة انضمام هر دو لب وفتح دوم وعدم اکتفا
بر ضم اول بجهت حصول فرق ست از بعض مگر که مضموم الفاست وبودن فتحه اخف الحرکات واحتراز از وزن فعل
در صورت کسره وزیادة یا نیز بجهت حصول فرق از بعض کلمات مانند سرد وبودن آن اخف از واو والف اگر چه از همه

وروقت تصغیر آنرا رد بسوی واحد کنند وازاوزان جمع قلت هم نیستند تا تصغیر بر لفظ آنها می شد بلی رد بسوی واحد
وجمع تمیز مافوق عشره واقع نشود واسم جمع واسم جنس تمیز اینها واقع شود وانیکه نوشته شد مذهب جمهور است ونزد اخفش
هر اسم جمع که حروف واحدش از جنس حروف وی بود جمع بود چون رکب وراکب وجامل وجمل وباقر وبقرة ومانند آن ونزد فرا
اسم جنس چون اسم جمع هم جمع است اگر واحدش از حروف وی بود چون تمر وتمرة وروم ورومی چنانکه رکب وراکب ومانند
آنست پس اسم جمع واسم جنس که واحد آن از لفظ وی نبود بالاتفاق جمع نیست چون ابل وذریت بدانکه مناسب آن بود
که اینجا هم مصنف اوزان اسم جمع راکه کثیره است اولا ذکر میکرد وانچه که کم ست بعد وی چنانکه در اصول کرده واز جمله تصریفات
تصغیر ست وآنرا تحقیر نیز گویند واکثر اطلاق آن مجازا بر مصغر ومحقر آید وانچه که در وی تصغیر نشده آنرا مکبر گویند ومصنف
بیان معنی تصغیر حقیقی نمود وگفت ای تغییر لفظ تا دلالت کند بر خفارت یا قلة مدلولش اول در مفرد بود چون رجیل در رجل
وثانی در جمع چون دریهمات در دراهم پس قول وی تغییر لفظ بنزدیک جنس ست وما بعد وی بنزدیک فصل ونگفت بتغییر اسم بلکه بتغییر لفظ
تا شامل ماند تصغیر یکه در فعل واقع شده اگرچه شاذ ست چون ماحیسنه ونگفت تصغیر زیادت کردن یا بود تا شامل
ماند تصغیری راکه دران الف ویا زیاده کنند نحو الاتیا ومانند آن از اسماء مبنی با الف فقط بعد دو حرف بعد ضم اول وفتح
دوم چنانکه نزد صاحب عزت وبعض کوفیین ست نحو دوابة وشوابة ودواتبه وشاتبه ونزد بصریین اصل این هر دو دویبة
وشویبة است یا ساکن بعد فتحه را بالف بدل نمودند چنانکه در من احب کریمتاه ونگفت زیادة شئ در مرتبه سوم تا مثل
ناد بنیا خارج نشود وتعریف تصغیر اینجا اخصر ست از تعریف اصول وآن آنست المصغر ما کان بزیادة یا وساکنة بعد
حرفین او یا ودالف فی کلمة لیدل علی تحقیر او تقلیل لمسماه انتهی ومحل تقلیل وتحقیر در اسماء هم بود چون رجیل وزبید که معلوم
نمی شود که کدام چیز از ایشان محقر ومقلل نموده ودر صفات معلوم باشد نحو عویلم واسیود که محل تحقیر وتقلیل علم
وسواد ست وهمچنین بزیر در بزار دلالت کند بر ضعف در حرفه بزازی ودر جموع تقلیل عدد مراد باشد چون در بیهات
وجائز ست که در جمع هم تحقیر قصد کنند پس در چیزیکه عظم آن متوهم بود تحقیر مراد باشد ودر چیزیکه کثرت آن متوهم بود
تقلیل مقصود واین هر دو قسم کثیر ست وگاهی بر سبیل قلة برای تقریب چیزی می آید که بعد آن متوهم بود
وغرض ازان بیان قلت تفاوت میان دو شئ باشد چون زید صغیر مناسب که غرض ازان قربت زید بجانب صغر
ست وبیان قلت تفاوت میان اینهانه صغر زید از مخاطب که آن از صیغه تفضیل بر وجه اتم مستفاد میشود واین
نوع از تصغیر در طرف اکثر ست بنسبت غیر اینها چه دون هذا وفوقیه ودقیق هذا وبعیدة واگر تامل کرده شود درین قسم
هم تقلیل می باشد لکن آنرا تقریبی لازم بود وهم مقصود وتصغیر گاهی برای تعظیم مسمی وترحم آن نیز بود مجازا نحو کل الناس
سوف یدخل بینهم ودویبة تصغیر منها الا تامل پس مراد از دویبة داهیة عظیمه بود که موت ست وتحویا بنی ارکب معنا واینجا قصد
از تصغیر شفقت وترحم ست بعضی تکلف کرده اند در ادخال این هر دو قسم اول بانیکه داهیه وقتیکه عظیم بود بمرتبع الوصول تا

پس تصغیر

واز انجمله است فعال بالضم وآن می آید در نحو عمل چون قوام وقوام بمعنی طفلیکه با طفل دیگر متولد شود از یک بطن نر باشد یا ماده دو باشند یا زائد و مونث توامنه بود و فعل بالفتح نحو غرق وعراق وفعل بالکسر وفعل بکسر عین وفاعل وفعیل وفعلاء بضم فا وفتح عین وفعلی بالضم نحو ظرف وظوار وخل وخال وراعی ورعاء وحدید وحداد وبرد وبراء ونفساء ونفاس وربی بضم را وتشدید یا ورباب وگاهی عراق بمعنی مفرد هم آید واز انجمله است فعلاء بالفتح والمد وی آید در فعل بالفتح وفعلة بالتحریک چون شی واشیاء مقلوب شیاء وقصبة وقصباء بمعنی نیها وطرفاء هم واحد است وهم اسم جمع واز انجمله مفعولا است بالفتح والمدی آید در فعل بالفتح وفعل بالکسر وفعیل ومفعال بالفتح وفعال بالکسر چون شیخ وشیوخ وعلیج وعلوج وکبیر وکبور واوتان واتوناء وحمار وحمور واز انجمله است فعاله بالفتح وی آید در فعل بالتحریک وفاعل چون حمل وحماله وصاحب وصحابه وجز آن نحو فعل بالکسر که می آید در فعل بالتحریک چون ولد ووارد وشاة که در اصل شوهته بود وجمع آن شیه وفعول وفعوله چون لبون ولبونة ولبین وفعال بالفتح که می آید در فعل بالکسر چون شمیل وشمال وفعال بالضم وفعله بالتحریک چون حول وحوال وثمره وثمار ودرهام بالفتح واحد وجمع بریک صورت ست وفعلان بالفتح که می آید در فعل وفعله بالکسر والضم چون صنوة وصنوان وقنوة وقنوان وقینان بیاشا ذست وفعل بالتحریک چون قنا وقنوان وفعله بالتحریک چون اموان وامنه که در اصل اموه بود وبندبان مفرد وجمع بریک صورت ست وافعول بضم همزه وعین که می آید در فعاله بالتحریک وفاعل چون بقرة وابقور ومالک وملوک وفعلاء بالکسر والمد که می آید در فعل بالفتح چون خط وخطاء وفعلان بکسر عین چون طربان طرباء وفعیل که می آید در شاة ذریته بفتح شین وکسر یاء مشدده وفعله بکسر عین که می آید در فرد بالکسر نحو قردة وفعاله بالضم که می آید در جمل نحو جماله وفاعول وفاعوله وفعیول که می آید در بقر نحو باقور وباقورة وبیقور ومفعل ومفعلة بفتح میم وعین که می آید در نحو رجل ومانند عبد نحو مرجل ومعبدة ومسبقة وفعلان وفعلی وفعلاء بکسر فا وعین وتشدید لام که می آید در نحو عبد چون عبدان وعبدی وعبداء وفعلاء بکسر فا وفتح عین که می آید در بیع بر وزن جید نحو بیعاء ومفعلاء بضم عین که می آید در شیخ وشیخاء کذا فی الاصول فرق میان اسم جمع واسم جنس آنست که اسم جنس بالوضع اطلاق کرده میشود بر قلیل وکثیر وواحد وما فوق آن چون ماء وزیت وتمر وروم وعدم اطلاق لفظ کلم بر واحد واثنین بلکه بما فوق باعتبار استعمال ست نه باعتبار وضع بخلاف اسم جمع که هم جمع ست در اطلاق اکثر از دو باعتبار وضع نه بر واحد واثنین ولهذا رجل رکب ورجلان رکب نگویند ونیز در اسم جمع وواحد آن تباین یا فرق نکنند چنانکه در روم وردی وتمر وتمرة وهکاة وکمار وفرق میان اسم جمع واسم جنس وجمع تکسیر آنست که اوزان این هر دو مخالف اوزان جمع ست وطریق تباین ایشها مخالف طریق تباین آنهاست مثلا روم وردی وتمر وتمرة که تغیر در میان دو کلمه آخرست که تا و یاست نه در صیغ ایشها بخلاف جمع تکسیر که تغیر در ذات مفرد و لیست از تحریک و اسکان وحذف وزیادت حرف و یا حرکت اگرچه در مانند فلک تغیر تقدیریست ولیز عود ضمیر واحد بسوی جمع جائز نبود بخلاف اسم جمع واسم جنس که لفظ آنها مفرد ست وعود ضمیر واحد بسوی وی جائز وهمچنین تصغیر اسم جمع واسم جنس بر لفظ اینها بود بخلاف جمع کثیر که

از فعلة صفت و در قاموس ست جمعها ربعات و بالتحریک شاذ و نزد بعضے فتح عین در لحیات و ربعات بجهت عروض وصفیت ست و در اصل لبنها اسم اند و فتح انها بلحاظ اصل ست چنانکه لفظ کلیه در اصل اسم ست بمعنی ماده سگ و در استعمال وصف واقع میشود گویند نسوة کلبات و امرکة کلبات و رضی گفته که جائز ست از روی قیاس نسوة کلبات بسکون عین باعتبار وصفیت عارضی چنانکه در صعبات فتح عین در وقت تسمیه بخیرے از جهت اسمیه عارضے و چون مما از صیغ جمع فارغ شد مناسب است که انچه در معنی جمع اند و در حقیقت صیغه جمع نیستند بیان کند و آن دو نوع ست اسم جنس و اسم جمع و فرق میان هر دو در آخر فصل بیان کرده خواهد شد انشاء الله تعالی پس گفت و در معنی جمع بودنه از صیغ جمع انچه مے آید بلحوق تا باخر مفروش برای معنی جمع و بحذف آن برای معنی مفرد و این قسم قلیل ست چون کماة بروزن فعلة بالفتح بمعنے سمار و غماء واحدش کماء و بحذف تا یا یا از آخروی برای معنی جمع و بتا و یا برای معنی مفرد و این نوع کثیر ست نحو تمر بمعنے خرما ها و واحدش تمرة بمعنی یک خرما و معد بفتح فا و کسر عین و بر عکس نیز و آن در انسان بمنزله موصله است در طائر و واحدش معدة و ارطاة و ارطاة و دخلی و دقلاة و هبی و هباة و کمثری و کمثراة و مانند آن در روم و حبش و زنج در رومی و حبشے و زنجی و این قسم انچه که بحذف تا ست در غیر مصنوع غالب ست و نحو سفین و سفینه و لین و لینة و قلنسوة خلاف قیاس ست بجهت بودن اینها از مصنوعات و این هر سه قسم مذکور از اسماء اجناس اند و از اسم جمع لیس از اوزان وی ست فعل بالفتح مثل رکب و می آید بسبب سماع در فعل بالتحریک چون جامل و جوم و ولد و ولد و فعله بالتحریک چون فاکهه و فوج و فاعل و فاعله نحو راکب و راکبه و رکب و رکوب و فعال بفتح فا و تشدید عین نحو خوان و خون و فعل بالفتح نحو شخص جمعش بر صورت مفرد ست و از انجمله است فعل بالتحریک و آن می آید در فعله بالفتح چون خیمه و خیم و فاعل چون خادم و خدم و غائب و غیب و فاعله نحو ناشیه و نشاء و فعیل نحو شریف و شرف و فعول بالفتح نحو عمود و عمد و فعال بالکسر نحو اهاب و اهب و فعل بالتحریک نحو خشب و جمع آن بر همین صورت ست و از انجمله است فعل بکسر عین نحو طرب جماعة طربان و از انجمله است فعل بضم عین چون عبد جمع عبید و از انجمله است فعله بالفتح و آن می آید در فعل بضم عین و فاعل چون رجل جماعه رجل راجل و در فعال بضم فا چون شجاع و شجعة و از انجمله است فعله بالضم و آن مے آید در فعل بالفتح و فعل بالکسر و فعل بالتحریک و فاعل و فعال بالضم و فعیل چون سهم و سهمة و ظفر و ظفرة و راع و راعیة و فاره و فاره و شجاع و شجعة و رفیق و رفقة و از انجمله است فاعل و آن می آید در فعل بالتحریک و فعله بالتحریک چون جمل و جامل و بقرة و باقر و در فاعل چون صائم که هم جمع ست و هم واحد و از انجمله فعیل ست و آن مے آید در فعل بالفتح چون عبد و عبید و ید و یدی و معز و معیز و فعل بالتحریک چون رمی و رحی و فعل بالکسر نحو جرس و جریس و فعله بالتحریک چون بقره و بقیر و فاعل و فعال بالکسر چون حاج و حجیج و حمار و حمیر و صیم و صوام جمع بر یک صیغه

بمعنی پاره از چیزے و بحیۃ فتحہ یا بماز جہت فرق و تخفیف و کسرہ از جہت متابعت فا نحو کسرات و کسرت و بحیات بحیات و بنی تمیم ما تجویز فتحہ و کسرہ سکون نیز خوانند از جہت رعایت اصل و خفت آن و رضی اسکان را نسبت بہ لغت بنی تمیم نکردہ و ناقص واوے را جوفش چون رشوۃ و دیمۃ و بیعۃ سکون و فتحہ یاید بجہت فرق و خفت نہ کسر بجہت ثقل واو بعد کسرہ و استثقال کسرہ بر یاگوی رشوات و دیمات و بیعات و اند لسی فتحہ را تجویز نکنند و بعضے در ناقص یائی ہم کسرہ را منع کنند چنانکہ در ناقص واوے منع کردہ است فرا کسرہ در جمیع باب کسرہ ناقص واوی بود یا بنبود و جرد ات بکسر جیم در اجمع جروۃ بالاتفاق شاذ ست و نزد بعضے فتح عین در اجوف یائی چون عیرات جمع عیر بالکسر بالاتفاق شاذ ست و رضی گفتہ کہ فتح در اجوف یائی از مانند کسرہ بر حسب قیاس جز در لغۃ بذیل ست پس عیرات نزد او شان شاذ ست و عین آنمیکہ بر وزن نعلۃ بالضم بود در صحیح العین نہ ناقص یائی و مضاعف چون حجرۃ و خطوۃ فتحہ یاید بجہت فرق و خفت و ضمہ بجہت اتباع فا نحو حجرات و خطوات و فرا اتباع را منع کند و بنی تمیم با وجود فتحہ و ضمہ سکون نیز خوانند از جہت رعایت اصل و خفت آن و ناقص یائی و اجوف نحو رفیہ و دولۃ سکون یاید بنظر اصل و خفت و فتحہ بجہت فرق و عدم استثقال آن بر واو و ضمہ جائز نبود بجہت استثقال آن بر واو و بر ما قبل یا اما صفت و مضاعف ازین ہر سہ وزن سکون بر ست فقط نحو صعبات و صعرات و صلبات و مدات و عبرات و سدات در صعبۃ و صعرۃ و صلبہ و مدۃ و عبرۃ و سدۃ اما در صفت پس بجہت فرق میان اسم و صفت و بودن سکون الیق بصفت بجہت بودن آن ہمچو فعل در ثقلیت از نسبۃ اسم در مضاعف بجہت لزوم فک در صورت تحریک با وجود لزوم ادغام در صورت جمع مثلین متحرکین در یک کلمہ بدون التباس و الحاق و المونث بتقدیر التاء اذا کان علی وزن فعل بمثلیث الفاء کفعلۃ با التاء الملفوظۃ فی جمیع ما ذکر من التحریک و الاسکان و الاختلاف مفتوح الفاء کمفتوح الفاء فنحو ارض ہمزۃ مکسور الفاء کمکسور الفاء نحو رجل و غیر کسرۃ و دیمۃ و مضموم الفاء کمضموم الفاء فنحو عرس بحجرۃ و الصفۃ کالصفۃ و المضاعف کالمضاعف و کہلات بفتح عین جمع کہلۃ بالفتح کہ صفت ست شاذ ست و قیاس سکون ست چنانکہ دانستی و قطرب جائز داشت فتح عین در مانند صعبات و جز آن از صفات قیاساً و لازم شدہ فتحہ عین لحیات بجہت غلبہ فتح و قلۃ سکون در مفردش کہ بحیۃ است بفتح عین صفت ایراد نشود و رضی گفتہ کہ در بحیۃ دو لغت ست فتح عین و اسکان آن و فتحہ اکثر ست و جمع آن بر مفرد مشہور ست و بعضے گویند کہ سر گاہ کہ تا در بحیۃ لازم شدہ بجہت بودن آن صفت مونث و عدم مذکر آن گوے شاۃ بحیۃ ای قلیل اللبن شد مانند اسماء و لزوم تا نحو قصعۃ لکن در قاموس ست شاۃ بحیۃ مثلثۃ الفاء و بحیۃ کسرۃ و عنیۃ ای قلیل اللبن و عزیزۃ اللبن و در صراح شاۃ بحیۃ مثلثۃ اے مضی علی نتاجہا اربعۃ اشہر و حلب لبنہا و لحیات شاذ لان حقہ السکون کذا فی الشرح و غالب ست فتح عین ربعات بجہت جواز آن در ربعہ و لہذا بفتح عین صفت ایراد نشود و غلبہ فتحہ در جمع و عدم اقتصار بر جواز چنانکہ در مفرد ست بجہت مطابقہ چیزیست کہ در جمع فعلۃ بالفتح غالب ست و آن فتحہ است از انکہ فعلۃ علمیت

چنانکه در اسم خماسی مجرد نزد فرار و نزد تغیر و بر سبیل غلبه چون سفرجلات و همچنین غالب است در جمع تکسیر که بار دیگر تکسیر وی نکنند چون رجال و بیوت و صواحب گوئی رجالات و بیوتات و صواحبات بدانکه مصنف شرح گفته که اگر تاء در صفت ظاهر نبود جمعش بالف و تا نیاید برابر ست که از قبیل صفات مشترکه بود یا نه چون مربع و صبور و فالص و مرضع بجهت فرق در ذی التاء و غیر وی و آمده است در مؤنث معنوی که علامتش ظاهر نیست و مؤنث غیر حقیقی ست بسبب سماع چون ارض و عرش و سماء و کواکب و شمال و در لفظی که علامتش تا نیست در وی نه لفظ بود نه معنوی و جمع تکسیر وی آمده باشد چون خوانات در فوان و جمع تکسیر وی اخونة و خون ست و از جمله تغیرات این جمع آنست که تاء تانیث در وی بگیرند تا دو علامت تانیث جمع نشود نحو مسلمات و حکم الف و همزه از بحث مثنی بدانی یعنی جائے ثابت بماند و جای واو شود و جای یا و همچنین حال مرکب هم از انجا معلوم کنی و مؤنث ثلاثی که محذوف اللام بود و عوضش تا در آخر در آید سه نوع است یکی مفتوح الفاء و دو لامش بوقت این جمع اکثر ست بجهت خفت فتح چون اموات جمع امة که در اصل امْوَة ست و رضی گفته که امة ازان قبیل ست که جمع سلامت در وی نیامده بلکه اکتفا بتکسیر وی شده و آن اماء ست و همچنین ضعوات و هنوات در ضعة و هنة که در اصل ضعوة و هنوة بوده است و بی رد هم آمده چون هنات و ذوات در هنوة و ذووة و در بعضے ازین مفتوح الفاء بیچ جمع صحیح نیامده بالاتفاق بجهت اکتفا بر تکسیر چون شاة و شفة که جمع اینها بواو و نون و الف و تا نیامده بلکه شیاة و شفاة دوم بکسور الفاء و تر در وے درین جمع اکثر ست بجهت تخفیف و ثقل کسره چون میات و زیات در مایة و زیتة و بر و نیز آمده چون عضوات در عضة سوم مضمون الفاء و درین قسم عدم ردّ ست فقط بجهت ثقل ضمه چون ظبات و کرات در ظبة و کرة و اخوات در جمع اخت بر دو لام از جهت بودن آن مفتوح الفاء ست نه مضموم الفاء چرا که اصل اخت اخوة ست بالتحریک و اخوات بسکون عین نیز آمده و در جمع بنت و ابنة بنات گویند بفتح با با وجود یکه ظاهر بنات بکسر با ست در جمع بنت و ابنات با ثبات همزه و رابنة از انکه هر دو را اولاً بر بنوات بالتحریک جمع کرده اند با عتبار اصل مفرد آن بعد ازان واو را از جمع اینها حذف کردند نسیاً چنانکه ازینها حذف کرده اند و عین هر لفظیکه بر وزن فعلة بالفتح بود چون تمرة و کرة بمعنے خرما و طبیخ نه اجوف و صفت و مضاعف در وقت این جمع فتحه یابد نحو تمرات و کرات و ظبیات بجهت فرق میان اسم و صفت و بودن اسم اولی بتغییر از راه خفت آن و اختیار فتحه بجهت خفت ست و سکون اگرچه اخف ست لکن بسبب فرق اسم و صفت نیست بجهت بودن عین صفت ساکن در وقت جمع ماندن و عین اجوف نحو حوزة و بیضة بر سکون اصلی خود تا بالف بدل نشود و زیاده تغیر تحریک قلب و عود بسوے چیزے که ازان فرار شده لازم نیاید و ذیل در اجوف نیز فتحه دهد بجهت قیاس بر صحیح العین و فرق در اسم و صفت و عدم التفات بسوے ثقل که از حرکت پیدا شود بجهت عروض مگر در ایراد نمایند ضاعة و باعة جمع ضائع و بائع مندفع ست و گاهی عین ناقص هم ساکن داشته میشود و نزد بعضے قیاس ست بجهت ثقل که از اعتلال لام حاصل ست و عین آنسیکه بر وزن فعلة بالکسر بود غیر مضاعف و ناقص واوی چون سدرة

جمعش بُری مجوّدلی نیز آید و بلبون بالکسر والضم در طبّه بالضم که در اصل طبوة است و جمعش طبی مجوّدلی نیز آید و کرون بالضم
والکسر در کرة بالضم که در اصل کروة ست و جمعش کری نیز آید و رقون بالکسر و رقة بالکسر که در اصل ورقة است و لدون بالکسر
در لدة بالکسر که در اصل ولدة ست و اضون بضم ضاد معجمه در اضات که در اصل اضوة یا اضیة است و قنون بضم نون در قناة که در
اصل قنوة ست و حذف الف مقصوره درین هر دو لفظ تنبیهاً ست و لهذا ما قبلش مضموم بود ورنه قیاس فتح ما قبل بود چنانکه
در جمع مانند مصطفی و اَوزون در اَوز بکسر همزه و فتح واو و تشدید زا معجمه و حرون در حرة بالفتح و تشدید و یونس در حرة احرون
بفتح همزه و کسر آن حکایت کرده و ارضون در ارض و سنون در سن که در اصل سنوة ست و عالمون در عالم بفتح لام و ابون و
اخون و بنون در اب و اخ و ابن که در اصل ابو و اخو و بنو ست همه بخلاف قیاس ست بحیث فقد شرط جمع اسم و صفة لکن
در لفظی که محذوف اللام است و عوضش تا ست ما قبلش مفتوح کثیر ست تا آنکه نزد بعضے مطرد ست دروی و در محذوف الفاء
که عوضش تا آمده و در مضاعف و جز آن قلیل ست برحسب سماع و گاهی نون این جموع که مخالف قیاس اند محل اعراب
بالحرکت گردد برای تنبیه بر مخالفت قیاس و این وقت یا بجهت خفت آن از واو و تنوین لازم گردد و نونش باضافت
نه افتد نحو ؎ وان لنا اباحسن علیا ؎ اَبٌ بر و نحن له بنون ؎ و نحو بلغ البرجین و البلغین و الله رحمین و الفتکرین و الامرین
و الافورین اسمار و واهی اند نه جمع اگرچه بر صورت جمع اند و این جمع برای مرکب علم نیز آید چنانکه در بحث تثنیه گذشت
و اما جمع تصحیح بالف و تا پس برای علم مؤنث ست قیاسا برابر ست که علامتش تا بود ظاهر یا مقدر با الف مقصوره و ممدوده
چون سلمة و هند و اسماء و لیلی و همچنین جمع لفظی که در و تا نیست ست ملفوظ یا مقدر اسم بود چون ارض فاطمة و عقرب
و صحراء و لبشری یا صفت بشرطیکه نه بر وزن فعلاء بود که مذکرش افعل ست نحو حمراء و نه بر وزن فعلی که مؤنث فعلان ست
نحو سکری از انکه جمع بالف و تا فرع جمع بواو و نون ست هرگاه بکسر جمع احمر و سکران بواو و نیامد جمع مؤنث اینها بالف و تا نیز
نیاید مگر نزد آن کیسان که سکریات و حمراوات جائز ست چنانکه احمرون و سکرانون نزد وی جائز بود و اگر برمانند
سکری و حمراء اسمیته غالب آید جمع آنها بالف و تا باتفاق جائز بود چون قول علیه السلام لیس فی الخضراوات صدقة و مراد از
غلبه اسمیته استعمال آن در بعض افراد وی ست فقط و بعضی اطراد این جمع در لفظی کرده اند که علم مؤنث عاقل بود چون هندات و سلمیات
و اسمیکه مؤنث بالف بود و علم مذکر عاقل نشده باشد چون لبشری و ضرار یا تا و آن ظاهر بود اگرچه مسمی مذکر عاقل بود چون
طلحة و حمزة و نکرته و اضافه و اسمی که هم مذکر اعتبار کرده شود و هم مؤنث و جمعش بواو و نون و جمع تکسیرش نشده باشد چون الف و تا و جیم و مانند
آن و جمع لفظی مذکر که صفت غیر عاقل بود بر اینست که مذکر حقیقی باشد یا نه نحو صافنات و صافنات و سجلات و سجلات اگرچه مصغر باشد چون حیلات
از انکه اسم اگرچه بسبب تصغیر بمنزله صفت میگردد در معنی لکن برای حصول فرق در عاقل و غیر عاقل تجویز کرده اند و تغییر غیر عاقل فرع عاقل چنانکه مؤنث
فرع مذکر پس غیر عاقل را حکم مؤنث دادند در جمع بالف و تا یا لفظی مذکر که مراد جمع تکسیر نیامده باشد و اسم غیر مذکر عاقل بود چون سراویلات و این
اطراد نزد فرست و نزد غیر وی باعتبار غلبه ست و مطرد ست در صفت خماسی مجرد که مؤنث باشد چون مسلق و حمیرش بسبب انکراه تکسیر آن

بخو صفت در معنی از انکه معنی رجیل مثلاً رجل حقیرست و معنی بصری منسوب الی البصره لکن مسفر بر موصوف جاری نشود و عمل
نکند بجهت بودن آن دال بر وصف و شی مخصوص موصوف پس چگونه برای وی فاعل یعبدی مذکور شود یا موصوف
قبل وی و مع در اصول گفته و الاشتراک غیر افعل منه و غیر ذات حسنه اصلیه اقول الافعل التفضیل لیس من الصفات المشترکه
فی اصطلاحهم و ان کان مع من مشترکا بین المذکر و المؤنث یقول زید افضل من عمرو و هند افضل منه لان ذلک عارض لا یحصله
من الصفات المشترکه کالاتری انک تقول هند قائم ابوها و زید قائم امرأته و جائز ست این جمع نزد کوفیین و ابن
کیسان و علیکه تا را تانیث دارد چون طلحة و طلحون لکن کوفیین عینش در بنوقت هم ساکن دارند چنانکه در رحلت
افراد بود و قیاس بر جمع الف و تانکنند و ابن کیسان عینش را فتحه داد چنانکه در تمرات و طلحات و این جمع قیاس
و استعمال ست از انکه با وجود تا اگر جمع کنند لازم آید جمع در علامت تانیث و تذکیر را گر حذف کنند حذف
بی دلیل بود یا غلبه ظن بسوی جمع مجرد از تا بجهت غلبه وقوع این جمع در وی و نیز وقتیکه در علم ذی التا جائز شد
در صفت ذی التا نیز جائز بود چون غلامون در غلامة و اربعون در ربعة و آن بالاتفاق جائز نیست و اگر قیاس
بر علم ممدود یا مقصور بود نیز جائز نبود از انکه همزه ممدود در بنوقت بوا و بدل شود و الف مقصور دور شود بجهت
دلالت فتحه بران پس صورت علامت تانیث نماند و جائز داشته اند کوفیین و ابن کیسان در فعل فعلاء و فعلان و فعلی
نیز بدلیل قول شاعر ✿ فما وجدت بنات بنی نزار ✿ جلائل اهمرین و اسود نیا ✿ و نزد غیر ایشان شاذ ست و از جمله
تغیراتی که درین جمع واقع میشود آنست که بیفتد در و الف مقصوره بجهت اجتماع ساکنین و ما قبلش مفتوح ماند برای
دلالت بران چون مصطفون و مصطفین در مصطفی و نزد کوفیین جائز ست در مقصور که الفش زائد ست حذف الف
لسیا و ضم ما قبل واو و کسر ما قبل یا چون موسون و عیسون در موسی و عیسی کسائی فتحه دهد ما قبل واو
جائز بکه الف اصلی بود چون عطون و ضمه دهد در غیر الف اصلی چون عیسون و همزه تانیث واو شود نحو حمراون در حمراء
و قتیکه علم شخصی بود و باقی احوال ممدود از بحث ثنی یاد کن اسنون و سنین بالکسر و بالضم نیز بر سبیل قلت در جمع سنته
بالفتح که در اصل سنوة و سنهة است بمعنی سال و تغیر حرکت فا در جمع برای دلالت بر تغیر و نقل از اصل ست که آن علم عاقل
و یا بصفت عاقل ست و قلون و قلین بالضم و الکسر در جمع قلت بالضم که در اصل قلوة ست و آن دو وجه ست که
طفلان بوی بازی کنند یکی دراز که آنرا مقلاع گویند و دیگر خورد که آنرا قلت نامند و آنرا بفارسی غوک چوب مخوانند
و ثبون و ثبین بالضم در جمع ثبة بالضم بمعنی گروه که در اصل ثبوة یا ثبهة ست و جمعش اثابی تمامی مشدد و مخفف نیز آید
و اهلون و اهلین در جمع اهل بمعنی کسان و کسان سرآ و مانند آن چون فنون بالکسر در فنیقه بالکسر که در اصل فنیقة
ست و عضون بالکسر در عضة بالکسر که در اصل عضوة ست و سنین بالکسر و قیل بالضم در سنة بالکسر که در اصل
سنیة ست و جمعش ماتی بر وزن عنب نیز آید و سیرون بالکسر و الضم در سیرة بضم با ر موحده که در اصل بر دة ست

گویند و مصابیح بجهت عدم قبول تکسیر و چون اوزان جمع تکسیر تفصیل دانستی وقت آن رسید که جمع
تصحیح مبانی پس جمع تصحیح بواو و نون یا یا و نون بسطر دست برای لفظیکه کاون بیانیه در اینجا زائدست مجرد از تاء ملفوظ غیر مختص
است بشر بلکه علم ست که مذکر عالم ای عاقل را نحو زیدون جمع زید و از قید مجرد از تا نحو طلحة علم و علامة صفة خارج شد بخلاف
لفظ ثره و دران الف تانیث ست چون سلمی و حبلی و حمراء و رزقا، و قیدیکه نام مذکر عاقل بود جعش بواو و نون آید اتفاقاً
و از قید ملفوظ مانند هند و سعاد خارج شد و چون اینها را نام مذکر عاقل نهند جمعش بواو و نون آید همچو زیدیکه در وقت
تسمیه مؤنث بان جمعش بالف و تا آید و از غیر معوضة تاء ملفوظ معوض خارج شد که آنرا در وقت تسمیه مذکر عاقل
بواو و نون جمع کنند مجرد ازین یا صفت ست مر مذکر عاقل را علم آن چون ضاربون در ضارب و ازین قول مانند
حائض و طالق و مرضع خارج شد بجهة بودن اینها صفت مؤنث اگرچه مجرد از تاست و همچنین نحو بازل و بجل که صفة
مذکر غیر عاقل ست و سبب اختصاص این جمع بمذکر عاقل آنست که عاقل افضل ست از غیر عاقل چنانکه تصحیح افضل ست
از تکسیر و اختصاص آن باعلام و صفات نه غیر اینها از انکه عادت عرب در جمع محافظه ست از تغیر و تصرف و در تصحیح
تغیر و تصرف نیست و نیز در وقت جمع تعریف علمی ضعیف میشود پس جبران تصحیح کردند چنانکه جبر نقصان در مانند قلت
و کثرت بنا نمودند و صفات هرگاه که بافعل مشابهت لفظی و معنوی میداشتند جمع آنها نیز همچو جمع آنها آوردند چون بعیرون
و ضاربون لکن بشرط در جمع بدینچنین صفت آنست که نه بروزن افعل بود که مؤنثش فعلی است چون احمر و حمراء و نه بروزن
فعلان که مؤنثش فعلی آید چون سکران سکری و نه صفت مشترک میان مذکر و مؤنث نحو فعیل بمعنی مفعول چون رجل قتیل
و امراة قتیل و فعول بمعنی فاعل نحو امراة صبور و رجل صبور مگر آنکه مشترک صفت خاصی بود نحو مصطلق پس نگویند
احمرون و سکرانون و قتیلون و صبورون مگر وقتیکه اینها مصغر یا منسوب باشند نحو حمیلون و احیمرون و سکیرانون
و قتیلون و صبیرون و بصیرون و بسبب عدم جواز در اینها آنست که صفات هرگاه که مشابه افعال بودند و اصل در فعل فرق
ست میان مذکر و مؤنث آنها تا چون زید قام و یقوم و هند قامت و تقوم اصل در صفات هم فرق شد میان مذکر و مؤنث آنها تا چون قائم
و قائمة و حسن و حسنة و هرگاه که اصل در اسمای آن بود که میان مذکر و مؤنث آنها فرق بصیغه بود چون رجل و امراة و حمل و ناقة و مانند آن نحو امرء و امرأة
قلیل ست پس هر صفت که در مؤنث آن تا نیاید بمنزله اسما بود و لهذا این جمع در افعل فعلاء و فعلان فعلی و صفة مشترکه غیر خاصی و انبود
و جائز داشته سیبویه ندمانون و سیفانون بجهت قبول تا گویند ندمانة و سیفانة پس گفت که عرب ندمانون و سیفانون
نگویند بسبب حمل بر اعم و اغلب که آن در فعلان بالفتح صفة عدم قبول تا ست پس ندمانة و سیفانة بمنزله شاذست
بخلاف فعلان صفت بالضم که اصل دران عدم قبول تا نیست گویند رجل حمصان و امرة حمصانة و افعل التفضیل اگرچه
قابل تا نیست لکن جواز این جمع در وی بجهت فرق در افعل صفت ست و در صفت خاصی که آن نیز قابل تا نیست بجهت
استکراه تکسیرست پس نماند برای وی مگر جمع صحیح و جواز این جمع در مصغر و منسوب اگرچه از قسم امور منفیه بود بجهت بودن اینها

وآخر ابجام وابن مالک گفته که گاهی تاء تانیث عوض محذوف آید وقتی که محذوف الف خامس بود نحو حبالطة در حنظلی
ومانند آن واز اوزان جمع کثیر فعالله وافاعلة بکسر لام وعین وزیادة تاست ومانند آن از انچه بر وزن جمع اقصی بود و
خالی ازمده ولیبب لحوق تا از اوزان آنها برآمده باشد چون مفاعلة وفواعلة وآن بسبب اطراد جمع اسم منسوب بیاء
بشرط مناسبة وبدون اینها بر وزنی که در ان جمع اقصی مطرد بود وتردید بجهت منع خلوست چون کشامرة در کشمیری
واشاعرة در اشعری وفرازنة در فرزین بالکسر وفراغنة در فرعون وجوارنة در جورب والحاق تا در جمع عجمی برای دلالت
بر فرعنة است بجهت بودن تا فرع چنانکه عجمی فرع عربی ست ودر منسوب بایجنین بجهت بودن یا النسبت فرع همچو تا وگاهی
تا نیاید چون کنایج در کنایخ وگاهی تا در جمع اقصی نیز برای تاکید افزایند چنانکه در غیر اقصی می افزودند نحو ملائکة جمع
ملک که در اصل ملاک ست ومیاقلة در جمع صیقل وگاه است که جمع بر لفظ واحد نیاید چون نسار بالکسر جمع امراة و
مناء بضم جیم جمع جمل بضم جیم ومتاخذ جمع خلد بضم خاء معجمه والو جمع ذوات بهمین قبیل ست وگاهی جمع مانند مفاعل را وبسوی
مفاعیل کنند چون دراهیم ودیاریف در دراهم ودیارف جمع درهم ودیرف وگاهی عکس این کنند نحو مرائل مصافر
در سراویل ومصائر جمع سروایل وعصفور وابن مالک گفته که جائزست رد نحو مفاعل غیر فواعل وقتیکه در آخر آن حرف
علت بود بسوی فعالی بفتح فاولام چون حباطی بفتح طا در حیاطی بکسر طا نه حوارسی در حوارکذا فی الشرح وگاهی
جمع را با جمع بکنند جمع تکسیر ویا جمع صحیح بالف وتا الکن وقتیکه جمع را مفرد اعتبار کنند در معنی جماعت ومع الجمع قیاس
ست وجمع قلت نزد اکثرین ومبرد در زمانی از ایشان ست ودر جمع کثرت نزد بعضی ودر تسهیل ست که جمع تکسیر
تکسیر کنند مگر در نحو مفاعل ومفاعیل وفعلة بر وزن رطبة وعتبة چون اکالب جمع اکلب که در جمع قلت کلب ست
وجمال جمع جمائل بالکسر که جمع وکثرت بگل ست وبیوتات جمع بیوت که جمع کثرت بیت ست از کلام جاربردی
ونظام الدین مراد از جمع صحیح انجا جمع بالف وتا ست فقط لکن بهم در اصول بواو ونون هم نظیر آورده چون صبرون
جمع صبر که جمع صبورست واطلاق جمع الجمع بر کمتر از نه نیاید چنانکه اطلاق مفرد بر کمتر از سه نیاید کذا فی الاصول
والجاربردی میگویم عبارت حسنه آنست که در شرح نظامی واقع ست لا یطلق علی اقل من تسعة او اربعة کما ان الجمع
الاول لا یصح الا ثلثة او اثنین علی اختلاف الرایین فی اقل الجمع فیقدر الجمع مفردا ویجمع علی ما یقتضیه الاصول
انتهی ودر شرح ازکافی آورده که اگر کسی گوید عندی اناعیم لازم شود بر دی بست وهفت چهار پایه ازان که اقل نعم
سه است واقل انعام نه پس اقل اناعیم بست وهفت باشد ونیز در وی ست که نزد ابن سراج ساختن هر جمع
که سوای مفاعل ومفاعیل ست جائز بود ومذهب سیبویه ومعظم نحویین آنست که جمع الجمع مقصور بر سماع ست
وجول زمخشری یقال فی کل افعل وافعلة افعال وفی کل افعال افاعیل تسامح ست وکثیرست نحو جلالات وکلابات
وبیوتات وحمرات وصواحبات وجز آن واگر مانند مساجد ومصابیح را نام کنی نهند جمع آن مساجدون ومصابیحات

مثل سلطان بالضم وضبعان بالکسر ومیدان وشیطان بالفتح بر تقدیر یکه از شیط بود وهمچنین بفاعیل بیاء تحتیه وفعاعیل وفعاویل ومانند آن مطرد ست در اسمیکه مناسب اینهاست وبعد کسره عین آن که بعد الف جمع ست مده بود چون براریع در بیربوع وخفافیش وزغفاش وفراویح در فرواح وازانجمله فعالل بکسر لام اول ست وآن بحسب اطراد جمع رباعی مجرد ست اسم باشد یا صفت یا علم نحو جعفر وسبحل ودمشق وجمع لفظیکه ملحق باسم ست ای ملحق برباعی مجرد وقتیکه الحاق تنکریر لام بود نحو فرودک که ملحق بجعفرست والفاظیکه ملحق برباعی مجرد بدون تکریر لام بود چون کوکب وجدول وحیفش وعثیر ومانند آن جمع آن بر صورت فعالل نبود بلکه بروزن آن بود چون فواعل وفعاول وفیاعل وفعائل ومانند آن چنانکه بر بربران تنبیه کردیم ومطرد ست در رباعی مزید که بعد سه حرف اصلی آن مده زائده بود چون علالط بضم عین وکسر باو زعفران وخنفساء وعنکبوت ومجبی وجمع اینها علالیط بفتح عین وکسر باو رعافیر وحنافس وعناکب ومحاجب آید وهمچنین انچه که ملحق بانهاست تنکریر لام ودر خماسی بر سبیل ضعف وکراهت نیز آمده لکن چون در خماسی باوجود بقای جمیع حروف متعذر ست بحذف حرف خامس آید که آن آخرست ومحل تغییر ونقل ازو پیدا شده وتفصیل آن در بحث تصغیر آید انشاء الله تعالی پس در فرزدق وسفرجل وقذعمل ومجمرش فرازدوسفارج وقذاعم ومحامر گویند وابن مالک گفته که حرف خامس از خماسی مطلقاً محذوف شود وحذف رابع نیز جائز بود وقتیکه موافق بعض زوائد بود لفظاً یا محلاً وما قبل رابع را گاهی حذف نکنند مگر نزد کوفیین وانفش بکذا فی الشرح وبهمین معنی اشاره است در جاربردی چنانکه گفت وبعضهم یحذف ما اشبه الزائد اذا کان قریباً من الطرف فیقول الفرازق ولا یقول حجارش فی مجمرش لبعد المیم عن الطرف قال ابوسعید معنی استکراههم انهم لا یکسرونه الا اذا سئلوا فیقال لهم کیف تجمعونه انتهی وجائزست در خماسی آوردن مده قبل آخر عوض محذوف چون فرازید در فرزدق وهمچنین جائزست در رباعی که زائدش محذوف شده چون قفاخیر در قفاخر جمع قنفخر وهمچنین علابیط ورعافیر وحنافیس وعناکیت ومحاحیب ومانند آن واز انجمله فعالیل بدیاست وآن مطرد ست در رباعی مزید که رابع آن مده زائد بود اسم باشد مثل قرطاس بالکسر وقندیل وعصفور یا صفت نحو سرواح وغرهول ودر اسمیکه ملحق بآن ست تنکریر لام چون قطواط وجلیاب وجائزست در تلائی مزید ورباعی وقت جمع تکسیر حذف زوائدیکه محل وزن مفاعل ومفاعیل باشد وغیر مده چنانکه در تصغیر پس در محرم مثلاً که میم ویک راء ان زائدست وجمع باقی هر دو زائد ممکن نیست یکی را حذف نمایند ومحارم گویند ومیم را حذف نکنند بجهت بودن آن افضل از راء وهمچنین در متفنس ومنطلق واستخراج مفاعس ومطالق وسخایج وتخایج گویند ومده حذف نکنند چنانکه در تصغیر نکنند ودر نحو حیطی جنابط ویا جاطی ودر نحو مدحرج در خارج گویند بحذف میم که زائدست ودر نحو مجرنجم حراجم ودر نحو احرنجام جراجیم گویند وجائزست که عوض محذوف یا مده بعد کسره مفاعل افزایند وقتیکه مده ومفرد نبود چون محاریم ومفاعیس ومطالیق ودجایج وحراجیم وجابنط وعباطی بالتشدید یا ونه در استخراج

وعدم همزه بر اول اینها پس عبارت اصول وجاوفی رهط وحرم وبحر وکل ورجل وراجل وشاقای اشاقوه وشندفی نحو جواد و کراع وعین وابهام قاصرست چنانکه دانستی فافهم وبعضی گویند آمده است ارهط بمعنی رهط ونمرو بعضی ارهط جمع رهط است وبرین هر دو تقدیر ازاراهط قیاس بود وازانجمله افاعیل ست بفتح همزه ویاء مده وآن بحسب اطراد جمع لفظی ست که در ان سه حرف اصلی بود واوش همزه زائده وبعد عین آن لین زائد چون از قلیم واقوم واقوال جمع قول ودر القیه بضم همزه وکسر فاو تشدید یا ثانی آید بتشدید یا بروزن افاعیل وگاهی یکی را بجهت تخفیف حذف نمایند ودر مانند یاطل وحدیث وعروض وبلال شاذ ست واطامین ورطن واراجیل ودراجیل واتاویه ودرتیه وانانست وتاب هشند ستوظاهر آنست که اطادیه وانانیب جمع انواه وانناب بود ودر اصول ست وجارفی نحو بلال وحدیث وعروض وشندفی نحو طن ودراجیل دینه وانانیب ای اتادیه انانیب کما عینی فی الشان ای یوم الاثنین انتهی وانجا هم دمقام جارو شندفی بایست ودر مقام هشند اشند چنانکه سابق گفتم وشندوذانانیز غالب که بجهت عدم رو بسوی اصل بود وازانجمله تفاعل ست بفتح تا فوقانیه وکسر عین وآن بحسب اطراد جمع چهار حرفیکه اوسش تا زائد بود مثل تغضب ای درخشیکه ازان نیزه سازند وتجربه بمعنی آزمایش وهمچنین تفاعل وتفاعیل وتفاعل وتفاعیل وفعائل وفعائل جمع الفاظی ست که موافق اینهاست درعدد حروف ومقابله زائد واصلی نحو براجس وبعاعل وصیاقل وفرازق وفرانق جمع برجس وبعیل وصیقل وحرق وفرند ولهذا تراغیف در جمع رغیف شاذ بود بجهت عدم مناسبه ودر ترغیف قیاس بجهت مناسبه وازانجمله تفاعیل بفتح تا وفوقانیه ومدیا جمع مطرد ست درلفظ پنج حرفیکه اوسش تا زائد بود ودرا بعدش مدمثل تمثال یعنی مانند نحو درکنب وازانجمله مفاعل بفتح میم وکسر عین بحسب اطراد جمع لفظی ست که سه حرف اصلی دارد واوسش میم زائد بود مثل مسجد ومحمدة ومنخل ومعونة ومقراوة وبحسب سماع درلفظیکه بروزن مفعل بضم میم وکسر عین بود بشرطیکه صفت مؤنث باشد چون مطفل ومرضع ومشدن نیز آید کثیرا ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آمده چون مسان در مسند ومشاد ست درلفظیکه اوسش میم زائد نبود چون معابه ومشابه ومحاسن وملاح درعید وشبه وحسن وملحه وازانجمله مفاعیل بفتح میم زائد ومدیا ست وآن مطرد ست درلفظیکه سه حرف اصلی دارد واوسش میم زائد بود وبعد عین او مده زائده مثل سیاد ومعاعید وبحسب سماع در اسم مفعول ثلاثی چون مسون وملاعین ومشودم ومکسور ومیمون ومکفوف ومسلوخ وجز آن نیز آید بدانکه جمع تکسیر در اسم فاعل که برای مبالغه است از ثلاثی مجرد واسم مفعول ازان واسم فاعل ومفعول از غیر ثلاثی مجرد سماعیست وقیاس درانها جمع صحیح ست ولهذا گفت درمطفل وملعون نیز آید بحسب سماع وبیان سیر ورموس ومعامیس درموسه که بصیغه اسم فاعل اند ودر مسند ومشکر که بصیغه اسم مفعول اند سانید ومناکیر شاذ ست بجهت عدم مطرد در مرتبه رابع وهمچنین مناکیر ومعاصیر ومقاصین درذکر رواعره وبحسین وازانجمله فعالین بکسر لام وزیادة نون ست و آن مطرد ست درچهار حرفیکه رابع آن نون زائد بود مثل بلغن یعنی بلاغت وقرسن بمعنی سم یعیر که بروزن فعلن بکسر فاو فتح عین اند وازانجمله فعالین ست بدیا وزائده جمع مطرد ست درلفظیکه سه حرف اصلی دارد واوآخرش الف ونون مزیده بود

بالفتح چون فرة بضاد معجمه یعنی بنل نخ وفعله بالضم نحو حرة بحاء مهمله یعنی زن آزاد و در جزآن چون فعال بالفتح نحو شمال باد شمال
وعقان بالکسر نحو سحاب وشمال ضد یمین وفعال بالضم نحو عقاب وفعیل وفعیلة بمعنی مفعول رهین ودخیلة نیز آید ودر اصول در نحو
براکار وحلولا نیز حسب قیاس گفته ودر مؤنث که بروزن فعول بود هر حسب سماع چون عجوز ودر مانند سبیل بالفتح وحقد بالکسر
وحمل بالتحریک وغرة وحرة وحاجة وخزیة بالفتح خاء معجمه وکسر راء مهمله وشجعاء شاذ گفته حاصل آنست که این جمع در لفظیکه ثالث
آن مده زائده است می آید خواه بحسب قیاس خواه بحسب سماع وهمچنین جائیکه ثالث آن همزه است وزوائد آخر کلمه حذف شوند
چنانکه از اسامه آن ظاهر ست ودر جرائض جمع فتح فاء بیچ تغییر نشده بسبب عدم جواز حذف حرف صحیح بی ضرورت پس برین
ضابطه لیائل وخرائر وحرائر وحفائد وحمائل وحوایج وخرائب وشجائع البته شاذ بود کما لایخفی واز انجمله فواعل بفتح فاء وکسر
عین بصفت واین بحسب اطراد جمع لفظی بروزن فاعل که اسم ست علم چون حاتم وخالد یا غیر علم چون کاهل یعنی میان دو شأنه
یا صفت مؤنث نخو حائض وطالق یا صفت مذکر غیر عاقل چون بازل وصافن وناهق وجمع لفظیکه بروزن فاعلاء
بالمد وکسر عین بود بشرطیکه اسم باشد چون قاصعاء ودأماء ونافقاء وسابیاء وجمع اینها قواصع ودواهم ونوافق وسواب
آید بحذف هر دو الف ولفظیکه بروزن فاعلة بود اسم چون کاهنة وصفة نخو ضاربة ویا فوعل وفوعلة بفتح فاء وعین چون
جوهر وصومعة ویا فاعل بفتح عین چون خاتم وقالب وآمده است فواعیل بانشباع کسره در مانند قالب نخو قوالیب
وخواتیم وبعضی گویند خواتیم جمع خاتام ست که لغت ست در خاتم وفواعل در صفت مذکر عاقل که بروزن فاعل بود شاذ
ست نخو قوارس وهوالک ونواکس وشواهد وغوائب ودر غیر آن چنانکه در نفره ودخان ونفساء وطاحونة نیز آید بحسب
سماع لکن شاذ ست ازانکه قیاس فواعل آنست که در لفظی بود که بعد فاء آن مده زائده بود یا واو زائده ودر طاحونة اگرچه
بعد فا مده زائده است لیکن قیاس طواحین ست ازانکه مده رابعه در مفرد ست حذف آن در جمع اقصی جائز نبود
معهذا درین کتاب ذکر فواعیل نکرد اگر لحاظ قلت وقوع ست مفعل بالکسر را هم ذکر نمیکرد واین مطرد در لفظیکه بعد فاء آن
مده زائده یا واو زائده بود وبعد عین آن لین زائد چون ساباط وقانون وفارورة وضیرابی ودردخان شاذ ست
بجهت عدم مده زائده یا واو زائد بعد فا واز انجمله افاعل ست بفتح همزه وکسر عین واین بحسب اطراد جمع لفظی ست که بر مثل
صورت افعل بود بشرطیکه اسم باشد وهمزه اش مفتوح بود چون اجدل یعنی جزع ویا مکسور ویا مضموم نخو اصبع بمعنی
انگشت ودرین لغت ست بتثلیث همزه یا تثلیث با واحوص وقتیکه علم بود جمعش احاوص آید وجمع وی خوص بلحاظ وصفیت
اصلی ست وافعل التفضیل حکم افعل اسم دارد چنانکه سابق گذشت ولهذا اصاغر واکابر در جمع اصغر واکبر آید واراهط در
بعضی گروه شاذ ته واصارم ودرصرم بالکسر واباحر در بحر بالضم واجامل در جمل بالتحریک وارا جل در رجل بضم جیم ورا جل بروزن
فاعل واشاذه بر دواود ها وشاة که در اصل مشهور است شاذ ست بسبب عدم صورت افعل اجاود وجمع جواد بالفتح
واکارع در کراع بالضم وایامن در یمین وایایم در ایهام بالکسر یعنی نزانگشت اشذ ست بجهت حذف مده که بعد عین ست

چون ارض واہل وفعلة بالفتح نحو لیلة ولہلة وفعلین بالکسر نحو عشرین فلان بالفتح نحو کسلان وعجلان نیز آید گوئی ارضی واہالی ولیالی وکسالی وعجالی وعشاری ومیتوان گفت کہ لیالی جمع لیلاۃ ست نہ لیل وجمع لیل از غیر لفظ وی بود و ازانجملہ فعالی ست بفتح فا وکسر لام وتشدید یا وآن بحسب الاطراد جمع اسم ثلاثی کہ ساکن العین بود وآخرش یا زائد مشدد نہ برای نسبت چون کرسی وکرکی ودر متحرک العین نیز آمدہ چون عاریہ بالتشدید کہ در اہل عربیہ بالتحریک بود فی الشرح الہیا رضیہا لیست للنسبۃ الی العار کما یتوہم فی بادی النظر کیف وقد طلب العاریۃ نبینا علیہ الصلوۃ والسلام بل ہی زائدۃ کما فی الالوہیۃ والعبودیۃ بالضم وکالیاء المخففۃ فی العاریۃ بالتخفیف وہما بمعنی العارۃ وہی ما یتعاد ویتبادل بین الناس و جمع الاول عواری بالتشدید وجمع الثانی عواری بالتخفیف وجاء فی المنسوب ایضاً کمہری ومہریۃ انتہی اقول طلب النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم العاریۃ لیس یدل علی کونہ غیر منسوب فی اصل اللغۃ لامکان ان یکون العاریۃ ابتداء ثم صاروا لامر علی الناس لوقوعہ کثیراً فیما بینہم والبلیۃ اذا عمت طابت وایضاً یجوز ان یکون طلب العاریۃ غیر عاریۃ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وان کان عاراً لغیرہ لان المستعار منہم یعلون طلبہ فخراً لہم وکثیراً من الافعال تکون شاقاً کذوات الکبر والرعونۃ فتغیر علیہ لکمال مکارم الاخلاق کما لا یخفی علی من تتبع خصالہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وایضاً یحتمل ان یکون طلبہ لبیان الجواز وہو ان کان یمکن بالقول الا ان یکون الفعل اصعب علی المامور من جہۃ طبیعۃ تدعو مرۃ بالقول والفعل من الامر لئلا یکون للمامور عذر فی امتثالہ لوقوعہ من الآمر مع علو شانہ فعلی ہذا یکون التاء فیہ للنقل اولانہ فی الاصل صفۃ لموصوف کما فی نفط الحقیقۃ فافہم ومجمع فعلاء بالکسر نحو غلباء بمعنی غضب کردن وخربادۃ بمعنی زمین درشت وفعلاء بالضم وفتح عین نیز آید چون قوباء بمعنی داد وفعلایا بالفتح چون حولایا نام قریہ از نہروان ومجمع اینہا علابی وخرابی وقوابی وحوابی بود والف آخر حولایا بیفگندند وبحسب سماع در فعلاء بالمد والفتح آید ہم چون صحراء وصفت نحو عذراء ودر لفظ انسان وظربان بمعنی کبک نیز آید چون صحاری وعذاری وانا سی وظرانی واین نزد ابن مالک ست ونزد بعضے در مانند صحراء وعذراء قیاس ست واین اظہر ست کما لا یخفی واز انجملہ فعائل ست بفتح فا وکسر ہمزہ بعد الف وہو بحسب الاطراد جمع لفظ علی فعیلۃ لا بمعنی مفعول صفت نحو صحیفۃ وشریفۃ ولفظ علی فعول بالفتح مونثا صفۃ نحو عجوز بمعنی کنندہ پیر واسما نحو قدوم وجمع لفظ علی وزن فعالہ بالفتح والکسر والضم نحو حمامۃ بمعنی کبوتر ورسالۃ بمعنی پیغامبر سے وزوابۃ بمعنی گیسو ولفظ علی فعیلۃ نحو سفینۃ بمعنی کشتی ولفظ علی فعولہ نحو حمولۃ بمعنی بارگی ولفظ علی فعال بفتح الفاء والہمزۃ نحو شمال بمعنی باد شمال ولفظ علی فعائل بضم الفاء وکسر الہمزۃ نحو جرائض بمعنی قریہ وشتر بسیار خورہ وبسیار برندہ ودرخت بدندانہا ولفظ علی فعیلاء بکسر العین نحو فریثاء نوع من اطیب التمر بسر او کذا فراناء ولفظ علی فعالی بالضم نحو حباری طائر ولفظ علی فعالیۃ نحو قراسیۃ بمعنی مؤنثۃ القعیر بغلیظ حال کون کل ذلک اسما وبحسب سماع در لفظیکہ بروزن فعیل بود چون انیل بمعنی شتر کوتاہ ودر گفتہ ہوا بن مخاض فما فوقہ والفصل وفعول بالفتح کہ صفت مذکر بود چون ذنوب یعنے دلو پر آب واسب دراز دم وفعلہ

بالفتح ون

و در اصول در مانند سکران و سکری و ندمان و ندمانة و فعلان غلام نحو حیران حیران نیز بحسب قیاس گفته پس جمع سکران و نوشش سکاری آید و ندمان و نوشش ندامی آید و حیران حیاری بدانکه این جمع تا آخر جمع تکسیر بیان جمع منتهی الجموع ست و آن آنست که بعد الف جمع آن دو حرف بود یا سه حرف و اوسط ساکن و منتهی الجموع ازان گویند این را مازجمع تکسر نسازند چنانکه دیگر جموع را نحو اکالب جمع اکلب کبر جمع کلب ست و ازانجمله فعالی بالضم والقصر ست چون حباری و آن بحسب سماع و رفضفی ست که بروزن فعیل بمعنی مفعول ست چون اسیر بمعنی فاعل چون قدیم و فعلان بالفتح که موشش بروزن فعلی بالفتح بود چون سکران و یا بروزن فعلانة نحو ندامی جمع ندمان که بمعنی نادم ست و ندامی بالفتح جمع ندمان بمعنی ندیم ست و فعلی بالفتح چون سکری و خصبی و فعل بالفتح نحو فرد و فاضل نحو احمق و ابن مالک گفته که فعالی بالضم راجح ست بر فعالی بالفتح و رضفی که بروزن فعلان یا فعلة بود و متعین ست در غیر یتیم از مانند قدیم و اسیر کذا فی الشرح وی آید در نفضیکه بروزن فاعلة است چون تاوته و فعلال بالضم نحو وسفان و فعالی بالضم نحو حلاوی و حباری و اینجا جمع برصورت مفرد ست و ازانجمله فعالی ست بالفتح و اثبات یای ساکنه در رفع و جر و این جمع مطرد ست در فعلاء بالفتح و المد اسم باشد چون صحراء و یا صفت نحو عذراء چون صحاری و عذاری و طریق این جمع آنست که همزه را حذف کنند و الف را بسبب کسره ما قبل یا بسازند یا آنکه او لا بر صحاریة و عذاریة بیاورند که بسبب قلب الف و همزه بیا حاصل شده و جمع سازند بعد از یک یا را بجهت تخفیف حذف نمایند جمع لفظی ست که بروزن فعلی بالفتح چون دعوی و راطی و فتوی بود ندمانی گفته که قول ایشان فتاوی و دعاوی بیاء و واو ست و یا فضلی بالکسر چون ذفری و یا فعلی بالضم نحو سندی امتها سیفی لبشر طیکه اینها اسم باشند و مجموع صفتی ست که بروزن فعلی بالفتح بود بشرطیکه مذکرش فعلان بود نحو عطشی و جمع فعلی بالضم نیز چون جیلی و جمع رسم ثلاثی بالفتح که آخرش یا و نسبت بود چون مهری و مهریة و جمع آن مهاری بود بتخفیف یا و لفظیکه بروزن فعلیة بضم فا و کسر لام و تشدید یا چون سریة بمعنی کنیز مرطراه و ذریة بمعنی فرزندان و کسر ذال نیز آمده و جمع اینها سراری و ذراری و فعلاة بالکسر چون سعلاة بمعنی غول و فعلی بالتحریک و سکون نون و قصر نحو حنطی بمعنی کوتاه و بزرگشکم و فعول المختین نحو عدو بمعنی فربه و درخت کهنه و دراز و فعلوة بفتح فا و عین و ضم لام چون قلنسوة بمعنی کلاه و فعولاة نحو قحوماة بمعنی بیکان سه شاخ دارد و فعلیة بکسر فا و لام نحو حذریة و فعلوة بفتح فا و ضم لام نحو عرقوة و فعلاة بالفتح نحو علباة که نعت ست در لیل و فعلیة بضم فا و فتح عین و کسر نون نحو بلنیة و فعالی بالضم نحو حباری پس درین الفاظ اگر زائد اول حذف کنند که آن نون و واو و الف ست فعالی شود و اگر دوم را حذف کنند فلاتس و حبائط بروزن فعائل گویند و بلاهین بر فعالین و حبائر بر فعائل و قماعب و صداول بر فعاول و نزد بعضی قعالب و عدائل بر فعال بود و ابن مالک گفته که جائز نیست در مانند حذریة و سعلاة و عرقوة و باقی بفتح میم و کسر قاف بروزن فعلی و در مانند جعیظی و عفرناة و عدوسی و نهوباة و بلنیة و قلنسوة و حباری فعالی بفتح فا و لام بلکه فعالی بکسر لام کذا فی الشرح و بحسب سماع و فعلی بالفتح

خلیف ست بغیر ہا از انکہ فعیل بمعنی فاعل ست چون علیم و سمیع و ہا برای مبالغہ این وصف در آورده اند چنانکہ
در علامت نہ بینی کہ جمع آن خلفا آید چنانکہ در فعیل ہر کہ اعتبار لفظ تانیث کرده در جمع آن خلائف گفته و در
تنزیل ہر دو واقع ست خلفاء من بعد قوم نوح و جعلکم خلائف فی الارض و در جز آن با نحو فعل بالکسر چون قلب
و فعل بکسر عین چون صلف و فعیل نحو بین نیز آید و از انجمله انفعلاء بالمد و فتح ہمزه و کسر عین ہمچو ارعاء ست و آن
بالاطراد و جمع لفظی بروزن فعیل بمعنی فاعل کہ صفت مذکر عاقل ست و بشرطیکہ ناقص یا مضاعف بود چون ولی
و بتشدید و عزیز و بحسب سماع در لفظیکہ بروزن فعیل ست غیر ناقص و مضاعف صفت چون صدیق بمعنی
دوست و اسم چون ربع و طریق و یا فعیل چون بین بمعنی ظاہر و ہین بمعنی آسان و در جز آن با نحو فعل بالفتح
نحو نمر و قرد و فعیلة نحو صدیقة و فعال بالفتح نحو ثعام نیز آید و از انجمله فعالی بالفتح و القصر ست و آن بحسب اطراد
جمع اسمی کہ بروزن فعلاء بالفتح و المد و فعلی بالفتح و القصر و فعلی بالکسر و القصر بود نحو صحراء و فتوی و دفری بخلاف نحو
حمراء و عطشی و غرثی و صحاری جمع صحراء و وجه گفته اند کی آنکہ ہر دو الف را حذف کنند بعده الف تانیث مقصوره آرند چنانکہ
در ارطی الف الحاق حذف کنند جمع را بر ارطی سازند با ورون الف تانیث و در مانند قاصعاء ہر دو الف را حذف کنند بعده جمع
بر قواصع نمایند و در سکران ہر دو زائد را حذف کنند پس جمع بر سکاری نمایند دوم آنکہ اولا جمع بر صحاری بکسر را و یا و مشدد
کہ بدل از الف و ہمزه است نمایند بعده یک یا را دور نمایند و را را فتحه دہند و یا را بالف بدل نمایند و در اصول این جمع را در
فعلی بالضم نیز گفته چون سعدی و جمع صفتے کہ بروزن فعلی بالفتح و القصر بود بشرطیکہ آن مذکر ندارد چون حرمی و یا فعلی بالضم
کہ نہ انثی افعل التفضیل باشد چون انثی و بلی و خنثی و یا فعلان بالفتح کہ مؤنثش فعلی آید چون سکران
بخلاف فضلی و سکری و بحسب سماع در لفظیکہ بروزن فعل بکسر عین ست چون وجع بمعنی دردمند و یا فعیل
چون یتیم و آن از آدمی کسیکہ پدرش بمیرد و از بہائم آنکہ مادرش بمیرد و گوہر کہ مانند ندارد و یا فعیل
چون ایم بکسر یا مشدد بمعنی زنے کہ زوج ندارد باکره باشد یا ثیبه و یا فاعل چون طاہر بمعنی پاک و یا فعلاء
صفت چون عدراء بمعنی بکر و این بر مذہب ابن مالک ست و در اصول در زمره اطراد گفته و علی عذر اء دون
فعلاء و افعل و فعلان و در اسم سه حرفی بالفتح کہ آخرش یا نسبت باشد چون مہری و مہریة گویند جمل مہری
و ابل مہریة است منسوب الی مہرة بن حیدان و جمع آن مہاری ست بحذف یا مشدده و انیان الف تانیث
مقصوره و در جز آن نیز آید چون فعل بالکسر نحو قلو و فعل بالتحریک نحو قثم و فعل بالضم فا و فتح عین نحو شقذ
و فعلة بالکسر نحو الیة و فعلة بالتحریک نحو شاة کہ در اصل شوہته است و جمعش شواہی آید و فعلة بکسر عین نحو
صبعة و افعل نحو احمق و فعالة بالکسر نحو براوة و فعالة بالضم نحو نقاوة و فعلیة بکسر فا و لام نحو خذریة و فعالی
بالفتح و القصر چون عجاسے اینجا جمع و مفرد بریک صورت بود و فعالی بالضم نحو حباری و فعالا بالفتح نحو حلاحل

که بروزن فعال بود اسم باشد نحو غراب کذا فی الاصول یا صفت نحو شجاع و نزد بعضی در فعال صفت مطرد
و جمع آمی که بروزن فعل بضم فا و فتح عین بود نحو صرد و آمی که بروزن فعل بالتحریک یا فعل بالضم باشد بشرطیکه
اجوف باشند نحو تاج که در اصل توج ست یعنی کلاه و نحو عود که یعنی چوب ست و ابن مالک گفته که مطرد ست در فعل
بالتحریک مطلقاً نحو دار و تا بے حال و صفتی که بروزن فعیل بود نحو سریع و سببی و بجب سماع نزد بعضی و لفظیکه بروزن فعل چون
ضیف یعنی میهمان و عبد و فار و فعل بکسر عین چون خرب و عل و فعل بکسر عین چون قیود و صوم یعنی ممتنا و فاعل نحو
حائط و جان و فعول بالفتح نحو قعود یعنی شتر یکه سوارے دهد در هر کارے و عتود بچه یکساله نزد فعال بالفتح نحو غزال
یعنے آهو بره و فعال بالکسر چون صوار یعنی گله گاو و فعیل اسم نحو طلیم یعنے شتر مرغ و در جز آن ها مثل فعل بالفتح
غیر اجوف نحو ناخ و هرج و فعله بالفتح نحو رفقه و فعلة بالکسر نحو سلقة و فعلة بالضم نحو دودة و فعالة بالتحریک چون
قارة و امة و جمع آنها فیران و اموان و افعل صفت نحو اعور و فعیلة نحو عذیرة و فعیل و فعیلة بصورت تصغیر نحو
کعیت و کمیلة و فعالة بالضم نحو صوابة و فعل بکسر فا و فتح عین و تشدید لام نحو ضفن و فعلان بالتحریک نحو سقدان
نیز آید دگاهی عین این جمع را کسره دهند برای متابعت فا چون فقران جمع فقیر و در اصول باین طور ست
فعلان کرضوان لفعال کغراب و قیل لا یطرد فیه صفة و لا اسم علی صرد و نحو نار و نور و جار فی ضیف و عبد و اخ الی آخره
و از انجمله فعلی بالفتح بروزن سکری ست و آن بالاطراد جمع لفظیکه بروزن فعیل بمعنی مفعول و موؤف بود نحو جرح
و قتیل و اسیر و رمانند کریم و حمید که بمعنے محمود ست نه موؤف و بجب سماع در فعیل بمعنے فاعل چون مریض و فاعل
چون مالک و فعیل چون میت و افعل صفت نحو احمق و اجرب و فعلان بالفتح نحو سکران و در جز آن ها نحو فعل و فعلة
بکسر عین چون هرم و هرمة و فعلی بالفتح نحو سکری و اینجا جمع بر صورت مفرد بود نیز آید و نادر ست در فعل بالفتح چون
جلبد و از انجمله فعلی بالکسر بروزن ذکری ست و آن بجب سماع جز در رجل بالتحریک بمعنی کبک نزد طربان بالفتح
طا و عجمه و کسر راء مهمله بمعنی جانورے که چون گربه بوی گنده دارد و فقط نیامد و این سراج گفته که فعلی اسم جمع
رجل و طربان ست و از انجمله فعلاء بالمد و بضم فا و فتح عین چون عشراء ست و آن بجب سماع جمع لفظے بروزن
فاعل چون شاعر و فعیل بمعنی فاعل نحو کریم و فعال بالفتح چون جبان بمعنے بد دل و فعال بالضم نحو شجاع بشرطیکه
اینها که صفت مذکر عاقل اند و نه ناقص و مضاعف و اجوف و در امثلها بجب سماع بود چون جواد و تقوار
و سرواء و نقواء در جواد و تقی و سرے و نقی و بجب سماع در لفظیکه بروزن فعل بود چون سمح بمعنی کریم و فعیل
غیر مختص بعاقل و بمعنی مفعول نحو اسیر بمعنے مقید و فتیل و فعول بالفتح بمعنے مفعول نحو رسول و رسل و فعیله
صفت بمعنے فاعل نحو خلیفة برای مذکر و گاهی بر مؤنث نیز اطلاق کنند و ابو علی فارسی گفته که خلفاء جمع خلیف
ست و ابن حاجب گفته که گرداندن آن جمع خلیف اولی ست و در جاریه دی ست که واحدی گفته که اصل خلیفه

ودلو وظبی ویا فعل بالکسر نحو حمل وظل وجبید در ریح که اجوف واوی ست وقیاس در جمع آن فعال بالکسر ست و
یا فعل بالضم چون قرد بشرطیکه مضاف بنود ونه ناقص یائی چون خف ودمی ویا فعل بالتحریک چون ذکر بمعنی نر و
یا فعلة بالفتح چون بدرة بود واین حاجب در مانند فرس بحسب سماع گفته ویا صفتی که بروزن فاعل چون قاعد بمعنی
نشیننده ویا فعیل بمعنی فاعل چون ظریف بمعنی زیرک بود وبحسب سماع در فعل بکسر عین چون نمر بمعنی پلنگ وفعل
بکسر فا وفتح عین چون ضلع وفعلة بالضم چون حجرة بزا معجمه وجیم بعد حا بمعنی نیفه ازار وفعال بالفتح چون عناق
اسما ودر فعل بالفتح چون کهل بمعنی پیر صفت ودر جزان ها نیز آید چون فعل بالضم مضاعف نحو خصوص جمع خص و
نئ جمع نئ وفعل بالکسر صفت چون حب وفعل بضم فا وفتح عین چون نوی وفعل بضمتین چون اللحم وفعلة بالکسر
چون حقیقة وفعلة بالتحریک چون شعفة وفعیل چون الیم وفعال بالکسر چون حمار وفعال بالضم چون سوار وفعول
بالفتح چون سجود وفعول بالضم چون تخوم وجمع ومفرد این بر یک صورت بود وفعول بفتح فا وتشدید عین مضموم چون
نیوب وفعالة بالفتح چون صلاتة بیا وتحتانیه وفعالة بالکسر چون برادة وفعالة بالضم چون عجایة بیا وتحتیه وفعیلة
غیر صفت چون استیتا وفاعلة صفت جوانسته در اصول گفته وقیل لیطرد فی اسم علی ثلثة ابنیة وصفة علی قاعدة و
بعد ازان گفته وجاری فی کهل وکذا کذا وظریف انتهی وترجیح کتاب آخر راست فافهم وفوح وسووق شاذ ست
بجهت بودن آنها جمع اجوف واوی قوح وساق ست واستناع دران بجهت استثقال ضمه بر واو کراخت ضمه
است خصوصا بعد ضمه ولهذا در اجوف یائی گاهی ضمه را بکسره بدل نمایند چون شیوخ جمع شیخ ودرین جمع
هم گاهی تا برای تاکید معنی جمع لاحق کنند چون بعولة وحجورة وخوولة وذکورة واسودة
واز انجمله فعلان بالضم ست چون عفران وهو بالاطراد جمع لفظ علی فعیل اسما نحو عیف او صفت نحو ثنی وجمع
لفظ علی فاعل نحو حاجب وعلی افعل صفت نحو احمر لا افعل التفضیل وقیل لا یطرد فی نحو احمر وفعال بالضم نحو شجاع
حال کونها صفة ولم یقل وفعال بالضم للاختصار وکذا کل ما کان کذا وبحسب سماع در لفظی که بروزن فعل بالفتح ست
چون بطن بمعنی جانب پهر آری بیا فعل بالتحریک چون جمل ویا فعل بالکسر چون ذیخ فاعل اسم چون حاجز بمعنی
تالاب وفعال بالضم چون زقاق بزا معجمه بمعنی کوچه ودر جزان ها نیز آید چون فعل بالضم نحو جزر وفعل بکسر تین
چون اخل وفعلة بالفتح چون نخلة وفعالة بالکسر چون سلقة وفعلة بالضم چون برکة وفعلة بالتحریک چون قصعة و
فعال بالکسر چون دراع وفعیلة چون غدیرة وفعیلة بضم فا وفتح عین چون نمیلة وفعلان بالفتح چون صحبان
وفعال بکسر فا وتشدید عین چون حناو جمش حنان ودر اصول گفته فعلان لاسم علی رغیف صفة کاحمر وقیل
لاسم علی ذکر صحیح العین وعلی ظهر وذیب وقیل بصفة علی ظریف وصاحب وشجاع انتهی فرق میان عبارت
اینجا وعبارت متن را دریاب واز انجمله فعلان بالکسر ست بروزن رضوان وآن بر حسب اطراد جمع لفظی ست

علی فعلی بالضم وقولها اسما حال من نحو نوبة در دریا وجاری نحو نهبة علی فعلة بالضم وقربة علی فعلة بالفتح ولحیة علی فعلة بالکسر وتخمة علی فعلة بضم الفاء وفتح العین ودوکر علی فعل بالفتح وفقر بالضم ورباع علی فعال بالفتح وبوان علی فعال بالضم والکسر وغدیر وعدو وعجابة ونفساء انتهی میگویم ازین کلام معلوم شد که در مانند نوبة نزد جمهور مطرد نیست بلکه نزد فراء در دریا هم چو نوبة ست وتخمة هم چو حلیة مندرج در سماع ست ودر غیر الفاظ مذکوره نیز آید در اسم که بروزن جمعة بود نیز مطرد ست پس در کلام متن واین کلام بسیار فرق ست برمتامل پوشیده نیست اری نزد صاحب شافیه در مانند تخمة نیز این جمع مطرد ست شاید که مصنف درین متن اقتضای این جا جایب کرده باشد وباقی کلام بحاله ست فافهم ودر شرح گفته که تخم اسم جنس تخمة نیست هم چو رطب ورطبة بلکه جمع ست از انکه گویند هذا تخم وهذا رطب وتصغیران تخیمات آید بروزنه هم چو رطیب بتصغیر بدون رد واز انجمله فعل بکسر فا وفتح عین ست هم چو عنب وهو بالاطراد جمع لفظ علی فعلة بالفتح نحو بدرة بمعنی همیان ده هزار درم وفعلة بالکسر نحو فرقة بمعنی گروه حال کون کل واحد منهما اسما وگذا لیطرد فی نحو صیغة آجوفا یائیا وذکری اسما عند الفراء وبحسب سماع در لفظیکه بروزن فعول بالفتح ست چون عدو وفعلة بالتحریک چون تارة که در اصل توره بود بمعنی یکبار ودقامة وعادة ویا فعلة بالکسر که صفة بود چون علجة زن گبر که هیچ دین ندارد ولقحة وذربة ودر خرآن هانیز آمد چون فعل بالفتح نحو حرف وفعل بالکسر نحو ریح وهدم وفعل بالتحریک چون ناب بمعنی ناقه مسنه وفعلة بالضم نحو صورة وفعلة بفتح فا وکسر عین چون معدة وانیه که لامش محذوف بود وعوضش تا آمده باشد نحو غرفة ولثة وفعال بالفتح نحو خراب وآبن مالک گفته که این جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظیکه میان آن واسم جنس آن تا فارق بود نحو سدرة بدانکه اینجا هم مصنف موافق ابن حاجب گفته ودر اصول گفته فعل کعنب لاسم تام علی لغمة بستر گفت وجاری حرف وریح وناب وبدرة الخ ومراد از اسم تام آنست که در وی چیزے از اصول وے حذف نشده باشد ولفظیکه خاآن یا بود جمعش بروزن فعال نیاید بجهة استثقال کسره بر یاء ورابتدا جمع واز انجمله فعلة بالتحریک هم چو رقبة ست وان بالاطراد جمع لفظیکه بروزن فاعل بود نه اسم بلکه صفت مذکر عاقل بود ونه ناقص بود ونحو حافظ وحفظة ودابر ودبر وذرة وخائن وخانة وبارع وبارعة ونحو ذو نوة بالتصحیح شاذ ست نه در کابل معنی میان دو کتف ودر امی زیرا که اول اسلم ست وثانی ناقص ست ودر غیر عاقل بر سبیل قلت امده چون بعتة وناعق وبحسب سماع در صفتی که بروزن فعیل بود چون سید وعیل وخیر ویا فعل بالفتح چون بر بمعنی راست گو وبسیار نیک وبک بمعنی فاسد العقل وفعیل چون خبیث وسری تیز آید ودر فعل بالکسر چون حب بمعنی محبوب وفعل بالضم چون صلب بمعنی سخت وفعل بالضمتین چون طنب بمعنی طناب خیمه وجزآن وفعل بالتحریک چون را بمعنی نباذ ومالة بمعنی زن بسیار مالدار واصلش موله است مفرد و جمع ان بریک صورت بود وفعال بالضم شجاع وفعال بتشدید عین چون کاذ وفعل چون احوق جمع آن جوقة بالتصحیح امده واز انجمله فعلة بالضم

وطط در وطواط و نزد بعضی مفرد این و طاط هم آمده است و بعضی گویند که این جمع و رفعال و فعال صفة مطرد نیست
قیاسی بر وزن فعیل و فعول باشند بشرطیکه این هر دو اگر صفة اند بمعنی مفعول نباشند اسم چون رغیف و سریر و عمود و صفة
چون نذیر و حدید و صبور و عقوق بخلاف نجوم کوکب بمعنی مرکوب و جنیح بمعنی مجروح و بعضی گویند که این جمع در فعیل
صفة مطرد نیست و همچنین مطرد است در فاعل صفة نحو بازل و نزد بعضی مطرد نیست بلکه کثیر است و در فعل بالفتح
چون سقف بمعنی اسمانه خانه و رهن در فعل بفتح فا و کسر عین چون خشن بمعنی درشت و نمرود غل و فعل بالتحریک
چون نصف بمعنی میانه سال و فلک بمعنی اسمان و فعال بالضم که اسم باشد نحو فراد بمعنی گنبد و نزد بعضی این جمع در این
وزن قیاس مطرد است و فعیلة اسم خواه صفة چون سفینة بمعنی کشتی و شحیمة بمعنی زن ولیرد در جزآن هم نیز آید بحسب سماع
چون فعل بالکسر نحو بدیع و فعل بفتح فا و ضم عین چون ضبع و فعل بضمتین چون اذن و جمعش نیز برین صورت آید و فعلة بالضم
نحو غرصة و فعلة بالتحریک چون خشبة و فعلة بفتح فا و کسر عین چون قرعة و افعل چون احمق و فعولة بالفتح نحو عدوة
و فعول بالضم نحو نجوم و فعال بالفتح والتشدید غدام و فعلاء بالفتح نحو خلفاء و فعلاء بالضم فا و فتح عین نحو لفاء و این
جمع در ناقص نیاید بجهة حصول تطرف حرف علة بعد ضمة و آن متروک ست و تن بضم و کسر نون که در اصل تنی
بود جمع تنی بر وزن فعیل بعدة قاعدة تلق کردند نادرست و تنی بحو فعل نیز آمده و جائز ست اسکان عین این
جمع و قتیکه مضاعف نبود و رنه نقل لازم آید اگر او غام نکنند و اگر کنند تغیر فاحش در وزن جمع شود با سکان و
او غام و بر سبیل قلة و در مضاعف هم سکون آمده و واجب ست تسکین عین این جمع و قتیکه اجوف واوی بود
بجهة استثقال ضمه بر واو خصوصًا بعد ضمه چون عون و حون جمع عوان و خوان و سوک و جود بضمتین جمع
سواک و جواد شاذ ست و اگر عینش را در اجوف یائی ساکن کنند فرا کسره دهند تا یا از قلب سالم
ماند چون عین و صید جمع عیان و صیود و از انجمله فعل بضم فا و فتح عین ست چون صرد و هو بالاطراد
جمع للقط علی فعلة بالفتح اذا کان اجوف واویا نحو فوتة بمعنی پاس و فعلة بالضم نحو برقة بمعنی زمین که در ان سنگ
و گل و ریگ باشند و فعلة بضم الفاء و فتح العین نحو تمرة بمعنی ناگواری طعام حال کون کل واحد منهما اسما و للقط
علی فعلی بالضم مونثا و مذکرا فعل التفضیل نحو فضلی افضل و جمعه فضل و در فعلی اسم چون روی جمع رویا بمعنی آنچه در خواب
بیند و فعلة بالکسر نحو حلیة بمعنی زیور و فعول بالفتح چون عدی جمع عدو و فعالة بالضم چون عجی جمع عجائب بمعنی فرو ماندن
و یای و فعلاء چون نفساء بمعنی زن بچه زاده نیز آید بحسب سماع و این مالک گفته که مطرد است نزد بعض بنی تمیم
و بنی کلب و مضاعفی که جمعش فعل بضمتین آید فعل بضم فا و فتح عین کذا فی الشرح بدانکه مصدر اصول فسر بما
گفته فعل کصرد و لا سم علی رکبة ای فعلة بالضم و جمعة ای فعلة بضمتین لفعلی افعل و کذا لیطرد فی نحو لوبة اجوف واویا
و رویا اسمای غیر لفظ و کذا اسم لیطرد و هذا الجمع عند الفراء فی اسم علی فعلة بالفتح اذا کان اجوف واویا نحو دولة و فی اسم

وفاعل چون واوی وفاعلة چون ناحیه وفعیل چون نبی وفعیلة مضاعف چون نفیسة وفعیل چون عبید بکسر اول مشدد
وجمع واعولة واعیلة وتثرد بعضی جمع ان اعیال ست وفعال بالفتح وفعال بالضم که مؤنث ندارند چون جناح وعقاب
وافعول بضم همزه وعین چون ادحی ادحیة وتثرد بعضی واحد ندارد او حی ست بروزن افعل وفعال بتشدید عین و
فتح فا چون خوان واخونة وفعلان بالتحریک چون رمضان وامضة وفعلة بالکسر همچو نعمة می آید برحسب سماع وفعل
بالتحریک چون ولد وجار واج وفعل بالفتح چون شیخ بمعنی پیر وثور بمعنی گاو وفعیل چون خلیل بخا معجمه وباجیم بمعنی
دوست وبزرگ وصبی بمعنی کودک وفعال بالفتح چون غزال بمعنی اهو برة وفعال بالضم بمعنی غلام بمعنی کودک شجاع بمعنی
دلیر وفعل بالکسر چون ملح وفعل بالضم چون متن وفعیل چون بلین نیز مے آید بدانکه چنانکه معانی لفظ واشاره بسوے
سماع کرده ایرا دلفظ مانند ومثل ان نیز انهم بود خصوصًا در جائیکه در مقابلش لفظ عام آورده تا دهم خصوصیت در
الفاظ مذکوره نمی باشد ودر حقیقت مختص بالفاظ مذکوره نیست چنانکه دانستی ودوم از جمع بکسر جمع کثیرست که دلالة
کند بر زیادة وبیش واز نجا معلوم کردی که در مدلول قلیل وه واصل ست چنانکه سابق گفتم وزنش بسیارست از انجمله
فعل بالضم ست همچو فعل وان بر سبیل اطراد جمع صفتے ست که بروزن افعل وفعلا بود همچو احمر وحمرا احمقة چون حمر و
بیض جمع ابیض وبیضاء ومی آید بحسب سماع در فعلاء اسم نیز نحو غرد وغراء وبیداء وفعل بالفتح چون سقف وسقف
وفاعل چون بازل وحاج وغائط وفعیل وفعیلة چون قلیب وعمیمة بمعنی دراز وهدوج وفعال وفعالة بالفتح و
بتشدید عین چون خوار خواره بمعنی سست ونرم وفعل بالضم چون فلک بمعنی کشتی وجمع ان هم برین صورت ست
وتحقیقش گذشت وفعل بالتحریک چون اسد بمعنی شیر وفعلة بالتحریک چون بدنة بمعنی شتر گاو که قربانی بمکه قربان
کنند ودر حیوان نیز آید بحسب سماع چون فعل بضمتین نحو عرل وفعل بالفتح فا وکسر عین چون ذرب وفعل بفتح فا
وضم عین چون ضبع وفعلة بالفتح چون نبقة وافعل چون أطل وفعول بالفتح چون خروط وفعولة چون علوقة وفعال بالفتح
چون رباع ومراد ان گاهی ملفوظ بود در عین وگاهی مقدر بود چنانکه در جوار ویسار که ضد یمین ست وفعال بالکسر
نحو جراب وفعال بالضم نحو اوراد وفعول بالفتح وتشدید العین چون نیتوب وفعلاء بضم اول وفتح ثانی وبا لفتح و
بالتحریک چون نفساء وتثنا دنست این جمع وفعلول چون رغب جمع رغبوب وابن مالک گفته که این جمع در مانند
دار وفارة کثیرست کذا فی الشرح وعین این جمع را ضمه ودهند برا سے ضرورة اگر صحیح اللام بود نه مضاعف واجوف
بخلاف نحو متی وعرد وخور ودر اجوف یائی ضمه فارا مکسره بدل نمایند تا یا از ابدال سالم ماند وازانجمله فعل بضمتین
ست چون عنق وان بر حسب اطراد جمع لفظے ست که بروزن فعال بالفتح ویا فعال بالکسر بود واسم مانند
یا صفة نه مضاعف اول نحو اتان بمعنی ماده خر وضاع بمعنی زن ماهر در صفة وثانی نحو حمار بمعنی خر وکنار بمعنی
زن فربه وازنفی مضاعف احتراز کنند از مانند جنان وکمام زیرا که ست عنن ودر عنان وعفنف عفاض چنانکه

وقوس وسیف ودار وناب الی آخره ثم قال وشذ فی رمضان انتهی فیعلم منه ان الافعل فی الاجوف قلیل لاشاذ ودفی رمضان شاذ فافهم ومطرد نیست این جمع در موضعی که بروزن فعل بالتحریک بود چون قدم ونار وساق مگر نزد یونس وفراء ومخصین در موضعی که بروزن قدر بالکسر وعُجُول بالضم وعَجُز بفتح العین وضم الجیم وقنب بکسر قاف وفتح نون وعنق بضمتین ست مگر نزد فراء کذا فی الاصول وافعال بفتح همزه علی سبیل الاطراد جمع لفظ یکون علی وزن فعل بالفتح اجوف سواء کان اسما نحو ثوب واثواب وبیت وابیات او صفة نحو عوان واعوان وضیف واضیاف وجمع لفظ یکون علی وزن فعل بالضم اسما نحو قرء بمعنی حیض وصفة نحو حُرّ بمعنی آزاد ولفظ علی فعل بالکسر اسما نحو حمل بمعنی بار پشت او صفة نحو بکر بمعنی دوشیزه ولفظ علی فعل بالتحریک اسما نحو حمل بمعنی شتر او صفة نحو بطیء بمعنی دیر ولفظ علی فعل بفتح الفاء وکسر العین اسما نحو فخذ بمعنی ران او صفة نحو نکد بمعنی تنگ عیش ولفظ علی فعل بفتح الفاء وضم العین اسما نحو حجر بمعنی سرین او صفة نحو یقظ بمعنی بیدار ولفظ علی فعل بضمتین اسما نحو عنق بمعنی گردن او صفة نحو کعو بمعنی همتا ولفظ علی فعول بالفتح ناقص واوی اسما نحو فلو بمعنی بچه اسب وخر او صفة نحو عدو بمعنی دشمن وجمع لفظ علی فعل بکسر الفاء وفتح العین نحو عنب بمعنی انگور ولفظ علی فعل بکسر تین نحو ابل بمعنی شتر حال کونها اسما وجمع فعیل بمعنی فاعل نحو شریف ولفظ علی فعیل بکسر العین نحو میت حال کونها صفة وقیل لایطرد فی فعیل وفعیل ودر لفظیکه بروزن فعل بالفتح وصحیح العین ست نحو فرد بمعنی یک یک بسیار آمد بسبب سماع لکن نزد فراء در فعل بالفتح صحیح العین که فارش همزه باواو بود نیز مطرد ست چون الف والاف ووهم واوهام ودر لفظیکه بروزن فعل همچو صرد ست نحو رطب بمعنی خرمای تر ویا فاعل نحو جابل بمعنی تاوان وفعال بالفتح نحو جبان بمعنی بد دل ودر جزء آن با نیز آید بسبب سماع نحو فعیل چون یمین وفعیلة چون ظعینة وفعلة بالفتح چون مدینة وفعلة بالکسر چون قلنسوة وفعلة بالضم چون خرنیة وفعلة بالتحریک چون حدقة وفعلة بفتح فاو کسر عین چون ثمرة وفاعلة چون کاذبة وفعال بالکسر چون ادام وفعال بالضم چون غشار وفعیلة چون جیدة وافعل چون انزل وفاعول نحو طاوس وفواعل بحذف الف واو دوم که زائد ست وفعول بالضم عین مضعف چون طیوب افعلة بفتح همزه وکسرة عین بر سبیل اطراد جمع اسم چهار حرفی که مذکر ست وسومش مده چون طعام وحمار وغراب ورغیف وعمود ویمخصین جمع صفتی که مضاعف ست وبروزن فعیل مانند حبیب ونزد بعضی ورین قسم مطرد نیست وحق اول ست چون اشجعة واغرة واین مالک گفته که در فعال بالفتح یا بالکسر که ناقص یا مضاعف بود وغیر افعلة شاذ بود انتهی کذا فی الشرح وامسلة جمع سیل بروزن فعیل ست از سلخ وسمخین مثل بضمتین ومسلان بالضم ودر فعل بالفتح چون نجد نام مکانی وفعل بالکسر چون قن بمعنی بنده ودر جزء آن با نیز آید لکن بسبب سماع بسبب فقد شروط مذکوره نحو فعل بالضم چون قرط وفعل بالتحریک چون دار وباب وخال وفعل بکسر فاو فتح عین چون بوے بالقصر وفعل بضم فاو فتح عین چون خرز وفعلة بالفتح چون شیوة بمعنی شتاء واشیة وجمع آن وسبر گفته جمع شتاء ست واین جمع شعوة ست وفعلة بالکسر چون جمرة وفعلة بالضم حسوة وفعلة بالتحریک چون سحاة

وتا چون مهندات ومسلمات واین برای مؤنث ست غالبًا ودر بعضی لغت نون جمع مذکر مکسور آمده وجمع صحیح مذکر وخواه مؤنث
هر دو موضوع ست بر مذهب اصح مرقاة راوآن از سه تا ده است وهر دو طرف داخل ست ونزد ابن حروف مشترک ست
در قلة وکثرة در رضی گفته که موضوع برای مطلق جمع ست بی لحاظ قلة وکثرة وقول حسان رضی الله عنه در جواب نابغه
وبانی که عرب استعمال میکنند جمیعکه موضوع برای قلیل ست در موضع کثیر در تنزیل ست ان المسلمین والمسلمات و
مانند آن ومراد ازان ده وکمتر ازان نیست مؤید مذهب اوّلست ولهذا گفته اند اطلاق هریک در مقام دیگری
جائزست با وجود بودن آن مستعمل واز نجاست که در قرآن شریف ثلثة قروء با وجود اقراء واقع شده ودوم جمع مکسر
که تا ده واحد دران سلامت نمانده وآن دو قسم ست یکی قلیل که دلالة کند بر سه فرد تا ده وورنش چهارست افعل
وافعال وافعلة وفعلة رضی گفته چون اسمی راجع قلة بود فقط نحو رجل وارجل یا جمع کثرة فقط نحو رجل ورجال آن جمع
مشترک بود در قلة وکثرة وهمچنین جمع تکسیر رباعی وجمع اسمیکه جمعش خبر جمع مکسر نیاید چون احاول ومضاقع ودر کافی
ست که فرق در قلیل وکثیر در ثلاثی ست وبس بجهة خفة وکثرة آن اما در رباعی وخماسی پس برای قلة وکثرة یکی ست
وآن فعالل ست نحو براثن وسفارج کذا فی الشرح باید دانست که جمع تکسیر اگرچه سماعی ست لکن اکثر ازان در اکثر
صیغها غالب ومطرد ست لهذا اسم هر جاکه بعد جمع لفظ فلان اسم گفته مراد اطراد داشته وجائیکه لفظ در آورده اشاره
بسمع وعدم اطراد کرده وهر جاکه تقیید باسم ویا صفة نکرده مراد مطلق داشته چنانچه در اثنای بحث خواهی دانست انشاء الله
تعالے پس افعل بفتح همزه وضم عین کتب جمع فعل بالفتح که اسم بود نه صفة وصحیح العین بود نه اجوف یعنی افعل جمع لفظی
ست بر سبیل اطراد که بروزن فعل بالفتح بود وصحیح العین واسم باشد نه صفت واجوف نحو فلس وافلس وضرب واضرب
واوسق واوساق واوطب واوطاب ودر اسم چهار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تا یعنی مؤنث سماعی وسیومش مده نیز مطرد ست چون
اعنق واذرع واعقب واعمن واعمد در عناق وذراع وعقاب وعمود وبناء مبالغی که گفتم لفظ در اینجا از قلم
ناسخ ست ودر لفظیکه بروزن فعل بالکسر ست نحو رجل معنی پای وقدح معنی تبر تمام ناتراشیده وبیکان ناانداده
وجبر بمعنی کوتاه ویا فعل بالتحریک چون زمن بمعنی مریضیکه از جا نجنبد از جهة عذر پا وعصا ویا فعل همچو عضد نحو ضبع
بضاد معجمه وباء موحده وعین مهمله بمعنی گفتار ویا فعل همچو عنق نحو فرط بمعنی کاریکه در وی از حد گذرانیده باشند و
کار گذاشته ومانده گفت سبحانه تعالی کان امره فرطا ونحو حقب بمعنی هشتاد سال ویا فعل همچو عنب نحو ضلع بمعنی
استخوان پهلو ویا فعل بالضم نحو ضمع ویا فعلة بالکسر نحو نعمة بمعنی مال ونیکی وفعلة بالتحریک نحو اکمة بمعنی پشته و
در جزء آنها نیز بسبب سماع آید چنانکه در مانند تمر بکسر میم وفتح نون وظبیة بالضم که در اصل طبوة بود ودر دار ونهار وعراب
وظلال ورغیف ورسول وراکب مانند اینها واز افعل فی الفعل الاجوف نحو اقوس فی قوس واعین وانیب فی عین
وناب شاذ لاستثقال الضم علی حرف العلة کذا فی الشافیه وشرحها وقال المعرب وجاء فی ذئب وقفل وحمل وکذا وکذا

نحویین ست بخلاف نحو سیبویه خمسة عشر که تثنیه و جمع آن نزد مبرد بالحاق علامت جائز بود و اگر علم مرکب در اصل مضاف بود کنیت بنود چون عبد مناف جزء اولش را تثنیه و جمع کنند گویند عبدا مناف و عبد و مناف و اگر کنیة بود هر دو جزو را تثنیه و جمع کنند یا جزء اول را فقط چون ابوازید ین و آبازید ین و ابوازید و آبازید در تثنیه و جمع ابوزید و در مرکب اضافی که مضاف شش لفظ ابن و اب یا ذو و اخ بود علم باشد یا غیر علم و قتیکه مراد ازان مذکر عاقل باشد جائز ست که مضافش را جمع بواو و نون کنند و گویند بنو زید و ابو زید و اخو زید ذو و زید و یا جمع مکسر گویند و انبا زید و آباء زید و اخوة زید و ذوا زید بشرطیکه مضافش را هر دو جمع آید و اگر مذکر غیر عاقل مراد باشد مضافش را جمع بالف و تا کنند برابر ست که در مؤنث وی مانند نبت و یا ذات مستعمل شود یا نشود اول چون ابن لبون و ذو عشون که مؤنث آن نبت لبون و ذات عشون آید و ثانی نحو ابن عرس و ذو الحجه که در مؤنث اینها نبت عرس و ذات الحجه نیاید گوئی در جمع اینها بنات لبون و بنات عرس و ذوات عشرون و ذوات الحجه اخفش در ابن عرس و ابن نعش بنو عرس و بنو نعش روایت کرده از انکه لفظ ابن برای مذکر عاقل ست و جمعش کواو و نون آید اگرچه اینجا مراد ازین غیر عاقل ست و از جمله تصرفات بحث جمع ست و آن در اصطلاح کلمه ایست که در مفردش تغیری شده باشد لفظاً یا تقدیراً بزیادت حرفی یا به حذف آن یا بقلب آن یا بزیادة حرکتی یا به حذف آن یا بقلب آن تا دلالت کند این متغیر بصیغه بر افرادی که زیاده بر دو بود از یک معنی مفرد خود چون رجال و کتب و اسد و سقف و موازین و مسلمون و مسلمات از قبیل تقدیراً مانند فلک و هجان در حد جمع داخل ماند از انکه حرکات و سکنات اینها در وقت افراد هیچو حرکات و سکنات کتاب قفل اعتبار کنند و در وقت جمع هیچو حرکات و سکنات رجال و اسد و آز اعتبار حصول تغیر مانند ابل و غنم و از اسماء اجناس خارج شد بجهت عدم تغیر در مفردش که بعیر و شاة ست و از اعتبار دلالت بصیغه مانند رکب و خدم و تمر و روم از اسماء جموع و اجناس خارج شد از انکه دلالت اینها بر افراد بجواهرها و صورهاست نه بصیغتها بسبب بودن صیغه اینها صیغه مفرد و لهذا راجع بسوی اینها ضمیر مفرد بود و در وقت تصغیر اینها را و بسوی واحد اینها نکنند و صفة مذکر واقع شوند نه صفة مؤنث گوئی هذا الرکب و نه گوئی هذه الرکب و تصرفات در جمع جز زیادة و حذف و ردّ و ابدال و تحریک و اسکان نبود بدانکه مراد از جمع مجموع ست و از قبیل مسامحات مشهور ست چنانکه از تثنیه و تصغیر و نسبت شنی و مصغر و منسوب قصد کنند لکن مصنف در اینجا هیچ جا مسامحه نکرده که در تثنیه گفت تثنیه یعنی الحاق الف و نون یا یا و نون الی آخره و در تصغیر گفت تغیر لفظ الخ و علی هذا القیاس پس جمع دو نوع ست یکی جمع صحیح که آنرا سالم نیز گویند بجهة صحت و سلامت بناء مفرد دران و حصول آن بزیادت واو و نون مفتوح ست چون مسلمون و مصطفون یا یا و نون که ماقبلش مکسور ست و نون مفتوح چون مسلمین و مصطفین و این جمع صحیح برای مذکر عاقل بود غالباً یا با زیادة الف

مفتوح العین میبود جمع آن برین وزن نمی آید و تثنیه آن رمان ست فقط و در موان و در میان تثنیه دمی ست که
چون عصا و رحی ست و آن لغت ست در دم و مبرد گفته که در اصل بفتح عین ست و لام آن یاست و در موان شاذ ست و
اگر ساکن العین میبود تثنیه آن و میان نمی آمد بلکه رمان چون بید و بیدان و نیز و سیبویه و جوهری لام آن واو ست بجهة
بودن ذوات الواو اکثر از ذوات الیاء و در میان نزد ایشان شاذ ست و باز آرند لام کلمه لفظ ذات را که مؤنث ذو لا
و اصلش نزد سیبویه ذوی ته بالتحریک ست و ذو ده نزد خلیل لام را حذف کرده اند و عین را بالف بدل نموده اند
بر خلاف قیاس و در ذو باز نیارند بجهة فرق میان مذکر و مؤنث گوئی ذو امال و ذا تا مال در ذو و اتا نی ز و قلیل ست اگر
در مذکر ر میکرده اند ذو یای شدی تعلیل بجهة بودن یا قبل الف تثنیه و اگر تعلیل میشد ذوا میشد و اینوقت هیچ فائده
رو نمینمود بخلاف ذوا تا مال بر و لام و قلب ان بالف که فرق دران ظاهر ست و باز مفرد و تا و آن در تثنیه ثابت
ماند برابر ست یا در مفرد مقدر بود یا ملفوظ چون قاضیان و القاضیان و خصیتان و الخصیتان اما خصیان و الیان
تثنیه خصی و الی ست که هر دو لغت اند در خصیة و البیة لکن استعمال آنها قلیل ست و ابو عمرو گفته که خصیتان بهشتین را
گویند و خصیان بدون تا بوستی که دران بهشتین باشند و همچنین الیان و الیتان و تثنیه مائة و الف بالاتفاق ست
و تثنیه غیر اینها نزد ابی الحسن ست فقط و اسم جمع چون رکب و جامل و جمع مکسر غیر اقصی را نیز تثنیه سازند باراده فرقه یا جماعه
و مانند آن نحو ابلان و جمالان یعنی جماعتان من الابل و الجمل و جمع صحیح چون مسلمات و مسلمین و جمع اقصی چون مساجد را
تثنیه نسازند بخلاف اسم جنس مصدر باشد یا غیر مصدر که تثنیه آن باراده فرد یا نوع جائز بود گوئی ضربان و ضربان
ای فردان و نوعان از من تمر و ضرب و رضی گفته که وصفی که در اصل مصدر ست چون صوم و غور و عدل جائز ست
که آخرا تثنیه و جمع و مؤنث نکنند بلحاظ اصل و جائز ست که تثنیه و جمع آن کنند بلحاظ حال لکن مؤنث نکنند و جائز
ست تثنیه و جمع علمیکه مرکب ست جزو اولش فقط مبنی ست نحو بعلبکان و بعلبکیون بلحاظ بودن جزو اول نیز که وسط
کلمه بودن جزو دوم معرب همچو دیگر معربات و اگر هر دو جزو آن مبنی ست چون سیبویه و خمسة عشر لفظش را تثنیه
و جمع نکنند بلکه در اول آن لفظ دو ذوات و ذو او ذوا تا و ذوو ذوات در آرند بر حسب احتیاج و تذکیر و تانیث
باعتبار مضاف الیه اینها مثلاً اگر مراد از خمسة عشر مونث باشد و در تثنیه و جمع گویند جاءنی ذوا تا خمسة عشر و ذوات
خمسة عشر ای آمدند صاحبان این اسم و ذوا سیبویه و ذو و سیبویه ای صاحبان این اسم و همچنین ست حال
جمله که علم شخصی شده باشد یا شبهی و مجموع که علم گردیده بود و نون آنها محل اعراب بحرکة نگشته تا جمله بحال خود مانند
و تغیر بالحاق علامة تثنیه و جمع نشود و در تثنیه و جمع اجتماع دو اعراب بالحرف نشود گوئی ذوا نابت شرا
و ذو تابت شرا و ذوا مسلمین و ذو مسلمین در مذکر و ذوا نابت شرا و ذوات تابت شرا و ذوا تا مسلمین و ذوات
مسلمین و مؤنث و همچنین مسلمون جمع مذکر عدم الحاق علامت تثنیه و جمع در جمله و مثنی و مجموع مذکور باتفاق

که آخر آن حرف علة بود و ما قبل آخر نظیر صحیح آن الف ست ممدود قیاسی ست چون اقتداء و اقتدار و ممداء و ممدار
و همچنین فعلاء و مؤنث افعل صفت چون حمراء احمر و فعلاء جمع نحو علماء و جمع عالم و اسماء اصوات نحو عواء و ثغاء و اما نحو عصاء و رحی
و فضاء و اباء مقصور و ممدود سماعیست بجهة عدم نظیر صحیح و هریک از ممدود و مقصور ممنون بود و غیر ممنون مقصور غیر ممنون نحو
علقی و شعری و قصری و بردی و خیمی و ارنبی و اجفلی و ایجلی و سهی و کوکبی و بلتعی و جلندی و جلندی و صیغتی و قعولی و سمورے
و سیولی و کثیری و جمادی و لغیزی و عریضی و هبرنوی و مرعزی جهار نغمه و کفرتے همچنین و هبیری و ثیتا بعے و باذولی و یاذولی
و باقلی و باقلی قاقلی و قوصیری و سیجی و شفاری و حولایا و برحایا و برویا فیصوصی و فیضفے و حدیدبے و ارباعی
و سرندی و قرطی و لحفی و سطیری و حبوکری و حجاولی و کمثری و شفصلے و برد رایا و هندفوق چهار نغمه و خندقوق و خیزران
رعشی گفته که تمیز در الف تانیث و الف الحاق آنست که مقصور را وزن کنند و مقابله الفش لام سازند پس اگر بران
وزن اسمی بنیامده باشد دانند که الفش برای تانیث ست و از ممدود غیر ممنون حرباء و حرباء و فیراء و حنفاء و طیراء
و خیماء و برحاء و ارباء و ترکصاء و مرغزاء و عنصلاء و فاصعاء و حوصلاء و دیک اوسمهاء و جلنداء و برساء و برنساء و برانساء
و قصاصاء و کثیراء و قنطراء و عشوراء و عاشوراء و زرقاء و رعدواء و تیهاء و حربیاء و لوبیاء و زماراء و مسیوخاء و نیاباء و قنطراء
و قاقلاء و فرتقناء و حبلاء و قنصوصاء و فیصفاء و ارباباز او و ازرباعی نحو عقرباء و جلبطاء و رهیداء و شلحفاء و علبقاء و حجاولاء
و برنیطاء و بیشتری از مقصور و ممدود غیر ممنون در بحث مصدر وصفه گذشت چون این کتاب از بحث ممدود و مقصور
خالی نبود لقریباً این بحث را در شرح داخل کردم تا طالب را در ما یحتاج الیه احتیاج بکتاب دیگر نبود و لهذا در هر فصل
که در متن چیزی از مسائل متروک شده بود در شرح استیفاء آن کردم بحسب الامکان پس تر بدانکه گاهی در تثنیه
همزه تانیث را با الف حذف کنند و قتیکه کلمه زیاده بر چهار حرف بود چون فاصعان و حنفان در تثنیه فاصعاء
و حنفاء لکن این حذف نزد بصریین قیاسی نیست و نزد کوفیین قیاسی ست و هر اسمی که آخر آن محذوف منقیا
بود و اعراب بر ما قبل آن جاری شده اگر آخر آن را در وقت اضافه باز آرند در وقت تثنیه نیز باز آرند چون الوان
و اخوان و حموان و هنوان از انکه رو ما دو حرف تثنیه اولی بود از رو با کلمه مستقل که مضاف الیه است و عدم رو با یا
متکلم بجهة حصول ثقل ست بسبب ادغام و اگر آخر آنرا در وقت اضافت رو نکنند در تثنیه هم نکنند چون نمان لکن
ایان و اخان قلیل ست چنانچه در جمعها و هنه در اضافت و نمو ان شاذست بجهة جمع و عوض و معوض عنه یا بسبب
رو محذوف زیرا که احتمال دارد کلمه فم و او ما بود همچو سنه که در اصل سنوة و سنهة است و نمیان اسدست بجهة قلب
و او بیا یا شده و ذکر و بر قیاس مذکور تثنیه بد دوم بدان و دمان ابدی رو محذوف بجهة عدم رو آن در اضافه
و بدیان تثنیه بدی ست که چون رحی ست و آن نعت ست در بدنه تثنیه بدست بر و محذوف واو ه است و میان
دو موان تثنیه دم سیبویه گفته دم در اصل ساکن العین ست بدلیل دماء و دمی همچو ظباء و ظبی و دلاء و دلی و اگر

چون ضحی و ربود اجنست قلب الف وی بیا تا ثقل کلمه بجهت واو بجر و همزه صدر و باکره ان حاصل نشود تقیید الی باسما از جهة آنست که الی و علی واذا و مانند آن وقتیکه حرف باشند تثنیه و جمع آن نیاید بجهة عدم تصرف در انها و اگر الف مفرد چنین نبود بلکه ثانی بود چون یا وقتیکه علم شخص بود با ثالث بدل از یا چون حبی یا مجهول الاصل و ممال چون بلی و متی وقتیکه علم باشد یا رابع نحو حبلی و ارطی و یا زیاده از رابع چون مصطفی و مجتبی و مکتری اگرچه درینها بدل از واو بود به یا بدل گردد گوئی بیان در حیان و بلیان و علیان و مصطفیان بجهة طول بنا و فتحه یا و یا بودن با اصل الف حقیقة یا حکما و گاهی الف که زیاده از رابع است در تثنیه و جمع بالف و تا محذوف شود چون زعفران و قبعثران در تثنیه زعبری و قبعثری بجهة تخفیف در طویل النبا و لکن این حذف سماعی ست نه قیاسی مگر نزد کوفیین و همزه ممدود و مفرد اگر اصلیست در وقف تثنیه ثابت ماند در استعمال اشهر بجهة اصالة آن نحو قراء ان در تثنیه قرا یعنی متعبد و ابو علی تغلب آن بوا و نیز حکایت کرده نحو قراوان و اگر همزه ممدود اصلی نباشد او شذوذ و جوبا در استعمال اظهر اگر الف تانیث ست نحو حمراوان در حمراء بجهة فرق همزه اصلی و همزه تانیث که بدل ست از الف مقصوره نزد بعضے یا زائد ست و اصح ست تغییر مهموز و تقدیر و قلب بوا و نه یا برای مطابقت جمع ست و تقارب واو و همزه در ثقل و گاهی آنرا ثابت دارند گویند حمراوان و مبرد از مازنی حکایت کرده اثبات همزه تانیث و قلب آن بیا نحو حمرایان و سیرافی گفته که قول عرب لا آن و عشوا ان در تثنیه لا واو عشوا بجهة کراهیة اجتماع واوین ست با وجود طول بنا و بودن الف حرف خفی و عدم اعتبار فصل لن و الا یعنی اگر الف ممدود نه اصلی ست و نه همزه تانیث بلکه بدل از اصلی ست نحو کساء و رداء یا زائد برای الحاق نحو علباء ملحق بقرطاس بوا و جوبا شود نزد اکثرین جواز آن بجهة تشابه بهمزه حمراء در عدم اصالة و اثبات آن نیز جائز ست بجهة مشابهة همزه اصلی بسبب بودن آن بدل از حروف اصلی یا واقع مقابل حرف اصلی لکن ابدال همزه الحاق اولی ست از اثبات بجهة عدم اصالة و نبودن آن عوض از اصلی بلکه زائد بنفسه برای الحاق یا بدل از واو و یا که زائد برای الحاق اند نزد بعضی پس میدانید آن همچو اصلی بعید بود بخلاف همزه که بدل از اصلی ست که القدار آن اولی بود گوای کساوان و کساوان و رداوان و رداوان و عاباوان و علباوان و همزه که بدل از حرف اصلی ست قلب آن بیا نیز جائز ست نحو کسایان و رداییان لکن قیاس نیست مگر نزد کسائی و متابعت کرد آنرا شارح رضی و مولوی جامی و در شرح کافیه گفته که مشهور در همزه که بدل از یاست چون رداء و ردایان ست بیا بدانکه اسم مقصور آنست که در آخر آن الف بود و ممدود آنست که در آخر آن همزه بود بعد الف زائده لکن هر اسمی که آخر آن حرف علة بود و ماقبل آخر صحیح و مفتوح بود آنرا مقصور قیاسی گویند چون سعی و مکرم و هوی و فرح و فعلی افعل نحو فضلی افضل و فعلی فعلان نحو سکری سکران و همچنین فعلی جمع نحو جرحی و افعل فعلاء چون احمی حمراء و مرحی مقتل و جمع که بر وزن فعل بالضم یا بالکسر بود چون عری بالضم و جزی بالکسر چون قرب و قرب و مانند آن از مفاعیل غیر تانی مجرد و اسماء زمان و مکان و مصدر و اسم تفضیل و جمع که متصل لام باشند و هر اسمی که

تثنیه کنند و از ان اسم معنی اسم شخص دیگر نیز مراد آرند باعتبار فرض صدق آن بر معنی اسم دیگر بجهة مناسبت مذکور
و این اسم باعتبار همین مناسبت گویا اسم شخص دیگر هست و این را تغلیب گویند چون قمرین و عمرین و حسنین که قمر و
شمس اگرچه باعتبار اسم مختلف اند چنانکه باعتبار ذات لکن چون میان اینها مناسبت قویست و آن شرکة در کوکبیة
و اضاءة عالم بطلوع هست خواستند که تثنیه کنند شمس را نیز قمر اعتبار کردند باعتبار صدق معنی بجای قمر که کوکب مضی
عالم هست و این اسم را اسم شمس نیز اعتبار کردند باعتبار غلبه صدق آن بروی و همچنین عمرین و حسنین و اصل در تغلیب آنست
که ایچه اخف هست باعتبار لفظ آنرا غالب اعتبار کنند تا غرض از تغلیب که تخفیف و اختصارست فوت نشود و آن از
حسنین و عمرین ظاهرست و اگر لفظ یکی مؤنث باشد نظر بر لفظ آن نکنند و مذکر را غالب اعتبار کنند چنانکه در قمرین و
گفته اند جماعتی از نحویین مثل جزولی و اندلسی و ابن مالک و جز ایشان که معتبر در صحة تثنیه و جمع شرکة در لفظ هست
فقط نه در معنی پس برین تقدیر عینان بمعنی شمس و میزان صحیح باشد بی تاویل بانیکه مراد از عین همین باشد که آن معنی
مجازی هست و همچنین عیون بمعنی شمس و ذهب و میزان نیز صحیح باشد بی تاویل و در اراده دو فرد از دو معنی در تثنیه و
اراده افراد از معانی در جمع دو وجه است یکی آنکه از مفرد دو معنی یا زیاده قصد کنند بعده تثنیه یا جمع کنند دیگر آنکه لفظ
مفرد را تثنیه کنند و از بنی دو فرد از دو معنی آن قصد کنند یا لفظ مفرد را جمع نمایند و از جمع افراد معانی آن خواهند و
برین تقدیر لازم آید اراده دو معنی یا زیاده نیز لکن بسبب تثنیه و جمع نه بمفرد کذا فی الشرح و فتح نون تثنیه لغت هست
شاعری گفته ع احب منک الاذن والعینا و یا بنی اتباع فتحه نون و نیز شاعری گوید ع یارب خال لک من عرینة
لا یقفنی قسوة شهر بنیة و بالحاق ها و سکته و مراد از شهرین شهر ربیع الاول و ربیع الآخرست و گاهی در نون تثنیه
ضمه نیز آید و آمده هست در قرائت شاذه انعد مبنی بفتح نون اعرابی که مثل نون تثنیه است در صورة و تثنیه فانه بضم نون
اعرابی و بجهة آمدن فتحه و ضمه در نون تثنیه در تعریف تثنیه نون را مکسور مقید نکرد و انیده و در بعض قبایل عرب مثل بنو حارث
و بنو العنبر و زبید و خثعم و همدان و کنانة الف در تثنیه لازم باشد در هر سه حال چون جاءنی الرجلان و رایت الرجلان و
مررت بالرجلان و این قسم ست ما حب که بمتاع و احب منک الاذن والعینا کذا فی الشرح و چون تعریف تثنی و
ما یتعلق به دانستی پس بدانکه تثنیه مشتمل ست بر زیادة در دو ابدال و حذف چنانکه در اثنای بحث خواهی دانست
پس الف مقصوره در مفرد اگر در مرتبه ثالث و بدل از واو بود نحو عصا بواو بدل شود نحو عصوان و عصوین کتالیث
اصلی بخیر مبدلة من شی او ثالث مجهول الاصل لم یمل کلوا حد منهما نحو انی اسما و دوا فیقال فی تثنیتهما الوان و دوان
و هر سه الف را در تثنیه بواو بدل کردند از انکه ثلاثی خفیف ست و ابنیه واو بسیار و نیز در قسم اول واو اصل الف ست و الف
مقصور را در حین وقت از جهة اجتماع ساکنین حذف نمودند از انکه تثنیه در وقت اضافه و حذف نون مفرد بمنزلت مشدد و نزد
بعضی در دو قسم اخیر قلب بیا اولی ست از جهة خفت آن بر نسبت واو و کسائی گفته که قسم اول و قتیکه مضموم الفا یا مکسور الفا بود

اسیر دانی ای من این در جواب اعطیته مائیه و نیار مثلا و در شرح هادی ست که سیبویه حکایت کرده امالهٔ ذا بجهت مشابهت
اسم متمکن در وصف و تثنیه و جمع و تصغیر و بجهت بودن الف آن بدل از یا و اصل آن ذی بود تشدید یا یا ثانی را بجهت
تخفیف حذف نمودند و اول را بالف بدل نمودند بجهت فتحهٔ ما قبل اگرچه یا ساکن ست بجهت طلب خفه بعد ازان شارح
مذکور گفته که امالهٔ ذا لحن ست و صاحب کشاف گفته که در آیهٔ انا صببنا الماء صبا حسین ابن علی صلوات الله علیه انا صببنا
الماء بالالهٔ انی یعنی کیف خوانده کذا فی الجار بردی و آمده است امالهٔ در عسی بجهت بودن آن از ذوات الیاء اگرچه
غیر منصرفست و در شرح از کافی نقل کرده که بعض اهل عراق امالهٔ میکنند در علی و عجم در لیکن و اذا و انهمه لحن ست
و از کشاف آورده که محکی ست امالهٔ حتی از بعض اهل بحار از اکثر اهل یمن و هذیل و کسائی هر دو امالهٔ لطیفه دران کرده اند
و سیبویه و ابن الانباری منع میکنند و امالهٔ کرده است فراء در لکن برای تشبیه بالف فاعل و جائزست در تا و ها ضمیر
متصل بجهت اعطای حکم ملحق به از فعل و اسم غیر متمکن بدانکه جائزست امالهٔ ضمه غیر یاکه قبل راء مکسور بود بوصل یا فصل
حرف ساکن یا مکسور بسوی کسره پس واو را بسوی یا نحو من المنفرد فی السر و هذا خبط ریح و بالعمر یالزید و هذا الخبط
بریح سیبویه گفته تمثیل النغمة و تشهاشیئاً من الکسرة فیصیر الواو مشمة شیئاً من الیاء فتتبع الواو حرکة ما قبلها فی الاشمام
کما تبعت الالف ما قبلها فی الامالة فان هذا الاشمام هو الامالة و قال الاخفش لا بد للالف ان تتبع ما قبلها و لا تکون
الواو فان ما قبلها قد لا یکون مضموماً و حروف مستعلی که بعد راء مکسور بود مانع امالهٔ فتحه و ضمه است بجهت عسر صعود از اسفل
بسوی اعلی بخواشرق و الضرط و من ضرر قاعد و بعمر خالد کذا فی الشرح و از جمله تصریفات تثنیه است و آن در لغت دو کردن
و بدو نسبت کردن و دوم گردانیدن ست و در اصطلاح آنچه مصنف بیان کرد یعنی الحاق الف و نون مکسور یا یا و نون
مکسور بر لغة مشهور بعد فتحه بکلمه تا دلالة کند بر دو شئی از یک معنی حقیقی یا مجازی پس مثنی لفظی باشد که از زیادهٔ الف
و نون یا یا و نون در آخر مفرد وش برای دلالة بر دو شئی از یک معنی حاصل شده باشد نحو جبل و جلان و عین و عینان و جلیس
و جلیسین و مثنی را باین طور ساختند مگر برای مطابقه لفظی که موضوع برای دو ست یعنی اثنان و بجهت امتیاز از
جمع و اختصاص تثنیه بالف در حالة رفع و جمع بواو بجهت خفة عدد تثنیه و ثقل عدد جمع و کثرة تثنیه و قلت جمع ست
و تخصیص نون مکسور به تثنیه و مفتوح بجمع بجهت تعادل ست و در حالة نصب و جر چون جر حرف بجهت علامت یا نهاده
یا را مشترک ساختند لکن بجهت فرق در تثنیه و جمع قبلش در تثنیه مفتوح ساختند و در جمع مکسور و سبب اختصاص
دانستی و نگفتیم حقیقی یا مجازی مکرتا مانند زیدین و قمرین و عمرین و حسنین داخل ماند ازانکه تثنیه زید مثلاً بلحاظ
معنی علمی آن محال ست بجهت بودن اشخص معین نه دو شخص و چون زید علم شخص دیگر نیز بود و تثنیه آن قصد کنند
مراد ازان مسمی بزید بود و این مفهوم کلی معنی مجازی ویست که بر هر دو زید صادق می آید و همچنین دو شئی که میان آنها
مناسبت قویست از مصاحبت و مشارکة در صفة و اسم هر یک علیحده است و تثنیه آنها قصد کنند اسم یکی را ازان هر دو

امالہ نکنند در وقت غیر علت بجہت عدم تصرف در انہا از وجود دیگر و امالہ از جملہ تصرفات ست و نیز الف آنہا اصلی اند نہ منقلب
از واو و یکسور و نہ از یا و نہ یا و مفتوح شونده مگر وقتیکہ علم شوند کہ آنوقت ہمچو اسم متمکن بگردید پس اگر در حوقت موجب
امالہ یابند روا دارند چون لالا و اما از انکہ الف رابع را در اسم از یا دا اعتبار کنند و نیز در تثنیہ و جمع یا مفتوح گردد گوئی
الیان و امیان الیات و امیات را اگر موجب امالہ یابند بکنند چون مارلا و علی و لدی از انکہ الف ثالث در وقت تسمیہ از واو اعتبار
کردہ میشود بجہت بودن آن اکثر از واو لہذا در تثنیہ و جمع علی علوان و علوات گویند و اسماء حروف ہجا خواہ از اسماء
مبنیہ متعدد شوند یا از غیر مبنیہ اکثر استعمال آنہا بطریق وقف و عداست و چون مقصور باشند نحو یا یا تا امالہ کنند برای بیان
الف کہ در وقف اخفی گردد و لہذا با وجود موانع امالہ در انہا جائز بود نحو طا و طا و عملی حکم وقف ست و اگر ممدود باشند
نحو با بتا و امالہ نکنند بجہت بودن وقف بر ہمزہ نہ بر الف و در اسم مبنی خبر متی اسم زمان و انی اسم مبنی بمعنی کیف و
ذا اسم اشارہ و ہا و ہا ضمیر متکلم غائب و در حروف جر و حرف ایجاب و یا حرف ندا و لا حرف نفی کہ در قول امالہ واقعست
امالہ روا نبود و کلمہ بلی کہ برای ایجاب نفی ست نزد جمہور اگر چہ حرف ست و در حرف امالہ نبود لکن چون در جواب مستقل
بود و بی نیاز از ذکر جملہ چنانکہ در آیہ الست بربکم قالوا بلی ای بلی انت ربنا ظاہرست بمنزلہ فعل یا فاعل اعتبار کردند
در استقلال و ہمچو می و علی امالہ نمودند و ہمچنین یا اگر چہ از حروف ندا ست لکن چون واقع موقع فعل ست حکم فعل یافت
در امالہ و علی ہذا القیاس حرف لا در امالا واقع موقع فعلی ست گوئی کسی را امر فعل کذا و ان فعل را بجا نیاورد گوئی امالا
ای ان کنت لا تفعل فتکلم پس کان را با اسم و خبر بدون لا حذف نمودند و عوض آن کلمہ ما آوردند و نون را در میم ادغام
نمودند امالا شد و جزا را نیز حذف نمودند بجہت دلالہ شرط پس معلوم شد کہ کلمہ لا اینجا غنا و از جملہ سید ہد پس در امالہ
حکم آن جملہ یافت و معنی آن در فارسی باری بود یعنی اگر چنین نکنی باری بگو چرا نمیکنی و بعضی گویند اصل محاورہ ان افعل
ہذا امالاست ای افعل ہذا ان کنت لا تفعل غیرہ کذا فی القاموس وغیرہ و در شرح گفتہ و یمکن ان یقدر ہہنا ایضاً
ان کنت لا تفعل ہذا فتکلم انتہی گویم این معنی موقوف بر محاورہ اہل زبان ست و تقدیر بقیاس در لغت جائز نبود از انکہ
اگر در مقام آن کنت لا تفعل غیرہ استعمال کنند و افعل ہذا را قرینہ جزا محذوف نمایند چگونہ تقدیر ان کنت لا تفعل ہذا
فتکلم درست شود و نیز ذکر امالا متصل افعل ہذا بی حیلولہ فصل عدم اشتمال ما مور بقرینہ تقدیر ان کنت لا تفعل غیرہ
است چنانکہ بر متامل پوشیدہ نیست بخلاف صورت اولی کہ در ان بعد امتناع ما مور از امتثال گویند اما او آن البتہ
تقدیر ان کنت لا تفعل ہذا فتکلم ست فافہم و انیہمہ تقدیر گردد ہمزہ امالاست و بر تقدیر فتحہ ہمزہ چنانکہ بعضی گفتہ اند وصل
آن لان کنت لا تفعل کذا فتکلم ست لام جر را از ان مصدریہ حذف کردند و حذف آن اینجا قیاس ست بعد کنت را
حذف نمودند و عوض آن کلمہ ما آوردند و نون آنرا در میم ادغام نمودند و تفعل کذا و تکلم را نیز حذف نمودند امالا شد و امالہ
در متی و ذا و انی ہم بجہت استقلال ست در جواب و استفہام و استغنا و آنہا از ذکر فعل گوئی افادہ جواب من فعل و متی در جواب

غالب بر مانع بنود و نزد بعضی غالب بود و وجه اول در هر دو حرف را اکثر ست و نزد بعضی اکثر و جه ثانی ست در هر سه حرف
راء و چون مهم از امالهٔ غیر مخصصه فارغ شد شروع در امالهٔ مخصصه که امالهٔ فتحه است فقط کرد و گفت در رواست امالهٔ فتح منفرد
که بعد آن الف نیست بشرطیکه آن فتحه قبل هاء تانیث ست که بدل از تا تانیث ست در وقف یا قبل راء مکسور باشد چرا که اینها
مشابه الف ست لفظاً در خفاء و معنی در بودن آن برای تانیث بخلاف تا فعلی که آن مشابهت لفظی ندارد و هاء سکته و ضمیر
و جزآن که مشابهت معنوی ندارد و بغلب و این امالهٔ قبل هاء سکته نیز جائز داشته اند و قبیح ست امالهٔ فتحه را
از انکه فتحه آن بمنزله دو فتحه است پس امالهٔ آن عمل کثیر بود و جز بسبب قوی رجوع بوی نتوان کرد و متوسط ست در قبح
و حسن امالهٔ فتحه حرف مستعلی از انکه فتحه آن هیچ دو فتحه نیست لکن استعلاء آن منافی حسن ست و حسن بهت در غیر راء و
حرف مستعلی بجهة عدم مقتضی قبح و مانع حسن بشرطیکه قبل هاء تانیث دیار راء مکسور بود از انکه امالهٔ فتحه که بی الف و
هاء تانیث ست دشوار ست پس سبب داعی آن جز راء مکسوره نبود بجهة بودن کسره آن بمنزله دو کسره مثال
حسن نحو رحمة و مثال قبیح نحو کدرة و مثال متوسط نحو حقة و اینجا فتحه قبل هاء تانیث ست و مثال فتحه قبل راء مکسور
نحو من الکبر پس حرف مستعلی مانع ضعیف ست و راء غیر مکسور مانع قوی و راء مکسوره غالب ست برین هر دو و لهذا
در من الصفر و من البقر امالهٔ جائز بود و از اینجاست که امالهٔ فتحه بر غیر پاست و قبل راء مکسوره جائز ست علی الاطلاق
نحو من المجاور و بالصغر و بالبقر و بالغرر اگرچه در میان هر دو غیر یا ساکن یا حرف مکسور فاصل بود و یا در کلمه
بود یا وصل یا فصل حرف مکسور نحو من عمر و بالفور و حبط ریح و حیط بریح چرا که فصل بساکن غیر معتد به است و فصل
بحرف مکسور معد امالهٔ است و در نحو من المجاور الف را امالهٔ نکنند بجهة موافقت امالهٔ ذال از انکه امالهٔ حرف و حرکة
تابع امالهٔ حرکة بنود و سیبویه گفت لم یوجب امالهٔ الذال ههنا امالهٔ الالف کما لم یوجب کسر الضاد فی حاضر امالهٔ الضم
و تشبیه امالهٔ فتحه دال بکسره ضاد در عدم اعتداد بسببیه است اما ذال پس حالش دانستی اما کسره پس بجهة بودن
در حرف مستعلی که بعد الف ست و بعضی گویند که تشبیه ذال بضاد از ان ست که فتحه ذال هم چو استعلاء ضاد ست یعنی
فتحه دال مخلوط بکسره امالهٔ شده چنانکه استعلاء ضاد مخلوط بتسفل کسره شده این حروف گفته هر که در الف دوم
عماد آ امالهٔ کند در الف مجاور نیز کند و اگر میان هر دو حرف یا فاصل نبود امالهٔ نکنند چون من غیر و غیر بجهة احتراز
از توالی کسرات و لهذا فتحه یاء را نیز امالهٔ نکنند و جائز ست امالهٔ فتحه غیر یاء و غیر علامت مضارع بجهة کسره غیر را که بعد و یست
بوصل نحو و انا و فانهم یا فصل بساکن غیر یا نحو ببلده نه در نیزند و تعد دستینی و اگر کسره مقدر بود چون کتف باسکان
عین امالهٔ نکنند و بعضی کنند و نزد بعضی امالهٔ فتحه بجهة موافقت امالهٔ همزه که بعد و یست نیز جائز ست نحو رأی و تای
و ابو حیان گفته که جائز ست این امالهٔ بجهت موافقه امالهٔ جمیع حرف حلق که بعد و یست و مجال ست بسببی از اسباب نحو
رعی و اینجا هم اگر الف بالتقاء ساکنین بیفتد نحو رأی القمر بعضی امالهٔ کنند و بعضی نه و در اسم که منبی و لازم ست و حروف مطلقاً

وظوالم وغواشم وقواعد واگر مکسور ست چون خلاف وصحاب وضعاف وطلاب وضبا وعلاب وقباب یا ساکن بعد کسره نحو
اجناب ومصابح وضحاک ومطعام واظلام واغفال واقبال نیز منع کنند مگر نزد بعضی اما در صورت اول پس بجهت
بودن آن مکسور گفت سیبویه اماله کرده اند ورا ن یقلا بجهت کسره قاف ودر صورت ثانی ازانکه سیبویه گفته که
حرف مستعلی درین وقت ضعیف ست ازدو وجه یکی از جهته بعد از الف ودیگر از جهته بودن آن بعد مکسور که سبب
اماله بود انتهی وفصل حرف ایست شد ونیچ حرف واحد مخفف ست چون صباح وضحاک وطماح وظلام وغمازه قتال ونزد
بعضی فصل بد وحرف که هیچ یک مکسور نبود چون مرت بطلحات ورایت طیبات برهمین اختلاف ست کذا فی الاشمونی
وعدم منع مستعلی در غیر کلمه الف نحو رباط سالم از جار بردی با لاتفاق مفهوم میشود واز نظامی با اختلاف عبارة اجار برد
کذا وان کانت فی غیر تلک الکلمة فلا تمنع الاماله انتهی وعبارة النظامی کذا المستعلی ان کان فی کلمة اخری قیل لم یکن له
اثر انتهی وحیثما که حروف مستعلی بعد الف ماقبل الف نه در رباب خاف وضعا مانع اماله اند همچنین را مهمله غیر مکسور که متصل
الف بود خواه قبل الف خواه بعد. آن مانع اماله است چون راحم وکرام ورایت حمارک وهذا حمارک ازانکه ضمه حرف
را بمنزله دو ضمه است از یک مقام وازین جهت مقتضی تعلی بود واسفل بر سبیل قوة وهم فتحه آن
بمنزله دو فتحه بود از یک موضع واین فتحه اقوی ست از دو فتحه از دو موضع ازانکه دو فتحه چون متفرق باشند
اضعف باشند از دو فتحه مجتمع پس این فتحه مقوی الف بود ومقتضی فخامة آن نزوم اماله دو فتحه در صورت تقدم
را بر الف ودر صورت اماله بخلاف را مکسور که آن داعی اماله است ولهذا گفت را غیر مکسور وگفتیم نه در رباب خاف
وطاب وضعا مگر از جهت آنکه را غیر مکسور در الفیکه بدل از واو مکسور یا از یا بود ویا یا مفتوح شده باشد
منع نکند بجهت قوت سبب در ذات حرف ممال نحو راح که در اصل روح بود چون علم وران که در اصل وزین بود وذکری که
اصل در تثنیه وجمع یا مفتوح شود وکسیکه کسره محذوف بجهته ادغام را اعتبار کند ولهذا در هذا حاذا اماله نمایند در ما
هذا حا را اماله نکنند ازانکه را غیر مکسور له را دوم ست مانع اماله است اگرچه کسره را اول که مقدر ست مجوز اماله بود نزد
ورا مکسور در حالیکه متصل الف ست وبعد مانع که حرف مستعلی ورا غیر مکسور ست مانع بانع ست بشرطیکه بعد الف باشد
ازانکه کسره حرف را بمنزله دو کسره است وآن سبب اقتضای اماله واستیلا بر مانع ست نحو صارف وضارب
وطارد وغارم وخارج وقاری ومن فراک پس در امثال اینها اماله جایز بود اگرچه انحدار از اعلی بسوی اسفل
ست که آن سهل ست واگر قبل مانع بود چون فارق بر مانع غالب نیاید بجهته بودن آن اقوی بر منع از جهته حصول
صعود از اسفل بسوی اعلی که آن دشوار تر ست واختلاف کرده اند در را مهمله که بعید از الف ست در منع وغلبه
بر مانع پس را غیر مکسور در مانند هذا کافر نزد بعضی مانع اماله نیست بسبب بعد آن وضعف اثر آن ونزد بعضی
مانع ست بجهته قوت آن اگرچه بعید ست ورا غیر مکسور چون بعید از الف وبعد مانع باشد نحو مررت بقادر نزد بعضی

پس در الف والضحی که بدل از واو است امالہ کنند که در واللیل اذا سجی واقع ست انتہی گویم حق ہمان ست کہ از شرح نقل کردیم از آنکہ الف یحیی بدل از واو و غیر مکسور ست نہ از یا و این سبب ہفتم ست و بعضی امالہ بجہت مطابقہ جائز ندانند و در بعضے اعلام بی وجود سبب نیز امالہ کردہ اند چون ناس و عجاج بجہت کثرۃ علم و کثرۃ امالہ بی سبب را بر ذی سبب حمل نمودند و لہذا ناس و حجاج صفحہ را امالہ نکنند و شاذ ست امالہ و طابا و عشا و مکاو باب و مال سیبویہ گفتہ کہ بعضی از عرب غیر معتد بہم در ہذہ امال و باب و رایت مالا و بابا امالہ کنند با وجود یکہ الف این ہر دو بدل از واو ست و گاہی یا نشود و این شاذ ست و آنکہ امالہ نکنند بیشتر اند و امالہ اینہا در حالت جر جائز بود چنانکہ گذشت و چون مصنف از بیان اسباب امالہ کہ ہفت ست بظاہر و کسرہ و یا ست در حقیقہ فارغ شد شروع در موانع آن کرد و آن ہشت حرف ست حروف مستعلیہ کہ زبان را بحنک اعلی بردارد و آن ہفت ست و ہشتم را ہا غیر مکسور پس حرف مستعلی وقتیکہ بعد الف بود در کلمہ الف با وصل نحو ناصل و عاصم و عاصفہ و ناظم و شاغل و نافذ و عاطل یا فصل تا بدو حرف بیک حرف چون سالخ و فاحص و نابض و باسط و لاحظ و بازغ و لاحق و بدو حرف نحو منافیخ و منافض و اماحیض و اماشیط و ملاحیظ و مبالیغ و ساحیق مانع امالہ است لکن در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق ست و در صورت فصل بدو حرف نزد اکثرین و سیبویہ گفتہ کہ قومی امالہ میکنند در وقت فصل بدو حرف و این قلیل ست و وقتیکہ حرف مستعلی بعد الف بود در کلمہ دیگر متصل بود یا منفصل تا بدو حرف مانع نیست بجہت عدم اعتداد بمجاورہ عارضی و نزد بعضی مانع ست پس در رایت جبلی امالہ و کتاب و مآب و مرت بامال قاسم و ان یضربہا ملق و ہمچنین بمال ملق و بمال فریق امالہ نکنند با وجود بعد بسہ حرف و چہار حرف کذا فی الشرح و در نظامی ست و گاہی با وجود بعد شش حرف و چہار حرف امالہ کنند چنانکہ در مثال اخیر و سیبویہ گفتہ کہ بعضے از عرب مرت بحمار قاسم قاف را مفتوح خوانند چنانکہ در بمال قاسم مگر آنکہ امالہ در مانند حمار بیشتر ست باعتبار آنکہ گویا میان الف و قاف دو حرف مکسور اند و ازین جہت امالہ دران بیشتر ست از مانند مال و حرف مستعلی قبل الف در کلمہ الف با وصل نحو خالد و صاع و ضامن و طالب و ظالم و غالب و قاسم ہم مانع امالہ است و سبب منع مستعلی آنست کہ چون اینہا قبل الف باشند در امالہ کنند لازم آید انحدار از علی بسوی اسفل و اگر بعد الف باشند لازم آید از یا ئین بیا لافتن و ہر دو عسیر ست لکن ثانی اشق ست و لہذا در صورت تاخر با وجود فصل دو حرف و در کلمہ دیگر منع کنند بخلاف صورت تقدم کہ دران وقت امالہ چندان سبب عسر نمیشود پس در صورۃ اتصال الف فقط منع بالاتفاق ست و منع مستعلی در صورت تقدم کہ آن الف بدل از واو و مکسور و یا از یا و یا شونده نباشد چنانکہ در باب خاف کہ در اصل خوف ست کسرہ و از علم و طاب کہ در اصل طیب بود بفتح یا از ضرب و ضعا کہ در اصل ضعو بود چون دعا و در مجہول یا شود نحو ضعی بسبب وجود قوی سبب امالہ در ذات حرف مال و در غیر صورت اتصال الف اگر فصل بیک حرف ست و حرف مستعلی نہ ساکن بعد ست و نہ مکسور اختلاف ست نزد اکثرین امالہ ممتنع نیست و نزد بعضے ممتنع نحو خوالد و صواعد و ضوامن و طوالب

است از الف غیر موقوف علیه بجهة خفاء الف وظهور آن بسبب اماله ونیز سیبویه در کتاب گفته که اکثر از عرب واهل حجاز
الف را بجهة یا اماله نکنند واهل حجاز بجهت کثرة یا بودن الف بدل از یا ورسم باشد یا در فعل و یا بدل از واو مکسور در فعل بجهة
نقل کسره یا سبق یا قبل الف در بعض مواضع نحو خفن وآن سبب اماله است بخلاف الفیکه بدل از واو مکسور است در رسم نحو جمل
مال ای کثیر المال که در اصل مول است از انکه کسره اینجا گاهی عود نکند کذا فی النظامی واین سبب ثالث ورابع است از
اسباب اماله اول نحو سأل ماضی از سیلان وتاب رحی وعلی وعسی وثانی نحو کاد که در اصل کود بکسر واو بر مذهب صحیح وسیبویه
گفته که اماله در مانند سال وکاد لغة بعض اهل حجاز است وبیشتر نکنند ویاگشتن موقع الف یا مفتوح در وقتی اگرچه الف
بدل از واو غیر مکسور بود واین سبب خامس است یعنی در کلمه دیگر الف یا مفتوح گردد برابر است که این کلمه اصل کلمه الف بود
نحو علی جمع علیا یا فرع آن نحو ادعا واقش بدل از واو است که در اصل دعو بود ماضی معروف از دعوة وجبلی والف
آن برای تانیث است وهر دو در وقتی از اوقات یا مفتوح گردد الف دعا در ماضی مجهول که دعی است والف جبلی در تثنیه
وجمع نحو جبلیان وجبلیات بخلاف نحو حال ورجال که الف اینها اگرچه یا گردد در صیغه مجهول نحو حیل ورجیل لکن نه یا
مفتوح بلکه یا ساکن وساکن بمنزله میت است خصوصا حرف لین باجواز اشمام ضمه وبقای واو پس یا شیر در اماله
نکنند کذا فی شروح الشافیه وسیبویه گفته که مردمان بسیار در مانند جبلی ومعزی وسکاری اماله نکنند همچنین جماعة کثیر از بنی تمیم
وغیر ایشان در مانند رمی ودعا نکنند کذا فی الشرح ونزد بعضی در مانند عصا اماله نکنند از انکه الف آن یا مفتوح در کلمه
دیگر نگردد بلکه در همین کلمه در وقت تصغیر گوئی عصیة پس فرق درمیان عصا وجبلی آنست که چون یا بجای الف در کلمه
دیگر یا بشد لازم بود ولزوم سبب قوت واعتداد است ودر همان کلمه عارض غیر معتد به بود وسیبویه تصریح کرده بجواز اماله
در مانند عصا وتعلیل کرده وبانقلاب آن یا وقتیکه زیاده بر سه حرف بود وگفت که گاهی ترک میکنند در کلمه که بر سه حرف بود
از ذوات الواو نحو عصا وقفا وعضا وقنا ومانند آن واین قلیل ست یا وقوع اماله سابق اگرچه موافق وموافق له در دو
کلمه حقیقی نه حکمی بود نحو رایت عمادا پس در الف عمادا که بدل از تنوین ست اماله کنند برای موافقت اماله الف اول وانجا
هر دو اماله در یک کلمه است حقیقة وهمچنین در نصاری ونیتای جائز ست اماله الف اول بجهت موافقت اماله الف دوم
وبرین تقدیر مناسب آن بود که لفظ سابق در متن نمی بود وبجای آن لفظ دیگری بود تا فهم وامثال یک کلمه حکما وضمنا
ومغنا نسبت والف بمعنی منقلب از یاست وضمیر متصل بمنزله جزء ملحق به میباشد ودر امثله مذکوره جزء موافقت اماله دیگر
هیچ سبب یافته نمیشود واماله بموافقت اماله دیگر که سابق ست ضعیف ست چنانکه اعتماد آن جزء بعضی نکرده اند و
بجهة موافقت اماله لاحق ضعف ست در قراءات شاذه آمده است ودر لفظ نیتای ونصاری باماله الف اولی برای موافقت
ثانی که سبب آن گشتن الف یا مفتوح ست در وقت تثنیه واماله بوقوع اماله دیگر سبب ششم ست یا وقوع اماله لاحق در فواصل
ودر حکم وصل است اجماع وقوانی نحو والضحی والليل اذا سجی بجهة موافقة اماله ما قبلی که انفش بدل از یاست کذا فی الشرح در حاشیه است

والف موقوف علیه باشد امالهٔ احسن بود چون آن نیز عها و اناو منا بجهة بودن الف ظاهر در صورة وصل وخفی در صورت وقف
پس قلب الف بظاهر که یاست احسن بود تا ظاهر شود وانیهمه که مذکور شد له بر تقدیریست که الف بدل از واو غیر مکسور به بود
چون الف از واو غیر مکسور وکسره غیر را معلة اشکنند برابرست که قبل الف بود یا بعد آن از انکه را حرف مکررست وکسره
آن بمنزله دو کسره چون ربواسن الدار بخلاف من بابه ومن مالهٔ آماد رخاف کسره در واو متمکن ست وگیا بالکسر شاذ ست
چنانکه عشاد ومکاد باب وثار والحجاج والناس بسبب عدم علة وسیبویه گفته وما میلون نحو مررت ببابه واخذت من مالهٔ
وهذا ضعیف لان الکسرة لاتلزم انتهی پس ازین قول معلوم شد که امالهٔ در بنها جائزست وضعیف ست بجهة عروض کسره
نه بسبب انقلاب الف از واو وچون از باعث اول فارغ شد شروع در باعث دوم کرد وگفت یا بودن الف بعد یا نه قبل
تا و باصل میان الف و یا تا فصل و یا یک حرف نه زائد از ان باسکون یا نحو سیال بفتح سین یعنی درخت خار دار وشیبان
نام قبیله از بکر بجهة قلة حاجز ولین با ومناسبة آن باکسره ونحو رایت زیدا امالهٔ فتحه دال والف وقفی سیبویه گفته
امالهٔ کنند ورایت زیدا چنانکه امالهٔ کنند در شیبان لکن امالهٔ در رایت زیدا ضعیف ست بجهة عدم لزوم الف چنانکه
در شیبان لزوم ست وسهیل این امالهٔ بودن الف موقوف علیه است پس قصد کرد بیان الف را باین طور که
مائل جانب یا ساختند چنانکه در جبلی ودر رایت عبدا امالهٔ نشود مگر نزد بعضی بجهة تشبیه بجمجبلی کذافی الشروح وبعضی در جائیکه
فصل بدو حرف بود دوم ها بعد فتحه نیز امالهٔ جائز دارند چون بهنا ورایت بدها بخلاف جائیکه بعد ضمه بود چون یدها
مقطوعة ودلیلش گذشت وهمچنین جائیکه فصل بیک حرف بود و با متحرک نیز بعضی امالهٔ جائز دارند چنانچه حیوان ونزد بعضی
مثل این الدهان ولبعض اصحاب بصریین بودن الف قبل یا مفتوح نیز سبب امالهٔ است چون آتیه وسابع بخلاف یا مضموم
نحو تبایع واز اصول چنان مفهوم میشود که انچه این فقیر جوازرا دران از بعضی نقل کردم از قسم ما علیه الاکثرون ست واز
شروح شافیه خلاف این ظاهر میشود وگفت مصر اوبعدا لیا او وصل او فصل بحرف نحو سیال وشیبان وحیوان ورایت
زیدا او بحرفین ثانیهما ها بعد فتحه نحو بنیها ورایت بدها انتهی بدانکه وصل در اقتضاء امالهٔ کسره ویاست وغیر این هر دو همه
راجع باین هر دو ست وابن السراج گفته اقوی درین هر دو یاست بجهة بودن آن حرف قائم بنفسه بخلاف کسره که صفة
حرفست ونزد بعضی اقوی درین هر دو کسره است وهمین ظاهر از کلام سیبویه است از انکه کسره سبب ست بهر تقدیر ظاهر باشد
یا مقدر لازم باشد یا عارض قبل الف باشد یا بعد الف وتسفل لسان بکسره بیشتر ست از تسفلے که از یا میشود وبیشتر بدانکه کسره
متقدمه اقویست در سببیه بسبب تقدم از کسره متاخره وبجهة حصول تعلی از تحت بسوی فوق در صورت ترک امالهٔ وآن عسیر ست
بخلاف ترک امالهٔ بکسره متاخره که آن هین ست از جهتها نحدا از اعلی بسوی اسفل وکسره چون در غیر کلمه الف باشد
وهر دو کلمه غیر مستقل بود نحو بنا ومنا امالهٔ بسبب آن احسن بود از امالهٔ نحو لجاسوس ولنکر مها ودران احسن ست از نحو
لعبد الله ودران از نحو لزید مال سیبویه گفته که این امالهٔ اقل ست از مررت بالهٔ از انکه کسره منفصل ست در امالهٔ در الف موقوف علیه

غیر محضه واکثر اهل حجاز امالہ نکنند بلکه امالة لغت غیر اهل حجاز ست وبنی تمیم بران حرص اند وباعث بران ای بر امالہ یعنی سبب
مجوز امالہ قد مناسبتیست یکی از سه چیز ست کسر لاحق یا وبودن الف منقلب از واو ومکسور یا از یا وبودن الف یا مفتوح
در وقت فاصله وامالہ سابق نزد بعضی وما بعد را بعد تردید ما ذکر کرده چنانکه در اثنای بیان خواهی دانست وگفتیم
سبب مجوز مگر از جهة آنکه هیچ سبب موجب نیست ولهذا جائز ست تفخیم هر مما ل بسبب بودن آن اصل از آنکه الف در وقت
امالہ میان الف ویاگردد واصل در حروف آنست که آواز آن مخلوط با واز دیگر نشود وامالہ هر مفخم روا نبود وبسبب احتیاج
سبب پس باعث بر امالہ بودن الف قبل کسره لازم بلا فصلست کسره صیغی باشد یا بنائی اول نحو عالم ودنانی نحو زال
ونزد بعضی کسره منفصل هیچو متصل ست نحو غلامی بشر وظاهر آنست که این کسره اضعف ست سبب بودن
کسره غیر لازم بالف کذائی فی النظامی واگر کسره غیر لازم بر سبیل مهمله بود امالہ جائز بود نحو من واز بسبب بودن
حرف مکرر وکسره آن بمنزله دو کسره است قال سیبویه الراء اذا تکلمت بها جرت کانها مضاعفة انتهی بخلاف
مانند من کلام که امالہ آن قلیل ست وضعیف بجهة عروض کسره وکسره مقدره در وقف هیچو ملفوظ ست بجهة بودن سکون
وقف بمنزله حرکت وعود کسره در حالت وصل چون من جار بخلاف کسره مقدره برای ادغام چون ماد ومواد بجهة زوال
وعدم عود وی وقومی از عرب آنرا اعتبار کنند وامالہ نمایند بجهة اصالة چنانکه در مانند خاف با وجود مانع لکن افصح واکثر اول
ست ونزد بعضی عدم تاثیر کسره مقدره خواه بجهة ادغام بود خواه بجهة وقف اکثریست وضعف این قول ظاهر ست یا بودن
الف بعد کسره وا نیوقت وصل ممکن نبود بجهة وجوب فتحه قبل الف پس فصل نا گزیر ست لکن مجوز امالہ فصل بیک حرف مفتوح
یا دو حرف یا سکون اول بود نحو کتاب وعبدان نه زائد چون قمطران از انکه ساکن فاصل غیر حصین ست وگویا فصل
دو حرف بمنزله یک حرف ست واگر هر دو متحرک بود امالہ جائز نبود چون اکلت عنبا بالف وقفی وبعضی اینجا هم تجویز کرده اند
واین بعیدست وامالہ در جائیکه کسره قریب الف ست چون عماد اقوی از انچه کسره دران بعیدست نحو شملال وانچه
دران دو کسره بعیدست اقوی ست از انچه دران یک کسره بعیده ست چون حلیلاب واگر فصل به دو حرف متحرک بود ویا سه
حرف ویکی از جمیعها بود امالہ جائز بود چون لن ترفهانا ولنکرمهاو ترفهانا ودرهمان بجهة بودن ها کالعدم بسبب خفا لکن
درمانند درهمان ضعیف ست ودرمانند یضربنها که ها دران بعد ضمه است غیر جائز بجهة حیلولة حرکت قوی منافی امالہ
وبسبب اعتبار فصل بها تا قبل الف ضمه لازم نیاید بخلاف ضمه ها درمانند ترفهانا که آن بسبب عدم اعتداد با غیر معتد بها ست
وبعضی درمانند لن ترفهانا وترفهانا ولنکرمهاکه اول یکی از دو حرف فاصله حرف ها ست یا دوم حرف ها نیز حکم بضعف
امالہ کرده اند واگر کسره که قبل الف ست در کلمه دیگر بود وهر دو غیر مستقل یا یکی غیر مستقل امالہ آن احسن ست از نسبت
دو کلمه مستقل چون نیار ومنا وبجاسوس بخلاف زیدان اگر هر دو کلمه مستقل بود ولکن اول مضاف ست نیز جائز بود ولهذا
بعبدالله اکثر امالہ کنند بسبب شبه اتصال مضاف بمضاف الیه واگر سبب امالہ ضعیف بود مثل بودن کسره بعیدیا در کلمه دیگر

منادی ست که آخرش یا بعد کسره بود و در پنجا نزد سیبویه و یونس حذف یا دران مختار ست از انکه بذا باب تخفیف و تغییر ست
ولهذا دران ترخیم واقع میشود و در غیر بذا وقف آمده پس در وقت بذا اولی بود و خلیل اثبات را اختیار کرده از انکه سقوط یا بجهت
تنوین بود و تنوین در منادی مفرد معرفه روا نیست و نیز حذف یا در وقف سبب التباس ترخیم ست در علم بخلاف لفظ که آخرش
یا بود غیر منون و حذف یای آن موجب اجحاف کلمه بحذف عین و لام گردد و جون المری و یامری که حذف یا دران بالاتفاق
ممنوع ست تا اختلال کلمه بحذف یا بدون اعلال لازم نیاید و در حذف یا اعلال ست و هر که حذف یا و ساکنه در وصل جائز داشته
برای تخفیف چون الکبیر المتعال و یوم یدع الداع در وقف واجب داند بدانکه در لغت بکربن وائل الحاق سین مهمله بکاف خطاب
مؤنث در وقف برای محافظت کسره جائز ست تا اشتباه در کاف خطاب مذکر نشود چون اگر تشکش و این را شین کشکسه
خوانند و در لغت بنی اسد و تمیم شین معجمه لاحق کنند بجهت فرق چون اگر تشکش و این را شین کشکشه گویند و در مانند علیک و
نمک و بک برای مؤنث ست علیش و منش و بش شین معجمه گویند و گاهی وصل را حکم وقف دهند نحو یا حائش یا هند و منش
اخذت مجنون گفته ✍ و عیناش عیناها و جیدش جیده ✍ موی ان عظم الساق منش رقیق ✍ و خوانده شد در بعض قرأت در
آیه قد جعل ربک تحتک شربا بس تحتش و آمده ست سماعا و وقت و صل حذف یا در لا اوری و ماکنا نبغی یوم یاتی و گاهی وقف
بر یک حرف کنند و برای احتراز از ابتدا بساکن آن حرف را فتحه دهند و بعد آن الف افزایند تا بران وقف کنند و گاهی بعد آن
همزه آرند و بعده الف مثال اول شاعری گوید ✍ جاریة قد وعدنی ان تاتدامن و اسیی او تغلی اوتاما ✍ و در آخر مصراع اول
تا رتانی را گرفته و بران وقف کرده و در آخر مصراع دوم تا رتمسح را و مثال دوم نیز شاعری گفته ✍ بالخیر مغیرات وان شرفاء ✍
ولا ارید الشر الا ان تا ✍ در آخر مصراع اول نسراء گرفته و در تانی تا رتشاء و در مصراع اول قابی همزه و در دوم تانی همزه نیز
مرویست و گاهی در حالت وصل حکم وقف جاری کنند چون القیا فی جهنم لکن این معنی در شعر کم ست و در نظم بسیار کذا فی الاصول
و از جمله تصریفیات بحث اماله است و آن در لغت مصدر ست از املت الشی اماله اذا عدلت به الی غیر الجهة التی هو فیها من الاستقامة
یمیل میلا اذا انحرف عن القصد و در اصطلاح عدول فتحه از استوا و اراجاع بسوی کسره است بحیثیکه فتحه میان فتحه و کسره گردد نه
خالص گردد و نه فتحه خالص ماند و حاصل تعریف اماله فتحه را مائل بکسره خواندن ست و این تعریف اولی ست از تعریف کسیکه
گفت فتحه را مائل بکسره کردن و الف را مائل بیا از انکه گاهی فتحه را تنها اماله کنند بی اماله الف چنانکه در من البصر کذا فی الجار بردی
ولهذا مصر اماله را تعسیر کرد بقول خودای فتحه را مائل بکسره ساختن پس الف را مائل بیا یعنی اگر بعد فتحه الف بود آنرا مائل بیا خواهند
گوییم که انچه در تعریف بعضی واقعست مبنی بر تقدیر داعلیه ست چنانکه در وقف گویند وقف کلیه را یا بعد نه پیوستن ست و تفصیل
آن گذشت فافهم و اگر فتحه را مائل بکسره اند کی کنند بحیثیتی که بفتحه خالص اقرب بود آنرا تقریق گویند و اگر اماله و تقریق منوط بتفخیم
نامند پس مخرج الف کمال میان الف مفخم و یا بود چنانکه مخرج فتحه کمال میان فتحه صرف و کسره صرف ست و اگر مخرج این الف
اقرب بمخرج الف مفخم یا یا بود اماله بحسب آن مختلف شود و در خفت و شدت اماله فتحه فقط اماله مخصه ست و اماله فتحه و الف اماله

فواصل جمع فاصله است و آن آخر آیه و مقطع کلام را گویند و در فاصله است آخر فقره که آنرا سجع گویند و عدم اطلاق سجع بر آخر آن
با وجود صدق معنی سجع بران بجهت احتراز ست از توهم معنی لغوی سجع که آواز کبوتر و فاخته و مانند آن ست و قوافی جمع قافیه
است و آن در اصطلاح عروضیان حروف اخیره از بیت ست و آمده است حذف واو ضمیر در قول شاعر چنانکه سیبویه خوانده
ع لا یبعد الله اقواما برکتهم * لم ادر بعد غداة البین ما صنعوا یگفت معلوم نمیشد که واصل ست یا واقف
و نیز چون واو و یا را در وصل ساکن میافت آنها را تشبیه بحرکت داد و هر دو را بینداخت چنانکه حرکت را می انداخت
وجه شانزدهم هر اسمی که آخر آن یا بود و بعد کسره و آن یا بجهت اجتماع ساکنین در حالت رفع و جر افتاده خواه بر یک حرف
اصلی مانده باشد چون مر اسم فاعل از اری یری خواه بر زیادة از یک حرف اصلی چون قاض در حالت وقف نزد اکثرین
آن یا را محذوفه را باز نیارند از انکه وقف محل تغیر ست و تنوین که سبب حذف یا بود مقدر ست و مقدر مثل ملفوظ پس گویا حرکت
قاض و مر و مررت بقاض و مر باسکان ضاد در او در مانند مر احجاف کلمه بحذف عین و لام لازم نیاید از انکه حذف یا در ان
بجهت وقف نیست بلکه بسبب تعلیل که بمنزله ثابت ست لکن ابو حیان گفته که وقف مانند لیف علم و مر بیا بود بی اختلاف
کذا فی الشرح و بعضی یا را مانند مر و قاض را باز آرند گویند جاءنی قاضی و مری بجهت فرق در وصل و وقف و عدم بقاء تنوین در
لفظ که موجب حذف بود و در حالت نصب چون رایت قاضیا و مر یا در وصل و وقف گاهی حذف نشود بلکه تنوینش بالف مبدل
شود چنانکه در صحیح اللام و در مانند عصا و رحی اختلاف نکردند بلکه الف آن ثابت دانستند نزد همه از انکه الف حرف خفی ست و اگر
یا و آخر کلمه بعد کسره است محذوف نشده و کلمه بر تقدیر حذف حرف یا بر یک حرف نمی ماند چون یا ر غلامی مفتوح باشد یا ساکن
و یا ر ساکن مثل القاضی و یا قاضی بنگینند نزد بعضی بجهت فرق در وقف و وصل و اکثرین ثابت دارند از انکه در حالت وصل ثابت
بود و این وقف موجب حذف پیدا نشده و مراد از یا ر غلامی یا ر متکلم ست که ما قبلش مکسور بود و مضاف غیر منادی و نیز حذف
یا و این اسم موجب التباس مضاف بغیر مضاف ست نحو غلام و سیبویه آنرا تجویز کرده و در بعض کتب معتبره مرقوم ست که هر که
یا ر متکلم را در وصل متحرک خواند در وقف حذف نکند بلکه ساکن کند چون غلامی و ضربنی و غلامیه و ضربنیه بالحاق ها تیر و هر که ساکن
خواند در وقف حذف کند نحو غلام و ضربن و حق آنست که این حکم علی الاطلاق نیست بلکه وقف یا متحرک باسکان اکثر ست و بحذف
کم لهذا در آیت فما آتانی الله یا در وصل مفتوح آمده و در وقف محذوف در قراءة ابی عمرو و قالون و حفص بخلاف و در قراءة ورش
بلا خلاف در وقف یا ساکن با ثبات آن نیز فصیح چنانکه بحذف آن گذاشی جاء بردی و آنچه مصنف گفته که حذف یا ساکن در وقف
حسن ست چون نصرن و یا غلام بحذف یا و اسکان نون وقایه و میم و اثبات آن جائز و حسن و حذف بجهت حصول فرق در وصل و
وقف آنست تا انکه فعل رسنادی محل تخفیف ست خصوصا در وقف و وقف و عدم نقض در ملحق و ملحق به بسبب بودن یا خارج و کلمه
بر اسه و اگر در وصل متحرک بود حذف نکنند بجهت حصول تخفیف و فرق باسکان موافق کتب معتبره است فافهم مراد از القاضی
اسم معرف باللام ست که آخرش یا بعد کسره بود و حذف یا بران قلیل ست بجهت عدم وجه حسن جز فرق مذکور و مراد از یا قاضی

منادی

اصل باشد لهذا بساکن غیر مرده لاحق نشود در آنجا التباس مانع لحوق بود و مرویست از عرب لحوق ها با تضعیف اجزا نحو اعطنی اقعده
بتشدید یدضاد و ها ساکنه و اثبات آن در وصل و تحریک آن جائز نبود و در قول شاعر وه یا رب یا رباه ایاک اسئل وعقوا
یارباه من قبل الاجل بجهت رفع اجتماع ساکنین ست که بجهت وصل پیدا شده بود مرویست کسره در ان بنظر اصل و ضمه بجهت
تشبیه بهای ضمیر مانند عصاه کذا فی الشرح و وجه پانزدهم واو و یا که از ضربه و منه و ضربهم و به و فیه و بهم خوانده میشود در وصل و
وقف بیفتد چنانکه یاد رته و ده و نده یعنی واو و یائیکه خوانده میشود بالاتفاق در حالت وصل بعد ها ضمیر مفرد مذکر که ما قبلش
لین نبود و نه متصل بحرف ثانی اگرچه در کتابت نیاید چون له و ضربه و به در وقف بیفتد و ها ساکن شود از انکه صله ها ضعیف
ست و گاهی در وصل هم حذف می شد پس در وقف حذف آن لازم شد و واو و یائیکه بعد ها ضمیر مفرد مذکر که متصل بحرف
ثانی ست نحو عنه و منه یا متصل بحرف لین نحو علیه ولدیه و ایه و فیه و نزلناه و نصره و شرده و ناصریه و یا در آخر میم ضمیر جمع نحو
انتم و هم و ضربهم و ضربکم و بهم خوانده میشود نزد بعضی در حالت وصل نیز در حالت وقف بیفتد پس در مانند له و ضربه و نکوئی که او ضربه
به بسکون ها و حذف واو قیاد در مانند منه و علیه و بحذف واو و یا و اسکان ها و در مانند هم و ضربهم که هم و ضربهم ست نزد بعضی
و همچنین در مانند بهم و علیهم که بهی و علیهی ست نزد بعضی گوئی هم و ضربهم و بهم و علیهم بحذف واو و یا و سکون میم و این واو و یا
محذوفه نزد بعضی از تتمه ضمیر ست لکن ظاهر از کلام سیبویه آنست که اینها زائد اند اما الف که در ضمیر مثنیست چون ضربا
و بها و معها نزد جمهور از تتمه ضمیر ست و ابو جبان گفته که نزد بعضی اینهم زائد ست برای تقویه حرکت ها در حالت وصل حذف
واو و یا از ضمیر به و له و منه و علیه و ضربهم و بهم جائز ست نه واجب چنانکه در وقف گذشت و ضابطه درین باب آنست که اثبات
واو و یا بعد ها ضمیر مفرد مذکر وقتیکه متصل بلین و حرف ثنای نبود بالاتفاق ست و هم احسن و اکثر نحو فالتقطه آل فرعون
و حذف آنها نیز جائز و اگر این ها متصل بلین بود چون علیه و لدیه و نزلناه و نصره و شرده و ناصریه اثبات آن ها جائز ست
لکن حذف اکثر و احسن ست بجهت فرار از اجتماع متشابهات و همچنین اگر متصل بحرف ثنای بود چون منه و عنه و اثبات
واو و یا بعد میم جمع نحو ضربهم و بهم و علیهم نزد بعضی رواست و نزد اکثرین نه فاحفظه فصیح ست وصلا و وقفا در فواصل
و قوافی و حذف واو و یای ساکن که غیر ضمیر ست و اثباتش واجب در غیر فواصل و قوافی چون لنغیرن و یرم و در لنغیرن و یرمی
و همچنین اثبات واو و یا غیر که حذفش واجب ست در غیر فواصل و قوافی نحو لم لنغیرو لم یرمی در لم لنغیرو لم یرم از انکه فواصل و قوافی
محال تغیر و تخفیف اند و جائز ست درین ها و انچه در غیر اینها جائز ست برای غرض تناسب و الف را حذف نکنند بجهت
خفت آن و اگر واو و یا متحرک ست تغیر آنها باسکان بود نه بحذف چون لن یدعو و لن یرمی و وقف واو و یا را ساکن
و الف در غیر فواصل و قوافی با ثبات بود کوئی یدعو و یرمی و نخشی و اینجا اختلاف در وصل و قف در تقدیر بود نه در لفظ و قلیل
ست حذف واو و یا ضمیر از مانند لم تغنو و یا رجال و لم ترمی یا مرءة وقفا و وصلا در فواصل و قوافی از انکه این واو و یا اسم
برأسه اند و حذف آنها مخل معنی مقصود بود بخلاف واو و یا ضمیر که آن جزو کلمه است و بعد حذف اینها باقی دال ست بر محذوف

قوت آن در وقت تحرک و بودن آن بمنزله یاء قاضی در حالت نصب و کسیکه ساکن کند وقف بحذف کند یا باثبات بر سکون
و نحو هو و هی بفتح واو و یاء و لم یخش که کلمه بر یک حرف نیست در حقیقه و درین صورتها مذکوره اگر یا لاحق نکنند ابتدا بسکون حقیقة و حکماً
لازم نیاید و چون الحاق آن برای محافظت و اظهار حرکت و سکون آخرست گوئی الامه و علامة علامتیه و هوه و هیه و لم یخشه و لم یتقه
و لم یرمه و در مانند الی مه و علی مه الحاق ها اجود ست کذا فی الشرح و هر که هو و هی را در حالت وصل ساکن خواند وقف بسکون کند
نه بر ها از انکه ها در آخر ساکن لاحق نشود مگر در جائیکه الف باشد و جائز ست الحاق ها بر سکته در هر کلمه که حرکت آخر وی نخ اعراب
ست چون جاءنی زید و نه شبیه باعراب یعنی حرکت آخر ماضی نحو ضرب و آخر منادی مفرد معرفه نحو یا زید و آخر اسم لا کرجل علی الفتح
ست نحو لا رجل بهمچنین حرکت آخر مبنی عارض نحو قبل و بعد و خمسة عشر از انکه اصل در ماضی بنا بر سکون ست و بنا بر حرکت
بجهت مشابهة مضارع ست که آن معرب ست پس حرکت آن بمنزله حرکت اعرابیه بود و همچنین بنا یا زید و لا رجل بجهت دخول
یا ولا ست و بنا قبل و بعد بجهت تضمن معنی اضافه است که معنی حرفی ست و بنا خمسة عشر بجهت تضمن حرف عطف ست پس
هر جا که حرکت اعرابی یا شبیه آن باشد الحاق ها جائز نبود بجهة بودن آخر از مظان تغیر و الحاق ها برای محافظت حرکت آخر
که بوجود آن اهتمام آن بود و اینجا اهتمام بوجود حرکت آخر نیست بسبب وجود تغیر حقیقی و یا حکمی و نیز کلمه یک حرفی نیست حقیقة
یا حکماً تا وقف بران موجب ابتدا بسکون حقیقة یا حکماً شود و هر جا که حرکت آخر به اعرابی بود و نه شبیه باعراب الحاق ها جائز
بود مثال بیان حرکت عدم الحاق آن نیز جائز بجهت عدم لزوم ابتدا بساکن نحو لعل و لعله و اگر متکلم و اگر متیه بفتح کاف و نون مذکر و
کسر آن در مؤنث و بعضی از عرب در مذکر اگر متکاه گویند بزیادة الف و ها و در مؤنث اگر متکیه بزیادة یا و ها و این شاذ ست در
نون ثقیله گوئی لیفعلن و لیفعلنه و در جلان و زیدون با سکان و با لحاق ها نحو رجلانه و زیدونه و همچنین در ضمیر متکلم و مخاطب
و مخاطبه نحو اکرمت برند هبل صح نه در ها ضمیر غائب نحو ضربه و منه و هر که در وصل اینها را مضموم خواند بی واو وقف بر سکون کند
بی الحاق ها بر سکته برای اظهار ضمه بنائی تا استثقال باجتماع دو ها نشود و هر که اینها را مضموم و یا واو خواند وقف بحذف
واو اسکان ها کند و مبرد گفته که عدم الحاق ها در ماضی بجهت مشابهة ضمیر مفعول ست و لهذا ضربته نگویند اگرچه حرکة تا بنای ست
و قمته نگویند بجهت التباس بضمیر متکلم و طرد و نه گویند ضربتکه بدلیل مذکور انچه مبرد گفته منتقض ست بما ذکرنا و ما ذکره کذا فی الشرح
نقلا عن الکافی و بعضی جائز دارند الحاق ها در ماضی برای بیان حرکت بنائی لازمی بود یا متعدی چون قعده و ضربه و بعضی دلالة
فقط نحو قعده تا التباس بضمیر مفعول نشود بخلاف ضربه و جائز ست الحاق ها در کلمه که آخر آن الف ست برای اظهار الف
که حرف خفی ست بشرطیکه التباس بمضاف نشود نحو ینهاه در ینها اسم اشاره برای مکان و هولاه در هولا با قصر مع اشباع اشاره
و یا رباه در یا ربا با الف بدل از یاء متکلم ست و هولا بعد داخل در کلمه ایست که حرکة آخروی نه اعرابی ست و نه شبیه باعراب و در جلی جلاه
نگویند بجهت التباس با ضافه و وقف این کلمات بر الف نیز جائز بود بلکه از الحاق ها اجود ست و در صورت الحاق ها التباس مضاعف نشود بجهت عدم
جواز اضافت اینها بدانکه ها سکته موضوع ست برای الحاق بمتحرک بجهت بیان حرکتش و مبنی بر سکون ست کذا لبس مانع لحوق نبود لحوق آن بساکن خلاف

اصل نیست واز کلام متن برعکس معلوم میشود ومؤید از کلام جاربردی ست انچه که در صراح ونظامی وقاموس واقع
که اثبات الف انا در حالت وصل لغت ردی ست نحو انا سیف العشیرة فاعرفونی وهم در صراح ست والالف الاخیره
انما هی لبیان الحرکة فی الوقف وفی القاموس ان المفتوحة یکون اسما وحرفا والاسم نوعان ضمیر متکلم فی قول بعضهم ان
فعلت بسکون النون والاکثرون علی فتحها وصلا والاتیان بالالف وقفا وضمیر مخاطب فی قولک انت انتما انتن
عند الجمهور انتهی پس از انچه نوشتم معلوم شد که الف انا محض در کتابت ست نه در تلفظ چرا که اصل وخط کتابت ویست بصورتیکه
او را در وقف ست چنانکه در رسم خط خواهی دانست وآن بفتح نون ومد الالف که در شرح نوشته لغت ثالث معلوم میشود
ودر کتب لغت مشهوره مثل قاموس وصراح وغیره بنظر نیامده وسابق قول صدان وآن دو لغت انا را حمل بر سکون ونون وفتح نون
سیکردم لکن چون بشرح اصول مطالعه در آمد ودر انجا گفت نیز اد الالف فی ان بفتح النون وسکونه وان بفتح النون ومد الالف
دانستم که محل عبارت اینجا دیگریست اگرچه مضمون سابق نزد فقیر ارجح ست بجهت عدم وجدان لغت ثالث وبرین تقدیر
دو لغت انا هم صحیح نباشد بلکه سه لغت انا مگر بتاویل فافهم وقل ابدال الف بالاستفهامیه بالهاء او الحاق هاء اسکته فی ان
نحو مه وانه ومنه قول حاتم بکذا فردی انه اذا لاکثر الوقف علی الالف والابدال بقرب المخرج ویجوز ان یکون ها انه بدلا من الالف
انا لاهاء اسکته وکذا قل جهاله ووجه چهاردهم لازم ست هاء سکته وآن هائیست که در آخر کلمه در حالت وقف پیوندد وبرای
بیان حرکت وابقای آن یا برای بیان الف واظهار آن یا برای تعذر وقف یا بجهت عدم صحت وقف بدون آن چنانکه
همزه وصل برای ابقای ابتداء بسکون در اول پیوندد ولکن لازم ست در جائیکه کلمه بر یک حرف بود کالجزء از ماقبل نبود دیرا بر ست
ماقبل آن چیزی نبود نحو ق امر وقی یقی ویا بود مانند مثل م او مجی م جئت که در اصل مثل ما بود از انکه الف ما استفهامیه در وقت دخول
حرف جر ومضاف بفتحه غالبا برای فرق در استفهام وجز لکن جائیکه ماقبلش مضاف بود جزء ماقبل نگردد بجهت بودن
مستقل در تلفظ وبودن ماقبل مستقل لفظا ومعنی وبخلاف صورت دخول حرف جر ورا نوقت بمنزله جزء ماقبل بود بجهت عدم
استقلال آن وشدة احتیاج از جانبین والحاق ها در مانند ق ومثل م لازم نشد مگر از جهت آنکه وقف بران موجب ابتدا
بسکون حقیقة یا حکما میشد یا سبب بوقف بر حرکت واول ممتنع ست وثانی نار وانجلاء قه ومثل مه در مجی مه جهت سوال از
صفت بست ای جئت مجی ای صفة وحالة ونزد بعضی جائیکه یک حرف اصلی بود ویکی علامت مضارع نیز ها سکته واجب بود
نحو لائق ولاترا این شخص گویا حرف زائد را اعتبار نکرده وجائز ست الحاق ها سکته در کلمه که بر یک حرف نباشد نه حقیقة
ونه حکما چون میم در اللام که در اصل لی ما بود الف ما استفهامیه بسبب دخول حرف جر افتاد الی م شد وسابق دانستی که اتصال مجرور
بحرف جار شدید ست صحرف جار یا مجرور بمنزله یک کلمه ست پس م در الی ما وعلی م وحتی ما یک حرف نباشد حکما وهمچنین ضمیر
متصل یک حرفی نحو یا غلامی ونصرتی بجهت وجوب اتصال آن بماقبل وعدم استقلال در تلفظ ولهذا گاهی منفصل نیاید پس کلمه
یک حرفی نباشد حکما وسر که یا متکلم را در وصل متحرک سازد وقف باسکان کند یا بالحاق ها سکته وحذف نکنند بجهت

برا خت ماقبل بود و اگر ماقبل همزه الف بود نحو قرا تسهیل کنند چنانکه در حالت وصل بود لکن بار وم چرا که اسکان حرف و اشمام یا تسهیل جمع نشود و همچنین تضعیف با همزه یا ساکن کنند بی تسهیل و همزه را ابالف بدل نمایند از انکه اینجا جز این تخفیف ممکن نیست بعده الف دوم را حذف کنند و این اولی ست بجهت بودن آن در محل تغییر و بر تقدیر یک الف حذف شود یا هر دو را ثابت دارند بتطویل مد و انهم بر تقدیر یست که همزه منصوب منون بنود و رنه تنوینش بالف بدل شود و بس و این قلب را دعا گویند و وجه دوازدهم جواز تشدید حرف اخری را که متحرک ست و بعد حرف متحرک و صحیح ست نه همزه نحو جعفر و از اینجا سه شرط مفهوم شد یکی بودن حرف موقوف علیه حرف صحیح غیر همزه چرا که همزه حرف ثقیل ست و تشدید آن موجب ثقلیه و همچنین حرف علة پس ازین قید مانند کلا و القاضی خارج شد دوم بودن آن متحرک از انکه تضعیف کالعوض ست از حرکتی که در وقف حذف گردید و ازین قید مانند اضرب و ضربت خارج شد سوم بودن ماقبل آن متحرک تا اجتماع سه ساکن نشود و ازین شرط مانند بکر خارج شد و این وجه قلیل ست بجهت وقوع تشدید در محل تخفیف و لهذا در قرآن شریف نادر ست عاصم در مستطر خوانده و تشدید ندهند در لغة مختار منصوب منون را نحو رایت جعفر بلکه تنوین را بالف بدل نمایند و تحریک حرف موقوف علیه برای اشباع حرکت جائز نبود مشدد بود یا غیر مشدد مگر در قوافی قال الشاعر مثل الحریق وافق القصاء بتحریک راء قصب بفتحه برای اشباع اما تشدید یا را آن شاذ ست بجهت امتیان حکم وقف که تضعیف ست در غیر وقف و وجه سیزدهم دران بفتح نون و سکون آن و آن بفتح نون و مد الف که دو لغت انا ضمیر متکلم اند الف افزایند برای بیان نون ساکنه که حرف خفی ست یا برای بیان فتحه آخر چنانکه در جهل گویند انا و انا و جهلا و ازین باب ست آیه لکنا هو الله ربی بی اشباع فتحه نون نزد اکثر قرا از انکه اصل آن لکن انا ست چرا که وقف ست لکن مشدد و با الف نبود و نیز اگر مشدد میبود و اسم آن منصوب میبود نه مرفوع که هوست بعده قاعده سل کردند و نون لکن مخفف را در نون انا ادغام کردند و خوانده شده ست این آیه در قراة ابن عامر بالف در حال وصل نیز برای مطابقه قراة وقف و دلالة بر آنکه اصل آن لکن انا ست نه لکن مشدد و برای موافقة انا که بالف در حال وصل آید بدانکه برای متکلم ست جز در ذی العلم مستعمل نشود مذکر باشد یا مؤنث شابهته اسم متمکن در بودن مبتدا و خبر بتنی بر حرکت شد و فتحه بجهت حصول فرق دران ناصبه است و آمده است دران آن بالامکان و انا بالف و این کثیر ست تا آنکه کوفیین آنرا از کلمه شمارند و زائد نگویند و انچه مذکور شد حال وصل بود و در وقف الف برای بیان حرکت آید و وقف بر سکون نکنند پس در جواب من فعل آن نگویند چنانچه هوذی میگفتند از انکه نون اخفی از حروف لین ست و لهذا در الف لازم گردید و عرب در هیچ کلمه وقف بالف برای بیان حرکت جز دران و جهل نکرده اند بلکه بهای سکته چنان بیاید انشاء الله تعالی کذا فی الجار بردی و مصنف در اصول گفته که در حالت وقف آن بسکون قلیل ست و مخالفت این با کلام جار بردی ظاهر ست و نیز از کلام جار بردی معلوم شد که انا بالف

اصل نیست

در مفتوح الفاء چون جناء نیز اتباع کنند بجهت حمل بر اخوین اگرچه وزن مرفوض لازم نمی آید کذا فی الشرح وروا است
نقل حرکت بساکن صحیح از غیر همزه که حرف صحیح باشد نه حرف علت چون دلو وظبی جز حرکت فتحه بجهت رفع التقاء
ساکنین واستکراه حذف حرکت قوی که ضمه وکسره است بخلاف فتحه که حرکت ضعیف ست وحذف آن جائز با آنکه فتحه
اخت سکون ست والقیاع آن در مقام آن انسب لکن درین صورت حصول وزن دئل وحبك مانع نقل ست بجهة عدم
استقلال وقف بر حرف صحیح که ماقبلش ساکن بود نحو هذا اکبرد من بکبر وتواصوا بالصبر بکسر با بروایت ایرانی عمرونه درنحو هذا
جرو من قفل بسبب حصول هر دو وزن ودر دو کلمه مضائقه نیست نحو اضرب عمرونه جائز ست در مانند جرو قفل اتباع عین مضارع
وهر سه حال نزد کسیکه اتباع میکند غیر سیبویه بنقل فتحه نیز جائز داشته لکن در غیر منون نحو رایت افلس ولافقر وبعضی گویند
قیاس کسیکه در منصوب منون وقف بر سکون کند جواز نقل ست بدانکه ابو البقا گفته که نیست مراد از نقل حرکت درین مواضع
آنکه حرکت اعرابی بر ماقبل طرف گشته از انکه اعراب قبل طرف نبود بلکه مراد ازان حرکتی ست که آن مثل حرکت اعرابی ست
واین قول خلاف ظاهر ست بجهت ظهور نقل حرکت آخر از کلام ایشان وهیچ بعدی نیست در نقل آن ووجه یازدهم نزد
بعض عرب قلب همزه باخت حرکتش ست بنقل آن حرکة ماقبلش اگر ساکن ست وبلا نقل اگر ماقبلش مفتوح ست اول چون
هذا الجؤ ورائت الخباء مررت بالجئ وثانی نحو هذا الکلؤ ورایت الکلاء ومررت بالکلی ودر لغت قومی از عرب قلب همزه
باخت حرکت ماقبل بود اگر ماقبل آن مضموم ست یا مکسور چون المار بروزن الماء بروزن افلس جمع کمار داهنی بروزن اضرب مضارع
هناز انکه اینجا قلب همزه باخت حرکت آن ممکن نیست بجهت عدم وقوع الف بعد ضمه وکسره ودر وقوع باء ساکن بعد ضمه
وواو ساکن بعد کسره ودر مضموم الفاء ومکسور الفاء چون لبطؤ ودر دوقلب کنند بجنس حرکت آن بعد نقل حرکت ان ماقبل
که ساکن ست اگرچه وزن مرفوض لازم آید بجهت استقلال وعروض بناء مرفوض وهر که از بناء مرفوض میگریزد
نقل حرکت نکند بلکه عین را تابع فاگردانند در حرکت ودر لغت بعضی از عرب روا ست قلب همزه بجنس حرکت آن
بی نقل حرکت آن بماقبل که ساکن ست در حالت رفع وجر نحو هذا جنو ولبطو ورددو مررت بنجی وبطی وردی وهمچنین در
نصب لکن اینجا ماقبل الف فتحه دهند بجهت لزوم فتحه قبل الف نحو رائت لبطا وخباوردا وانیمه که مذکور شد نزد کسی ست
که در حالت وصل در همزه تخفیف نکند اما نزد کسی تخفیف کند مثل اهل حجاز خصوصا قریش ودرین صور مذکوره اولا
تخفیف ست بقواعد مذکوره بعده بران وقف ست پس در همزه که ماقبل آن حرف صحیح ساکن ست نحو خباء وردء
ولبطء بعد نقل حرکت همزه وحذف آن وقف کنند باسکان وروم واشمام وتضعیف وقلب تنوین بالف در نصب و
در غیر منون بالف بدل نشود وباقی وجوه بعمل آیند ودر همزه که بعد واو ویاء زائده برای الحاق ست نحو مقروء وبری
بعد تخفیف بقلب ادغام وقف بر وجوه مذکوره غیر تضعیف باشد زیرا که آن جز در حرف صحیح نبود وهمچنین در مانند سوءة
بعد تخفیف آن بنقل یا ادغام چنانکه در بحث تخفیف همزه گذشت ودر همزه که ماقبلش متحرک ست نحو خطاء واکمو دنهی وقف

بیاید انشاء الله تعالی وثانی نحو مسلمات جمع مسلمة به باء بدل شود نزد اکثرین چون طلحة ورحمة وضارة بجهة تشارک در صفة همس وخفة باء وتاء تانیث فعلیة نحو ضربت بها بدل نشود بجهت فرق در اسمیت وفعلیة وعدم تجویز عکس بجهت التباس بضمیر ست در فعل ونیز اسمیة چون متحرک بود پس بضرورة ساکن میکردند در وقف وقلب هم تغیر ست همچو اسکان پس تغیر وتغیر مناسبت واخوة دارد واثبات تاء جمع مؤنث از جهة آنکه مقابل نون جمع مذکر ست وچنانکه وقف آن بر نون بود وقف این بر تا بود وتاء نبات مانند نبت از سبب آنکه مانند اصلی شده بخلاف تاء ضاربة که عارضی ست وجائز الحذف پس قلب در جائز الحذف مناسب بود از جهت سبب در حذف وقلب که اسقاط بعوض ست قلب بها بجهت تشارک در همس هذا ما سنح لی ولم ار فی کتبهم وجه قلب تلک التاء ها ء وفی لغة یبقی التاء الاسمیة ولا تقلب ومنها جاء الرحمة فی القراءات بالتاء فی الوقف وقل فی هذه اللغة قلب تنوینها بالالف فی النصب نحو رایت قائمتا اما قلب تاء الجمع بالهاء فضعیف روی قطرب عمن یلی کیف البنون والبنا وکیف الاخوة والاخواة تشبیهاً لها بتاء التانیث وانما القوی الوقف علیها لدلالتها علی الجمعیة والتانیث جمیعاً وعرفات ان فتحت تاره فی النصب یوقف بالهاء لکونها کسعلاة وان لم تفتح کما فی قولهم استاصل الله عرقاتهم ای اصولهم فبالتاء لکونها نحو کسرات ح والاراء من عرفات لیسکن وتکسر قیل ان فتح اوله یکون نصبه بالفتح لانه ح مفرد وان کسر اوله یکون نصبه بالکسرة لانه ح جمع عرقة بالکسرة وقد یشبه تاء سیهات الذی هو اسم الفعل بمعنی بعد بتاء التانیث فیقلب یاء کذا قال ابن الحاجب وقال لا یلیق باسم الفعل ما قالوا فی توجیه وقفه بالتاء والهاء انه یجوز ان یکون جمعاً واصله سیهات فحذفت الیاء الثانیة وان یکون مفرداً اصله سیهة فقلبت الثانیة الفاً قال سیبویه من فتح التاء وقف بالهاء ومن کسرها وقف بالتاء وقال الاخفش یجوز فی سیهات ان یکون التاء التی فیها تاء الجمع التی للتانیث ولا یجوز ذلک فی اللات والا لبقی علی حرف واحد وقال ابو حیان قری سیهات بالوجهین فی السبع وکذا لات ویا بت وامامت وربت وبعلت فیجوز قیاسها علی لات والاحسن عندی الوقف علیها بالتاء کما یوصل کذا فی الشرح وفی النظامی عدم جواز الوقف بالهاء فی نحو ثمت وربت مما لحقت التاء فی الحرف وفی الاصول وبعدم الوصل بین الکلمات فی الوقف لفظاً وفی العد معنی اعطی ای العد حکمه ای حکم الوقف فیقال فی العد علی الوصل امرءامرءة واحد اثنان بالهمزة واسکان الآخر وقلب التاء هاءً ویقال ثلثة اربعة وثلثة اربعه بالقاء حرکة الهمزة علی الهاء وحذف الهمزة ووجه دهم رواست نزد قومی از عرب نقل حرکت مطلقاً برای رفع اجتماع ساکنین اگرچه بسکون وقف بمنزله حرکت ست از همزه بساکن صحیح نه حرف علت بجهة استثقال وقف بر همزه یا سکون ماقبل وحصول زیادة ثقل در صورت ثقل حرکت بحرف علت ودیگر صورت حصول فرار دل وجلب مانع ثقل نیست نزد اکثرین بجهت استثقال وقف بر همزه باسکون ماقبل وعروض این هر دو وزن نحو هذا الرد ومن البطی مررت خباً وبنی تمیم اینجا هم این هر دو وزن روا ندارند بلکه عین را تابع فا سازند در حرکت پس در مانند رُدّ و بطر نقل حرکت نکنند نحو هذا الردّ ومن البطر بکسر تین وضمتین در رفع ونصب وجر وصورت غیر مرفوض را بر مرفوض حمل کنند طرداً للباب وابو حیان گفته

وقف

اشکال امران محمول بر صحیح بود معلوم ست که در غیر مقصور تنوین در حالت نصب بالف بدل میشد و در رفع و جر محذوف میگشت
و میرد گفته که الف کلمه ایست در هر سه حال بجهة اماله مانند عصی و رحی در وقف در هر سه حال و اگر الف تنوین میبود اماله نمیکردند و نیز
این الف را بیا نویسند در هر سه حال و اگر الف تنوین میبود بالف مینوشتند و نیز این الف روی واقع میشود و الف تنوین
باتفاق اهل قرآن روی واقع نشود و بعضی گویند که این مذهب خلیل و سیبویه است و ابو سعید گفته که همین مفهوم از کلام سیبویه است
جائیکه گفت الفهای که در وصل بیفتند در وقف نمی افتد و بعضی جواب داده اند از اماله و کتابت بیا با آنکه این هر دو رای کسی ست
که بر مذهب سیبویه است پس این دلیل بر غیر الیشان حجت بنود و مازنی و فراء و ابو علی گفتند که این الف تنوین ست در هر سه
حال از انکه قلب تنوین بالف در حالت نصب بجهة وقوع آن بعد فتحه است و تنوین مقصور در هر سه حال بعد فتحه است و
جواب داده اند ازین معنی بانکه تنوین مقصور در رفع و جر بعد فتحه نیست بلکه بعد ضمه و کسره است اگرچه تقدیریست و مقدر
مانند ملفوظ ست پس معلوم شد که مذهب اول که مذهب سیبویه است اصح ست و ابدال الف آخر کلمه از هر جنس که باشد
در حالت وقف بهمزه ضعیف ست نحو دعاورحی و قلسی و قبعثری و ضرباوجهنا وهاوالاوجلی و قلب الف تنوین بهمزه ضعیف
ست از جهة بودن آن بدل از تنوین و درین صورت بدل از بدل بود در یک وقت و این مستبعد ست و همچنین قلب الف
تانیث بود و یا ضعیف ست و وجه قلب آنست که همزه دواو و یا ظاهر ست از نسبت الف که خفی ست بر سامع نه ظاهر همچو
هر سه مذکور پس چون وقف بر الف نمودند خفاء آن زائد شد و بمنزله معدوم گردید پس بحرفیکه اظهر از و بود بدل نمودند
در نظامی و جاربردی تصریح ست بآن که الف تانیث را بدل از واو و یا کنند نه الف مطلق را چنانکه از اصول معلوم میشود
گفت همزکل الف حتی المبدلة من التنوین ضعیف کالقلب بالواو والیائی نحو حبلی وارطی وثنی ودعاورمی انتهی و نجهة
ضعف این قلب این را از احکام ووجوه وقف نشمرند و وجه هفتم نون خفیفه بعد ضمه و کسره بیفتد بجهت مشابهة تنوین
در سکون و بودن کلمه بکیرفی وانچه که محذوف از جهة نون خفیفه بود از واو و یا باز آید بجهت زوال علت حذف چون اضربن واضربون واضربی و هل تضربن و تضربون و هل تضربین و تضربین پس اینجا موکد بصورت غیر موکد گردد ولکن هیچ باک نکرده اند باین
التباس و یونس بعد ضمه بواو بدل کند و بعد کسره بیا و سیبویه این را تجویز نکنند گوئیم در مذهب یونس و سیبویه تغائر
اعتباری و تقدیریست نه صوری کما لایخفی و وجه هشتم نون خفیفه بعد فتحه به الف بدل گردد چنانکه نون کلمه اذن بجهت
مشابهة تنوین نحو اضربن و اضربا و اذن و اذا و نزد مازنی وقف اذن بر نون بود بجهة بودن آن جز کلمه مانند نون من و همه
هر دو را جائز دانسته یعنی قلب به الف و وقف بر نون جاربردی گفته ازین بابست آیه والقیا فی جهنم بر یکوجه که در حالت
وصل حکم وقف بر و جاری کرده اند از انکه خطاب بخازن نار ست گوئیم مراد آنست که القیا تثنیه نیست بلکه الف آن بدل
از نون خفیفه است که بعد فتحه بود از ان که مخاطب واحد ست و این وجه بظاهر احسن ست از وجهی که صاحب صفو درین آیه نوشته
و وجه نهم تاء تانیث اسمیه نه تائیکه عوض لام ست یا تاء جمع مونث ست اول چنانکه در نحو اخت و بنت و تفصیلش در بحث نسبت

در اصول اختیار کرده و اینجا این فقیر از جار بردی نقل کرده در شرح آنرا بلفظ قیل آورده گفت قبل الاشمام آن بضم شفته
مع ابقاء شی من الانفراج بینهما و نیز اشمام در مقصور و منقوص نیاید بجهة عدم ضمه و دلو و ظبی حکم صحیح دارد و اکثر بر آنند که
روم و اشمام در جائیکه بدل از تا و تانیث ست و در میم جمع و حرکت عارضه نبود در اول از جهة آنکه مقصود از روم و اشمام
تنبیه بر حرکت حرف موقوف علیه ست که در حالت وصل بود و آن حرکت بر تا نبود نه بر ها و بعضی جائز داشته اند بنظر آنکه
ها واقع ست در محل تا پس تنبیه حرکت وصلی آن جائز بود و در ثانی از جهت آنکه میم جمع را یا ساکن خوانند نحو لکم و لهم یا مضموم
یا واو نحو لهمو و لکمو بر تقدیر اول چون میم حرکت ندارد تنبیه بر حرکت در حالت وقف چگونه بود و بر تقدیر ثانی ایشان هم
موافقت اصحاب اسکان کرده اند بحذف واو و ضم میم در حالت وقف بلی روم و اشمام و از بعضی هر یک از فریقین تجویز
روم و اشمام هم کرده اند بنظر حرکت اصلی میم که ضمه است و در ثالث چون قل ادعوا الله از جهة آنکه در اصل ساکن ست
و حرکت آن عارضی ست که برای رفع اجتماع ساکنین داده اند و حرکت عارض غیر معتد بها ست پس تنبیه بر آن
مناسب نبود و علامت روم در کتابت خط ست که بعد حرف موقوف علیه نویسند و علامت اشمام نقطه که بعد آن نهند
و علامت سکون فاست و علامت تضعیف شین فوق حروف مذکوره کذا فی الاصول یا حرکت را بامثال ای بدارند
و حذف نکنند و تنوین را با خفش یعنی اخت حرکة بدل کنند مطلقا یعنی در مرفوع بواو بدل نمایند و در منصوب بالف و
در مجرور بیا بشرطیکه اسم مجرور بود از تا و تانیث که در وقف باشود چون جاء زید در رایت زیدا و مررت بزید و این وجه
چهارم ست و در لغت قومی از عرب ست ابو حیان گفته که ابو عثمان گفته که این لغت قومی از یمن ست که آنها فصحا نیستند
یا حرکت را بدارند و تنوینش باخت بدل نمایند در منصوب بفتحه نقط که مجرد باشد از تا و تانیث که در وقف بها بدل میگردد
نه در مرفوع و مجرور و این لغت افصح ست و وجه پنجم ست نحو رایت زاید انجلاف نحو رایت مسلمات که منصوب بفتحه بنیت
و حکم سابق بنیا و اختا حکم زید ست بسبب عدم قلب بها در وقف بجهة بودن آن عوض لام محذوف بخلاف نحو رایت ضارة
که تنوین آن بالف بدل نشود بلکه محذوف گردد و تا بها بدل گردد و در جمیع این صور وقف بر تنوین نکردند تا تسویه میان
وصل و وقف لازم نیاید و اینجا تنوین را بالف بدل نمودند از جهة آنکه میان الف و تنوین مناسبت ست در همس و خفه و خفا
و در وقوع بعد فتحه و در جار بردی ست که تنوین زائد ست و جاری مجری حرکت اعرابی ست بسبب تبعیت آن و چنانکه
بر حرکت اعرابی وقف نکنند بر تنوین هم وقف نکنند و نیز بجهت تحصیل فرق در تنوین و نون اصلی و ملحق بان نحو حسن و صعن
بر تنوین وقف نکردند انتهی و ابدال تنوین بواو در مرفوع و یا در مجرور غیر فصیح ست و قلب آن بالف درین صور غیر جائز
و حذف آن با حرکت در مرفوع و مجرور فصیح و وجه ششم آنکه وقف کلمه که در آخر آن الف بود ملفوظ باشد یا مقدر و محذوف بجهة التقاء
ساکنین اسم باشد یا فعل یا حرف چون عصا و رحی و دعا و رمی و وکلا و بلا بر الف آید اتفاقا لیکن اختلاف کرده اند در الف در مقصور
منون و وقتیکه وقف آن بر الف آید سیبویه گفته که الف آن در نصب بدل از تنوین ست و در رفع و جر الف کلمه چرا که معتل در وقت

بعضی وقف قطع از حرکة است وبرین تعریف ایراد کرده اند بکلمه که متحرک نبود وجواش ظاهرست از انکه حرکة عام ست
از حقیقی وفرضی وتعریفی که مصنف آورده نیز جامع ومانع نیست اما اول پس از جهة آنکه وقتیکه کلمه را حرکة دهند
وبسکتة بعد بپیوندند وقف گویند نسبة بجهة ترک حکم آن پس از تقسیم خارج از تعریف بود اما ثانی پس بجهة
آنکه اگر آخر کلمه را ساکن خوانند ومابعد بپیوندند بدون سکتة وقف نباشد وحال آنکه در تعریف وقف داخل ست
ودر شرح ست که ابو حیان گفته الوقف قطع النطق عند آخر الکلمة انتهی ومراد ازین وقف وقفی ست که در استعمال
الفاظ در محاورات واقع شود نه آنکه برای تعلیم وتعلم وتوضیح وتذکیر ومانند آن بود انتهی میگویم اگر قول مصنف درینحال
آخرش جز ساکن نبود از تتمه تعریف گفته شود هیچ اشکال وارد نشود ونیز تعریف بالاعم هم جائزست نزد قدمای
منطقیین ونزد اهل عربیت ویا تعریف لفظی بود که آن بالاتفاق بالاعم جائزست فافهم ورود وقف متضمن ابدال واسکان
وبین بین در اسکان وتحریک وحذف در رد وزیادة تست چنانکه در اثنای بحث معلوم شود ان شاء الله تعالی
وفیه ای فی الوقف وجوه وهی ستة عشر مختلفة فی الحسن والمحل فبعضها احسن من بعض وبعضها محل مخصص لیس بغیره
کالاسکان المجرد والروم مثلا کما سنبطر لک فی اثناء البیان اول ازین وجوه شانزده گانه آنست که تنوین وحرکة
آخر کلمه را بیفگنند بی روم واشمام وقتیکه مجرد از تاء بود که در وقف ها شود برابرست که ما قبل آخر آن ساکن بود یا نبود
وبرابرست که اسم معنون بود یا نه بود ومعرب بود یا نبود واین را اسکان مجرد گویند وهمین اکثر واغلب وافصح ست از راه اصالة از انکه سلب حرکت
ابلغ ست در تحصیل استراحة وتنوین تابع حرکتست که برای اعتماد بر حرکة آورده بودند چون متبوع ساقط شد تابع
نیز ساقط شود ودوم آنکه تنوین وحرکة آخر را بیفگنند با ابقاء حرکة خفی بر شی که سامع آگاه شود بر حرکة آخر واین را
در اصطلاح روم گویند بجهة روم ای قصد متکلم بحرکة وبیاوردن آن تمام وکمال وجواز روم حرکة در همه حرکت ست لکن
در فتحه قلیل ست از انکه فتحه بجهة خفت آن وسرعة نطق آن قریب ست که خارج نشود مگر بطوریکه در وصل خارج میشد
ونیز وقت اخراج آن تشویه صورة دهن بود همچو صاحب فازه ولهذا هیچ قاری در مفتوح روم نکرده است لکن
سیبویه آنرا از عرب حکایت کرده وابو حیان گفته مذهب جمهور جوازست وگفته در روم فتحه اصطیاح ریاضة
بجهة خفة آن وسرعة نطق آن ودر اصولست که روم فتحه نزد قراء وفراء جائز نیست وسوم آنکه در کلمه مضموم اشمام
حرکت ضمه نمایند ومعنی اشمام اینجا بنا بر انچه در جار بردیست آنست که بعد حذف ضمه آخر هر دو لب را باهم بپیوندند
بالقاء پاره از فرجه برای خروج دم تا بیننده آگاه شود که قصد متکلم بضم شفتین اعلام ضمه آخرست واین را اعمی درک
نکند بجهة بودن آخر کلمه بدون آواز بخلاف روم که آن حرکة وآوازست اعمی وبصیر دران برابرند واین وجه مختص
بمضموم ست ودر مفتوح ومکسور نیاید وهو الظاهر لانه لاعمل الشفتین فی الیاء والالف اللتین انقلبا الکسرة والفتحة
والکوفیة یجوزنه فی الکسرة لانها کالضمة وعند بعضی اشمام ضم هر دو لب ست بعد حذف ضمه وهمین را

بفتح لام و یا هر جا که واو و یا ساکن بهم آیند و ساکن اول افتاده باشد چون ساکن دوم متحرک شود باتصال ضمیر فاعل و یا نون تاکید بکلمه که
از آن ساکن اول افتاده است نه بکلمه دیگر آن ساکن اول باز آید چرا که ضمیر فاعل و نون تاکید بمنزله جزء ملحق بها
پس حرکة ساکن ثانی بمنزله حرکة اصلی بود نه عارضی چنانکه در قل الحق مثال تحرک ثانی بجهة اتصال ضمیر فاعل نحو قولا
و بسبب نون تاکید ثقیله نحو قولن و خفیفه چون قولن و او یکه در قل از جهت اجتماع ساکنین افتاده بود اینجا بسبب
تحرک ساکن دوم بجهت اتصال ضمیر و نون تاکید باز آید بجهت عدم بقاء ساکنین نه لفظاً و نه تقدیراً و نه در رمتا مثنیه
رمت که در اصل رمیت بود یا بالف بدل شد و از جهت اجتماع ساکنین افتاد چون ساکن دوم یعنی تاء تانیث و به اتصال
ضمیر متثنیه متحرک شد الف باز نیاید زیرا که الف ضمیر تبار تانیث متصل شده نه بکلمه که از آن ساکن اول یعنی الف
افتاده بود پس حرکت تا عارض غیر معتد به بود و التقاء ساکنین باقی باشد تقدیراً و همچنین در اخشون و اخشین
باز نیاید از آنکه متحرک واو و یاء اخشون و اخشین بسبب اتصال نون تاکید بکلمه واو و یاء است نه بکلمه که از آن الف
افتاده است و عروض حرکت لام قل الحق اظهر است از آنکه حدوث آن بسبب کلمه منفصل ست حقیقة و حکماً پس اعتداد حرکة
آن نشود تا محذوف باز آید چنانکه در اخشوا الله و اخشی الله اعلم انه اذا اتصل ما فی آخره مده کفی و دو بلام التعریف
الداخل علی کلمة اولها همزة قطعیة کاحمر حذفت المدة لالتقاء الساکنین و اذا تحرکت اللام فنقل حرکة همزة القطع جاز
اعادة المدة لالتقاء الساکنین و جاز ابقاءها علی الحذف نظراً الی ان حرکة اللام عارضة جاءت من کلمة اخری
فکان اللام ساکنة تقدیراً فیقال فی الاحمر و ذوالاحمر فی لحمر و ذو لحمر و فلحمر و ذو لحمر و اذا اتصل ما فی آخره ساکن غیر مدة
نحو اخشوا باللام المذکورة حرک الساکن الاول و یقال من الاحمر و اخشوا الاحمر بضم الواو و فتح النون و اذا تحرکت
اللام بحرکة الهمزة جاز ان یعاد سکونه لعدم بقاء الساکنین و جاز ابقاءه علی الحرکة لعروض حرکة اللام فیقال من یحمر بفتح
النون و سکونها و اخشو یحمر بضم الواو و سکونها و لکن فلحمر و من یحمر بابقاء المدة علی الحذف و غیر المدة علی الحرکت اکثر
من فی یحمر من یحمر باعادة المدة و سکون غیر المدة و قری بناء علی الاعتداد بحرکت اللام عاد لولی بادغام التنوین و
فی اللام و بناء علی الوجه الاکثر الذی هو عدم الاعتداد بحرکت اللام عاد نون لولی یکسه التنوین و فکه و فی الشافیه
و جاز فی المعتقر هذا التقرو من التقر و اضرابه ای بتحریک الساکن الاول بحرکت الموقوف علیه لا مطلقاً بل اذا کانت
الحرکت ضماً او کسراً اجاز و اتبه و شابهه و جان ای تقلب الالف همزة للهرب عن اجتماع الساکنین بحث وقف بهذا العلم
از جمله تصریفات وقف ست و آن در لغة مصدر ست بمعنی حبس گویند وقفت الدابة وقفاً ای حبستها و در اصطلاح حبس
آخر کلمه است از وصل بکلمه دیگر اگرچه کلمه دیگر فرضاً بود ای کلمه یا ما بعد آن اگرچه بر تقدیر فرض بود نه بپیوستن پس
وقف ضد ابتدا بود از آنکه ابتدا جز بمتحرک نباشد و وقف که بخلاف درین حال آخرش جز ساکن ای جز غیر متحرک بحرکة
ظاهر بنود و اول ضروریست و ثانی استحسانی تا آنکه اگر کسی وقف بر متحرک کند خطا بود و ابتدا بساکن متعذر بود و نزد

بحث وقف

از اصل بود و اینجا فتح نون من ضعیف بود کذا فی النظامی و در کافیست که سیبویه نقل کرده از فصحا من انیک و من امر و بفتح نون کذا فی الشرح و نون عن با لام تعریف مکسور بود بجهت عدم کثرة استعمال آن با لام تعریف نحو عن الرجل و حذف نون و ضم آن ضعیف ست بجهت عدول از اصل بی موجب با لزوم استثقال و حذف حرف صحیح و ابقاء آن بر یک حرف و مثل وجوب فتحه در ساکن دوم از مضاعف که بعد آن لفظ با بود برای مطابقه فتحه کلمه ها و رعایت الف از انکه با حرف خفی ست و فصل آن میان الف و ساکن دوم بمنزله عدم ست نحو روها و لم یردها که در اصل اردوها و لم یرودها بودند چون ادغام کردند دو ساکن بهم آمدند دال دوم را فتحه دادند بدلیلی که دانستی و در اینجا ضم و کسر هم محکی ست کذا فی الاصول و این لغت ضعیف ست بجهت استثقال و مثل وجوب ضمه در ساکن دوم که در مضاعف بود و بعد آن ها ر مضموم ضمیر مذکر غائب نخورده برای مطابقت ضمه ها و رعایت واو بجهت بودن ها مختفی بمنزله غیر فاصل و کسره ساکن ثانی در اینجا لغت ضعیفه است که آنرا اخفش از بنی عقیل شنیده اگرچه مستکره ست بجهت قلب واو بیا در صورت کسره و تغلیط کرده اند ثعلب را در تجویز فتحه در اینجا بر قیاس بر الفاظیکه بعد آن ها مضموم نبود نخورد از انکه واو بعد ضمیر موجود ست و با غیر حصین پس قیاس بدان قیاس مع الفارق ست و ذکر روه اینجا بجهت مناسبت روهاست ورنه بنظر وجوب ضمه ذکر آن قریب بندو میم جمع باید چنانکه در غیر این کتاب ست و مثل اختیار فتحه در الم الله در قرات کسی که الم را با لله وصل کرده و دو ساکن بهم آمدند میم و لام تعریف از انکه در صورت کسر دو کسره بهم آیند و میان آن یا بود و تفخیم که در لفظ الله مطلوب ست زائل شود و نگفت اختیار فتحه مگر از جهت آنکه اخفش کسره هم تجویز کرده و عمرو ابن ابو عبیده مکسره خوانده اگرچه قرا آنرا قبول نکرده اند و مثل جواز فتحه و ضمه با جواز کسره که اصل در این باب در ساکن دوم از مضاعف مضموم العین که در ان ضمیر یا ساکن دیگر پیوسته باشد فتحه از جهت خفت و ضمه از جهت مطابقت عین نخورد و لم یرد که در اصل اردود و لم یرود بودند و اگر عین مضاعف مکسور یا مفتوح بود کسره و فتحه جائز بود فقط نحو فر و استعد و اگر مضاعف مضموم العین ساکن دیگر جز لام تعریف پیوسته باشد کسره بود فقط چون رواته و اگر لام تعریف بود مختار کسره باشد بلحاظ اصالة و وجوب آن در صورت فک نحو دالکافر و وارد و الکافر و فتحه هم آمده چنانکه در قول شاعر ذم المنازل بعد منزلة اللوی و العیش بعد و لیلک الایام و ضم با لکسر نیز مرویست و بعضی ضمه هم دهند و این قلیل ست کذا فی الشرح و بنا بر انچه که در شافیه و جار بردی و نظامی مذکورست در مضاعف مضموم العین که بعد آن ساکن دیگر پیوسته باشد اختیار کسره است بی تقیید ساکن با لام تعریف و غیر آن لکن در کلام سید تقیید ست چنانکه ذکر کردیم فافهم بدانکه گاهی ساکن اول را ضمه دهند بجهت متابعت ماقبل اگرچه مضاعف نبود چون قل اضرب واقعد الیوم و این قلیل ست و در قرات شاذه قم اللیل بضم میم بجهت متابعت ضمه قاف و واجب ست فتحه در ساکن دوم وقتیکه سکون اول بجهت غرضی بود نحو انطلق و لم یلده چنانکه گذشت و قلیل ست فتحه ساکن اول با لام تعریف و وقتیکه مضاعف نبود چون ادخل الدار و اضرب الرجل

میم هم مقصود ست نحو هذا الیوم و مثل وجوب ضمه در جائیکه ساکن اول میم جمع باشد بشرطیکه بعدها مکسوره و یا بعد یا و ها نبود نه در مانند علیهم و بهم از انکه اصل آن ضمه است بدلیل قراة اهل مکه که در اینها بعد ضمه واو خوانند گویند ضربتموه و علیکموه پس اصل تم و کم و هم تمو و کمو و هموا باشد واو و ضمه را بجهة تخفیف حذف نمودند و در وقت اجتماع ساکنین برای رعایة اصل ضمه دهند نحو ضربتم القوم و هم الغافلون و ضربکم الادیب و اگر بعدها و یا بعد یا و ها بود رواست نزد بعضی نیز بنظر اصل و کسره برای مطابقت ها و این اشهر ست نحو علیهم القتال و فیهم الجدال و بهم الوواو و در اختیار ضمه است باجواز کسره در جائیکه ساکن اول واو ضمیر و یا واو جمع بود برای مناسبت واو و اشعار بر واو جمع و ضمه که از ما قبل آن محذوف شده و کسره بنظر آنکه اصل ست درین باب امثال واو ضمیر نحو اخشوا الله و اخشوشن که در اصل اخشیوا یا بالف بدل شد و از جهت اجتماع ساکنین افتاد و مثال واو جمع نحو مصطفوا الله که در اصل مصطفیون بود یا بالف شد و از التقاء ساکنین افتاد مصطفون شد بعده نون بجهة اضافه افتاد بخلاف واو غیر مذکور چون لو استطعنا که دران مختار کسره است و ضمه قلیل ست بجهت تشبیه بواو ضمیر و جمع در بودن آن بعد فتحه و خوانده شده در آیه واشتروا الضلالة بفتح واو با وجود آنکه واو ضمیر ست و مختار دران ضمه است باجواز کسره و جواز بنا ای جواز ضمه در جائیکه بعد ساکن دوم ضمه اصلی ست ملفوظ بود یا مقدر بشرط آنکه آن ضمه در کلمه بود که دران ساکن دوم ست نه در کلمه دیگر کسره بنظر اصالة و ضمه بنظر تبعیت و موافقت نحو قالت اخرج بکسر تا و ضمه آن بسبب وجود شرائط مذکورین قالت اغزی و اینجا بعد ساکن دوم ضمه اصلی تقدیریست از انکه اصل اغزی اغزوی ست بحذف ضمه واو و نقل کرده بزا دادند بعد ازاله حرکة آن و او از جهت التقاء ساکنین افتاد اغزی شد و علی هذا القیاس و زالدین الصفرة و لقد استهزئ و او انقبض بجهة وجود شرط مذکور نه در مانند قالت ارموکه در اصل ارمیو بود ضمه یا بمیم رفت بعد ازاله حرکت آن و یا از جهة التقاء ساکنین افتاد از انکه بعد ساکن دوم ضمه اصلی نیست بلکه عارضی ست که از میم آورده اند پس اینجا کسره واجب بود و ضمه غیر جائز و همچنین و آن امر چرا که حرکت ناامر متابع حرکة همزه است در ضم و کسر نه فتح گوئی جاءنی امر بضم راء و رایت امر بفتح راء و مررت بامر بکسر راء پس ضم آن نیز اصلی نبود بلکه عارضی و لهذا کسره واجب بود و ضمه غیر جائز و علی هذا القیاس نحو ان الحکم الا لله از انکه بعد ساکن دوم اگرچه ضمه اصلی ست لکن در کلمه که ساکن دوم ست نیست بلکه در کلمه دیگر ست چرا که لام تعریف کلمه علیحده است و حکم کلمه علیحده پس اینجا هم بجهة متابعت ضمه جائز نبود بلکه کسره واجب باشد بنظر اصالة مثل وجوب فتحه در جائیکه ساکن اول نون من بود و اجتماع ساکنین بسبب مقارنة من با لام تعریف حاصل شده باشد چون من الرجل بجهة تخفیف و تحرز از اجتماع کسرتین از انکه استعمال من با لام تعریف کثیر ست و آن موجب تخفیف ست و کسر نون محذوف آن ضعیف ست بجهة توالی کسرتین و چیزیکه استعمال آن بسیار ست و بسبب لزوم حذف حرف صحیح با بقاء کلمه بر یک حرف بی علة مگر در جائیکه من با غیر لام تعریف بود چون اینک که آنجا کسره واجب بود بجهة عدم کثرة استعمال که موجب عدول

غیر محذوف اختیار کردند و حکم لم را بر لام جاری کردند دو ساکن جمع شدند لام و الف را افگندند لم ایل شد چون ها سکته
بدو لاحق کردند باز دو ساکن بهم آمدند لام و ها را سکته و مقصود از تمثیل التقاء ساکنین همین التقاء ساکنین ست پس لام را که مده و نون
خفیفه نیست حرکته دادند بکسره که اصل ست درین باب و همچنین الاسم و اضرب البکر و اخشوا القوم و اخشی الله و نحو
حاتم الطائی و هاب المالی بحذف تنوین شاذست و خوانده شده بجمع ساکنین بغیر حده انه فما استطاعوا و یل تر یصون
که در اصل استطاعوا و یل تر یصون بود و اگر سکون اول بجهت غرضی بود مثل ادغام و تخفیف برای تشبیه بوزنی ساکن دوم را
حرکته دهند تا بتحریک اول غرض فوت نشود چنانکه در نحو انطلق بسکون لام و فتح قاف و لم یلده بسکون لام و فتح دال که
در اصل انطلق بکسر لام و سکون قاف و لم یلد بکسر لام و سکون دال ست طلق و یلد را بکتف تشبیه داده لام آنها را که
عین بود همچو کتف ساکن کردند دو ساکن بهم آمدند ثانی را حرکه دادند فتحه برای متابعت فتحه ما قبل که فتحتا و یاست
واخف الحرکات ست بالزوم عود بسوی چیزیکه ازان فرار نموده اند در صورت کسره و رجوع بالثقل در صورت ضمه و قراءة
حفص در آیه من یطع الله و رسوله و یخشی الله و تقیه فاولئک بهم الفائزون باسکان قاف و کسره ها در تقیه ازین باب نیست
بر مذهب اصح که مذهب امام عبد القاهر ست بلکه ها در آن ها ضمیر ست و اصل آن تیقیه است یا از جهت جزم افتاد تیقه شد
قاف بجهة تشبیه بکتف ساکن کردند و بر مذهب غیر صحیح که از قبیل تحریک ثانی ست و اصلش تیقی ست یا از جهت جزم
افگندند و آخرش ها سکته لاحق کردند بعده بمشابهت کتف قاف را ساکن نمودند و ها سکته را برای رفع اجتماع
ساکنین کسره دادند لازم می آید اثبات ها سکته در وصل و تحریک آن و این ناروا ست و اگر بالفرض حرکت بر ها
سکته میبود فتحه میبود نه کسره و نخورو و لم یرد که در اصل ارود و لم یرد و بود بنی تمیم دال اول را بنقل حرکتش بما قبل برای ادغام
ساکن نمودند بعده دو ساکن جمع آمدند دال ثانی را کسره دادند و ضمه و فتحه نیز چنانکه خواهی دانست و همزه وصل را حذف
نمودند بجهة استغنا و رد لم یرد شد اگر حرف اول را حرکت میدادند غرض مطلوب که آن اسکان اول بجهة تخفیف ادغام
ست فوت میشد اما اهل حجاز پس ارد و لم یرد و گویند بغیر ادغام بجهة فقد شرط ادغام که تحرک ثانی ست کسره درین باب
ای در باب تحریک حرف ساکن حرف ساکن اصل ست ازانکه هر یک از جزم و جزم بکلمه مختص شده اند بدل دیگری اول
در اسم و ثانی در فعل و اصل در جر کسره ست و در جزم سکون پس وقتیکه ازاله سکون مطلوب بود بدل آن آورده شود
و رضی گفته چنانکه اول از دو ساکن حرف صحیح بود در حالة وقف نحو عمرو بشر ممکن نیست تلفظ آن مگر بکسره خفیه اگرچه سامع
آنرا نه دریابد و متکلم را قبل تامل معلوم نشود و اند اکسره اصل بود در تحریک ساکن کذا فی الشرح پس عدول ازان نبود مگر بوجهی
که مقتضی عدول ازوی ست و درینصورت غیر کسره یا واجب بود یا مختار یا جائز قسم اول و رضی گفته که ضم مذ اکثر از کسر ست
و صاحب کافی گفته جائز ست مذ الیوم بالکسر بر اصل کذا فی الشرح چنانکه وجوب ضمه در جائیکه ساکن اول ذال مذ بود
برای رعایة ضمه اصلی ازانکه اصل مذ مندست بضم ذال نون و ضمه را حذف کردند بجهة تخفیف و نیز با وجود رعایة اصل مطلقا ضمه

از واو قسم بسبب تناسب درمیان ها و واو و در ظرفیت در مخرج پس گویا حرف قسم باقیست ولهذا جمع حذف نشود بخلاف بای که ان عوض حرف قسم نیست کذا فی الجار بردی واز اختیار فتحه جواز جر هم مفهوم میشود ولهذا مصدر حاشیه گفته نصب و جر هر دو روا ست ونصب افصح ست انتهی وبا وجود جواز اجتماع ساکنین در لاها الله وای الله رفع اجتماع ساکنین اینها به حذف الف لاها الله ویای الله وبه تحریک حرکت که آن فتح یا سرت نیز رواست و خلقنا البطلان شاذ عند البصریه باثبات الف التثنیه من خلقنا الذی اصله خلقتان فحذف منه نون التثنیه للاضافه یقال التقیت حلقنا البطلان وهذا مثل یضرب فی شدة الامر والتقاء الشدتین البطلان بالکسر الخرام ای تنگ سنوون یکون فیه خلقنان فالتقا ثم یدل علی نهایة الهزال وقیل لان الانسان اذا اعیی برکبه فی الحرب فیضطرب بطنان رحله ویتباعد خرزشة الحرکة حتی یلتقی حلقتاه ولا یقدر شدة الخوف ان ینزل فیشده وانما قیاس عند الکوفیه ودر غیر صورند کور اجتماع ساکنین روا نبود بلکه قطع کنند آنرا جای بحذف اول وجای بتحریک آول وجای بتحریک ثانی یعنی ساکن اول اگر مده است یعنی لین که قبل وی حرکت مناسب برابر ست که در یک کلمه بود یا در دو کلمه یا نون خفیفه است بیفگنند آنرا وقتیکه فتح اولی واجب نبود چون یدعوان ویرمیان واختیار حذف بر تحریک بجهة تخفیف واستثقال ست بر مده حرکة نحو خف وقل وبع وادعی وارمی واخشی واعزن یا رجال وارمن یا امراه ونخشی القوم ولغیر والجیش در بے الغرض ولاتین الفقیر که در اصل لاتین الفقیر بود دلیل بر بودن ساکن اول نون خفیفه بقار یاست وسبب معین شدن اول بر آخذف آنست که اول یا حرف علة است یا نون خفیفه واینها اکثر متغیر میشوند بحذف وغیر حذف پس حذف آن قیاس بود وحرف ثانی یا کلمه بود یا حرف دیگر وحذف آن چگونه جائز بود ونیز حرف اول اگر متغیر باسکان یا قلب ست بحذف نیز مختص نشود تا تغیر در یک شی بود از انکه تغیر یرا در تغیر ست واگر ساکن اول چنین نیست پس باآخر کلمه است حقیقة یا حکما وساکن دوم کلمه ایست یا صدر کلمه وبهر تقدیر لایق بالحذف آخر کلمه بود نه کلمه صدر آن ونزد کوفیین اثبات مده در اینجا هم جائز ست قیاسا مطردا ونزد بصریین شاذ ست موقوف بر سماع وبرین اختلاف ست حلقنا البطان وفی الرجل ویدعوالرجل وخواندہ شده لاتناصرون که در اصل لاتتناصرون ست بادغام واجتماع ساکنین میان الف لاوتا مدغمه وهمچنین ایه عنه ومتهی که در اصل عنده تتهی بود بادغام والتقاء ساکنین میان واو هو وتا مدغمه ونزد بعضے واو ویائیکه بدل از همزه بود حذف نشود بلکه بکسور گردد نحو لم یقرا الریح ولم یرد والام واگر ساکن اول مده یا نون خفیفه نبود حرکت دهند اما ساکن اول را در جائیکه سکون اول مطلوب وغرض نبود که بسبب تحریک آن غرض فوت شود چرا که اصل القاء حرکت ست وتحریک حرف صحیح موجب ثقل نیست وهمچنین تحریک حرف علت غیر مده از انکه ماقبل آن در ینوقت جز فتحه نبود پس تحریک آن بضم وکسر ثقیل نبود چنانکه در صورت مده ثقیل بود واختیار حرف اول بجهة آنکه اول آخر کلمه بود حقیقة یا حکما وآن چون در صورت حذف اصل بود در صورة تحریک نیز اصل باشد ونیز در صورت سکون او وصل بکلمه ثانی متعذر گردد نحو لم ابله که در اصل ابای بود صیغة متکلم از مبالاة وچون لم در آمد ابال شد ودر استعمال شائع شد باز خواستند که در و تخفیف دیگر کنند یا محذوف را بمنزله

گوییم که همزه در درج بفتاده و حرکت میم برای رفع التقاء ساکنین ست چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و جمع ساکنین در غیر
صورت وقف و تعداد وقتی روا ست که در کلمه که دران دو ساکن جمع شده ساکن اولش مده یا یا تصغیر ست و ساکن دوم
مدغم بود و حرفی که در کلمه مدغم ست یا در غیر آن از انکه مدیکه دریمین ست بمنزله حرکت ست بجهت حصول توصل بوی در نطق
ساکنی که بعد ویست و حرف مدغم یا مدغم فیه بجهته استهلاک اول در ثانی و حصول تلفظ هر دو دفعه بمنزله حرف واحد ست و حرکت
ثانی بمنزله حرکت اول پس اینجا گویا دو ساکن محض که تلفظ آن محال بود جمع نشدند چون خاصته که در اصل خاصصته بود دو حر
که در اصل خویصته بود تصغیر خاصته اول مثال مده است و ثانی مثال یا تصغیر و همچنین نمود الثوب و دین ناس مناسب آن بود
که میگفت که اولش لین بود و ثانی مدغم تا اختصار هم میشد و شامل میشد و جیب بکر و نوم عمر را و اگر مراد از مده لین بود تردید
نغو میشود فافهم و صحیح ست جمع ساکنین در جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح در آید چون همزه لام تعریف و ایمن الله
وایم الله تا التباس استفهام بخبر نشود نحو آالحسن عندک ام ابن الله بمنک و سبب جمع ساکنین آنست که عرب را درین هر دو وجه
است یکی قلب همزه وصل مفتوح بالف و این اکثر ست و درین وقت یکی الف ساکن بود و دیگر لام تعریف در ابتدا آن
و یا در ایمن الله و ایم الله دوم تسهیل کردن و وجه اول اولی ست از انکه قلب او بست با صل همزه که حذف ست در درج و از
فراء هر دو وجه منقولست در آیة آالآن و قد کنتم به تستعجلون و مشهور اول ست کذا فی الصحاح و ابن مالک و ایجا مصنف مثال ایمن الله ذکر نکرده
بجهته اکتفا بذکر ما تقدم و صحیح ست جمع ساکنین جائیکه ساکن اول الف بود و ثانی نون ثقیله بجهته تنزیل آن بمنزله جزء فعل
بسبب شدت اتصال درمیان هر دو و نبودن الف قابل حرکت چون اضربان تشینه و اضربنان جمع مؤنث میگوییم که جواز آن
مبنی بر عدم امکان اسباب رفع التقاء ساکنین ست از حذف و حرکت یکی زیرا که عدم امکان تحریک خود ظاهر ست و حذف
آن موجب التباس بمفرد ست در تثنیه و مفوت غرض ست در جمع مؤنث بخلاف اضربن و اضربن جمع مذکر و واحد مخاطبه
که در صورت حذف التباس نیست بجهته قیام ضمه و کسره بنیی که در ترون و ترین واو و یا را حرکت داده اند با وجود شدة
اتصال نون تاکید چرا که تحریک واو یا غیر مده ممنوع نیست فافهم و صحیح ست در جائیکه ها و تنبیه بر لفظ الله عوض حرف قسم
محذوف در آید نحو لاها الله از انکه ها بمنزله جزء ست از ما بعد خود بجهته بودن آن عوض حرف حرکت بمنزله جزء مجرور بود
و لهذا نصب الله جائز نبود پس گویا هر دو ساکن در یک کلمه بهم آمدند و اول لین ست و ثانی مدغم و همچنین صحیح ست
در جائیکه کلمه ای بکسر همزه و سکون یا که حرف ایجاب ست بر لفظ الله در آید و حرف قسم محذوف بود چون ای الله
از انکه حذف یا موهم میشود با اینکه کسره همزه کسره یا با الله کذا فی الشرح میگوییم که بهتر آنست که گفته شود که لفظ ای را که مراد از قسم
لازمست شدة اتصال ست بلفظ مقسم به خصوصاً در وقت حذف حرف قسم پس گویا مجموع یک کلمه اند و اول مده است
و ثانی ساکن فافهم بد انکه افصح در ای الله نصب الله است از انکه صاحش ای و الله است و چون حرف جر محذوف بود در مجرور
نصب دهند چنانکه در ایه و اختار موسی قومه ای من قومه بخلاف لاها الله که دران جزء جر جائز نبود بجهته بودن ها عوض

پس میان اینها و حرف نون فی الجمله اختلاطی باشد نه قربی که با حرف یرملون بود تا ادغام شود و نه بعد یکه یا حرف حلق است تا اظهار با اینها واجب بود پس در اینوقت نون را بین بین کردند میان ادغام و اظهار و همین ست معنی اخفا مازنی و غیر آن گفته اند که اخفا بمقدار قرب و بعد اینحروف از نون بود و حرف فاشفویست لکن متصل و قریب ست از ثا و ثلثه در نفخ پس آنرا حکم تا داده شد و مازنی گفته که بیان نون یا حروف دهن لحن ست و بعضی اخفا میکنند قبل غا و عین همچنین بجهه قرب اینها از حروف فم و اعطاء حکم آنها و اظهار نون پیش از حروف حلق نحو من عندک واجب ست چنانکه در اشنای دلیل دانستی و این حالت ششم بود و ادغام نون متحرک در حروف لم یرد جائز ست بتفصیلیکه گذشت در بقاء غنه و ترک آن نحو زین للناس و هدی و وجوب ادغام ساکن و جواز ادغام متحرک بسبب سکون و حرکت ست بجهه احتیاج عمل در ثانی نه در اول بدانکه ابدال نون ساکن بمیم وقتیکه قبل با در موحده بود واجب ست نحو عنبر و شنبا و من باق و در خط باقی ماند چرا که نون حرف ضعیف ست و نحوه که ممتد میشود بسبب غنیتوم بغنه و با حرف شدیده مجهوره ست و از شفه و در خروج از ضعیف بسوی قوی که ضد آنست اشکالیست و ادغام جائز نبود بجهه بعد در مخرج پس نون را بمیم بدل نمودند از انکه میم در غنه شرکت دارد و موافق با ست در مخرج و اگر نون متحرک بود بسبب حرکة قوی گردد و مخرج آن از دهن شود و از میم دور افتد پس بمیم بدل نشود در جمع ساکنین و آنرا از تصرفات لفظیه از بحث شمرند که دران هم لفظ را تغیر و تصرف حاصل میشود مثل حذف چون قل و ادعوا الله و تحریک چون اخشوا الله و مد و ذکر آن بعد بحث تخفیف همزه و اعلال و ادغام بجهه ترتیب آن غالبا بر ابدال و اسکان و حذف و زیادة ست نحو قلن و بعین و ادعوا الله و بل یمحن و مت بعد رمی و لهذا تصریح نکرد با انکه از جمله تصرفات مع ساکنین ست چنانکه گفت از جمله تصرفات وقف ست صحیح ست جمع و تقریر دو ساکن در حالة وقف مطلقا برابر ست که ساکن اول لین بود یا نبود و ثانی مدغم بود یا نبود از انکه سکون وقف بمنزله حرکة ست چون زید و عمر یا سه ساکن در حالت وقف زیرا که در اینوقت آواز حرف و تو فر آواز بر حرف متصور ست پس سکون آن بمنزله حرکت بود بلکه حرف در اینوقت اتم و اقوی بود از روی آواز به نسبت وصل که دران خلط صوت حرف دیگر ست کما لا یخفی چون دواب لکن این اجتماع سه ساکن جز در وقتیکه اول لین بود و ثانی مدغم متصور نبود چنانکه در دواب که جمع دابه ست ساکن اول لین ست و ثانی بار مدغم ست و ثالث بار مدغم فیه ست و همچنین صحیح ست جمع دو ساکن یا سه ساکن در وقت تعداد کلمه ها بر سبیل توالی و اتصال لغیر ترکیب کلمه بکلمه که آن بمنزله وقف ست زیرا که در وقف قطع وصل لفظی بود و در تعداد قطع وصل معنوی که رابط با یکدیگر ست پس تعداد را حکم وقف دادند در جواز جمع ساکنین نحو میم عین قاف و دواب طیور جبال مطلقا ای هم در وقف و هم در وصل و نیز ساکن اول لین و ساکن ثانی مدغم بود یا نبود بدانکه اجتماع سه ساکن در کلام عجم نیز بود چون گوشت و ماست و نیست و اجتماع چهار ساکن در همه لغت و در هر حال ممتنع ست و بعضی گفته اند که اجتماع ساکنین در کلمات معدوده نیز بجهه وقف ست و برین ست اختلاف در الم الله پس هر کجا جمع ساکنین بجهه وقف زعم کرده حرکت میم را منقول از همزه الله گرفته از انکه همزه در صورت وقف نه افتد بلکه در صورت وصل و هر کجا گفته که این اجتماع ساکنین بجهت وقف نیست

لام تعریف که آل ست در لام و در حروف عشره مذکوره و در تاء فوقانیه و نون و راء مهمله واجب ست بجهة تقارب در مخرج
کر طرف لسان ست باوجود سکون لام و کثرة دخول آنها بر اینها و بودن آن مثل جزء کلمة تا آنکه وقف بران جائز نبود و ضاد
معجمه و شین منقوطه اگرچه از طرف لسان نیست لکن در ضاد استطالة ست بسبب رخاوة آن تا آنکه متصل مخرج لام شده
و همچنین در شین نقشی ست که سبب استطالة ست و لهذا متصل مخرج تا شده گوئی التاء و الثاء و الدال و الذال و الراء
و الزاء و السین و الشین و الصاد و الضاد و الطاء و الظاء و النون و اللام بقلب اول ثانی که مقتضی قیاس ست و روایت
کرده است کسائی جواز فک لام تعریف از غیر نون و راء مهمله و ادغام لام ساکن غیر لام تعریف در راء مهمله لازم بود بجهة
شدة تقارب بخویل ان و قل رب بر حسب قیاس و ادغام آن در حروف بوافی که دوازده اند جائز ست بخویل ثانی و بل
وعیت و رضی گفته که واجب ست ادغام لام بل و هل و قل فقط در راء مهمله در قرآن مجید و نظامی در بخا ادغام آن گفته
از الهاء و در شرح لعبد قول رضی گفته و در غیر قرآن ادغام لام ساکن غیر تعریف در راء مهمله احسن ست بجهة شدة تقارب و نکیت
در طاء دال و تاء و صاد و راء و سین و نیست در اینها انحراف بسوی لام چنانکه در حرف راء ست و بعد ازان نیک ست
ادغام در طاء معجمه و تاء مثلثه و ذال منقوطه از انکه لام همچو شش حروف مذکوره متعلق بطرف ثنایا نشده ست و این سه حرف
بدان متعلق شده اند لهذا بعد ازان نیک ست ادغام در ضاد معجمه و شین منقوطه چرا که این هر دو در تعلق بطرف لسان ست
بخلاف لام و حروف سابقه و ادغام لام مذکوره در نون قبیح ست سیبویه گفته از جهت آنکه نون در واو و یاء در میم مدغم
شود چنانکه در لام مدغم میشود و این چهار حروف بسبب بودن اینها از حروف صنوی مستقر در نون مدغم نشود پس مناسب
آنست که لام هم در ان مدغم نشود انتهی آنچه مصنف ذکر کرده بعینه در نظامی مذکور ست لکن بی تقیید در غیر قرآن و ما آنرا
باختصار اینجا ذکر کرده و نون ساکن را خواه نون تنوین بود خواه غیر آن در ادغام هیچ احوالت یکی ادغام در حروف
لم یرد و آن واجب ست بجهة قرب مخرج در لام و راء مهمله و در میم بجهة شرکت در غنه و در واو بسبب بودن واو و میم از یک
مخرج و بودن مد واو بمنزله غنه نون و در یا بجهة بودن آن اخت واو و بودن مد آن بمنزله غنه نحو من ویل و من یوم و من
و من ربک و من نون و سبب عدم ادغام در نحا و قنوان در اول فصل گذشت و در کتب دیگر اینجا لفظ یرملون مذکور
ست مصنف نون را گذاشته از جهة بودن ادغام نون در نون از قبیل ادغام متماثلین نه از قبیل متقاربین دوم القاء غنه
و حذف واو یا که افصح ست بجهت ضعف قرب واو و یا از نون چنانکه دانستی سوم عدم بقاء غنه در لام و راء که اگر افصح ست بجهت شدت
تقارب در آنها و لهذا ذهاب غنه باوجود بودن فضلیت آمده است و چهارم القاء غنه میم در ادغام بمیم نه غنه نون و این بسبب
ابی سعید ست از انکه نون بمیم مبدل شود و نزد ابن کیسان غنه نون ست نه غنه میم از انکه ادغام نون در میم بجهت غنه بود
پس روا نیست که ادغام زائل شود و هیچ اختفاء نون و قلبیکه قبل با نزده حرف بود و آن جز حروف حلق و حروف یرملون
و یا ء موحده ۱۵ است از انکه این پانزده حروف سوای حرف فا از حروف دهن اند همچو نون بجهت بودن آن از غنشوم نه از منخر

حص وخض گویند ودر اینها دو شد و دست وخبط در خبطت واینجا ادغام واجبست بجهة اجتماع مثلین وحفظ در حفظت
واینجا ادغام جائزست بر دو اول بنا نی که قیاس ست وبر عکس آن که خلاف قیاس ست ولهذا ابطاء وظاهر دو خوانده شود
وفزود وعدد در فزت وعدت از فوز وعود ودر ثانی ادغام واجب ست بجهة اجتماع مثلین وفز وحص با دغام اشد ست بجهة
ادغام صفیریه در غیر ودر ثانی با ول وبر ادغام حسب قیاس جائز بود بجهة زوال صفیریه وچونکه این قلب سماعی ست غیر مطرد
وسیبویه را در دال معجمه روایت نیست نحو فخذت وتاء افتعال وقتیکه قبل تاء مثلثه وزاء معجمه ودال وذال منقوطه وسین و
شین معجمه وصاد وضاد منقوطه وطاء وظاء معجمه افتد رواست که بعد بدل شود بجهة شرکته در بودن اینها از طرف اینشان فیدغم
التاء المبدلة من الیاء فی الیاء نحو ادکر واطیر واطلم واظالم واصبر واصابر واضرع واضارع واسمع واساقط واشجع واشاجر واذکر
واذاجر واوتر واوادراک واثرد واثاقل واذکر واذاکر واجمع واجامع واینها را ماضی وامر ومصدر توان خواند وادغام

شاذ علی الشاذ فی اصطبر و اضطرب و فی الشرح النظامی فوجه شذوذه ادغام الصغیر و هو الصاد المهملة فی غیره و ادغام حرف
ضوی مشقر و هو الضاد المعجمة قیاسا یقاربها و وجه کونها شاذا علی الشاذ قلب الثانی الی الاول و ذلک لاستماع اطبر و اطرب بقلب
اول الی الثانی حیث یغوته فضیلة صفیر الصاد و استطالة الضاد انتهی و جاربردی گفته فالبیان انظهر نحو اضطرب و اصطبر و
جاز الادغام فیه شاذا علی الشاذ الی آخره و سیبویه در اضطجع اطجع حکایت کرده و اینجا یک وجه شذوذ دیگر است که ادغام ضوی
مشقر در متقارب ست و یک وجه موافق قیاس که رد اول بسوی ثانی ست و اگر بعد طا مهمله بود ادغام طا در طا واجب گردد
بجهة تماثل در ذات چنانکه در اقتدر و اتسر که تا افتعال بعد تا ست نحو اطلب و اطلب و اگر بعد ظا معجمه بود ادغام ظا در طا
جائز ست مطلقا خواه بقلب طا مهمله بآن که خلاف قیاس ست و این اکثر و حسن ست بجهة ظهور آنکه فاکلمه ظا ست و خواه
بعکس که قیاس ست و آن تبدل ظا معجمه بطا مهمله است نحو اظطلم و اظلم و اظلم و اظهار به حسن و کثیر ست و خوانده شده است
بهر سه وجه قول زهیر هو الجواد الذی یعطیک تائلة عفوا و یظلم احیانا فیظلم و تا افتعال بعد دال و ذال معجمه و زا منقوطه
و دال مهمله بدل شود وجوبا از انکه درمیان تا و این حرف منافات ست در صفة بجهة بودن حرف تا از شدیده و مهموسه بودن
ذال و زا و در صفة مجهورة و بودن دال مجهوره پس تا را بدال بدل نمودند بجهة بودن آن موافق تا در مخرج موافق
ذال و زا و در صفة جهر پس بر تقدیر مذکور اگر تا افتعال بعد دال مهمله بود ادغام دال در دال واجب ست بجهة اجتماع
مثلین نحو اذان در اوتان از دهن و اگر بعد ذال معجمه بود ادغام ذال در دال جائز ست بجهة تقارب در مخرج و تشارک
در صفة لکن بقلب آن بدال مهمله احسن و اقوی ست بجهة موافقت قیاس و بعکس این نیز جائز نحو اوذکر و ادکر در اذ نکرد اگر
بعد زا معجمه بود ادغام زا هم در دال جائز ست بجهة تقارب در مخرج و جهر اما بقلب دال بآن که خلاف قیاس ست نحو ازدان
و ازان در ارتان لکن اظهار فصیح ست و در ادغام دو شذوذ ست ادغام صفیریه در غیر و قلب ثانی باول لکن بجهة
قلب ثانی شذوذ اول کم شد از انکه بجذب ظاهر ادغام صفیریه در غیر صفیریه تشدد تا افتعال بعد ثا مثلثه رواست که تا شود
بجهة تقارب در مخرج و صفة یا عکس بود که قلب تا فوقانیه ثا و مثلثه است فالادغام واجب فی الصورتین نحو اثار و اثار در
اثیار بمعنی اخذ القصاص و جواز ادغام در مانند این صورت منصوص از سیبویه است لکن ادغام حسن ست و نزد مخشری
و ابن حاجب واجب ست و قلب اول بثانی فصیح ست و عکس آن فصیح و ادغام سینی که فاء افتعال بود در تا و همچنین ادغام
سین معجمه در ان نحو استمع در استمع و اشبه در اشبه شاذ اند بجهت ادغام صفیریه در غیر و قلب ثانی باول اگرچه در تا و سین مهمله
قرب در مخرج و شرکة در همس ست و نیز تمع در استمع نگویند اگرچه در ان من وجه موافقت قیاس ست و همچنین در اشته
ادغام ضوی مشقر در غیر ست در رد ثانی باول و آن هر دو خلاف قیاس ست و استمع و اشته بانهار تا افصح ست و کاهی
تا ضمیر را حکم تا افتعال دهند بجهة تشابه در شدة اتصال بکلمه لکن این شاذ و نادر ست پس تا ضمیر را که بعد مطبقه
بود بطا بدل نمایند و بعد دال و ذال در ابدال نحو حفظ در حفظت بجا مهمله و حفظ در حفظت بجا معجمه و در وقت ادغام

مذکوره در صفیریه که صاد و زا و سین مهمله است و در شین و خا و سین معجمتین و نزد بعضی در جیم نیز بجهة تقارب نحو یدر ابر و امثالهم
و سائر و سکت صالح و شهر و ضحی و خط جهة و لا تعبث جهلا و ادغام صفیریه در امثالها جائز نبود بجهة قوت فضیلة صفیریه چنانکه
گذشت و صحیح ست ادغام میان این هر سه صفیریه بجهة اشتراک در فضیلة و تقارب در مخرج نحو ذکر سنانه و برز صادق مع
گفته که ادغام حروف مطبقه در غیر آنها با بقاء صفة اطباق و ترک آن بود و ابقاء آن افصح ست چرا که اطباق فضیلتی
ست که محافظت آن نزد عرب مطلوب ست و همین ست نزد بعضی علما لکن ابن حاجب گفته که حروف مطبقه در غیر خود مدغم
نشود بجهة محافظة صفة اطباق و ابقاء اطباق وقت ادغام مطبقه نهایت مستبعد ست مثلا ادغام طاء در تاء و در مانند
فرطت جز بگرداندن طا بدل از تا ممکن نیست و در صورت ابدال ابقاء اطباق جز بامتیان حرف مطبقه که اطباق صفة
آنست متعذر ست و در صورت اتیان مطبقه ساکنه اجتماع ساکنین شود و سهو و یعنی اتیان طاء دیگر در یخا مثلا و جمع
ساکنین فاسد ست و قیاس بر بقاء غنه در صورت ادغام نون در غیر آن قیاس مع الفارق ست از انکه نون اگرچه
بدون غنه متصور نشود لکن غنه بدون نون متصور ست بجهة تفارق مخرج غنه و نون بخلاف اطباق که التصاق تامی
بحنک اعلی ست جز در وقت تلفظ بحرف مطبقه غیر متصور پس حق آنست که در صورت بقاء اطباق حقیقت ادغام نیست
بلکه اخفاء ست شبیه بادغام چنانکه در ادغامیکه مروی از بعض قراء ست در رایة لبعض شانهم و اغفرلی و نخسف بهم
و ذی العرش سبیلا و الراس شیئا در حروف صاد و شین معجمه و در لام و فاء و باء و شین و سین و سین شین و نه ادغام
صوری مشکر در متقارب و ادغام صفیریه و غیر لازم آید با وجود لزوم اجتماع ساکنین در بعض شانهم و ذی العرش
سبیلا بر غیر حد خود انتهی تقریر کلامه و آمده است ادغام جیم در تاء فوقانیه نحو ذی المعارج تعرج و عکس آن نیز چون
و جنب جنوبها و واجب ست ادغام متقاربین وقتیکه اول ساکن بود و دوم ضمیر مرفوع متصل و در میان هر دو تقارب
بود نحو زدت بخلاف اعد تم که چون تاء تم ضمیر مرفوع متصل نیست ادغام واجب نیست و در کافیه بانظور که واجب ست
ادغام در متقاربین وقتیکه اول ساکن بود نحو قالت طائفة کذا فی الشرح و تاء باب افتعال وقتیکه بعد حروف مطبقه بود طبعا
مهمله بدل گردد و جوبا و حروف مطبقه تا نگردند اگرچه قیاس ست بسبب رعایة فضیلة اطباق و بودن تاء زائده حق تغییر
از تغییر حروف اصلی قیاسا بحال هم نداشتند از انکه در نحو قت اگر مطبقه را ادغام میکردند فضیلة اطباق فوت میشد و اگر میکردند
نطق بدان متعسر میشد بجهة تقارب در مخرج و منافاة در صفة چرا که حروف تا شدیده ست و حروف مطبقه رخوه و تا مهموسه
ست و ضاد معجمه و طا و ظا مجهوره و تا مستعلیه منفتحه ست و حروف مطبقه مستعلیه غیر منفتحه پس تاء را بحرفی بدل نمودند که موافق تا
در مخرج ست و موافق تا قبل در صفة و چون آنچه دانستی پس اگر تاء افتعال بعد صاد مهمله یا ضاد معجمه افتد ادغام صاد و ضاد
در طا جائز ست لکن بر خلاف قیاس که بقلب تامی با ول ست و آن ایجاب ادغام بقلب طا بجنس ما قبل ست نحو اصطبر و
اضطرب و اصبر و اضرب گویم مناسب آن بود که میگفت آمده است ادغام در ان بر سبیل شذوذ چنانکه ابن حاجب گفته

ممتنع ست از انکه ادغام تا استعفال موجب تحرک سین و یا اجتماع ساکنین غیر منتفرست و هر دو ممنوع و چون ادغام
الف در مثل بجهت امتناع تحرک آن نا روا ست در متقارب هم نا روا نبود بجهت رجوع بسوی شلین با زوال فضیلة
مد و استطالة و همچنین ادغام همزه در متقارب و لهذا نزد اکثرین ادغام واو و یا لکه بدل از همزه است جائز نبود بنظر
آنکه اصل همزه است و هر که تجویز کرده نظر بظاهر کرده چون رویا و رویة و ریا بدانکه در حاشیه گفته سوای حروف
صفوی مشفر و صفیریه حرف را و لام و بعض حروف دیگر با صفات خمسه یک صفت دیگر نیز دارند لکن بیش صرفیان
چندان معتبر نیست که در شمار صفوی مشفر و صفیریه آید انتهی چون معلوم از بیان تقارب حروف در مخرج و صفة
و ما یتعلق بها از بیان صحة ادغام و عدم آن فارغ شد شروع در تفصیل آن کرد و گفت صحیح ست ادغام ها و عین
مهمله در حا مهمله بر حسب قیاس از جهة ادغام حلقی اسفل در حلقی اعلی و قلب اول ثانی بجهت خفة نحو احیه حرامیا
و ارفع حاجا لکن اظهار احسن ست از انکه حرف حلقی اسفل ست پس در وقلة تضعیف اصل بود و ها را در عین ادغام
نکنند با وجود یکه مخرج آن اقرب بهاست از نسبة حا مهمله زیرا که حالی مهموسه و رخوه است و عین مجهوره متوسطه
و صحیح ست ادغام حای مهمله در هر دو یعنی ها و عین اگرچه خلاف قیاس ست بسبب سفلیة ها و عین و ارفعیة ها و لهذا ادغام قلب
اول ثانی نبود بلکه بقلب آن هر دو بحا چنانکه سابق گذشت و در آیه فمن زحزح عن النار در قراة ابو عمرو من و جیه
قیاس ست و من وجه غیر قیاس و صحیح ست ادغام جیم در شین معجمه بقلب اول ثانی نحو خرج شاة و محکی ست ادغام
شین معجمه در جیم بجهت شدة تقارب آن اگرچه از رضوی مشفر ست صحیح ست ادغام با و موحده در میم و فا بر قیاس
نحو اضرب فاستقم و معذب من نشا و صحیح ست ادغام میان غین معجمه و خا منقوطه خواه عین مدغم بود چون اوسع
خوا رج خواه خانحو اسلخ غنمک اگرچه خا اعلی ست و اخف از غین لکن هر گاه که مخرج اینها قریب بدهن بود
از حروف دهن شمار کرده شد در جواز ادغام و لهذا بعضی عرب متحمل با خفا نون در خا گوشید چنانکه انخفا میکنند
در حروف لسان و قسم و ذکر این هر دو ثانیا بعد ذکر حروف حلق بجهت جواز ادغام هر یک با دیگریست همچو
قاف و کاف چنانچه از نفط میان ظاهر میشود بخلاف ادغام ها و عین در حا که در صورت عکس بر حسب قیاس
نیست بلکه قلب ثانی با اول ست و صحیح ست ادغام میان حرف کاف و قاف بجهت ثقالت برابر ست که اول مدغم بود
نحو خلقکم یا مدغم فیه چون لک قال لکن ادغام قاف در کاف اقیس ست از عکس از انکه قاف اقرب بحلق ست
از نسبة کاف کذا فی الشرح گوییم هر کا یکه ادغام خا معجمه در غین منقوطه که از ان ادخل ست در حلق روا باشد بی کراهیة
بجهة اجرای آن مجری حروف لسان در قاف و کاف بعده از حلق هیچ سبب تجویز نبود فافهم و صحیح ست ادغام میان
طا مهمله و ظا منقوطه و میان دال مهمله و ذال معجمه و میان تا و فو قانیه غیر تا افتعال و تفعل و تفاعل در تا و مثلثه بجهت تقارب
در مخرج هر یکی را که خواهند ازین شش حروف در پنج غیر متماثل ادغام کنند نحو کدت و صحیح ست ادغام هر شش حروف

مانع ست ولهذا حروف حلقی که ارفع ست در حروف حلقی که ازان ادخل وانزل ست در حلق در جانب سینه مدغم نشود
ورنه استثقال لازم آید حالانکه ازادغام تخفیف مطلوب میباشد در همه حروف حلق وهمزه اثقل وارفع ست بعده بالبعده عین بعده حا
بعده غین معجمه وبعده خا مشقوطه مدار ادغام خا مهمله باآنکه ارفع ست از عین مهمله وبادر عین وها رواست لکن نه بطریق
قیاس که قلب اول ثانی ست بلکه بقلب هر دو که ثانی اند بحاکه اول ست تا نوعی تخفیف حاصل شود نه ثقل نخواند بخنود
در ازدج عتود آ وعتود معنی بزغاله یکساله است واتخاذه وازدج بنده ودگر ادغام خا معجمه اگرچه اعلی ست در غین منقوطه
گیر رامیدن خا غین چراکه مخرج این هر دو مائل بسوی دهن ست پس گویا اینها بمنزله حروف دهن اند از جهت
ادغام هریک در دیگری روا بود نحو ابلغ خلیلی واسلخ غنمک که برحسب قیاس وغیر قیاس هر دو روا بود وابو عمرو در آیه ومن
زخرج عن انا نیز برحسب قیاس خوانده وادغام حروف صفوی مشفر در حرفیکه متقارب آنهاست در مخرج ممنوع ست
نه در تماثل زیراکه هریکی ازین هفت حرف صفتی وفضیلتی ست که آن در وقت ادغام که بقلب اول ثانی ست فوت شود
وابقاء آنها امر اهم ست نزد اوشان وآن فضیلة در ضاد معجمه استطاله است ودر واو یا لینه ودر میم غنه ودر شین معجمه نفشی ومد فا
نفشی وتافیف که خروج صوت از دهن ست ودر رای مهمله تکرار ولهذا ادغام شین در جیم نشود باوجود شدة تقارب ضوی
یعنی هر دو از علم ومشفر یکسر میم لب زیرین شفتین وادغام درمیان واو ویا در سیده ومرمی اگرچه از حروف ضوی
مشفرست وغیر متقارب در مخرج از جهت اعلاست که از قبیل مثلین کرده بابقاء صفة لینه وتقارب در صفة جهر وتوسط
در شدة در خادة وادغام نون در لام ورای مهمله باوجود فضیلة غنه نون که از غنه میم زائده است از جهت کراهیت صوت غنه
آن واخفاء ویست اندکی وادغام نون در میم بجهت تماثل در غنه است ومرویست از ابی عمرو ادغام میم در یا وقتیکه ما قبل
میم متحرک بود نحو علی مریم بهتانا وهوا علم بالشاکرین وصحیح آنست که این ادغام نیست از انکه اصحاب ابی عمرو بنای مشدد
نیارند بلکه اخفاء واختلاس حرکة وتضعیف صوت ست وهمچنین هرجا که از قراء ادغام مروی شود وخلاف قیاس بود چنانکه
در شهر رمضان ومانند آن کذا فی الشرح گویم مراد از مانند آن مانند لبعض شانهم واغفر لی ونخسف بهم ست که در بعض قراء ادغام
ضاد در شین واد غام راء در لام وفاء در یا مرویست حالانکه این حروف ضوی مشفر اند که در متقارب مدغم نشوند پس اینجا
غرض قراء اخفاء ست نه ادغام خصوصاً در بعض شانهم که در صورت ادغام اجتماع ساکنین غیر متقارب لازم آید وبعضی گویند
که شین افضل ست از ضاد در نفشی واستطاله واد غام مفضول در افضل جائز بود ونیز هرگاه که ادغام ضاد در طاء واو در شین
اولی باشد اما ادغام غیر حروف ضوی مشفر در اینها روا بود بجهت عدم قوت فضیلت صفت اینها وجائز داشته است کسائی
وفراء ادغام راء مهمله در لام نحو غفر له باوجود آنکه از حروف ضوی مشفرست وممتنع ست ادغام حروف صفیریه در غیرش که متقارب
باشد در مخرج چون تا وثاء ودال وذال وطاء وظاء واسطاعوا بادغام وجمیع ساکنین در استطاعوا که در قراءة همزه آمده است نادر
وهمچنین ادغام تاء در طاء بابقاء صفت سین تا فضیلت صفیر باقی ماند وهمچنین تاء استفعال در متقارب ومثل ادغام الف وهمزه در هم

حروف مستعلیه انقدر استعلاست که زبان بحنک منطبق میگردد بخلاف یاکه دران بانسبت واو حرکتی خفیف مائل بعلو بود
واحتیاج عضو فی الجمله میشود پس غرض سیبویه ازین کلام که بیان احتیاج عضو در نطق واو یاست نه در نطق الف
حاصل شد واز کلام سیبویه استعلا و یا هیچ استعلا از حروف مستعلیه کما مفهوم شد فافهم ونزد بعضی یا وی از هوة با نقص بمعنی
صعود وارتفاع ست والف را جرسی وحرس نیز گویند ازانکه آن را صوتی ست که آنرا معتمدی در حلق نیست وجرس
آواز خفی را گویند وشین معجمه حرف نفشی ست ازانکه در مخرج خود منتشر میگردد تا آنکه قریب حا میشود ونزد بعضی فا وصاد
نیز منفشی ست ومیم ونون را غن گویند از جهت وجود غنه در تلفظ آنها وميم را راجع نیز گویند بسبب رجوع آن بسوی
خیشوم ونون مکرر را مشربه گویند بجهت بودن آن قریب از لام وشرب غنه وی وضاد معجمه را مستطیل امند ووجهش
گذشت کذا فی الشرح چون از دانستن مخارج وصفات حروف که سبب ادغام متقاربین در مخرج وصفه بود فارغ
شدی پس بدانکه طریق ادغام متقاربین در مخرج یا صفت تقلب حرف اول ازان وثانی ست تا هر دو یک جنس
گردند ومعنی ادغام متحقق گردد وازان جهت که ادغام عبارت از تغیر حرف اول بود باسکان وایصال بسوی ثانی
وگرداندن آن با ثانی هیچ یک حرف قلب اول بثانی اقیس بود زیرا که تغیر مواخی تغیر ست وتغیر در یک حرف بود نه در
دو حرف مگر بعارض که مانع اقیس بود مثل بودن حرف اول اخف از ثانی چون از بج عتود را وسیده یا بودن آن صاد
صفتی که خلط آن نزد عرب ضروری بود نحو ازدان واصبع مود که در اصل ازثان واصبع بود تا از زائده افتعال را بسین
وزا بدل نمودند با وجود آنکه اثقل واکثر التغیر ست وعکس نکردند زان که ابقاء صفیر امر مهم ست نزد اوشان معجم ومحلا
در معهم ومع سهولا ضعیف ست ازانکه باعتبار قیاس متقاربین مهم ومهاو نار بابد وباعتبار عارض که آن بودن عین
اخف وبا اثقل ست معم ومعاولا وسهر وا اثقل ست پس تصحیح عدم ادغام ست لکن بعضی بنی تمیم بدل میکنند
وعین وبار ابجار ومهله وادغام میکنند واین قلیل ست واول کثیر وفصیح ست که در اصل سدس بود شاذ ست و
لبس حرفی بحرفی ترکیبی تر کیبی در یک کلمه مانع ادغام متقاربین ست نحو وطد بالتحریک یعنی استوار کردن ووتد بالتحریک
بمعنی میخ زدن که در وقت ادغام التباس بود مشود ومعلوم نشود که ترکیب آن از دو وال ست یا از طا ودال
ویا از تا ودال مگر جائیکه اول ساکن بود وتقارب شدید ادغام جائز بود نحو عتدان مجمع عتود با وجود لبس بعد آن
نه در مانند بنیه ودقتوبان در نماکه در میان نون ویا وواو ومیم شدة تقارب نیست بالزوم التباس وبنی تمیم بجهت شدة
تقارب میان تا ودال وسکون اول در وتد یا بسکون ادغام واجب دانند نه در وطد با وجود این هر دو بجهت
رعایت حروف مطبقه ودر ادغام در مانند او ذکر وانحی بتطهر وتثاقل بسبب التباس نیست بجهت عدم وجود شدة
الفاء در کلام عرب وهمچنین در آخر تمس نزد کسی که اصل اهر مع واهر نمع ست ودر دو کلمه لبس مانع ادغام نیست
اگر چه بود از انکه در وقت تفرق ممتنع گردد ولهذا گفت در یک کلمه برخلاف انکه لبس مانع ادغام ست حصول اثقل نیز

گویند که جوف ندارد و آنچه جوف ندارد ثقیل بود و چون این حروف ثقیل بودند بصفته نامیده شدند و نیز مصمت یعنی
ممنوع ست و این حروف ممنوع اند از آنکه رباعی و خماسی از انها یا متهامرکب نشود بی حروف ذلاقه بسبب ثقل انهاو
آن بست و سه حرف بود و حروف القلقلة و القلقلة آنکه در روبا وجود شدت آواز متصعد از صدر ضغط لسان بود و آن
پنج حرف ست که در قول قد طبع یافته میشود از طبع بطا مهمله و با موحده و جیم یعنی زدن بر شی مجوف و یعنی حماقة و سبب
شدت و ضغط یعنی تنگی و مشقة درین حروف آنست که انها مجهوره اند و بهم شدیده جهر دم را از جریان منع میکند و شدت
خروج آواز را منع مینماید و از اجتماع این هر دو صیغه متکلم در وقت تلفظ محتاج باشد بقلقله لسان یعنی تحریک زبان از
موضع آن تا آواز از این حروف برآید و مخاطب بشنود و آنچه متکلم را عاجز بشدت و ضغط زبان حاصل نشود خصوصا در وقت
سکون انها و تقلقله آواز تقلق را گویند و آن طائر لیست و نیز سر آوازی را که با حرکت و اضطراب شدت بود نیز نامند خلیل
گفته قلقله شدت صوت ست و القلقلة شدت صیاح و این را مقلقله و محقورة نیز گویند چنانکه صاحب قاموس گفته الحروف
المحقورة جد قطب حروف الصفیر یا شبه الصفیر ای صوت الطائر لان بینها صوتا کصوته وهی ض را المعجمتین و س المهملة
اذ بنی تخرج من بین الثنایا و طرف اللسان فینحصر الصوت هناک و باقی کالصفیر و را حرف مکرر ست از انکه زبان در وقت
وقف بران میشکوحد و میلرزد و لام منحرف ست از انکه زبان در وقت تلفظ آن بسوی داخل حنک منحرف میشود و تا و فا
مهموسة ست از انکه بهت بمعنی شتابی کردن در کلام ست و این حروف خفیف ست پس متکلم بدان بسرعة بود و در کافی
که مهموسة هاست بجهة ضعف و خفای آن و سرعة آن بر زبان از بهت که بمعنی اسراع در کلام ست و انچه که در مفصل واقع شده
که مهموسة تاست گویا از غلط ناسخ ست و دلیل ما قول خلیل ست لو لا بهتة فی الهاء لاشبهت الحاء و از بهتة عصر تی قصد کرده
که در ریاضه در جاء و الوافی گفته از حروف مهموسة هاست بسبب چیزی که در وست از ضعف و خفای کذا فی الشرح و نزد
ابن مالیشاد و ابو حیان مهموسة همزه است از انکه بهت بمعنی عصر صوت و کسر ست و همزه مغطوطة و مهموسة ست در اصل
حلق لهذا لاحق میشود بدان ترقیق و تلیین و قلب و بعضی گویند اسم همزه مهموسة لفاست از بهت که بمعنی صوت قوی
و در همزه شدة صوت بود و حروف علت را حروف لینه گویند از جهت آنکه قبول مد میکنند یا آنکه خارج میشوند در نرمی
بی کلفت لسانی بسبب اتساع مخرج ایشان و انهارا مصونه نیز گویند از انکه در انها مد صوت اکثر ست از نسبت
غیر انها و را متصل نیز نامند بجهت آنکه فرود می افتد در دهن تا آنکه متصل میشود بمخرج الف و الف را هاوی گویند
بمعنی صاحب هوا از انکه ممتد میشود در هوا بی هیچ عضو تعلق ندارد و مخرج آن اوسع بود از مخرج واو و یا بسبب آنکه در واو ضم
شفتین بود و در یا ارتفاع لسان سوی حنک و این سبب کمی ست در مخرج بخلاف الف که دران احتیاج این اشیا نبود
بلکه دهن و حلق دران منفتح باشد کذا نقل عن سیبویه و در شرح گفته چون در حرف یا ارتفاع بود مناسب آن بود
که یا از حروف مستعلیه باشد انتهی ترجمه گویم در حروف مستعلیه استعلا ضعیف نبود بلکه قوی و نمایان تا آنکه در بعضی

ورخوه مخصه خلاف آن یعنی حرفیکه صوتش درمخرج آن بسته نشود اگر ساکن خوانی بلکه جاری ماند واگر خواهی امتداد امتداد شود و
این را مستر خیه نیز گویند بجهة نرمی اینها بسبب عدم لزوم مخرج خود وحروف متوسطه حروفی که مابین هر دو بود یعنی نه بانحصار
تام بود ونه جری نام وآن هشت حروف ست که درین قول یافته میشود لم یرد عنا چرامی ترسد مرا از روع براء مهمله
وواو وعین مهمله یعنی ترسیدن وترسانیدن پس معلوم شد که ماسوای شدیده ومتوسطه که سیزده حرف اند رخوه اند
واعتبار سکون در تعریف شدیده ورخوه برای تمیز ست چراکه حرکات العاض واو ویا والف اند که درینها فی الجمله رخاوة
ست پس دروقت تحریک میان شدة ورخاوة امتیاز تام نبود وهر سه نوع را تمثیل داده اند بجح والطش والعل
چون درلفظ اول وقف کنی یابی آواز خود را بسته درمخرج تا اگر امتداد خواهی ممتد نشود واز نجهت این حرف را
شدیده گویند واگر بر طش وقف کنی یابی آواز را جاری تا آنکه اگر امتداد خواهی ممتد شود بسبب لینة ورخوة واز
راه این را رخوة نامند واگر بر عل وقف کنی یابی خضر ناقص وهم جری غیر تام درحاشیه که بر سمم منهیه بود نوشته است
رخوة نزدیک بعضی شانزده اند ونزدیک بعضی سیزده لهذا متوسطه را هشت گفته اند ودر حروف لن عمر التفاف ست
انتهی واین اختلاف در جاربردی ونظامی وشرح اصول وقاموس ودیگر کتب دیده ام مگر در بعضی رساله قرأت حروف
مطبقه آنکه زبان را در وقت تلفظ خود بحنک اعلی منطبق گرداند وحنک اعلی مانند طبق گردد بر زبان وآن چهار حرف
ست که در صطظض مطوی ست درحاشیه گفته مطبقه اسم مفعول ست واین بر سبیل حقیقة بر زبان صادق می آید
ونه بین منفتحه ومستعلیه ومنخفظه پس اطلاق اسماء مذکوره بر حرف بر طریق مجاز باشد انتهی گویم مراد از مجاز بالحذف باشد
ومعنی مطبقه مطبقه عندها ست ومعنی منفتحه منفتحه عندها وعلی هذا القیاس چنانکه گویند مشترک ومتفرع ومراد مشترک فیه
ومتفرع له باشد وميتوان گفت که از فعل اطلاق مسبب بر سبب باشد از انکه این حروف سبب اطباق زبان واستعلا
وجز آن ست وسوای لفظ مطبقه همه صیغه اسم فاعل ست وحروف منفتحه غیر آن یعنی حروفیکه زبان را بحنک اعلی منطبق
نگرداند بلکه مابین حنک وزبان منفتح باشد ویحاز مابین آنها وقت تلفظ آنها بر آید وآن بست وپنج حروف باشد
وحروف مستعلیه آنکه زبان را در وقت تلفظ خود بحنک بردارد خواه اطباق زبان بحنک شود خواه نشود پس مستعلیه
عام ست از مطبقه وآن هفت حروف ست مع مطبقه صطظض خغق بجاء وفین یجیئین وقاف وحروف منخفضه جز آن
یعنی آنکه زبان را در وقت تلفظ خود بحنک بر ندارد بلکه بر زبان پست بدارد واین را مستفله نیز گویند وآن بست ودو حرف شد
وحروف الذلاقة بذال معجمه وقاف ای السرعة فی النطق والفصاحة والخفة فی الکلام حروفی که در رباعی وخماسی از ان
حرفی دارد بجهت عمل این ابنیه وخفته این حروف در تلفظ بجهت بودن سه انسان ذولقی وسه شفوی واین حروف را ذلقیه نیز
گویند وآنرا جمع کرده است لفظ مرنفل ومعنی آن حکم کن بنفل یعنی غنیمت ورباعی وخماسی که حرفی ازین نباشد ویا عربی نبود
یا شاذ وغریب بود چون عسجد وهدقه وزهرقه وحروف مصمته بصیغه اسم مفعول مقابل آن یعنی مقابل ذلقیه مصمت چیزی را

اوضح میشود از انکه دم وقت نطق بحرفی بعد نطق بیک حرف مجهوره جاری میشود و آن سبب توهم جریان دم یا مجهوره میگردد
وچون حرف مجهوره مکرر بود دوم جاری نشود معلوم کنند که موجب انحصار دم ذات این حروف ست و نگفتیم اگر چه متحرک
باشد مگر از جهت آنکه حرکت سبب جریان دم ست و هر گاه که با حرکه هم دم جاری نشد معلوم شد که ذات این حروف
موجب حبس نفس ست و برین تقدیر یعنی جهر رفع صوت بود از انکه در تصویت قوی رفع صوت ضروریست و حروف مجهوره
عند الاکثرین حروف ظل قریض اذغر جند مطبع ست که نوزده است و حروف مهموسه ضد آن ست یعنی حرفیکه دم
از جریان نه بندد اگر چه ساکن باشد از انکه اینها بجهت ضعف آنها و ضعف اعتماد بر مخرج آنها قوت ندارند که منع کنند
دم را از جریان باخود و چون در وقت سکون هم دم حبس نکردند معلوم شد که سبب عدم انحصار دم ذوات این
حروف ست و اینمعنی از کنگ ظاهر تر میشود از جهت عدم ترکیب با غیر که سبب توهم حبس گردد و اختیار قاف و
کاف در تمثیل بجهت آنست که چون تبائین هر دو قسم در حرفین متقاربین ظاهر شد تبائن آنها در متباعدین اظهر
باشد و بعضی در وجه تسمیه مجهوره و مهموسه گویند که در اخراج مجهوره ناگزیرست از چیزی جهر و نطق آنها بدون جهر آسان
بنود بخلاف مهموسه که نطق آنها خفیا ممکن ست چنانکه بجهر و بر تقدیر وجه اول نیز همس یعنی اخفاء صوت میتوان گفت
از انکه اینها بسبب ضعف خود محتاج تصویت قوی که سبب جهرست نیستند و حروف مهموسه ده اند که درین قول جمع
اند ستشخنک خصفة یعنی آن قریب ست که الحاح کند ترا خصفه و آن نام زنی ست الشحث بشین معجمه و حاء مهمله و ثاء مثلثه
بمعنی الحاح در مسئله ست و خصفه بخاء معجمه و صاد مهمله و فا و هاء ست و در قاموس باین عبارت گفته حثه شخص فسکت
وهم در اصول همین را قلب کرده گفت سکت فحثه شخص و بعضی متاخرین ضاد و ذال و زاء و غین که معجمه اند و عین
مهمله و یاء تحتانیه را از مجهوره برآورده در مهموسه داخل کرده اند بجهت بودن اینها از رخوه و ثاء فوقانیه و کاف و عین را
از مهموسه برآورده در مجهوره داخل نمودند بسبب بودن آنها از شدیده گویا این شخص در رخاوه و جهر منافاة دانسته است
و همچنین در شدة و همس و در واقع هیچ منافاة نیست از انکه رخاوه جریان صوت عند النطق ست و شدة ضد آن
و جهر رفع صوت ست و همس اخفاء آن برابرست که صوت جاری شود یا نشود نه بینی که راء مجهوره و متوسط است و
چون گوئی انسا آواز بآن بخوبی جاری میشود و دم بند گردد و کاف مهموس و شدیدست و چون گوئی اک آواز بندد
و دم جاری شود کذا فی الشرح و جار بردی از شرح ابن حاجب نقل کرده که اگر این بعض ضاد و دال تا آخر را میان
مجهوره و مهموسه میگفت قریب بقیاس میبود اگر چه ضاد بعد از همس ست اما گردانیدن کاف و تا از مجهوره پس
بعیدست و حاصل باقی کلام همانست که از شرح نقل کردیم شدیده حرفی ست که صوتش در مخرج او بسته شود اگر بسیار کنش
خوانی و در راز نگهداری اگر چه امتداد آن خواهی بجهت شدة لزوم مخرج خود و آن هشت حرف ست که جمع کرده است آنرا قولهم
اجدک قطبت یعنی یافتم ترا که ترش روی شدی یا آنیحتی شراب را از قطبون یعنی عبوس و یا از قطبت یعنی خرجت الشراب

و یاء خالص ست و بعضی از فروع فصیحه سین مهمله را که مانند زا معجمه خوانند شمرده اند نحو سقر و این حاجب اقتصار بر بهشت
کرده گفت و الفصیح ثمانیه همزة بین بین و هی ثلثة و النون الخفیة نحو عنک و الف الامالة و لام التفخیم و الصاد کالزای و الشین
کالجیم انتهی و غیر فصیح از فروع که مستهجن و مستقبل اند در قرآن و غیر آن از کلام فصحا در هیچ جا از نظم و نثر واقع نشده بلکه
از مخالطت اعاجم در وقت ظهور اسلام و اتخاذ جواری از عجم و حصول اولاد از ایشان و خلط ایشان حروف لغت خود را
بالغت عرب پیدا شده اند یازده حرف اند باء موحده که مانند فا خوانند چون بور و فا هیچ با نحو فور و در شافیه و بعضی نسخه الفا
کالباء ست و در بعضی الباء کالفاء و هر دو صحیح ست و ذکر یکی با ترک دیگری بجهت عدم اختلاف در نطق ست چنانکه در قول
الجیم کالشین الکاف کرده و جیم که همچو شین معجمه خوانند و این در جیم ساکنه که قبل دال یا تا بود اکثر ست نحو اجدر و اشتد و
اجتمع و اشتمع و سبب قبح اینها ظاهر ست و آن لزوم تنافر ویست که از ان گریخته اند و صاد مهمله که همچو سین مهمله خوانند
نحو سبع و صنع و تقریب صاد بسین بجهت صعوبة نطق بصاد ست و ضاد معجمه ضعیفه که میان صاد و ظاء معجمه خوانده شود بعضی
گویند ضاد ضعیفه حرفیست که پیدا شود از تقریب تاء مثلثه بضاد معجمه چون اضرد در اثرد که در اصل لتشرد بود بر وزن افتعل و
اینجا مناسب ست که تاء ضعیفه گویند نه دال ضعیفه و نزد بعضی ضاد ضعیفه ضادیست که قریب بتاء مثلثه بود چون المرب
کاقرب و ظاء مهمله که همچو تاء قوقانیه خوانند نحو سلطان و سلتان و این در زبان اهل عراق بسیار ست از انکه ظاء در لغت
ایشان نیست و نطق ظاء بر ایشان دشوار ست و ظاء معجمه که همچو تاء مثلثه خوانند نحو ظالم کثالم و کاف همچو جیم نحو جافر و کافر
و جیم همچو کاف نحو کل در جل و کمل در جمل و این لغت اهل یمن ست و در عوام بغداد شائع و سیبویه این هر دو حرف را یک
حرف شمرده از انکه این هر دو حرفیست میان کاف و جیم و اختلاف میان آنها در نطق نیست اگرچه اصل یکی کاف ست و
اصل دیگری جیم و این جنی رعایت اصل کرده و هر دو را دو حرف شمرده و این عصفور و ابن مالک متابعت آن نموده اند و
این ظاهر ست چرا که عدم اختلاف فرمین در نطق ست و صاحب شافیه گفته اما الجیم کالکاف و الجیم کالشین فلا تحقق
انتهی نفی اختلاف باعتبار اصل نیست نه بنحی که شین مانند جیم فصیح ست و عکس آن قبیح و قاف همچو کاف چون کران در
قران و این در زبان بادیه نشینان اکثر ست و واو همچو یاء وقتیکه ضمه را مائل بکسره خوانند نحو مدعویس مجموع حروف اصول
و فروع بیجاه و دو بود و حرفیکه از مخرج اصلی خود تجاوز نکرده ست و حرفیکه از مخرج اصلی خود انحراف یافته فرع ست و مخرج
آن مستفاد از مخرج اصل بود چون شرح احوال مخارج حروف بتفصیل دانستی وقت آن رسید که شروع در شرح صفات حروف
کنیم بدانکه اقسام حروف باعتبار صفات بسیار اند بعضی چهل و چهار نوع بیان کرده اند و بعضی زیاده ازان و بعضی کم ازان
ذکر نموده اند و ما آنچه مشهور ست بیان کرده و ازین صفات امتیاز حروف در صوت حاصل میشود چنانکه بتمامه تواند
بایهم در ذوات مجهوره حرفیست که دم از جریان به بندد و اگرچه متحرک باشد چرا که این حروف بسبب قوت ذاتی خود و قوت
و اعتماد بر مخرج خود بیرون نمی آیند مگر بصوت قوی و شدید و منع میکند جریان دم را با خود و در تمثیل به نحو تفقع یعنی

وقبل العلیا وجمع این حروف نوزده لسانی اند ازانکه مخرج اینها لسان ست اگرچه غیر لسان را هم دخل ست ومخرج فا مجموع باطن لب زیرین وطرف دندنیه بالاو مخرج باء موحده ومیم وواو ما بین دو لب بالانطباق آنها در اولین ومر خیشوم را دخل ست در میم بجهت غنه واین هر چهار را شفهیه وشفویه گویند برحسب اختلاف در لفظ شفته از اصالة ها وواو ومخرج نون خفی که در ان جز غنه نمانده چون عنک خیشوم ست واین مخرج شانزدهم از مخارج ست ونون خفی اگرچه از حروف متفرعه است همچو همزه بین بین والف اماله لکن چون مخرج آن از مخارج اصول بنود جداگانه شمرده شد بخلاف حروف متفرعه دیگر که مخرج آنها سوای مخارج مذکوره نیست نهایت آن که آنها بر مخارج اصلی خود نیستند بدانکه اصول حروف عربیه نزد جمهور بست[۲۹] ونه اند اول آنها همزه است که در انجا اولا نوشته شود بصورت الف وآنرا الف گویند وانچه که در آخر حرف هجا از صورت لانوشته شود الف ست لام را بجهت حصول نطق افزوده اند وکتابت همزه بعد لا خطاست ونزد مبرد بست[۲۸] وهشت حروف ست وگفت همزه را نشمردم از جهت آنکه گاهی بصورت واو نوشته شود وگاهی بصورت یا وگاهی بصورت الف پس چون خط آن همچو سائر حروف محفوظ نبود احتیاج شمردن آن نیست وعدد حروف جز در لغت عرب کامل نشده وهمزه در کلام عجم جز در اول یافته نشده وضاد جز در لغت عرب نیست لهذا فرمود علیه السلام انا افصح من نطق بالضاد ولام الف را حرف مستقل شمردن غلط العوام ست وحریری آنرا حرف واحد شمرده وحروف هائیکه ازین حروف اصول متفرع شده اند بسبب آمیزش صوت آنها باصوت دیگری یا بجهت قصر آنها بر بعض اجزاء مخرج خود ویا از جهت وجه دیگر بست وسه اند از ان جمله دوازده فصیح اند همزه بین بین واین سه حرف ست همزه مقرب بالف وواو ویا واین همزه فرع از همزه خالص وحرف علة ست والف اماله که فرع از الف خالص ویاست واین الف را سیبویه الف ترخیم گوید بجهت تلئین صوت ولام لفخیم چون لام الله که بعد فتح یا ضمه بود ولامیکه بعد صاد یا ضاد یا طاء مهمله بود مفتوح باشد یا ساکن نحو صلوة ویصلون واین لام فرع لامی ست که متوسط ست میان ترقیق وتفخیم والف تفخیم که مائل بواو خوانند چون الف صلوة وزکوة وحیواة در لغت اهل حجاز ولهذا بواو نویسند واین الف را سیبویه در حروف متفرعه افزوده است واین الف فرع الف خالص واو ست وشین معجمه ساکن قبل دال که میان شین وجیم خالص خوانند نحو جل اشدق ازانکه شین مهموسه رخوه است ودال مجهوره شدیده پس بجهت تنافر اینها شین را بجیم قریب کردند بجهت قرب مخرج وموافقت دال در شدة وجهر واین شین فرع شین خالص وجیم خالص ست وجیم وشین معجمه وصاد مهمله وقتیکه قبل دال وطاء مهمله باشند همچو زا معجمه خوانند نحو اجده واشدق واشهد وصدق وصراط چرا که صاد مهموسه است ودال وطاء مجهوره پس بجهت تنافر اینها را مائل بزاء معجمه خوانند بسبب قرب مخرج وصفیره وموافقت در جهر وهمزه کسائی در آیة ومن اصدق من الله قیلا را همی خوانده اند واین حروف فرع جیم وشین وصاد وزاء خالص اند ونون خفیفه وآن نونیست ساکن مخفی بحدیکه جز غنه در ان نمانده واین اخفاء قبل پانزده حروف بود چنانکه گفته شود انشاء الله تعالی نحو عنک واین نون فرع نون غیر خفی ست ویائیکه مائل بواو خوانند در مانند قیل وبیع در حالت اشمام واین فرع واو

ویاء خالص

از کلام سیبویه و تصریح کرده بدان سیرافی کذا فی الشرح وغیره اضراس جمع ضرس است بمعنی دندان و این هر چهار را شجریه گویند نزد خلیل لکن نزد جمهور حرف ضاد ضرسیه است نه شجریه و مخرج لام اسفل آن یعنی اسفل اول یکی از دو حافه زبان تا آخر آن و انچه محاذی آن اجزاء است از اجزاء حنک اعلی که فویق ضاحک و تاب در تا عیه و ثنیه است و چون دانستی که مخرج ضاد اول یکی از دو حافه زبان تا قریب آخر زبان ست و مخرج لام اسفل اول یکی از دو حافه زبان تا آخر زبان و محاذی آن که ضاحک و ناب و رباعیه و ثنیه است معلوم کردی که مخرج ضاد محل ممتدست و لهذا آنرا حرف مستطیل و طویل گویند و مخرج لام اوسع از مخارج سائر حروف ست بدانکه اسنان چهار قسم اند یکی ثنایا و آن چهار دندان پیشین ست دو اعلی و دو اسفل دوم رباعیات بفتح را و تخفیف یا و آن چهار دندان است دو در دو پهلوی ثنایا علیا و دو در هر دو پهلوی ثنایا سفلی و این هشت را قواطع گویند سوم انیاب و آن چهار دندان پهلوی رباعیات ست بطوریکه دانستی و اینها را کواسر گویند و باقی که بست اند لهذا آنرا اضراس گویند ده فوق اند ده تحت بترتیب معلوم از انجمله چهار را ضواحک گویند و دوازده را طواحن و چهار را نواجذ بترتیب مذکور و نواجذ را ضرس حلم و عقل نیز گویند و نواجذ گاهی در بعض مردم نمیشوند پس مجموع دندانهای مردم بست و هشت بود و بعضے گویند که اسنان سی و دو اند چهار ثنایا و چهار رباعیات و چهار انیاب و چهار ضواحک و شانزده اضراس و بعضے را چهار نواجذ میرویند پس مجموع دندانهای وی سی و شش بود و مخرج را و همله محل مقارن آن یعنی مقارن لام یعنی مخرج را از حافه و حنک انچه اسفل ست از مبدء لام تا سر زبان و مخرج نون مجموع محل مقارن مخرج را و خیشوم اے بن بینی ست پس در اسفل حافه و انچه فویق آنست مخرج لام و را و نون ست لکن مخرج نون اخرج از مخرج لام ست و مخرج را و دخل از مخرج نون و اخرج از مخرج لام ست و سیبویه گفته مخرج نون میان طرف زبان تا سر زبان و فویق ثنایا علیا ست و همین مخرج راست جز آنکه ادخل ست در ظهر لسان اندکی و قطرب و جرمی و فراء و ابن وریدگفته اند که مخرج لام و نون و را یکیست ابو حیان گفته همین ست ظاهر از کلام خلیل پس جمله مخارج نزد اوشان چهارده باشد کذا فی الاصول و شرح و این هر سه حرف را ذلقیه گویند و مخرج طاء مهمله و دال مهمله و تاء مثناة فوقانیه مجموع طرف ای سر زبان و اصل و ثنیه علیا بترتیب معلوم و انچه حروف را نطعیه نامند و بعضے ذولقیه گویند از انکه فویق لسان طرف لسان ست و خلیل لام و را و نون را ذولقیه میگفت چنانکه بعضے اینها را ذلقیه میگفتند و ثلیه بناء مثلثه بروزن عطیه دندان پیشین ست و مخرج صاد مهمله و زاء معجمه و سین مهمله مجموع طرف زبان و فویق دو ثنیه سفلی بترتیب مذکور ست و زمخشری زاء را بر سین مقدم کرده و لائق آن بود که صاد سین را مقدم می نمود بر زاء از ان که زاء اقرب ست بسوی مقدم فم از نسبت سین کذا فی الحار بردی و الشرح و رضی گفته که مخرج این هر سه ما بین طرف زبان و ثنایا ست بغیر آنکه زبان به ثنایا پیوندد کذا فی الاصول و این حرف را اسلیه نامند و مخرج طاء و دال مجتبین و تاء مثلثه مجموع طرف زبان و طرف دو ثنیه علیا بترتیب مسطور و این حروف را لثویه گویند و در اصول گفته للطاء و الدال و التاء طرف الثنایا

وشفتین والخیشوم از انجمله حلق مخرج هفت حرف ست باین طور که اقصاش یعنی انچه متصل ست بسینه نه بطرف دهن همزه
وها والف راست بترتیب تجی که همزه مقدم ست برها وها بر الف پس مخرج همزه اسفل مخارج باشد واقرب بسینه پس ازان مخرج ها
پس ازان مخرج الف وبهمین طریق تا آخر این بحث هر چه در ذکر مقدم ست در مخرج هم مقدم ست یعنی انچه ذکر آن از همه سابق ست
مخرج آن اقرب ست بسوی سینه وابعد ست از مقدم قم بنسبت حرفیکه ذکر آن لاحق ست وهر حرف که ذکر آن مقدم ست
بر حرف دیگر وحالانکه هر دو از یک مخرج اند سابق آن اقرب ست بسوی حلق وابعد از مقدم قم از نسبت دیگر واین ترتیب
منقول از سیبویه است در بیان مخارج ونزد بعضی همزه بعد ها ست ونزد بعضی ها بعد الف واز شیخ ست که الف هوای ست
که هیچ مخرج آن نیست وهمین مرویست از خلیل در الف ویاء وواو واو خفش گوید که مخرج الف مخرج ها ست نه قبل ان نه بعد آن
ولهذا سیبویه گفته که اصل حروف عربیه بست ونه حرفست وآن همزه والف وها الی آخر ها ست وهمه را بترتیب مخارج ذکر نمود
والف را بها مقدم کرد بعد ازان گفت که برای حروف عربیه شانزده مخرج ست اقصای آن ها از روی مخرج همزه وها والف ست
اینجا ها را بر الف مقدم نمود پس تقدیم سیبویه الف را بر ها گاهی وتاخیر آن از ها گاهی دلیل ست بر انکه الف وها از یک مخرج
انتهی وجواب داده اند از استدلال خفش بانکه الف در وقت تحریک بهمزه بدل شود واگر ها از مخرج الف میبود الف بها
بدل میشد از جهت قرب مخرج نه بهمزه واین جواب مردود ست بانکه ها اقرب از الف ست بزعم شما از نسبت همزه پس اگر
انقلاب بجهت قرب میبود بها بدل میشد وهر گاه که طلب آن جز از همزه نبود معلوم شد که همزه اقرب ست از الف به نسبت ها
ودرمیان هر دو حرفی فاصل نیست وبها بدل نشد از انکه ها در موضع خود ست واین جواب نیز ضعیف ست از انکه عدم ابدال
الف بها منافی اقربیت نیست روا باشد که خفاء ها مانع ابدال بود ونیز بودن ها در موضع خود از موانع انقلاب نیست ونیز
اگر الف وها از یک مخرج می بود تمیز میان اینها محال میبود کذا فی الحاجبردی ومیانش مر حرف عین مهمله وحرف حاء مهمله را
ست لکن مخرج عین اسفل ست از حاء وهمچنین او ناش یعنی راس حلق وانچه اقرب بسوی دهن ست مر حرف عین معجمه
وحرف حاء معجمه را ست بترتیب مذکور لکن نزد شیخ تقدیم حاء مهمله است بر عین مهمله واین هفت حرف را حروف حلقیه
گویند ومخرج حرف قاف اقصای زبان ست ای اصل زبان که متصل بحلق ست وجزوی که محاذی آن ست در جانب فوق
از اجزاء حنک اعلی ومخرج حرف کاف مقارن آن یعنی مجموع دو محل که متصل اصل زبان ومحاذی آن از حنک اعلی ست
واین دو حرف را لهویه گویند ومخرج جیم وشین معجمه ویاء تحتانیه وسط زبان ومافوق آن که محاذی آنست از اجزاء
حنک اعلی بترتیب مذکور قال سیبویه بین وسط اللسان وبین وسط الحنک الاعلی مخرج الجیم والشین والیاء ومخرج ضاد
معجمه یعنی اول ذنب یکی از دو حافه ای کرانه زبان تا قریب راس زبان یا اضراس های که متصل ذنب ست حافه آن ست
وذنب حافه انچه متصل منبج زبان ست وراس آن انچه که متصل نوک زبان ست لکن نزد بعضی هر دو کرانه زبان از اینمن
ما الیسر برابر ست ونزد اکثرین از جانب الیسر آسانست ونزد بعضی اکثر اخراج ضاد از جانب ایمن ست همین مفهوم مشهور

مگر آنکه حرف اول تا و علامت مضارع بود و تای دیگر تای تفعل و تفاعل چون تنزل و تباعد لکن بشرط آنکه بعد حرف متحرک باشد نحو فتنزل و فتتباعد یا بعد ساکن که مده بود مثل قالوا تنزل و قالوا تباعد و ازین باب ست قراءة الاتنا دبا دغام و اثبات مده تا اجتماع ساکنین غیر مفتقر نشود و احتیاج همزه وصل در مضارع نگردد بجهت امتناع ابتدا بساکن چرا که ایلاء همزهٔ وصل مضارع خلاف لغت عرب ست و نیز چون مضارع مشابه اسم فاعل ست و همزهٔ وصل در اسم فاعل نیاید در مضارع نیز در نیاید و قیاس آن بود که در صورتی که بعد متحرک یا مده باشد نیز ادغام نمیشد از انکه حرف اول از مثلین که تای مضارع ست در صدر کلمه است و اسکان آن و معتمد ساختن آن بر حرفی که از کلمه علیحده است خلاف اصل ست و لهذا در مانند دون ادغام نکردند لکن چون فعل ثقیل ست و تکرار حرف دران موجب زیادة ثقل خصوصاً در وقت طول بنیه و نیز چون فاکلمه ازین هر دو باب تا بود ثقل زیاده تر شود نحو تترس و تتارک بضرورة جائز داشتند دران انچه در غیر آن جائز نبود و در مضارع مجهول انیها هم ادغام نکنند برای فرق مجهول و معروف و جائز ست ادغام تای تفعل و تفاعل در فا کلمه با برادر همزه وصل در مصدر و ماضی و امر و غیر آن در غیر انیها لکن قیاس درین هر سه جواز بود بجهت وقوع تای اولی در صدر کلمه و در غیر انیها وجوب بسبب تعسط آن چون اترس و اتارک در تترس و تتارک چنانکه بیاید انشاء الله تعالی و ممتنع ست ادغام در دو همزه نزد جمهور بجهت حصول زیادة ثقل خواه در دو کلمه باشد نحو ایلاء و ازناء و فرو احد یا در یک کلمه نحو فرری و قتیکه از فرر مانند قمطر سازی مگر در محلیکه مشدد الوضع بود و آن همین تفعیل و تفعل و فعال ست که ادغام دران موضع واجب ست ضرورة نحو سال دوات و لال و کسانیکه در دو همزه از دو کلمه تخفیف نکنند ادغام جائز دارند چون یقرء و اخوه و ابو زید ادغام همزه ساکنه در متحرک که فقط جائز دارند مانند اقرء آیته بجهت قیاس بر انچه از عرب حکایت کرده اند و ابو سعید گفته که چون دو همزه جمع شوند و اول ساکن بود ادغام واجب بود نزد کسی که تقریر ست و سیبویه ادغام همزه را مطلقاً نا روا ندارد بلکه بر مذهب کسیکه تخفیف میکنند همچنین ممتنع ست ادغام در دو الف بجهت تعذر تحرک آن نحو صحرا که در اصل صحری با قصر بود الف بر آمد افزودند و الف جمع شدند و ادغام ممکن نبود ثانی را بهمزه بدل نمودند همچنین کساء و رداء و قائل و بائع که حرف علة انیها چون با الف بدل شدند و دو الف مجتمع گشتند و ادغام و حذف ممکن نبود تای را بهمزه بدل نمودند چنانکه سابق گفته شد بر انکه فک ادغام در محلی که ادغام واجب ست جائز بود در وقت ضرورة و هر گاه که ادغام در غیر مثلین در وقت اتحاد مخرج و یا صفت هم جائز بود چنانکه در مثلین از یک جنس جائز ست عمل بران موقوف بود بر معرفت مخارج و صفات خواست که اولاً مخارج حروف و صفات آنها بیان کند بعد ازان در طریق ادغام شروع کند پس گفت بیان مخارج و صفات حروف بر انکه مخرج ای محلی که از ان حرف پیدا شود شانزده ست تقریباً و بنظر تحقیق برای هر حرف مخرجی جداگانه است ورنه باهم امتیاز نمی بود و طریق معرفت مخرج آنست که حرف را ساکن بخوانی و اول ش همزهٔ وصل در آری و ببینی که آواز کجا منتهی میشود و هر جا که منتهی شود همان مخرج آن حرف ست مثلاً اگر گوئی ابْ و ساکت شوی یا بی هر دو لب را که یکی بر دیگری چسپیده پس معلوم کنی که مخرج حرف یا لب ست اما جهات مخارج پس چهار ست حلق و لسان

از باب افعلال و افعوال و واو اخیر را بقاعده مدعی بیا بدل کردند و یا را با لف ادغام نمودند معنی ارعواء باز ایستادن
از بدی ست و معنی اعوداد سیاه رنگ شدن و شرط دوم آنست که بر تقدیر ادغام لبس وزنی بوزنی دیگر نبود و در اسم
در صورت ادغام التباس وزن آسی بوزن آسی دیگر نشود که آن مخل معنی مراد ست و رعایت معنی اهم ست از رعایت لفظ
اما در فعل و شبه آن لبس مانع ادغام نیست چرا که فعل ثقیل ست بسبب المعنی و بسبب اجتماع مثلین ثقل آن زیاده تر
شود پس بجهت حصول ثقل لفظی و معنوی در صورت فک رعایت لبس نکنند و نیز لبس فعل وقتی مرتفع گردد در بعض صیغ
که در ان فک واجب بود مثلاً التباس فرکه از علم ست بفرکه از ضرب و نصرست در صیغه جمع مؤنث رفع گردد و شبیه
فعل محمول بر فعل ست و اعتبار لبس در اسم وقتی ست که با تحرک حرف اول بود نحو سبب و عدد و قصص و شرر و طلل
که ادغام در اینها بسبب التباس بسبب و عدد و قص و شر و طل گردد نه در صورت سکون حرف اول که آن وقت ناگزیر
ست کذا فی الشرح قال فی الکافی ان الاصل فی الادغام هو الفعل لانه ثقیل لایتحمل ثقل التضعیف والاسم فی ذلک محمول علیه
فما خالف بناءه بناء الفعل لایدغم کما لایعل انتهی و شرط سوم آنست که حرف اول از متجانسین های سکته نبود و آن
های ست که در آخر کلمه در حالة وقف برای بیان حال آخر آید و گاهی در وصل نیز آرند بر قیاس وقف و این شرط در دو کلمه
متحقق گردد چون عدیه هلک بلی ادغام ها در ها از انکه های سکته بمقتضی انفصال کلمه از ما بعد ست و ادغام طالب
اتصال بما بعد و در میان این هر دو منافات ست و شرط چهارم آنست که حرف اول بدل از همزه و یا الف نبود چون
اودی از ادی و ربیا و قول مجهول قاول بجهت عروض حرف اول و عدم اعتداد آن با وجود التباس در مانند قول
بماضی باب تفعیل که بمنزله اجتماع مثلین نیست و خوانده شده است در قول وی تعالی کم اهلکنا قبلهم من قرن هم احسن
اثاثا و ربیا با دغام در ربیا نیز بنظر ظاهر اجتماع و نزد بعضی اگر ابدال از همزه واجب بود ادغام نیز واجب بود چون
اودی و نزد بعضی جائیکه ابدال واجب ست یا جائز ادغام جائز بود و در اصول گفته که حرف اول بدل ازین برای
غیر ادغام نبود نحو قول بخلاف مرمی که یای اول دران اگرچه بدل از واو ست لکن غرض ازین ابدال ادغام ست پس
عروض این یا مانع آن نبود و نزد بعضی اگر حرف اول همزه بود بدل از حرفی وجوبا و ادغام آن سبب لبس وزن قیاسی
بوزن قیاسی دیگر نشود ادغام واجب بود ورنه ممتنع و شرط پنجم آنست که حرف اول مدغم فیه بنا شد نحو مد و ورنه لازم آید
ادغام دو حرف در یک حرف در صورت عدم ازالة ادغام اول و یا لازم آید ازالة ادغام اول و این ممنوع ست و شرط
ششم آنکه حرف دوم برای الحاق نبود ورنه ملحق بر صورت ملحق به نماند و آن جائز نیست بسبب فوت غرض الحاق نحو
جلبب و فرد که ملحق به قمطر و جعفر ست و این بر تقدیر یست که ملحق با تحرک حرف اول بود چنانکه دانستی و اگر اول با سکون بود
ادغام واجب بود چون حلب و قتیکه از حلب با شند قمطر سازند و ممتنع ست ادغام در کلمه که دران حرف اول از متجانسین
مبتدا بود خواه جزء کلمه بود یا کلمه علیحده و بجهت لزوم ابتدا بساکن اول نحو ردن بمعنی لهو و ثانی نحو سید بیار جاره بربد

غیر مده بود و دردوم که متحرک ست واجب ست نحو لاتضرب بکرا بجهت وجود علة ادغام بغیر تصرف و زیادة عمل از سکان و تحریک و اگر حرف اول ساکن مده بود ادغام نکنند چون فی یوم وقالوا و مالنا بافضلیت بدنجهت اجتماع عارضی زایل نشود بخلاف نحو مدعو و مرمی که درا اینها برای واو قبل اجتماع وی یا حرف دیگر مد نبود که بعد اجتماع رعایت فضیلة آن کرده شود و ادغام حرف متحرک در متحرک جایز ست نه واجب اول بجهت اجتماع مثلین و ثانی بجهت عروض آن با وجود زیادة تصرف که اسکان ست اگر ما قبل او یعنی ما قبل متحرک متحرک ست نحو ضرب بکرا و مکنا و علی رض مکنتی و یمکنتی که در اصل و مکن ما و علی الارض و مکن نی و یمکن نی بود تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود یا ما قبل متحرک مده یعنی لین بود بجهت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده نحو خاف بشر و عمود دار د این ناظم اما در مانند ثوب بکر و عین نصر اگرچه مده نیست لکن خالی از مدهم نیست چنانکه در وقت ادغام مدظاهر گردد کذا فی الشرح و در صورتیکه گوره ادغام وقتی ست که دوم از مجانسین متحرک بود چنانکه گفتیم اگر دوم متحرک نبود نحو یکرم امر ادغام جایز نبود بجهت لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده والا یعنی اگر چنین نبود ادغام نکنند بجهت لزوم اجتماع ساکنین غیر منقضر و این دو قسم ست یا آنکه ما قبل حرف اول نه متحرک بود و نه لین چون قرم مالک یا حرف دوم ساکن بود نحو قال الحسن و اگر ادغام منقل لحرکت درین صور میکردند تغیر بنیه بجهت امر عارض منفصل حاصل میشد و بعضی که فرق نکنند در قوم مالک بود و قرم مالک برا اینجا تمثیل بادل و بهند کذا فی الشرح گویم این اشارت ست بمذهب ابن حاجب که نزد او برای ادغام متحرک بودن مده قبل متحرک شرط ست نه لین و این اولی ست بجهت عدم لزوم التقاء ساکنین غیر منقضر بلا شبیه و بسبب استغناء از تکلفی که در مانند ثوب بکر بسبب از شرح نقل کردیم و نیز برین تقدیر مده محتاج تفسیر بلین نبود همه بر وفق عبارت اصول که بجای مده لین گفته فافهم و مضطر شده اند محققین در رابه و شهر رمضان در توفیق میان فریقین از انکه نحویین متفق اند بر عدم جواز ادغام و فراء بر جواز آن و شاطبی جمع کرده میان قولین و گفت قراء از ادغام درین موضع اخفاء قصد کرده اند یعنی تکلم بحرکة خفیفه ضعیفه و اطلاق ادغام بران بطریق مجاز ست بجهت قرب اخفاء با دغام و نحویین از نفی ادغام نفی ادغام محض کرده اند و بنظر آنکه بعضی از قراء نحوی اند اجتماع نحویین بر منع ادغام لازم نیاید و اگر گفته شود که هیچ یکی از قراء نحوی نیست و برین تقدیر اجتماع نحویین بر عدم ادغام حجت بود گویم قراء ناقل اند از کسانیکه عصمت اوشان از غلط مسلم ست و نیز منقول ایشان متواتر ست بخلاف منقول نحویین پس رجوع بقول قراء اولی بود و لهذا اخفا نزد کوفیین در هر متماثلین از دو کلمه که ما قبل حرف اول آن حرف صحیح ساکن بود جایز بود بنقل حرکت آن بما قبل و بدون نقل آن نیز اگرچه اجتماع ساکنین شود و همچنین جایز داشته اند در متقاربین در مخرج با صفت نحو عبد شمس با دغام دال در شین چون مم از بیان علة ادغام و طریق ادغام فارغ شد شروع در بیان شرائط کرد و گفت شرط ادغام ست آن که اعلال مزاحم نشود یعنی جائیکه اعلال در وی مانع ادغام ست و ادغام مزاحم اعلال اعلال را تقدیم ست از جهت ثقل حرف علة نحو ارعوی و اجودی که در اصل ارعود و اجود و بود و مای مصدر

چون تابه در توبه و آلاد در اولاد و ان بذان دران بذین و امکان ست کذا فی الشرح و در لغت بکربن وائل گاهی ادغام کنند
مزورات و ایراد و مثال از یکجنس بجهت تعمیم ست و یدن و مدت در مدن و یمدون و مدوت و گاهی حرکت دهند حرف
ثانی را مثل حرت عرسنون پست در لغت بنی تمیم گویند بضم یای ثانی و در فرن بکسر عین فرن گویند بکسر را و ثانی گاهی
حرف ثانی را کسره دهند در همه صور بنظر آنکه کسره اصل ست در تحریک ساکن و بعضی ازان قبیله می افزایند الف را بعد حرف
ثانی که مفتوح شده تا ما قبل ضمیر ساکن ماند پس در مدوت مدات و در یمدون یمدان گویند و بعضی از ایشان در جمع مؤنث
نون را بعد حرف ثانی زیاده کنند تا ما قبل ضمیر ساکن ماند پس در مدون و یمدون مدن و یمدن تشدید دال و نون گویند و در مانند
احبب بزید هم کسائی ادغام جائز داشته بتحریک یای ثانی از احب بکسره یا فتحه و اگر حرف دوم سکون عارض دارد بمجرد گاهی
بجای آن حرکت آید ادغام جائز ست در لغت غیر اهل حجاز لکن اینجا احتیاج بتحریک ثانی نشود برای دفع التقاء ساکنین پس
اصل در تحریک آن کسره است که اصلست در تحریک ساکن و فتحه که اخف الحرکات ست و ضمه نیز روا بود اگر حرف اول از متجانسین
ضمه دارد برای موافقت و مطابقت و در حالت وقف احتیاج تحریک نبود بلکه ادغام بلا تحریک بود در ینحال از آنکه سکون
در حال وقف بمنزله حرکت ست و لهذا در ینوقت اجتماع سه ساکن هم روا بود چون دواب پس در نحو مدکه در اصل امدد ست
ولامدکه در لامدد ست و سکون دوم عارضی ست که در وقت اتصال کلمه دیگر بجای آن سکون حرکت آید گوئی
امدد القوم ولامدد الثوب چون ادغام خواستند دال دوم را کسره دادند یا فتحه و ضمه نیز برای موافقت دال اول
و چون ضمه دال اول در میم رفت بمزهٔ وصل از جهت استغنا حذف نموده شد بخلاف فرکه در اصل فرر ست که در ان کسره
و فتحه بود فقط و در حالت وقف در هیچ کدام احتیاج تحریک نبود چنانکه دانستی و چون مص از بیان علة ادغام فارغ شد
خواست که طریق ادغام بیان کند اگرچه مناسب آن بود که بعد بیان علة ادغام ذکر شرائط مینمود پس گفت طریق
ادغام حرف اول از متجانسین که متحرک بود در دوم باسکان اول بلا نقل حرکة آن بما قبل ست اگر ما قبل او متحرک ست
چون فر بجهت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده یا ما قبل آن مدهٔ زائدهٔ نحو ما دوتمود و دوبیته بجهت امتناع تحرک
مده زائده و یای تصغیر و جواز این اجتماع ساکنین علی حده ست و مناسب آن بود که بجای مده لین زائدهٔ میگفت تا یای
تصغیر داخل مینماید مگر آنکه مراد از مده لین بود لکن اینوقت قید زائد ضروریست فافهم و آمده ست رو مکسره را در رد
ماضی مجهول بنقل کسرهٔ دال اول برای با وجود تحرک آن و اگر ما قبل حرف اول که متحرک ست متحرک و لین زائد نبود بلکه
ساکن غیر لین زائد ادغام کنند باسکان یا نقل حرکة آن بما قبل تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود نحو یمد که در اصل
بمدو بود مضارع مد و بود که در اصل یودد است مضارع ودّ در اول ساکن غیر لین ست و در ثانی ساکن غیر لین و ید که
لین اصلی ست حرکت دال را بمیم و واو دادند یمد و یود شد و چون مص از ادغام متجانسین در یک کلمه فارغ شد شروع در بیان
ادغام متجانسین در دو کلمه نمود پس گفت در دو حرف از یک جنس در دو کلمه ادغام حرف ساکن از ان هر دو شنبر طیکه

گفته لو قوعه فی محل یلزمه التحریک و آن مخالف ست با وعون و ارمین و اخشین جمع مؤنث پس حق آنست که گفته شود
بجهت عدم علة حذف بسبب عدم صلاحیت محل در ینوقت فافهم اثبات حرف علة در حالت جزم و اسکان آن در وقت
نصب شاذ ست چنانکه تحریک آن در حالت رفع و جر در مانند رام و جوار و در حالت رفع در مانند بید عود یری قال الشاعر ۵ ما ان رأت
ولا ری فی ملتی و کجواری بالعین فی الصحراء ۲ یا آخر در جمعیکه بروزن مفاعل ست بوزن صور رفعا و جرا و بدلش تنوین آید
و در حالة نصب ثابت ماند و آن یا یا اصلی غیر مبدل بود نحو جواری اصل جمع جاریة بمعنی دختر خورد در حالت نصب و جوار در رفع و جر گوی
رأیت جواری و جاری فی جوار و مررت بجوار و یا بدل از واو بود چون دواعی و دعا و جمع داعیة و عندوة و یا بدل از الف
چون سعال جمع سعلاة و یا زائد غیر مبدل نحو عقار جمع عقرنة و در ایشان تنوین در حالت رفع و جر با وجود منع صرف باشکال
ست بعضی گویند که این اسم منصرف ست و تنوین آن تنوین صرف ست از انکه اعلال متعلق بجوهر کلمه است مقدم ست
بر منع صرف که از احوال کلمه است که بعد تمامی کلمه میشود و اصل در اسم صرف ست و چون ما بعد سکان باجتماع ساکنین افتاد
و کلمه بروزن سلام ماند نه بروزن منتهی الجموع تنوین آن اینوقت برای صرف بود چنانکه قبل اعلال بود و نزد بعضی
این جمع بعد اعلال غیر منصرف ست بجهت وجود جمعیة با صیغة منتهی الجموع از انکه محذوف بمنزله مقدر ست و لهذا اعراب
بر ما قبل یا جاری نشود و تنوین آن تنوین عوض ست چرا که چون تنوین صرف ساقط شد لعوض یا محذوف و باعراض
حرکت آن این تنوین آوردند و بتفصیل فی کتب النحو از و و یا آخر در جمعیکه بروزن مفاعیل ست بوزن صوری و است
نزد بعضی کریکی بفتند نسیا بجهت تخفیف از سبب طول بنیه و دیگری حکم یا مفاعل یابد در حذف رفعا و جرا و اثبات
نصبا نحو صحاری تشدید یا جمع صحراء چون میان حا و را الف جمع در آوردند و را را مکسره دادند الف صحرا و یا گشت
و همزه آن نیز که در اصل الف تانیث ست صحاری شد بعده یکیا را افکندند صحاری شد بروزن جواری در وقت
نصب و صحار نحو جوار در حالت رفع و جر بنی طی که قبیله ایست از عرب در یای که متصرف ست و فتحه غیر اعرابی دارد و ما قبلش
مکسور بود چون بقی ماضی معروف و دعی ماضی مجهول بقا و دعا گویند بقلب کسره ما قبل فتحه برای مناسبت فتحه یا و بقلب یا
بالف و این جائز ست نزد ایشان نه در رایت القاضی و قیم و نهی بصم عین بجهت عدم فتحه غیر اعرابی در اول و عدم
تصرف در ثانی و عدم کسره ما قبل در ثالث بخلاف بقت و دعت که در اصل بقیت و دعیت بود بجهت عروض تا جاز رد
در تعلیل آن گفته لانهم استثقلوا الکسرة قبل الیاء فقلبوا الیاء الفا و ذلک مختص بالافعال دون الاسماء کالقاضی
انتهی اقول الحکم باختصاص هذه القاعدة بالافعال من قلة تتبعه لانه قال ابو حیان کذا فی بحاریة و بادیة یقولون
جاراة و باداة و قالوا فی ادویة ادواة و ینبغی ان لا یقاس علیه نظیره ارشیة و اکسیة فی جمع کساء و رشاء بالکسر لانه لم یکثر
فیه کما کثر فی فاعلة و هذه الروایة مذکورة فی الشرح و بنو حارث ابن کعب و بعضی دیگر از قبائل عرب مانند خثعم و زبید و قبائل
یمن واو و یا ء ساکن بعد فتحه را نیز الف خوانند یعنی بالف بدل نمایند از انکه اخف ست از واو و یا و اوقع ست بحرکت ما قبل

بعد الف وقبل یاست ومرا بر حسب قیاس نیز آمده وبعضی گویند که اگر لام کلمه در مفرد واین جمع که در ان همزه بعد الف وقبل یاست واو سالم از تعلیل بود آن همزه به واو بدل شود برای مناسبت مفرد چنانکه در شوای برای مناسبت مفرد سالم ماند نحو اواوی جمع اداوة بمعنی مطهره که در اصل اداوی بود از انکه الف اداوة که همزه زائده بود ودر جمع بعد الف افتاد همزه بدل شد واو که در طرف بعد کسره بود بیا بدل گردید بعده قانون مذکور یافتند ولام در مفرد ش واو وغیر معلل بود همزه را بواو بدل نمودند وفتحه دادند وپای اخیر را بالف بدل نمودند اداوی شد وهمچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصاکه در اصل هرای بود بقواعد مذکوره اما هداوی جمع هدیة ومطاوی جمع مطیة بر سر دو قول شاذ ست قیاس بر قول اول هدایا ومطایا بود چنانکه در انستی بر قول ثانی نیز بحبت بنودن واو در مفرد سالم از تعلیل ونزد خفش بر حسب قیاس بود از انکه نزد او همزه که بصفت مذکور بود خواهند آنرا بواو بدل کنند وخواهند بیا لام مفرد ش واو سالم بود یا نبود کذا فی الشرح بدانکه ذکر این قاعده که بعنوان تخفیف همزه در اثنای قوانین معتل بجایست ومناسب آن بود که باین طور مذکور در قوانین تخفیف همزه ذکر میکرد چنانکه در اصول کرده یا اینجا بطور صاحب شافیه ذکر مینمود که در قوانین معتل گفته تقلب الیاء بعد همزة تکون بعد الف فی باب مساجد ولیس مفردها کذلک الفاً والهمزة یاء تا ذکر این همزه علی سبیل التبعیة میبود نه بر سبیل اصالة که عنوان باب تخفیف همزه است فافهم ودرین قاعده اجتماع تعلیلین در دو حرف اصلی لازم می آید مانند عوایا جمع عادیة پس معلوم شد که احتراز از اجتماع تعلیلین باعتبار اغلب ست کذا فی الشرح یا نیکه بعد ضمه لفظی یا تقدیری واخر فعل بضم عین ست حقیقة یا حکماً چنانکه قبل حرف تانیث بالف ونون در زائد فعلان بضم عین یاست پس واو بدل شد چون یسمو در موقوف هو که در اصل یسمی بود وقاضی فی نحو یا ضرب مضموم العین یا مشابها ساکن العین بحبت تخفیف ومثل نعوة ونهوان که در اصل نهیة ونهیان ست لین لام کلمه الف باشد یا یا واو وبدر آمدن کلمه جازم مثل لم ولما وان ومن شرطیه ولام امر ومانند آن ودر امر حاضر معروف بیفتد از انکه حرف علة مناسب حرکت ست چنانکه سابق گذشت وجائیکه حرکت نبود بجای آن حرفیکه مناسب آن ست بیفتد چون لم یخش ولم یرم ولم یدع واخش وارم وادع وباتصال ضمیر فاعل مانند الف وواو ویا ونون جمع مونث وباتصال نون تاکید ثقیله وخفیفه محذوف مذکور یا زائد بحبت وقوع آن در محلی که تحرک آن لازم ست لکن بعد ازان اگر علة ساقط یافته شود باز بیفتد چون ادع امر از یدعو که در اصل ادعو بود واو از جهت امر افتاد ودر ادعوا باز آمد بحبت لحوق ضمیر فاعل که الف ست وهمچنین در ادعوا که در اصل ادعوو ابود جمع ادع واو باز آمد بحبت لحوق واو ضمیر بعده ضمه بر واو دشوار داشته ساکن کردند واو را از جهت اجتماع ساکنین افگندند ادعو شد ودر ادعون واو از جهت لحوق نون تاکید باز آمد واو عن بضم عین وکسره آن بر تقدیر اول اصل آن ادعوون ست بضم واو صیغه جمع مذکر وبر تقدیر ثانی اصل آن ادعون بکسر واو صیغه واحده مخاطبه ست واو در اول بی نقل حرکت افتاد ودر ثانی بعد نقل حرکت افتاد ولم یق در اصل لم یوقی بود وقی در اصل اوقی بود چون یا بسبب امر افتاد واو بمتابعت مضارع وبحبت حرکت قاف احتیاج همزه وصل نماند ق شد بدانکه مصدر شرح علة عود حرف علة محذوف در وقت لحوق ضمیر ونون تاکید

وحالا استعمال آنها بجوامد است جمع میکنند اینهارا او میگویند اجارع وابا طح وابارق مانند احمد واحامد ومنصرف میکنند ابرق واجرع راکذافی الجار بردے نه واوغزوے مؤنث اغرے که صفت ست که آن تغیر نیابد همچنان که یاء فعلے اسم باشد نحو فتیا وقضا یا صفت چون عمی وقتیکه ازعمی بمعنے اعمی سازند تغیر نمی یابد تا عدول از اخف بسوے اثقل نشود وجماعتی از نحویین مثل ابوعلی فارسی وفراء وابن السکیت وابن مالک وابن النحاس وجز آن گویند که واو بیابدل شود در صفت برابر ست که صفت مخصه بود چون قصیا مؤنث قصی یا صفت غیر مخصه که جاری مجری اسماست بجهت غلبهٔ اسمیه نحو دنیا وعلیا وحلوی مؤنث اصلی شاذ بود مگر در فعلی اسم چون جزوی وآن شاذ نبود وهمچنین ست در ہادی وشرح آن که واو لام فعلی مؤنث افعل بیابدل شود چون دنیا وعلیا وقصیا وشاذ ست قصوی ودراسم بدل نشود چون جزوے وابن جبان گفته که قول ابن حاجب ولا تقلب فی الصفة کغزوی مؤنث الاغری تمثیل ست از نزدوی وقیاس غزیا ست بعد ازان گفت که مذہب اکثرین تعلیل ست در اسم وجزوی شاذ ست وفقیر میگوید که افعل تفضیل حکم اسما دارد وسیبویه همچنین گفته چنانکه در طوبی وکوسی گذشت پس قلب در قصیا وغزیا ودنیا وعلیا بجهت بودن آنها اسم ست نه صفت کذافی الشرح ونظام الدین اعرج موافق زمخشری گفته که در فعلی بالکسر صحیح تعلیل نشود نه واو وآن یاگردد ونه یاء آن واو اسم باشد یا صفت چه اگر کسره بمنزلهٔ ضمه نیست در ثقل ونه بمرتبهٔ فتحه در خفت پس آنرا اعتدال باشد یا واو ویاء مثله آن نادر است انتهی اما واهیه وهواء که در اصل وهیاء بود شاذ ست از انکه ثقل این بنا مقتضے قلب واو بیا بود ونیز قلب یا بواو در فعلی بالقصر ست نه در فعلاء بالمد ودهیاء بر حسب قیاس نیز آمده همزهٔ عارض که در جمع بود که بروزن مفاعل ست بوزن صور اگر بعد الف آن جمع وقبل یا افتد ودر مفروش چنین نبود یعنی بعد الف وقبل یاء یا بدل شود بجهت استکراه وقوع همزه میان دو حرف علته در جمع که ثقیل ست از جهت طول بنیه یا آنکه در مفروش هم انچنین نبود تا بموافقت آن ثابت داشته میشد وبسبب خفت یا وقرب آن از مخرج همزه بنسبت واو وبعده این یا فتحه یابد ویاء آخر بجهت تحرک وفتحه ماقبل بالف بدل گردد چون خطایا جمع خطیئه که در اصل خطائے بود بتقدیم یاء بر همزه بعده همزه را بجای یا برند ویاء را بجای همزه نزد خلیل تا اجتماع همزتین لازم نیاید چنانکه در جاء گذشت ونزد سیبویه همزه زائده را که بعد الف جمع بود بهمزه بدل نمودند خطاءٍ شد بدو همزه بعده همزهٔ دوم را بیابدل نمودند از جهت بودن همزه اول مکسور پس هر دو همزه خطاءٍ شد همزه قبل یاء واین وقت قاعده مذکور یافتند وهمزه را بیابدل نمودند وفتحه دادند ویاء آخر را بالف بدل نمودند خطایا شد همچنین مطایا رکایا وشوایا جمع مطیه ورکیه وشاویه از شوی نه شوای جمع شائیه از شاء که همزه در آن اگرچه بعد الف وقبل یاء است لکن در مفروش همچنین ست واگر شائیه از شاوت ناقص ومعتل العین باشد نیز چنین باشد با وجود مانع دیگر که همزه آن عارضی نیست بلکه اصلی ست خطاءٍ مثل جوز شاذ ست برای مشابهت جواز همچنین اثبات همزه و یا در قول بعض عرب اعفر لی خطائیة وقلب در مرایا جمع مرءه هم شاذ ست وقیاس مرات ست بجهت بودن همزه وی اصلی اگرچه

واو عتیه واو عتیه فی او حدوا و قوة و ادعوة و جاز ان یتبع الکسر الذی ابدل من الضم ضم و فع قبل فرد الکسر حرف علة آخر کلمة اگرچه حکما بود مثل حرف علتیکه قبل تاء عارض و زیادة تثنیه و جمع بود چون بعد الف زائده باشد نه بعد الف اصلی چون رای و تای به همزه بدل گردد بجهت وقوع آن در محل تغیر بعد الف زائده مانند فاعل و یا بسبب عدم اعتداد فصل الف ساکن میان فتحه و حرف علت و یا بجهت بودن الف بمنزله فتحه آنرا بالف بدل نمودند و چون دو الف جمع شدند دوم را بهمزه بدل کردند و حذف نمودند تا ممدود و مقصور نشود و تحریک اول نکردند بجهت امتناع تحریک مده زائده نحو کساء که در اصل کساو جمع کسوة ست در واو که در اصل رواء بود و عباءة که در اصل عباية بود بمعنی کساء واسع مخطط بخلاف رای و تای که قلب در ان موجب جمع اعلالین در دو حرف کلمه شود در عبایه و عطایه و صلایه و نهایه بیاشاذ ست بجهت عروض تاء بدلیل عباء و عطاء و صلاء و نهاء مصحح گویا در طرف طرف حکمی را داخل نکرده اند بخلاف تقاوة و در آیه که تصحیح آن قیاسی ست از جهت لزوم تا و همچنین ثنایان بجهت لزوم علامت تثنیه در ان و علی هذا القیاس غزاوان و رمایان بروزن سلامان اگرچه الف و نون تثنیه نیست لکن لازم ست بدانکه مصنف در اصول درین قاعده تخصیص بواو و یا کرده مناسب آن بود که تعمیم میکرد تا الف نیز داخل میماند مانند صحراء که در اصل صحری بود فافهم و لفظیکه بروزن فعلی بالفتح و القصر اسمی بود نه وصفی و در لام آن یا باشد آن یا لامش که بواو بدل شود بجهت فرق در اسم و صفت و بودن آن در محل تغیر پس واو را که ثقیل بود از یا در اسم آرند که خفیف ست از صفت و یا را صفت را بحال دارند بجهت ثقل آن و خفت یا تا تعاول حاصل شود نحو تقوی بتاء فوقانیه که در اصل وقیا بود از وقی یقی واو را تا بدل نمودند برخلاف قیاس چون تجاه و یا لامش را بواو بدل نمودند و یقوی بیاء موحده هم شنوانده گفت بمعنی رحمت در عایه و این اسم ست از الیقانه در صدیا در یاکه صفت ست بروزن فعلی بالفتح و مؤنث صدیان و ریان بمعنی تشنه و سیراب و اگر در لام آن واو بود اسم باشد یا صفت چون دعوی و شهوی تغیر نیابد بجهت حصول تعادل بدون تغیر در اسم بنظر خفت او و هم فتحه سکون و ثقل واو و در صفت بنظر خفت فتح سکون و ثقیل و صفت و واو و تعلیل نفطیکه بروزن فعلی بالضم و القصر ست و فعلی اسمی ست نه وصفی عکس فعلی بالفتح بود یعنی واو لامش بیا بدل شود بجهت ثقل آن از سبب ضمه و واو و بودن آن در محل تغیر کسی بیاکه خفیف ست از واو بدل نمودند بخلاف فعلی صفت که واو لامش علامت ماند بجهت فرق در اسم و صفت و عکس نکردند از انکه چون فعلی بالفتح بجهت خفت تثنیه اصل ست و لام آن در وقت صفت معلل نمیشد و این فعلی بمنزله فرع ویست اسم این را همچو اسم آن کردند و صفت این را همچو صفت آن نمودن اولی باشد در تغیر و عدم تغیر چون دنیا و علیا که در اصل دنوا و علوا از دنو و علو و این هر دو را از قبیل اسماء ازان جهت شمردند که اینها جز در وقت تعریف صفت واقع نشوند گوئی الدار الدنیا و المنزلة العلیا و نگوئی دار دنیا و منزلت علیا اگر صفت میبودند همه وقت صفت واقع میشدند مثل دیگر صفات نه در وقت تعریف فقط و نیز اینها اسم تفضیل اند و اسم تفضیل را حکم اسماء ست چنانکه سابق گذشت و این معنی گفته که دنیا و علیا در اصل صفات بودند بعد ازان اینها را بمنزله اسماء نمودند همچو اجرع و ابطح و ابرق که در اصل صفت اند

لازم افتد گفته اند که آنرا ثابت دارند وما قبلش کسره ندهند چون عضوة و فخذوه وافخوان وعنفوان ویا اگر بجهو
این واو بود ما قبلش کسره ندهند بلکه بواو بدل کنند چون رمیة وارموان ورمیه ارمیان بضم میم کذا فی الشرح وچنانکه واو
ویای مذکوره بعد کسره گردد وواو ویای که بعد واو مضموم بود وقبل حرف تانیث ویا قبل زیادة فعلان بضم عین که زیادة
لازم ست نیز بعد کسره گردد بجهت زیادة ثقل از سبب وقوع آنها بعد واو مضموم چون طوبیة وطویان که در اصل طوبیة وطویان
بضم واو ست وقویة وقویان که در اصل قویة وقویان ست بضم واو اول ابو حیان گفته وبدین اند ابو الحسن وجرمی
ومبرد واکثر نحویین لیکن سیبویه قوان بتصحیح وفک گوید وابو الفتح بتصحیح وادغام انتهی بر قول سیبویه التباس فعلان بالضم
یا فعلان بالکسر نشود کذا فی الشرح جمیکه بر وزن فعول بضم فاست ومفروش ناقص واویست هر دو واو اخیرش که یکی واو مفرد
ست ودیگری واو جمع به یا بدل شود وپس کسره گردد یعنی ضمه ما قبل آن بکسره تبدیل یابد وبا در یا ادغام شود از انکه واو اول
بجهت سکون خود فاصله ضعیف ست میان واو دوم ومیان ضمه لهذا در جمع که ثقیل ست از مفرد انداده معنی اعتداد آن
فصل نکردند وواو دوم را که در آخر ست بعد ضمه قرار دادند بلا فصل وچون واو دوم یا شود واو اول بقاعده مرمی نیز یا گردد وبا
ادغام یابد بعده ضمه ما قبل را بر آمناسبت یا بکسره بدل نمایند بخلاف واو مفرد که آنرا از جهت خفت مفرد فصل اعتبار
کنند چون عنوا با مثال جمع نحو ولی که در اصل آن دلو ست جمع دلو هر دو واو آنرا بقاعده علومه بیا بدل نمودند وبا را در یا ادغام
نمودند بعده ما قبل آنها کسره دادند ولی شد بضم دال وقد یکسر الفا فی هذا للاتباع فیقال ولی گویم که مصداق این قاعده را اینجا
موافق ابن حاجب ذکر کرده وموافق اختیار وی آن بود که میگفت ضمه ما قبل نحو واو که در آخر جمع فعول ست کسره چنانچه
در اصل کرده اینجا شاید که از مختار خود که عنقریب ذکر کرده است ذهول کرده فتدکروا بود اخو ونهو ونحو دنحو جمع اب واخ ونهو
ونحو ونحو شاذ ست مگر نزد فراء که تصحیح آن قیاس ست گویا فراء واو ساکن را فاصله در جمع هم اعتبار کرده وچون دانستی
که در جمع فاصله واو ساکن نزد جمهور معتبر نیست همچنین دو واو اخیره که بعد واو مضموم بود در مفرد واو دویش را که فاصله
ست میان ضمه وواو اخیر اعتباری نیست در فاصلیه بجهت حصول ثقل از اجتماع سه واو پس واو اخیره را بیا بدل نمایند
وواو دوم را نیز بقاعده مرمی وواو اول را کسره دهند بجهت مناسبت یا یا آنکه اولا ضمه را بکسره بدل نمایند بعده
واو اخیره را بیا بعده واو دوم را بیا علی الاختلافین بعده یا را در یا ادغام کنند نحو مقوی که در اصل مقوود ست اسم مفعول
از قوی وغزوی که در اصل غزو ودست بروزن عصفور از غزو در نزد فراء غزود بود با ادغام ومقوی محمول بر سماع ست
وقد جاء علی الضعف معدی ومرضی والقیاس معدود مرضو لانهما مفردان وجاء علی القیاس ایضا معدود فی قول الشاعر
کذا فی النظامی وفی الشرح وغلب کسر ما قبل الواوین فی المفعول من نحو رضی فیقال مرضی وذلک لموافقة الماضی لان
واوه تقلب یاء اوقل فیه من غیره فیقال معزی من غزا لغیر وقال سیبویه الوجه فی هذا النحو هو الواو واللغة الاخری غیر کثیرة
وقل فی مصدر علی فعول بالضم فیقال جثی وعتی فی جثود وعتود وفی لفظ علی فعول بالضم سواء کان بالتاء اولا نحو اوجیز

بر اصل و انت تدعین باشمام ضمه نیز آمده است و ترمین در اصل ترمیین ست واحد مخاطب بکسره یارا بالاغل افگندند
بعده یارا از جهت اجتماع ساکنین افگندند و نحو سیول و قول خارج از مبحث ست بجهت بُعد آن از موضع لام بدانکه اینجا
مصمثال بعضی مکرر آورد و مثال بعضی ترک نمود یعنی مثال واو و یائیکه بعد آن مثال او و یا اعراب باشد همه ذکر نکرد چون داعین
و داعون که در اصل داعوین و داعوون ست حرف علة غیر عارض یعنی واو و یای اصلی نه عارضی مانند کفوا احد و هذا الولو
که بجهت قلب و وقف ست چونکه در طرف اسم متمکن افتد نه در عین آن چون سیول و قول و خیلاروند در طرف اسم مبنی و فعل نحو
هو و رخوه و یعد عو بعد ضمه اصلی بود نه بعد سکون چون ولکو و ظبیو و نه بعد ضمه عارضی مثل ابوه و ذو مال و خطوات بضم طا
جمع خطوة بعد کسره گردد یعنی ضمه ماقبل آن بکسره بدل شود بجهت ثقل حرف علة در آخر که محل تغیر ست و بجهت عدم
وجدان انچنین اسم در کلام عرب نحو تلق که در اصل تلقی ست مصدر باب تفعل ضمه قاف را بکسره بدل نمودند و یارا
ساکن کردند بقاعده سابقه بعده یا از جهت التقاء ساکنین افتاد تلق شد و اول که در اصل واو بود جمع دلو بر وزن
افعل ضمه لام را بکسره بدل نمودند بعده واو یا شده ضمه اش را بیفگندند و آنرا نیز از جهت اجتماع ساکنین اول شد
در شرح گفته نزد بعضی اولاً واو را بیا بدل نمایند و ثانیاً ضمه ماقبل را بکسره تا تبعیت حرف بحرف لازم نیاید و این قول ضعیف
ست از انکه هیچ بعدی نیست در گردانیدن حرف علة تابع مر حرکة را نه معنی که حرف علة از مد حرکت متولد شود و عکس نیست
و در مانند سیران و ریاض و دعی و اورایا کنند بجهت کسره ماقبل و کسره را ضمه نکنند برای القاء آن و عکس اینها موسر و میو
و نهوست انتهی گویم این قول اشارت ست بمذهب ابن حاجب که در شافیه گفت تقلب الواو طرفاً بعد ضمة فی کل اسم
متمکن یاءً فتقلب الضمة کسرة انتهی و بمذهب کسیکه متابعت کرده او را مانند شارح جاربردی چنانکه گفت و منهم من یقول
قلبت الضمة کسرة فانقلبت الواو یاءً فی مثل اول و قلبش و ماذکرناه اولی لانه یلزم منه ان یکون الحرکة تابعة للحرف بخلاف
الثانی فانه یلزم منه ان یکون الحرف تابعاً للحرکة انتهی پس از کلام جاربردی معلوم شد که انچه بدان ابن حاجب
رفته اولی ست و انچه بدان مصنف رفته غیر اولی ست و یا بودن اولی اختیار غیر اولی غیر اولی ست نه غیر جائز پس
هیچ جای گفتگو نبود فافهم بدانکه بودن این حروف علة پیش از زیادتی عارض مثل تاء غیر لازم و علامة تثنیه و
جمع منافی غیر وقوع در طرف نیست نحو تغازیه و تلقیه بالحاق تاء مرة در تغازی و تلقی و نحو تلقیان و تلقیات پس
در ظرف طرف حکمی نیز داخل باشد و مراد از عروض زیادة اینجا آنست که کلمه بدون آن زیادة مستعمل شود و کلمه مجرد
ازان تفرع بر غیر مجرد نبود بخلاف نحو قلنسوة که در وقت حذف تاء بجهة مانع جمع گویند قلانسو تفرع بر واحد ست و
همچنین نحو کمرة که بدون تا مستعمل نشود پس زیادتی که کلمه بدون آن مستعمل نشود یا مجرد را فرع غیر مجرد گویند زیادتی لازم بود
فعلی هنا تاء تلقیه که برای مرة ست زیادت عارض بود فافهم و اگر مانند یعلو در خور انام کسی نهند نزد بصریین یعلی و رحی گویند
و رحی گویند و نزد کوفیین یعلو و رحو بسکون واو در حالت رفع و جر و بالفتح در حالت نصب چون حرف علة مذکور قبل زیادة

اجتماع ساکنین افتاد دعوشد و در دواعیه که در اصل داعوة ست قبل تا تانیث ست و در داعیات که در اصل
داعوات ست قبل الف و تای جمع ست و در ادعیاء که اصل او دعواء ست قبل الف ممدوده جمع ست و در غزیان
که در اصل غزوان ست قبل الف و نون مزیده ست قلب ذریئه و صبیة و صبیان و علیان و علیانة شاذ ست
از جهت عدم علة قلب و قلب آن شاید که بلحاظ عدم اعتداد فصل بساکن میان واو و کسره است و اگر در رمی
و غزی مجهول یا معروف عین را ساکن کنند مثل علم و شهد و او را باز نیارند بجهت بودن تقدیر مثل تلفظ و نزد بعضی
در جمیع اینها رضیو و غزیو گویند با بقاء ضمه یا اگرچه کسره مقدره مقتضی نقل ست چنانکه بیاید انشاء الله تعالی بجهت
اعتبار سکون لفظی پس اعتبار کرد این شخص کسره اصلی را که در اصل مفرد ست و سکون فرعی در فروع که جمع ست
و نیز اعتبار کسره اصلی و تعلیل بنقل و حذف بسبب التباس جمع مخفف بغیر مخفف ست لکن در عدم اعاده واو
کسره اصلی را این شخص هم اعتبار کرده و تصحیح در سواسوة و قروة جمع قرود مقانوة جمع مقنوی شاذ ست و گویند
تصحیح حندوة بکسر حا و دال بجهت دفع لبس فعلوه بفعلیة است چون عفریة ضمه و کسره از لینیکه در موضع لام بود
و پس حرکة یعنی ضمه و کسره آید نه پس فتحه که سبب انقلاب لین متحرک ست بالف چنانکه سابق معلوم کردی ازاله نمایند
بنقل آن ضمه و کسره بما قبل بعد ازاله حرکت آن اگر قبل ضمه کسره بود و بعد آن واو ضمیر یا واو اعراب و قبل کسره
ضمه بود و بعد آن یاء ضمیر یا یاء اعراب بجهت نقل ضمه و کسره برلین خصوصاً لینیکه میان اینچنین حرکت و حرف بود
و اگر چنین نه بود آن ضمه و کسره ازاله نمایند بلا نقل بجهت نقل نحو خشوکه در اصل خشیو بود جمع خشی ضمه یاء را که بعد کسره
بود و قبل واو ضمیر نقل کرده بما قبل دادند بعد ازاله حرکة بعده یا از جهت التقاء ساکنین افتاد خشو شد و قود در اصل
قوود بود جمع قوی معروف یا مجهول اول واو یا شد بعد حرکة یا بما قبل رفت و از جهت اجتماع ساکنین افتاد قود شد
و یرمی در اصل یرمیی بود بر وزن یضرب ضمه یاء را افگندند بلا نقل بجهت عدم وقوع واو بعد آن اگرچه قبل آن
کسره بود بخلاف یرمیان که یاء دران ضمه ندارد و یرمیون در اصل یرمیوون بود ضمه یاء بجای کسره ما قبل رفت و یا از
اجتماع ساکنین افتاد و یدعو در اصل یدعوو بود بر وزن ینصر ضمه واو را افگندند بلا نقل بجهت عدم شرط نقل بخلاف
یدعوان که واو دران نه ضمه دارد نه کسره یدعون جمع یدعو که در اصل یدعوون ست ضمه واو را افگندند بجهت
عدم شرط نقل بعده و او از جهت التقاء ساکنین افتاد یدعون شد و احتمال ست که جمع سونث غائب باشد که بر اصل
خود ست و رامون که اصل رامی بود اسم فاعل از رمی ضمه یاء را افگندند بلا نقل بعده یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد بخلاف
رامیان که یا ضمه ندارد و رامون در اصل رامیون ست جمع رامی ضمه یاء یا ما قبل رفت بعد ازاله حرکت آن بعده یا از
جهت اجتماع ساکنین افتاد و تدعین که در اصل تدعوین ست صیغه مخاطبه و همچنین تنهین که در اصل تنهیین ست از نهی
بر وزن کرم حرکت واو و یا یا ما قبل رفت بعد ازاله حرکت آن بعده واو و یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد و انت تدعون

صیرورة وقیولة از ذوات الیاء نیز بروزن فیعلولة اند تا یائی بر و تیره واوی باشد واز جهت آنکه فعلولة بالفتح
در صحیح نادرست ومصدر درین مقام گفته لاضرورة فی العدول عن الظاهر فی ذوات الیاء ویکون فی غیر الصحیح من البناء
ما لا یکون فیه کما مر انتهی وقریب بانیمعنی ست انچه بعضے گویند که اصل کینونة توکیدوده ازان جهت فیعلولة گویند که فعال و
الفاظ مشتقه ازان اجوف واوی یافته شده اند مثل کان یکون بخلاف مانند قیلولة وصیرورة که الفاظ
مشتقه از و یائی ست چون قال یقیل وصار یصیر پس در قسم اول احتیاج بتجویز اصل شده در ثانی اگرچه این فوزن
ثانی کم ست چون مد از قوانین اجوف فارغ شد شروع در قوانین ناقص نمود پس گفت واو یکه در کلمه سه حرفی
در مرتبه سوم بود یعنی در آخر چون بسبب تصریف بیشتر از مرتبه سوم رود اگرچه ساکن گردد و بعد فتحه یا کسره افتد
پس ضمه بیابدل شود بسبب وقوع آن در محل تغیر و استکراه وقوع آن بعد کسره وحمل واقع بعد فتحه بران وبجهت
حصر یا نحو یدعی که در اصل یدعو بود مضارع مجهول از دعا چون واو در ماضی در مرتبه سوم بود و در مضارع رابع شد
وبعد ضمه نبود بیابدل نمودند بعده یارا بجهت وجود علة قلب بالف بدل نمودند یدعی شد وهمچنین در یدعیان
تثنیه ویدعون جمع آن که در اصل یدعوان ویدعوون بود لکن در اول یا بالف بدل نشد بجهت عدم شرط و در ثانی
الف گشته وبجهت التقاء ساکنین افتاده واعلی در اصل اعلو بود ماضی معروف از باب افعال واو آن در ثلاثی
مجرد که علاست در مرتبه سوم بود وانجا رابع گشت وبعد فتحه بیابدل گردید و یا بالف علی هذا القیاس اعلیا واعلو
که در اصل اعلوا واعلووا بود لکن در دوم الف از جهت اجتماع ساکنین افتاده و در اول بجهت مانع بالف بدل
نگشت ونخواستند عیت واستعلیت که در اصل استدعوت واستعلوت بود در ایراد انیقدر امثله فائده معتد بها نیست
بلکه اگر بجای آن شرطی می افزود که آن واو بعد واو ساکن نبود چون یدعو وجهی میشد واینجا عبارت حسن ست از
عبارت اصول از جهت اختصار گفت واو مطرفه بعد ثلثة او اکثر غیر مبدله ولا بعد ضمة وواو ساکنة نیقلب یاء آ
بعد ازان در شرح گفت بخلاف ما اذا لم یکن متطرفة نحو استحوذ واستصوب وفروعها ونحو ارعا وی وارعا واراوکانت
بعد اثنین نحو دعا اد کانت مبدلة من حرف نحو حلبو وارطی وحبلی وارطی وقفا او کانت بعد ضمة نحو یدعو ویدعوان
وترفوة وقلنسوة او بعد واو ساکنة نحو یدعوانتهی برمتامل تفاوت مابین عبارت اینجا وآنجا در اختصار وضبط
پوشیده نیست فافهم وهمچنین واو یکه بعد کسره در آخر کلمه افتد حقیقةً یا حکماً مثل واو یکه قبل تا تانیث والف تثنیه
وواو جمع والف وتا وآن وقبل زیادة فعلان بکسر عین که الف ونون ست بجهت عروض انها یا شود بسبب استکراه
واو بعد کسره که مثل خروج از کسره بسوی ضمه است وبجهت خفت یا چنانکه آنفاً دانستی نحو دعی که در اصل دعو بود مثال
واو یست که در آخر کلمه است حقیقةً ودعیا در اصل دعوا ست اینجا واو در آخر کلمه است حکماً وعلی هذا القیاس در دعوکه
در اصل دعو بود جمع دعی که واو در ان قبل واو جمع ست وچون حرکة یا در ان ما قبل را قبل بعد ازالة حرکة ما قبل واو از جهت

واجویا را بالتعلیل پس هر یک را واجبی ست اول را بودن یا بدل از الف ست بدلیل آمدن ماضی و مضارع و مانند آن با الف و ثانی را بودن آن زائد بنفسه نه بدل از چیزی همچو الف در ماضی و مضارع و جز آن و گفته اند که اگر اول بدل لازم بود تعلیل کنند و عدم تعلیل در بویع و تبویع با وجود لزوم ابدال از جهت التباس ست کذا فی الشرح و اگر قبل هر دو ضمه بود به کسره بدل کردو بجهت مناسبت یا ساکن و اگر فتحه بود بحال ماند بجهت عدم مخالفت آن با یا چون طیر و سیر و این واو و یا از سه حال خالی نبود یا اول زائد ست نحو سید که در اصل سیود ست یقال ساد القوم یسود هم فهو سید و همچنین و تیار و قیام که در اصل قیوار و قوام بود و نحو مرمی که در اصل مرموی بود اسم مفعول از رمی واو را بیا بدل نمودند و ادغام نمودند و ما قبلش کسره دادند برای مناسبت یا و آمده است لی با ضم و الکسر که در اصل لوی ست جمع الوی ضمه برای دلالت ست بر آنکه فعل صفت است جمع فعل ست و کسره برای عمل بر اصل مذکور یا ثانی زائد ست فقط نحو مسلمی که در اصل مسلموی بود یا هر دو اصلی ست مثل سطو و ایام که در اصل طوی و ایوام بود اما صیود و حیوة و عیوة شاذ ست و عوة و نهوة که در اصل حویة نهوی بود اشذ ست بجهت قلب یا بواو و بعکس برای تخفیف یای دوم از جهت بودن آن قریب از محل تغیر از مانند سید و جید و بین جواز اگر بسبب قصر بنیة و از مانند کینونة و قیدودة و حیلولة و جواز جهت طول بنیه و قول شاعر یالیت انا ضمنا سفینه حتی یعود الوصل * کینونة باتشدید کینونة شاذ ست و این تحقیق شارح هادی ست که اعتراض کرده بر قول صاحب هادی با یکه حذف مذکور در مانند سید جائز ست و در مانند کینونة لازم و صاحب در هر دو جا جائز گفته و جار بردی گفته که در ین قول نظر ست زیرا که مانند کینونة و قیولة را اصلی نیست که اینها مخفف آن باشند مگر بسبیل ندرت و ضرورت در قول شاعر یافته شده اما شارح نظامی گفته که حذف در کینونة اکثر ست از حذف در باب سید بجهت طول بنیة و غیر محذوف کم ست چنانکه در شعر مذکور بدانکه وزن مانند سید و کینونة نزد محققین از بصریین فیعل بفتح فا و کسر عین و فیعولة بفتح فا و عین ست بسبب عدم فعل بکسر عین مشدد و وزنه سود بتشدید واو میگفتند و بجهت وجود فیعولة چون هیدکورة و عدم فعلولة بتشدید عین و زنه کونونة بالتشدید واو میگفتند بجهت عدم علة قلب در فعّل و فعلولة و بعضی گویند اصل باب سید فیعل بفتح عین ست بعده عین را کسره دادند از جهت عدم فیعل بالکسر در صحاح و وجود فیعل بالفتح چون صیقل و فیعل و این قول مردود ست با نکه موافقت با صحیح شرط نیست گاهی با هم متخالف باشند در بنیه چنانکه مانند هدی مصدر و قضاة جمع که مختص بناقص ست و نیز اگر اصل آن بفتح عین میبود هر آئینه سید با لفتح میگفتند و هیچ سبب کسر نبود و بعضی گویند اصل آن سوید ست چون طویل بعد از ان واو را با کسره موخر کردند و یا را با سکون مقدم و این تکلفات هر دو فریقین شاید برای تخصیص احوف بکسر ست و نه باز کاب این تکلفات بعیده احتیاج نیست و کوفیون گویند که اصل باب کینونة کونونة است بضم فا بعده فا را فتحه دادند و واو را بیا بدل کردند تا بنات واو بصورت نبات یا گردد مثل صیرورة و بصریین گویند که

ومعاون که بعد آن یعنی بعد الف مفاعل افتد همزه گردد چرا که تحریک مده زائده روا نبود خصوصاً وقتیکه
الف بود که تحریک آن ممکن نبود و بجهت وقوع آن نزدیک آخر که محل تغیر ست باعدم اعتداد فاصله میان مده
وفتحه که الف ست وبودن زائد اولی بتغیر از نسبت اصلی نحو رسائل جمع رسالة یعنی پیغام وصحائف جمع صحیفة و
عجائز جمع عجوزة بخلاف جداول جمع جدول که واو در ان مده نیست اگرچه زائد ست وهمزه در معائش در قراءة
نافع شاذ ست چنانکه وجوب همزه در مصائب جمع مصیبت که در اصل مصوبة بکسر عین ست وقیاس مصاوب
ست چون مقاوم از جهت اصالت مده واین قلب در ان بجهت تبعیه است بدانکه این جمع مفعلة ومفعله
نیست چون معائش ومقاوم بلکه جمع مفعلة اسم فاعل ست از افعال که قیاس در جمع آن صحیح ست نه تکسیر
چنانچه در بحث جمع بیاید انشاء الله تعالی پس شذوذ قلب واو ست بر شذوذ جمعیة آن ولفظ معائش در جمع
مدینه اگر آن از مدن بالمکان بمعنی اقامت ست بهمزه باید وبرین اند اکثر عرب واگر از دان بدین بمعنی لان وانقاد
ست یا از دانه برینه بمعنی وآله او ملکه است بیا باید والتفات بیک مثال در متن بجهت شهرت امثله ویست الف
ویا خر زائد که در واحد مده بود و در جمع قبل الف اجمع باشد بشرطیکه آن جمع بروزن مفاعل ویا مفاعیل افتد
بوزن صوری آن الف ویا به واو مبدل شود بجهت وقوع آنها قبل الف تکسیر که بمنزله یای تصغیر ست که در ان
الف ویا واو میگشت چنانچه بیاید نحو قواریر جمع قارورة وضوارب جمع ضاربة وضوارب جمع ضیارب چنانچه
در تصغیر اینها قویریر وضویرب وضویریب قاعده در یک کلمه وقتی که واو ویا بهم آیند اگرچه یک کلمه حکما بود
نحو مسلمی که در اصل مسلموی بود چرا که ضمیر مجرور بمنزله جزء جار بود از جهت شدة افتقار با هم بخلاف نحو هذا
قویریر ورایت یدی واصل که اجتماع در انها در یک کلمه نیست نه حقیقة نه حکما واولین ازین واو وبا ساکن
غیر مبدل ست از حرفی بسکون لازم واو سیا بدل شود از جهت مناسبت در لین وجهر وتوسط وعکس
نکردند از جهت خفة یا وبعده یا در یا ادغام باید بسبب اجتماع مثلین باسکون اول واگر اولین متحرک میبود
قلب آن موجب فک میبود با وجود اجتماع مثلین نحو ویل وطویل وضویرب وآن عدول ست از خفیف
بسوی ثقیل وتعلیل عین ناقص میشد در مانند یروی واگر اولین مبدل بود چون بویع وتبویع قلب نکنند
جهت عروض اجتماع که غیر معتد به است ونیز قلب در اولین سبب لبس بماضی باب تفعیل وتفعل گردد وهم
واو وانها بدل ست از الف والف مدغم نشود همچنین حرفی که بدل از دیست وبعضی جائز داشته اند در رویا
ورویة وقتیکه همزه اش بواو مبدل شود در یا وریة وهمچنین اگر سکون اول عارضی بود نیز تعلیل مذکور نکنند چون
قوی بسکون واو در قوی بکسر واو برای حصول وزن فخذ ولهذا واو آخر باز نیاید واین سکون موجب توالی اعلالین
نیست چرا که این سکون بجهت تخفیف حرف علة نیست فافهم وبعضی در بجایهم تعلیل کنند گویند فی اما اهویوای بالتصحیح

مع دو نقطه یا از زیر پس گفت ابو علی که این خط کیست گفت خط من ست پس ابو علی بسوی صاحب خود همچو
خشمناک دید و گفت بدرستیکه ضائع گردانیدم کاغذهای خود را در زیارت تو چنین کس پس همون وقت بیرون
آمد و در اسم فاعل شاک الرجل یشاک یعنی ظهرت شوکته و خدمته سه وجه آمده است شائک بهمزه برحسب
قیاس و شاک مانند قاض بگردانیدن عین موضع لام و شاک بحذف العین و همچنین ست حال اسم فاعل
لات العمامة علی راسه و هار الشی یهار اذا اشرف علی الانهدام و نزد بعضی اصل هذا شاک و لات و هار بالفتح و
ولوث و سور بکسر عین ست مانند صات که اصل آن صوت بود مبالغه صات یعنی الف اینها الف اسم فاعل نیست
بلکه بدل از عین ست و اینها مخفف اسم فاعل اند چون دو حرف علة و لفظی که جمع ست بروزن مفاعل
بوزن صوری لکن یکی پس در دیگری پیش الف مفاعل افتد پس بین همزه بدل شود بجهت استثقال وقوع دو حرف
علة که درمیان اینها فاصله ضعیف بود در جمعیکه از جهت طول بنا ثقیل ست یا بسبب بودن ثانی در مجاورة
آخر که محل تغییر ست پس ثانی را بالف بدل نمودند و حرکت دادند همزه شد چنانکه در بائع و قائل گذشت
و این اجتماع بر چهار قسم ست هر دو یا بود چون خیائر جمع خیر با اول یا بود و ثانی واو چون سیاوق جمع
سیقة یا عکس این چون بوائع که در اصل بوائع ست جمع بائعة و یا هر دو واو بود نحو اوائل که در اصل اواول
ست جمع اول بخلاف عواویر و طواویس که جمع عوار بالضم والتشدید و جمع طاؤس ست بجهت بعد ثانی
از طرف خفت اجتماع بسبب وقوع مده بعد از وی و عواور جمع عوار مقصور عواویر ست نه جمع بروزن مفاعل
بر اسه و عیایئل جمع عیل بالتشدید در اصل عیایل ست بروزن مفاعل کسره عین را اشباع نمودند
عیایئل شد و اینعنی از واحدش ظاهر میشود و تصحیح ضیاؤن جمع ضیون شاذ ست و انچه مذکور شد مذهب
سیبویه و خلیل ست آما نزد اخفش این قاعده جز در مانند اوائل یعنی جز در دو واو خلاف قیاس ست و موقوف
بر سماع ست چرا که اجتماع یا ئین و واو و یا در اول کلمه چون بین و یوم و ویل موجب قلب نیست پس در وسط
نیز سبب قلب نبود بخلاف اجتماع دو واو که سبب کمال ثقل ست پس ضیاون تردد وی شاذ نیست مع بوائع
تائع مفرد خود ست که بائعة است و مذهب سیبویه قویست بدلیل مذکور بجهت مشابهت میان واو ین و واو و یا
بجهت عدم فرق درمیان هر دو وقتیکه در طرف باشند چون کساء در رداء همچنین وقتیکه نزدیک طرف باشد
و نیز بدلیل آنکه مازنی از اصمعی پرسید که عرب جمع تکسیر عیل چگونه کنند گفت عیائل بهمزه اما ضیاون پس
شاذ ست برای تنبیه بر اصل لغات همچون دو و یا برای آنکه جمع فرع ست و در واحد که ضیون ست چون
تعلیل نشد در جمع نیز نکردند و در ایراد امثالین نه مثال واحد باحتیاج چهار امثله اشارت ست باختیار
مذهب صحیح که قویست و چنانچه در دو حرف علة در مفاعل بین همزه گردد همچنین هر مده زائده نه اصلی نحو معایش

چنانکه بعد کسره افتاده است آن واو یا شود بجهت تعلیل فعل و واحد بودن واو ساکن دران بمنزله معلل بجهت ثقل واو بعد کسره که بمنزله خروج از کسره بسوی ضمه است وبسبب حصول ثقل مانند واو میزان از راه اقران واو بالف که بجهت طول نطق بمنزله ساکن ست با کسره ماقبل و باوجود شرط مذکور شرط آنست که آن واو در کلمه صحیح اللام بود نه در ناقص تا اجتماع تعلیلین در دو حرف نشود و مثال قسم اول چون قیم وقیام که در اصل قوم وقوام ست مصدر قام وسیادة واعیادة واعتیاد وافتیاد وانقیاد که مصدر سادو عاد واعتاد وافتاد وانقاد ست و مثال ثانی چون دیم جمع دیمة بالکسر که در اصل دومة بود بمعنی مطر دائم وحیاد جمع حید که در اصل حیود بود و اگر حیاد با وجود دیم بجهت اشعار ست بران که در جمع تعلیل واحد کافی ست و بودن واو قبل الف شرط نیست و مثال قسم ثالث نحو ریاض جمع روضة وحیاض جمع حوض بخلاف واو عوض وخوان وقوام که عین مصدر وجمع نیست و بخلاف واو دوام وکوار بالفتح که بعد کسره نیست اگرچه در مصدر ست و همچنین دوام ودوار بالضم و بخلاف دار و نواز دعواد بالکسر که در فعل اینها که لازد و عاد دوست معلل نیست و همچنین واو طوال که در واحدش که طویل ست معلل نیست بخلاف واو عودة وخوتیه وکوزة که قبل الف نیست اگرچه در واحد اینها که عود وخوت وکوز ست ساکن ست و بخلاف واو رواء جمع ریان که در اصل ردبان ست و همچنین واو طواء جمع طیان که در اصل طوعان ست از انکه ناقص ست و تصحیح حول ونوار که مصدر حال ونار ست و همچنین تصحیح حوج جمع حاجة شاذ ست و تعلیل شیرة وطیال وحیاد جمع ثور وطویل وجواد شاذ ست بجهت عدم علة تعلیل در جار بردی ست که مبرد گفته قلب در شیرة بجهت دلالت ست بر انکه جمع ثور ست که حیوان ست نه جمع ثور از اقط الخ آنست که جمع ثور حیوان شیران ست بقلب واو بیا بجهت سکون وکسرهٔ ماقبل و شیرة بران محمول ست در قلب و برای ثورة جمع ثور اقط دیگر نیست تا شیرة مقلوب آن بران جمع محمول باشد انتهی هر واو و یا که عین صیغهٔ اسم فاعل بود از ثلاثی مجرد بشرطیکه آن واو و یا در فعلش معلل بود نه غیر معلل چون عاور وصائد اعور وصید اگر او را فعل بود یا آنکه مرادر افعل بنود و بالف بدل نشود و الف بهمزه بدل گردد از جهت موافقت فعل و تعلیل بخلاف آنها که ممکن نبود بجهت حصول لبس بفعل پس آنها را در حکم واو و یای که بعد فتحه باشند اعتبار کردند از جهت عدم اعتداد بالف یا گردانیدن آن بمنزله فتحه با الف بدل نمودند و از جهت حصول مشابهت فعل یکی حذف ننمودند بلکه دویم را بهمزه بدل نمودند و لفظی که مر آنرا فعل نیست محمول بر انست از جهت مشابهت در صورت چون قائل وبائع که در اصل قاول وبایع بود اسم فاعل قال وباع ونحو سالف وغائط وجائزه که در اصل شالیف وعاوط وجاوزة ست و اینها را فعل نیست و در غائط وجائزة میتوان گفت که از غوط وجواز باشند و لفظ دادن در زیر این همزه خطاست و محکی ست از ابو علی فارسی که در امد بر یکی از اهل علم که مشهور بود نزد او بگاه پیش دی جنوی بود دران لفظ قائل مکتوب بود

بروزن مضرب از سار یسیر و مثال موازن فعل چون مضاف بالضم که در اصل مضیوف ست بروزن مبصر بمعنی شخصیکه
اورا در حرب احاطه کرده باشند و معون که در اصل معون ست بروزن منصر مضوقة که در اصل مضیقه بروزن منصره ست
و تا از جهت بودن آن کلمه منفصله اعتباری ندارد و هم در حالت وقف که ها میشود مثل ضمیر متصل میگردد بخلاف الف ممدوده
در مانند ابنیا جمع بین و آهونا جمع هین که وضع آن بر لزوم ست نه عروض مثل تا پس کلمه بسبب این الف از موازنه
فعل بیرون آید لهذا در اینها تعلیل نشود و آمده است ابنیا معلل بر سبیل شذوذ و چنانچه تصحیح بدین بر سبیل شذوذ
ست و همچنین شاذ ست تصحیح اعول و استصوب و استحوذ و استنوق هر لفظی که تصحیح آن قیاسی بود تصحیح فروع آن نیز
قیاسی بود چون اعور و استعور از عور بخلاف اناد و استقاد از قود چرا که تصحیح قود شاذ ست پس فروع آن بر ان محمول
نبود و هر گه مانند عور را اعلال کرده در فروع آن نیز کرده پس گفته اعار و استعار و استاد و ایاض و معیر و سید
و مبیض و جز آن و آمده است تصحیح واو و یا کثیرا با وجود علة تعلیل و شرائط آن در اعود و اجود و اخول و اطوال
و اطیب و اخیلت و اغنیمت و اعیلت و استروح و استعیل و مصادر اینها و فروع اینها از مضارع و امر و اسم فاعل و مفعول
و جز آن کذا فی الشرح و گاهی در اینها تعلیل هم نکنند چون اجاد و اطاب و اخال و اطال و اخالت و اغامت
و اغالت و استراح و جز آن و تصحیح در بعضی بر سبیل وجوب آمده است چون اعول و استصوب و استحوذ و استنوق
و جز ان و مذهب جمهور آنست که قیاس نکنند بر انچه بتصحیح آمده است و ابو زید قیاس کرده و گفت در جمیع این
باب بکلم بر اصل جائزست گویند استصاب و استصوب و استجاب و استجوب قیاس مطرد است کذا فی الصراح و جوهری گفته که محکی ست از وشان تصحیح افعل و
استفعل قیاسا مطردا در جمیع این باب نیز گفته که تصحیح این اشیا لغت فصیحه است کذا فی الشرح و چنانکه عرب در مفعول یا میمه منقوله را اگر گردانند
دواو مفعول را بیا بر ادلالت بر یا نزد اخفش و بر ابقای یا نزد سیبویه نحو مبیع چنانکه گذشت در تصحیح هم در استعمال اوشان بسیار اید نحو مبیوع
و مطیوب و معیوب و محیوط کذا فی الشرح و اما در مفعول واو تصحیح کم ست در استعمال اوشان چون مصوون و مصوع کذا فی الاصول و جوهری
گفته که نیامده است بر تمام از ذوات الواو مگر دو لفظ ثوب و مصوب و مسک و مذوق ای مسلول و درین سر دو نقصان هم آمده کذا فی النظامی چرا که
ضمه بر یا چنان ثقیل نیست که بر واو و لهذا میگویند او در و اسر بمزه در او در سیر این چنین میگویند در یا و این قول سیبویه است
و ابو حیان گفته که مبرد در تصریف خود گفته است که بصریین در ضرورت از روی قیاس تجویز نکنند و نزد من جائزست
در ضرورت و جوهری گفته که بعضی از نحویین قیاس کنند و این لغت بعض عرب ست کذا فی الشرح و مشیب و ملیم
از لوم و مشوب شاذ ست و قیاس مشوب و ملوم ست و همچنین شاذ ست معیوب از هیبة و قیاس مهیب ست
و کم ست تصحیح در مقودة و معیدة و مشورة و آمده اند اخیر این معلل بنقل ضمه بر حسب قیاس هم هر واو یکه در عین مصدر
یا عین جمع بواو و بعد کسره باشد و در فعل و واحد فعلل بود لف و نشر مرتب ست یعنی اگر در مصدر بود شرط آنست که
آن واو در فعل آن مصدر معلل بود و اگر در جمع بود در واحد آن معلل باید یا آنکه در واحد ساکن بود و در جمع قبل الف افتد

اسم مفعول از مبیع ضمه یا را بما دادند و یا از جهت التقاء ساکنین افتاد مبوع شد بعده ضمه منقوله را بکسره بدل
نمودند برای دلالت بر اجوف یائی بعده واو یا شد مبیع گشت و حذف واو اول در مفعول واوی و حذف یا و قلب
واو مفعول بیا در یائی چنانچه گفتم مذهب اخفش ست میگوید که چون تعلیل در واو و یا بنقل حرکت نمودند دانی است
که بحذف آنها نیز کنند نه بحذف واو مفعول تا اجتماع تعلیلین در دو حرف متوالی لازم نیاید و نیز اغلب
و معروف در وقت التقاء ساکنین حذف اول ست خواه هر دو ساکن حرف اصلی باشند چون قل و بع
یا ثانی لین زائد بود نحو اعون و رامون و اعلین مصطفین یا ثانی ضمیر مثل رمواو ترضین و امثال اینها کثیر
ست پس جائیکه در محذوف از جهت التقاء ساکنین تردد بود حمل بر انچه که اغلب ست نمایند و سیبویه و
خلیل میگویند که محذوف از مانند مقول و مبیع واو مفعول ست که زائد ست و زائد اولست بحذف از نسبت اصلی
مازنی گفته که هر دو قول حسن اند اما قول سیبویه احسن و اقوی ست بجهت ظهور یا در مبیع و اگر عین محذوف مبیع و
مبوع میشد دلیل اخفش که واو علامت مفعول ست ضعیف ست از انکه علامت مفعول میم ست و واو مده زائده ست و نیز در مانند مبیع
بر قول اخفش چهار تغیر لازم می آید نقل ضمه و حذف یا و قلب ضمه بکسره و قلب واو بیا و بر قول سیبویه سه تغیر کذا فی الشرح
و در بعضی کتب نوشته است که نزد اخفش حذف واو که علامت مفعول ست جائز نبود و سیبویه گوید حذف
علامت وقتی جائز نبود که علامت دیگر نبود و اینجا میم مفعول موجود ست و یقال در اصل یقول بود مجهول القول
و بیاع در اصل بیع بود مجهول بیع و یخاف در اصل یخوف بود مجهول یخاف حرکت واو و یا را نقل کرده ما قبل
دادند بعده واو و یا را بالف بدل نمودند بجهت فتحه ما قبل و معروف نیز میتوان گفت همچنین تا آخر صرف اینها
و خف که در اصل اخوف بود و او بعد ازان که الف گشت باجتماع ساکنین افتاد و همزهٔ وصل از جهت استغنا
و در خاخا که در اصل اخوفا بود حرکت واو بما قبل رفت و واو الف گشت و همزهٔ وصل از جهت استغنا افتاد
همچنین تا آخر و اقام در اصل اقوم بود ماضی از باب افعال و او بعد نقل حرکت الف گشت و در اقامة که
در اصل اقوام بود بر وزن افعال مصدر قام و همچنین استقام و استقامة که در اصل استقوم و استقوم بود و او
بعد نقل حرکة الف گشت و در اقامة و استقامة از جهت التقاء ساکنین افتاد اقام و استقام شد اینجا هم
اختلاف ست حذف در الف اول نزد اخفش ست و حذف ثانی نزد سیبویه چنان در مقول و مبیع و بعد حذف
الف تا در آخر عوض دادند تا در خط در میان اسم و فعل فرقی باشد و گاهی در وقت اضافت حذف کنند
بجهت حصول فرق با اضافة چون اقام الصلوة بدانکه در ایراد این قدر از اشاره فائده معتد بها معلوم نمی شود
خصوصا با ترک الاشارة الی بعض الاشتقاقات و بودن فعل از امثال مصدر ثلاثی مجرد نحو معیش و معیشة ست مصدر
عاش یعیش و مثال ظرف نحو مقیل که در اصل مقیل ست چون مضرب انقال یقیل قیلولة و مسیر که در اصل میسر ست

بروزن

لازم نیاید که آن اقرب ست بفعل از نسبت اسم آله از جهت لزوم ظرفیت بفعل بخلاف آله و نیز تعلیل اسم آله سبب عدم فرق
بود در مفعل و مفعال لفظاً و معنیً و چونکه از نفی اسم آله نفی صیغه اسم آله قصد میکرد اسم فاعل که برای مبالغه بر بین وزن آید
نیز خارج شد چون سحوان و مقول معنی بسیار بد کننده و گوینده و بر بین تقدیر عبارت متن احسن باشد از عبارت اصول
از جهت اختصار و آن لیست و لااسم الآله و لاشبهه و در شبه فعل شرط دیگر هم هست و آن نبودن آن بر وزن متعارف
فعل پیش از تعلیل یا بعد از تعلیل ست یا عدم زوائد اربعه بر اصل پس در اسمی که بر وزن متعارف فعل بود پیش از
تعلیل چون اسود و ابیض و اقول و ابیع اسم تفضیل یا بعد از ان نحو تقوال و تسیار و تصویر و تمیز و همچنین او در راضین
و اخوته و اقیسته که بعد تعلیل و ما قبل تعلیل بر وزن متعارف فعل ست و تاء تانیث را اعتباری نیست که عارضیست و
نیز در وقف وقف مشابه ضمیر میشود و او ش زائدی باشد که مشترک ست میان اسم و فعل چون همزه و تا و یا و نون
تعلیل نکنند بخلاف میم که مختص باسم ست پس اسمیکه بر اول آن میم زائدست تعلیل کنند اگرچه بر وزن متعارف
فعل بود بوزن عروضی چون مقال و همچنین در اسمیکه بر وزن تفرب بکسر تا سازند چون تبع که در اصل تبیع بکسر تا بود
وقتیکه از بیع مانند تفرب بکسر تا سازند بجهت عدم وجود زائد مشترک در اول و عدم موجود وزن متعارف در ثانی
و اگر در شبه فعل این شرط مذکور نبود مشابهت اسم بفعل لازم آید در صورت تعلیل بخلاف در صورت تحقق شرط مذکور که
آن وقت مخالفه با فعل حاصل شود خواه بزیادت مخصوص باسم خواه بحصول وزنی که در فعل یافته نمیشود یا در فعل
قلیل ست و افیقه جمع فواق شاذست و لیغوث و لیعوق و یزید منقول اند از فعل و چون حرکت از واو و یا ما قبل
رود و پس آن حرکت منقوله اگر فتحه بود واو و یا الف گردد از انکه واو و یا در اصل متحرک بود و ما قبل آن اکنون
مفتوح گشت چون یقول که در اصل یقول بود حرکت واو نقل نموده بقاف دادند یقول شد همچنین تا یقلن که در اصل
یقولن بود لکن اینجا واو از جهت اجتماع ساکنین افتاده و بیع که در اصل بیع بود حرکت یا نقل کرده بباد دادند
بیع شد همچنین تا بیعن که در اصل بیعن بود یا بعد نقل حرکت از جهت اجتماع ساکنین افتاد در یقول و بیع هم
اگر تا آخر میگفت بهتر میبود چنانچه در امثله آمده گفته و اگر اقول و ابیع میبود لفظ تا یقلن و بیعن مخالفه بنود کما لا یخفی
و قل که در اصل اقول بود مر از یقول ضمه و او را بقاف دادند بعده و او از جهت التقاء ساکنین افتاد اقل شد بعده
همزه وصل را حذف نمودند بجهت استغنا قل شد و قولا آه در اصل اقولا بود ضمه و او را بقاف دادند و همزه را از جهت
استغنا حذف نمودند قولا شد همچنین تا آخر و بع که در اصل ابیع بود امر از تبیع کسره یا بباد دادند و یا را از جهت
اجتماع ساکنین و همزه را از جهت استغنا بیفگندند بع شد و بیعا آه که در اصل ابیعا بود حرکت را بیا دادند و همزه را
از جهت استغنا بیفگندند بیعا شد همچنین تا آخر و چون مقول که در اصل مقوول بود اسم مفعول از یقول ضمه واو را
بقاف دادند و او اول را از جهت اجتماع ساکنین انگندند مقول شد همچنین تا آخر و بیع که در اصل مبیوع بود

مجاز و لهذا در ارعوی و ادراعین گویند چنانکه گذشت قول او در شرح فهو لیس بعین زواید بود و قید لامه غیر حشو نباشد
خصوصاً بر مذهب کسیکه زائد تر او در صورت تکریر اول بود قید زائد و واجب است و بر تقدیر اصالة اول از قید لامه
ناگزیر ست حاصل بمقام آنکه اگر لین را مطابق میگذاشت احتراز از مانند بوبع و صور و زین حاصل میشد و در صورت
تقیید بزائد احتیاج نفی ادغام نیز هست پس عبارت اصول لیس بعین زائدة لامه غیر بجا بود و اینجا تر کب تقیید بنفی ادغام
بجاست فافهم و این نقل حرکت از واو و یا مشروط ست بچند شروط یکی آنکه آن کلمه که دران این واو و یاست
ملحق بجیزے نبود چون جهور و شریف و اجوند و ازانکه ملحق را از صورت ملحق به تغیر ندهند و دوم آنکه آن کلمه
ناقص نبود نحو احیی و استحیی که معروف اند و همین ست لغت اهل حجاز چرا که تعلیل عین بنقل و قلب و حذف با وجود
تعلیل لام موجب اجتماع تعلیلین متوالیین ست در دو حرف اصلی و احییا و استحیا تثنیه این هر دو هم معلل نشد
بجهت آنکه لام اینها قبل الف تثنیه است و عدم تعلیل عین اینها بجهت موافقت واحد ست و همچنین در احییت
و استحیت که مجهول اند عدم تعلیل عین بجهت موافقت معروف ست یا آنکه گفته شود که عین ناقص معلل نشود بدان
که لام آن معلل بود یا نبود از انکه لام سبب بودن آن در محل تغیر بمنزله تغیر ست پس تعلیل عین درین صورت سبب
اجتماع تعلیلین حکماست و اجتماع حکمی بمنزله اجتماع حقیقی ست نزد اوشان تعلیل در استحیی یستحیی استحی و استحی یستحی
استحی بنقل و حذف لغت تمیمی ست برای تخفیف بر خلاف قیاس و خلاف تعلیل اما خلاف قیاس پس ظاهر ست که
عین ناقص معلل نشود و خلاف تعلیل پس از جهت آنکه تغیر بسبب تعلیل موجب نقل و قلب و حذف بود در اول و خامس
و سادس و این چنین نشده و نه میگفتند در تثنیه اینها استحیایا و یستحییان و مستحییان بالف قبل یا نه استحییا و یستحییان
و مستحییان بدون الف همچنین طریق تعلیل در ثانی و ثالث بطریق نقل و حذف بود و در رابع بنقل و ادغام و در سابع
بنقل و القاء آن و همچنین نشده در تثنیه ثانی و ثالث و رابع و سابع یستحییان و مستحییان و استحیا و استحیا تبشدید یا
اینها میگفتند نه یستحیان و مستحیان و استحیا و استحیا بتخفیف یا را اینها سیبویه گفته که حذف یا بعد قلب آن
بالف بجهت التقاء ساکنین ست برے کثرت استعمال و مازنی گفته حذف بجهت التقاء ساکنین نیست و نه گاهے
رد میکردند و اخفش گفته استحی یستحی بیاء واحد لغت بنی تمیم ست و بدو یا لغت اهل حجاز و سوم آن کلمه بمعنی لون
و یا عیب نبود چون اعور یعور و اسود یسود و اسواد و سیواد چرا که باب افعلال و افعیلال چون اصل ست در لون
و عیب محافظة صیغه آن واجب بود و نیز در صورت تعلیل ماضی آنها بروزن ماضی باب مفاعلة گردد گوئے
عاور و ساور در اعور و اسود و اعوار و اسواد و آنچه در معنی اینهاست بر اینها محمول ست چون یعور و یسود
سفارع عور و سود و چهارم آن کلمه صیغه تعجب نبود مثل ما اقوله و اقول به بجهت عدم تصرف دران از جهت
شابهت انشا بحروف که غیر متصرف اند و پنجم آن کلمه صیغه اسم آله نبود چون مقول و محیط تا مساواة باسم ظرف

حرکت ماقبل بعده واو از جهت اجتماع ساکنین افتاد و در ظلن که در اصل ظولن بضم واو ست هر دو دلالت موجود ست
و بعن در اصل بعین بود یا را بالف بدل نمودند و الف از جهت اجتماع ساکنین افتاد بعده فارا کسره دادند برای
دلالت بر یا و نزد بعضے از بعین به بعن بکسر یا آورند بعده کسره را یا ثقیل داشته نقل کرده ماقبل دادند بعد ازاله
حرکت آن بعده یا از جهت اجتماع ساکنین افتاد بعن شد و در عین که در اصل عین بکسر یا ست هر دو دلالت موجود ست
و خفن در اصل خوفن بود و بکسر واو واو را بالف بدل کردند و افگندند و فارا کسره دادند تا دلالت کند بر یا و اگر
مجهول بود اصلش خوفن ست کسره واو بجای ضمه ماقبل بردند پس واو را یا گردانیده افگندند از جهت اجتماع
ساکنین یا و او را ساکن کردند بی نقل حرکت و فارا کسره دادند تا دلالت کند بر باب کذا فی المنهیه و در لغته اتیعه
بسنغته اسیعه و لحن اطیح و تمن اتیه که اجوف واویست از باب ضرب کسره فا و ماضی آنها برای رعایت باب ست
که آن کسره عین مضارع ست کذا فی الاصول و بریں تقدیر در مانند قلن هم رعایت باب و واو هر دو بود کما لا یخفی
و آنچه بعضی گفته اند که در قلت رعایت باب ممکن نیست بجهت فتحه فا با عتبار آنست که این شخص رعایت باب عبارت
از موافقه حرکه عین ماضی داشته است لیکن لفظ باب موافق مدعای ما ست فافهم بدانکه اطلاق ماضی و عدم
تقیید آن بمعلوم چنانکه در اصول ست بجهت تعمیم این قاعده است مر معلوم و مجهول را چنانکه از حاشیه که در بیان
اصل قلن و خفن منقول شد هم ظاهر میشود و در اصول چون حال ماضی مجهول علیحده بیان کرده است در بیان این
قاعده محتاج تقیید معلوم شده بخلاف اینجا که چون قاعده ماضی مجهول محذوف العین ذکر نکرده است بر وجود مناسب
اطلاق ماضی دانسته است و آنرا بتفصیل ذکر کردیم بر واو و یا یکه بعد حرف ساکن باشد و آنکه بعد لین زائد بود مثل
بوع و سید که در اصل سیود ست نه بعد لین مدغم چون صور و زین و در عین فعل یا عین اسم که شبیه فعل بود در معنے
ای مصدر و آمی که مشتق از انست و همیکه موازن فعل ست بوزن عروضی که عبارت از توافق در عدد حروف و عدد
حرکات و سکنات بترتیب ست بی لحاظ تقابل حروف اصول با اصول و زوائد بزوائد بی اختیار خصوصیت حرکات
مثلا او ام و غیف و قبول بروزن فعول ست بوزن عروضی و علم عروض علمی ست که بدان کیفیت وزن بیت
معلوم شود و حرکت آن واو و یا را نقل کرده با ماقبل دهی بجهت نقل و موافقت تعلیل ماضی و حرکت بر واو و یا بعد
سکون تعلیل و قیمی نسبت کرواو و یا لام کلمه باشد بجهت تغیر آن بدانکه در شرح گفته که اگر زائد در مانند صور و زین حرف
اول ست پس حرف ثانی واقع بعد لین زائد بود و اگر حرف ثانی ست پس آن عین کلمه نیست پس احتیاج بقید لا مدغم
نیست انتهی ترجمه میگویم که لفظ زائد هم مستدرک ست چرا که واو و یا وقتیکه در عین حقیقی باشند ماقبل آنها جز لین
زائد نخواهد بود پس انیم قید احترازی نبود از انکه این واو و یا بعد لین اصلی یافته نشده که در ان این تعلیل کرده شود
در مانند بوع نکرده شود و نیز چون زائد در صورت تکریر دوم ست بر مذهب اصح از اطلاق عین بر و صدق ست

قال الاخفش بردی فی هذا المقام ان اصل بیع بیع فاسکنوا الیاء کراهة الکسرة علیها بعد الضمة فحصل یاء ساکنة قبلها ضمة
لکسرة الفاء وهی افصحها ثم حمل قیل علیه وبهذا التقوی قول سیبویه علی قول الاخفش حیث غیر الحرکة ولم یغیر الحرف ثم قال
ثالثها قول و بوع و وجهها ان اصل قول قَوُل کرهوا الکسرة علی الواو و بعد الضم فحذفوه فصار قول ثم حملوا بوع علیه ماذه
و ان کانت تقوی مذهب الاخفش الا انها لغة ردیة لاعتداد بها لان حمل التثقیل علی التخفیف اولی من حمل التخفیف علی التثقیل
انتهی و چون عین این ماضی مذکور باجتماع ساکنین بیفتد چون قلن و بعن و چون اختر ان و انقدن نیز سه وجه در ان
جائز بود یکی کسره خالص و آن اشهر و افصح ست چنانکه قبل حذف بود لکن در مانند خفن و بعن التباس بمجهول بمعروف
نشود دوم اشمام برای بیان اصل و این فصیح ست سوم ضمه خالص لکن در مانند قلن لیس مجهول بمعروف نشود و در
شرح ازهاری و شرح آن کافی نقل کرده است که گوئی در اجوف واوی عدت بالضم و معلوم و بالکسر و مجهول و در یائی
بر لغت مشهوره لعبت در هر دو بدون فرق و بر لغت کسیکه در مجهول بوع گفته گوئی بعت بالکسر و معلوم و بالضم در مجهول
و نزد بعضی وقتیکه قرینه مجهول موجود بود چون الامار بعن و الا اقوال قلن جائز ست کسره صریح در یائی و در مکسور العین چنانکه
جائز ست اشمام و ضمه اگرچه التباس بمجهول بمعروف ست بجهت وجود قرینه واقع لبس و در غیر این هر دو یعنی غیر یائی
و مکسور العین روا ست ضمه چنانکه روا ست کسره و اشمام اگرچه التباس بمجهول بمعلوم شود بجهت قیام قرینه و اگر قرینه نبود
پس مختار ضم و اشمام در یائی و مکسور العین ست و کسره و اشمام در غیر این هر دو تا التباس بمجهول بمعلوم نشود چیرا که
در ماضی ثلاثی مجرد معلوم از اجوف یائی و مکسور عین ما قبل عین کسره بود و اشمام نبود پس در مجهول ازین هر دو ضمام
و اشمام فارق بود و در غیر این هر دو ضم بود فقط پس در مجهول اینها کسره خالص دهند یا اشمام نمایند بجهت فرق
و ظاهر کلام سیرافی موجب فرق نیست و در صورت قرینه و عدم قرینه و التباس جائز باشد بسبب قلت وقوع آن
در مانند اینها کذا فی الشرح فاء ماضی اجوف که ثلاثی مجرد ست نه مزید بعد حذف عین کلمه باجتماع ساکنین کسره
باید اگر اجوف یائی بود برای رعایت یا یا از باب مکسور العین باشد اگرچه اجوف واوی باشد یعنی اگر عین باب ماضی
مکسور بود خواه آن کسره در عین ماضی بود خواه در عین مضارع آن فا را کسره دهند برای رعایت باب بخلاف مزید
که ما قبل عین آن بعد حذف عین متغیر نشود و اگر اجوف یائی یا از باب مکسور العین نبود بلکه اجوف واوی یا از باب
مضموم العین باشد ضمه دهند برای رعایت واو یا رعایت باب کراهم واقدم ست از رعایت حروف چون قلن
که در اصل قولن بود واو را بالف بدل کردند و افگندند پس قاف را ضمه دادند تا دلیل باشد بر واو محذوف و اگر
ماضی مجهول باشد هملش قولن ست کسره واو را بجای ضمه ما قبل بردند پس واو را حذف کردند از جهت اجتماع ساکنین
بعد ازان قاف را ضمه دادند تا دلالت باشد بر واو کذا فی المنهیه تقدیم مثال اجوف واوی بر یائی بجهت تقریب مثال
به مثل رات و نزد بعضی قلن معروف در اصل قولن ست بعده قولن کردند بضم واو و حرکتش با قبلش دادند بعد ازاله

باب ذناب وعصی ورحی وعوا تثنیه دعاست ایراد این مثال بجهة تثنیه برانست که تصحیح آن بجهة آنست که یک شرط درین مفقود ست ودعوا در اصل دعوا ست جمع دعا اینجا الف بجهت قران ساکن بفظی که داو ضمیر ست افتاد همچنین اعلون واعلین ودعت در اصل دعوت بود واو الف گشت واز جهت اجتماع ساکنین افتاد همچنین رمت وعتا در اصل دعوتا بود واو الف گشت بعده از قران ساکن تقدیری که تاست افتاد چراکه اصل در تاء تانیث فعلیه سکون ست چنانکه اصل تاء تمیمة حرکت ست بعده اینجا برای الف تثنیه مفتوح شده همچنین رمتا ودعون واو دران بسلامت ماند بجهت عدم علة قلب برای بمثل الف مقارن ساکن لفظی وتقدیری ودعت ودعتا کافی بود وذکر دعوا جمع دعا عشو باشد مگر آنکه گفته شود که ایراد آن بجهت اشعار ست برانکه اینجا واو قبل مده زائده نیست چنانکه سابق گفتیم فافهم اما قود وغیب وروح واود وحوکه وخونة وحول بکسر واو همچنین روح شاذ ست ازانکه علة قلب باجمیع شرائط موجود ست وبحسب قیاس واجب که در اصل لیس بود بکسر عین لاس ست لکن ساکن کردند برای مشابهت لیست در عدم تصرف لهذا در ست لام را کسره ندهند هروادی یا یائیکه عین کلمه ماضی مجهول بود از ثلاثی مجرد ومزید وحالانکه در معروف آن تعلیل یافته است بخلاف طوی وروی کسره آن واو ویا را بجای ضمه ماقبل بری بعد ازاله آن ضمه واین لغة اشهر واصح ست پس واو ویا بدل گردد بجهت کسرهٔ ماقبل ویا بحال ماند چون قیل که در اصل قول بود کسره واو را بجهت ثقل ومطابقه معروف بقاف دادند بعد ازاله ضمه آن بعده واو یا شد وهمچنین بیع که در اصل بیع بود کسرهٔ یا را بفا دادند بعد ازاله ضمه آن ومثال ثلاثی مزید چون اختیر که در اصل اختیر ست بروزن اجتنب کسرهٔ یا را نقل کرده بتا دادند بعد ازاله ضمه آن اختیر شد وهمچنین انقید که در اصل انقود بود بروزن انفطر کسرهٔ واو را بقاف دادند بعد ازاله حرکت آن بعده واو بجهت سکون وکسره ماقبل یا گشت انقید شد وانهمه که مذکور شد از نقل حرکة عین بماقبل قول جزولی ست ونزد بعضی کسره عین را حذف کنند بعده ماقبل آنرا کسره دهند تا یا در مانند بیع وانقید واختیر بسلامت ماند ومانند قیل وانقید واختیر ران محمول ست ازانکه نقل بسوی ساکن بود نه بسوی متحرک لکن قول جزولی اقرب بقیاس ست نه بمعنی که نقل حرکت در رضوا وعمو که معروف اند ودعوو رمو که مجهول آمده شده است با وجود تحرک ماقبل واشمام درین کسره منقوله وفصیح ست برای تنبیه بر اصل ومراد از اشمام اینجا کسره را مائل بضمه خواندن ویا ساکنه را که بعد وی ست مائل بواو آنرا که نمودن ست وهمین ست مراد قراء وتحاة از اشمام درین مقام ونزد بعضی اینجا هم اشمام وقف کنند وآن ضم شفتین ست بعد تکلم کسره ونزد بعضی آوردن ضمه ست که بعد آن یا ساکن بود واین هر دو مذهب خلاف مشهور عند الفریقین ست واشکال در سر دو ظاهر ودر ماضی مذکور یا نقل حرکة کنی چنانکه دانستی یا کسرهٔ عین را بفتحه بی نقل آن بماقبل وبعده یا را بواو وبدل نقل واو را یا دادی وگوئی بنحو قول وقوام بوع در بیع واختیر واقتود در انقود واین وجه ضعیف ست

زائل نشود چون تخشین و دریانند اخشون و ریدعون جمع مذکر مجهول حرکت واو عارضی ست و ششم آن کلمه که دران
واو و یا ست بروزن فعلان بالتحریک و فعلی بالتحریک نباشد چون جولان و حیوان و جیدی و صوری تا حرکت
نفظا نیها باقی ماند برای دلالت بر حرکت مسمی و در صورت تقلیل حرکت باقی نمی ماند اما موتان محمول بر حیوان ست
که نقیض وی ست و نزد سیبویه تصحیح فعلان خلاف قیاس ست و قیاس تعلیل ست بدلیل آمدن داران و جادان
و حامان در دوران وجود آن و حومان و آنچه مصحح ست شاذ ست و نزد اخفش تصحیح فعلی شاذ ست و قیاس تعلیل
ست و نزد غیر ایشان اعتبار اغلب راست و شک نیست که فعلان غیر معلل اکثر ست و همچنین فعلی پس حمل بر اغلب
اولی بود گوییم که عبارت متن اولی ست از عبارت اصول که لا عین فعلان و فعلی چرا که تخصیص بعین محل ست
نه بینی که در مانند نزوان و حجوان هم تعلیل نکنند مگر آنکه گفته شود که مراد این را از اشتمل قبل مده شمرده است فافهم
و هشتم کلمه واو و یا نه بمعنی کلمه باشد که دران واو و یا تعلیل نپذیرد بجهت عدم علت با شرط چون عور و صید و اجور
و سود و بیض که بمعنی اعور و اصید و بجاور و اسود و ابیض ست از آنکه الوان و عیوب خاصه افعلال و افعیلال ست
و اینها اصل اند دران و همچنین تفاعل اصلست در تشارک و غیر اینها فرع اینهاست در اینمعنی و چون افعلال و افعیلال
قابل تعلیل نیست بجهت فقدان شرط و تفاعل بجهت فقد علة پس هر چه در معنی اینهاست محمول بر اینها باشد
در عدم تعلیل نیز و بعضے گویند که عین افتعال اگر یا بود تعلیل نپذیرد اگرچه بمعنی تفاعل بود نحو ابتاعوط ستا و بمعنی
تبایعوط تسایفوو در اصول شرط دیگر افزوده که واو و یا عین بدل از حرف صحیح نبود چون شینة در شجرة بخلاف
لام چون قطی و تقضی در قطنن و تقضض در شرح ست که گفته اند در ملحق هم تعلیل نکنند تا بر صورت ملحق به باقی باشد
مگر در لام که محل تغیر ست پس اگر از قول و بیع مانند قربوس بفتح القاف و الراء سازند قول و بیوع گویند و اگر
از رمی مانند وحرج نمایند رمیی گویند تعلیل یای ثانی و شرط کرده اند در اسماء که بروزن فعل بود در حرکت و سکون
و لهذا در جواد و طویل و جولان و حرمان تعلیل نکنند و در مانند باب و ناب و دار و قادة و باعة که جمع قائد و بائع
ست کنند انتهی پس آن الف که بدل از واو و یا ست بقران ساکن لفظی یا تقدیری بعقید تا اجتماع ساکنین
نشود چون قال که در اصل قول بود بفتح عین چون واو متحرک بود بحرکت لازمی و ما قبلش مفتوح بفتحه لازم و شرائط
مذکوره متحقق بود بالف بدل نمودند و باع در اصل بیع بود بفتح عین یا را بالف بدل نمودند این هر دو مثال واو
و یا مفتوح ست در عین و خاف در اصل خوف بکسر عین ست و الف گشت این مثال واو مکسور ست
در عین و طال که در اصل طول بضم عین ست مثال واو مضموم در عین ست از ایراد و عون ایراد طال و لی بود
کما لا یخفی و دعا در اصل عو بود و الف گشت و ایراد این مثال بجهت اشعار بتعمیم این قاعده است مر عین
و لام را لکن چون مثال واو را ذکر کرد مثال یا نیز باید چون رمی که در اصل رمی بود و مثله اسماء نیز باید چون

باب دوم

بودن آن احق بتغیر اگرچه موجب اعلال دران نیست واگر گفته شود که یاء ثانی دران بدل از واو است چنانکه مذهب بعضی ست توالی اعلالین حقیقةً لازم آید چنانکه در رقوی وهم قلب یاء اول دران سبب قلب در مضارع ویست یعنی یحیی وآن سبب توالی اعلالین حقیقة بود در روی وهمچنین در یقوی اما در مانند اعوی واحودی که در اصل اعود واحود بود ادغام نکردند بجهت تقدیم اعلال بر ادغام واعلال حرف آخر که اولی بالتغیر ست اختیار کردند وعین را بحال داشتند تا توالی اعلالین حقیقةً در دو حرف اصلی حکماً لازم نیاید واعمای یعمای اعمیا واگر در اصل اعمی بفتح یا بین ویعمی بکسر یاء اولی ورفع ثانی از باب افعلال باشد شاذ بود واگر مخفف اعمای یعمای اعمیاءً کادهام یدهام ادهیما ست هیچ نقص نیست ومشدد آن یافته شده است چنانکه صاحب قاموس گفته قد شید والیاء وآیة در رایة وغایة که در اصل راییة وغاییة ست بدلیل آییت وریت وغییت شاذ ست وبزعم ابن جنی الف اینها بدل از واو ست نه از یا اما برمذهب فراکه وزن اینها فعاله بسکون عین ست از مانحن فیه نبود بلکه از قسم صامة وتابة در صومة وتوبة وشاذ ست لفظ باوتا ومانند آن وشرط دوم آنکه واو ویا عین کلمه یا لام کلمه بود نه فا کلمه نحو توسط وتیسر از انکه تعلیل چون درین موضع در مثالی مجرد ممکن نبود مزید که فرع ویست بران محمول شد وسوم آنکه آن واو ویا قبل مده زائده نبود یعنی قبل حرف علة ساکن غیر مدغم که ماقبلش حرکت موافق اوست ومراد از مده غیر واو ویا جمع ست چون جواد وطویل وغیور بخلاف دعوا واعلون واعلین چرا که اعلال سبب بقاء نفس المده وزوال حرکتی ست که قبل مده بود در کلمه مده واین مستکره است نزد اوشان باوجود لزوم لبس بعض اسماء ببعض افعال یا ببعض اسم چون زوال وزال وغیور وغور وبرای فرق در تثنیه وجمع در جمع تعلیل کردند نه در تثنیه تا التباس جمع به تثنیه در حالت نصب وجر نزدیک وقف واضافه نشود چون مصطفین بسکون نون ومصطفی القوم ورفع را بر نصب وجر حمل نمودند وگفتند مصطفون وعکس نکردند یا آنکه واو ویا در جمع قبل مده است نه در تثنیه بجهت حصول ثقل لفظی چنانکه بود ثقل معنوی بخلاف تثنیه که یاء دران مفتوح ست ودر مانند دعوا ویرمیون وترضین واو ویا قبل مده زائده نیست بلکه قبل واو ویاء ضمیر ست که در حقیقت کلمه منفصل ست از کلمه ضمه اگرچه در ظاهر متصل ست پس اهتمام نبود ببقاء مثل این ضمه که قبل حرف مده است بجهت انفصال ضمه از مده باوجود اتصال چنانکه دانستی در واو ویاء جمع هم میتوان گفت که تعلیل دران بجهت مشابهت واو ویاء ضمیر ست وبسبب گردانیدن آنها در حکم آن فافهم وشرط چهارم آنکه واو ویا مذکوره قبل الف تثنیه ویا آن وقبل الف ضمیر نبود چون عصوان وحبلیان وحصوین وحبلین ودعوا در مبادی دلیلش گذشت والف ضمیر ملحق بالف تثنیه است ونیز تعلیل در اینها سبب التباس تثنیه بمفرد ست کوئی عصے الرجلین ولن یرضا ودعا در عصوان ویرضیان ودعواه بنجم آنکه واو ویا قبل یا مسند وله برای نسبت ست یا غیر نسبت نحو حبلوی وحبلویة نبود چرا که اعلال دران سبب زوال کسره مطلوبه است وششم آنکه واو ویا قبل نون تاکید ثقیله وخفیفه نه افتد تا فتحه مطلوبه

وثانی ساکن بود قلب اول بهمزه جائز ست نه واجب چون آدری دوری مجهول داری وقلب در اولی لازم شده برخلاف
قیاس کذا فی الشافیه وغیره او در نظامی ست که از کلام بوعلی فارسی لائح میشود که اجتماع دو واو در صدر وقتیکه ثانی
عارض نبود موجب قلب اولی ست بهمزه پس اولی نزد وی بحسب قیاس بود و در دوری قلب لازم نبود و سیبویه
گفته که بنا بر مانند کوکب از وعدا و عد بود پس تحرک واو ثانی نزد او هم شرط نیست انتهی پس در اینجا کلام نحویین بر یک
وتیره نیست وانچه مصنف در شرح گفته است جامع اقوال ست وآن اینست که شرط وجوب قلب واو اولی بهمزه بنا بر انچه که
مفهوم از کتاب واز کشاف وکافی وجز آن میشود آنست که واو دوم بدل از حروف زائد نبود برابر ست که آن واو
مده نبود چنانکه سیبویه گفته که چون بنا کنی از وعد مانند کوکب گوئی او عد یا مده غیر بدل از چیزی بود زائد یا اصلی
اول چون ادعاو وقتیکه بنا کنی از وعد مانند طومار ابوحیان گفته که در اینجا نزد ابن هشام وابن مالک قلب جائز ست
نه واجب وثانی چون اولی که در اصل وولی ست نزد بصریین یا مده بدل از حرف اصلی بود چون اولی نزد کوفیین که
اصل آن وءلی ست بهمزه واین شرط مذکور بجهت احتراز از نحو دوری ست وتحرک واو ثانی شرط نیست پس قلب
در اولی لزوماً خلاف قیاس نبود بلکه موافق قیاس ست انتهی پس بنا برین تحقیق شرط تحرک ثانی در اینجا بنا بر مذهب
مشهور باشد فافهم واگر اتصال دو واو در صدر بسبیل عروض بود جائز ست قلب اولی بهمزه ثانی متحرک بود یا ساکن
چون اوری و دری در ایاوی بروزن افعوعل از وری چون حرکت همزه اولی بیاد ادند یا که در اصل واو بود باز آمد
بجهت زوال علة قلب وهمزه وصل افتاد دوری شد بعده حرکت همزه بواو دادند وادغام کنند دوی شد ابوحیان گفته
که این مذهب بوعلی فارسی ست ومطابعت کرده است آنرا ابن مالک ونزد غیر وی قلب در اینجا هم واجب ست
کذا فی الشرح وچون مصنف از قوانین مثال فارغ شد بشروع در قوانین اجوف نمود وگفت واو ویا متحرک بحرکت اصلی
نه بعارض برابر ست که آنعارض منقول از غیر بود مثل جوب وحبل که در اصل جوب وحبیل بود یا غیر منقول ازان
چون اخشوا الله واخشی الله وقتیکه بعد فتحه لازم باشد نه فتحه عارض که از کلمه دیگر بود نحو قوعدوو لیس بدل از الف کردند
از انکه هر واحد بمنزله دو حرکت ست وحرکت اینها وحرکه ماقبل اینها دو حرکت دیگر پس مجموع بمنزله چهار حرکت شد
در یک کلمه وآن ثقیل ست ونیز اینها بجهت تحرک خود بمرتبه دو حرف مده شدند واجتماع حروف علة ثقیل ست پس بالف
بدل نمودند که اخف ست ومجانس حرکت ماقبل اینها اما به چند شروط یکی آنکه واو یا عین کلمه ناقص نباشد چون حیی
وقوی بکسر عین ونه در حکم آن عین باینطور که لام ناقص مکرر شده باشد پس حرف اول بجهت توسط آن بمنزله عین
گردد وحرف دوم بجهت تاخر آن بمنزله لام ودر هر دو صورت تعلیل نکنند از انکه تعلیل حرف آخر اولی ست بجهة بودن
آن در محل تغیر بخلاف اول که تعلیل آن سبب توالی اعلالین ست در دو حرف اصلی حقیقة چون رمی وحکماً چون
ارعوی واین ممنوع ست ودر مانند حیی اگر عین معلل شود توالی اعلالین حکماً گردد بجهت بودن یا اخیر در حکم تغیر بسبب

نیفتاد بجهت بودن آن اسم توجه از مصدر و نزد مازنی مصدر ست و تصحیح آن باعتبار تشبیه اصل ست چنانکه در قود
و مانند آن و لفظ جهت مثلثة الفاء شاذ ست نزد غیر وے و در مصدر یکه مضارع آن بعد حذف واو مفتوح
برای رعایت حرف حلق شده باشد کسره و فتحه ظاهر دو جائز ست چون صیغة و سعة و فتحه برای موافقت
مضارع و کسره بلحاظ اصل ست و در بعضی اوزان کسره آمده است فقط چون هیئة و صلة بضم صاد شاذ ست
قیاس با الکسر ست و همچنین حذف واو از دعة بالفتح مصدر ودع بروزن کرم و طاء بالفتح وطئة بالکسر مصدر و
طاء چون کرم شاذ ست بجهت عدم حذف در فعل اینها و همچنین حذف از زنة بالکسر که اسم فضته است ولدة
بالکسر یعنی همزاد مرد بسبب عدم مصدریة اینها این یعنی واو و یاء که فاء باب افتعال باشد لشبه طبکه بدل
از همزه نبود اصلی بود یا بدل از لین به تا بدل شود و در تاء افتعال مدغم گردد بجهت تجانس ملغت فصیحه
که لغة اکثرین ست چرا که تا قریب بواو ست در مخرج بسبب بودن آن از اصول ثنایا و بودن واو از شفتین
با وجود همس در تا که مناسب لین ست و یا را بر واو حمل کردند تا تصرف مختلف نگردد نحو اتصیل و یتصل ایتصالا
و متصل اتصیل مثال واو چون اتعد که در اصل اوتعد بود واو یا شد و یا تا گشت و تا در تا ادغام گردید یا آنکه
واو اولا بتا بدل گشت بجهت عروض کسره ماقبل پس مثال قلب واو بتا بلا شبه متعد باشد و مثال یا چون
اتسر که در اصل ایتسر بود بمعنی لعب یالمیسر یا را بتا بدل نمودند و تا را در تا ادغام نمودند و در اتیمن بدل نگردید
از جهت آنکه یا بدل از همزه است و عارضی ست بخلاف یا در اتعد که در صورت اعتبار همزه قلب آن لازم ست
اما اتیزر که در اصل ایتزر ست بمعنی لبس الازار و اتخذ که در اصل ایتخذ ست شاذ ست و همچنین متزر و متحد مصد
گفته که میتوان گفت که قلب همزه بتا در اینها ابتدائی ست بسبب التفاق هر دو در شده انتهی و مطرد
در لغت بعض حجازیین قلب لین مذکوره بالف در مضارع و القاء آن در امر و مصدر و اسم فاعل گویند یاتعد
و یاتسر و موتعد و موتسر و ایتعاد و ایتسار و با لقاء یا در ماضی نیز گویند چنانکه در امر و مصدر نحو اتعد و اتسر
و اگر دو واو متحرک در اول کلمه بسبیل لزوم نه عروض بهم آیند هر دو اصلی باشند یا نه اولین همزه بدل
گردد و جوبا بجهت استثقال اجتماع مثلین متحرکین در صدر و لهذا مانند دون و سر قلیل ست در کلام ایشان
خصوصا و قتیکه مثلین دو واو باشند و در وقت دخول واو عطف و قسم سه واو متجمع گردند که آنوقت
این اجتماع نهایت تثقیل بود و اگر ثانی را بهمزه بدل میکردند ثقل باقی میماند خصوصا وقت دخول واو عطف
و قسم و نیز چون همزه و واو از دو طرف مخرج اند پس اول اشبه بهمزه بود درین معنی از نسبت ثانی چون اول
که در اصل وواصل ست جمع واصله واو ثانی در یجا بدل از الف ست چنانکه در ضوارب و اول در اصل وول
بود جمع اولی که اصل آن دولی بود مونث اول که در اصل اول بود بدانکه چون دو واو در اول کلمه بهم آیند

حسب وفتحه عین اینها اصلی نیست بلکه عارضی ست بجهت کسره تلفی و کسره آنها اصلی ست چنانکه کسره تحارب لهذا اعاده
واو نشد و فتحه عین نیز با وجود عدم حرف حلق بجهت حمل بر یدع ست که مرادف ویست و فتحه یوجل عارضی نیست
بلکه اصلیست لهذا واو سلامت ماند و در یوعد یا مفتوح نیست و در یئیس و یسیر یا را حذف نکنند بجهت
بودن آن اخت کسره و از جهت آنکه واو در صورت مذکوره واجب الحذف ست نه یا بجهت خفت آن از
نسبت واو و مثال واوی مضاعف از ضرب نیاید تا اجتماع اعلالین باشد و در صورت حذف و اثبات
نشود لهذا ردوت بالفتح نبود کذا فی الشافیه و نحو عد صیغة الامر من لعد اصله اوعد و وضع صیغة الامر من یضع
وضعه امر من یضع مضارع عم فی حذف الواو منه و ان کان القیاس فیه قلب الواو یاء اذا کان بعد الکسرة و بقاؤها
بحالها اذا کان بعد غیرها و لما حذف منه الواو و حذف همزة الوصل للاستغناء بهذا باعتبار الاصل اما باعتبار
آن ثبات الامر من حروف المضارع کما مر فالامر واضح و قد جاء فی مضارع نحو ئیس حذف الیاء نحو ئیس و قلبها
الفا لاستثقال الیاءین مع الهمزة مثل یاءیس و کذا یاقط فی یقیط قال فی الاصول شذ فی مضارع یسر
کضرب و یئیس کحسب یسیر و ئیس بحذف الیاء کمیذر و یدع مجهولین انتهی و فی التسهیل الا ما شذ من
یذر و یدع فی لغة و جاء فی مضارع نحو وجل مما هو مثال واوی من باب علم و فی المنهیة قید بالالزم لیخرج
لغات اخری و ان کان الفصیح یوجل و یوجع علی الاصل احدهما یاجل و یاجع بقلب الواو الفا لانه اخف
من اخویه کما فی یاتعد و یاتزن و به کان یتکلم الامام الشافعی رحمة الله علیه و ثانیهما یجل و یجع بقلب الواو
یاء لانه اخیف من الواو و ثالثهما یجل و یجع بقلب الواو یاء مع کسر العلامة و هذه اشذ لتقلب الواو یاء
قال الجاربردی لیست هذه لغة من یقول تعلم لان اولئک لا یکسرون الیاء انما کسرت ههنا لما ذکرت
قال فی الصحاح یقول هو اشذ انا یجل و نحن یجل و انت تجل کلها بالکسر و هم لا یکسرون الیاء فی تعلم لاستثقالهم
الکسرة علی الیاء فی الابتداء و انما یکسرون لیقوی احد الیاءین بالاخری انتهی اقول فعلی هذا لا تناسب
ذکر کسرة یا و نحو یجل فی بیان مذهب من یکسر علامة المضارع غیر الیاء حیث قال فیما سبق و در مضارع
اتی و وجل و نحوه یا را نیز فافهم و اویکه در مصدر فاء کلمه بود بشرطیکه آن مصدر بر وزن فعلة بالکسر باشد
یا بر وزن فعل بالکسر بود نزد بعضی واز فعلش افتاده باشد بیفتد بعد نقل حرکتش بما بعدش برای مطابقة
فعل و استثقال کسره بران چون عدة مصدر بعد که در اصل وعدة یا وعد ست علی اختلاف القولین واو را
حذف کردند بعد ازان که کسره اش بعین دادند تا زیادتی اعلال اسم بر اعلال فعل لازم نیاید ازان که در فعل
حذف حرکت نیست و نزد کسیکه بودن مصدر بر وزن فعل شرط ست بعد حذف واو تا را در آخر برای عوض
آورده اند و واو از زعد بالفتح نیفتد بجهت عدم کسره و همچنین از نو واو و وصال و بجهت عدم تعلیل فعل و در وجهة

بیفتاد

نیفتاد بجهة بودن آن اسم توجه ز مصدر و نزد مازنی مصدر ست و تصحیح آن باعتبار تنبیه اصل ست چنانکه در قود و مانند آن و لفظ جهت مثلثة الفاء شاذ ست نزد غیر وے و در مصدر یکه مضارع آن بعد حذف واو مفتوح برای رعایت حرف حلق شده باشد کسره و فتحه ظاهر دو جائز ست چون صیغة و سعة فتحه برای موافقت مضارع و کسره بلحاظ اصل ست و در بعضی اوزان کسره آماده است فقط چون هیئة و صلة بضم صاد شاذ ست قیاس با الکسر ست و همچنین حذف واو از وعة بالفتح مصدر ودع بروزن کرم و طاء بالفتح وطئة بالکسر مصدر و طا، چون کرم شاذ ست بجهت عدم حذف در فعل اینها و همچنین حذف از زقة بالکسر که اسم فصیله است ولدة بالکسر یعنی همزاد مرد بسبب عدم مصدریة اینها این یعنی واو و یاء که فاء باب افتعال باشد لشرطیکه بدل از همزه نبود اصلی بود یا بدل از لین به تا بدل شود و در تاء افتعال مدغم گردد بجهت تجانس ملغت فصیحه که لغة اکثرین ست چراکه تا قریب بواو ست در مخرج بسبب بودن آن از اصول ثنایا و بودن واو از شفتین باوجود همس در تا که مناسب لین ست و یا را بر واو حمل کردند تا تصرف مختلف نگردد نحو اتصیل و یتصل ایتصالا و موتصل اتیصل مثال واو چون اتعد که در اصل اوتعد بود واو یا شد و یا تا گشت و تا در تا ادغام گردید یا آنکه واو اولاً تا بدل گشت بجهت عروض کسره ماقبل پس مثال قلب واو تا بلاشبه متعد باشد و مثال یا چون اتسر که در اصل ایتسر بود بمعنی لعب یالمیسر یا را تا بدل نمودند و تا را در تا ادغام نمودند و در اتیمن بدل نگردید از جهت آنکه یا بدل از همزه است و عارضی ست بخلاف یای اتعد که در صورت اعتبار همزه قلب آن لازم ست اما اتیزر که در اصل ایتزر ست بمعنی لبس الازار و اتخذ که در اصل ایتخذ ست شاذ ست و همچنین ترز و تحد مصنف گفته که میتوان گفت که قلب همزه تا در اینها ابتدائی ست بسبب اتفاق هر دو در رشده انتهی و مطرد ست در لغت بعض حجازیین قلب لین مذکوره بالف در مضارع و القای آن در امر و مصدر و اسم فاعل گویند یاتعد و یاتسر و موتعد و موتسر و اتیعاد و اتیسار و یا القای یا در ماضی نیز گویند چنانکه در امر و مصدر نحو اتعد و اتیسر و اگر دو واو متحرک در اول کلمه بسبیل لزوم نه عروض بهم آیند هر دو اصلی باشند یا نه اولین همزه بدل گردد و جوبًا بجهت استثقال اجتماع مثلین متحرکین در صدر و لهذا مانند دون و سیر قلیل ست در کلام ایشان خصوصًا و قتیکه مثلین دو واو باشند و در وقت دخول واو عطف و قسم سه واو مجتمع گردند که آنوقت این اجتماع نهایت تثقیل بود و اگر ثانی را بهمزه بدل میکردند ثقل باقی میماند خصوصًا وقت دخول واو عطف و قسم و نیز چون همزه دو واو از دو طرف مخرج اند پس اول اشبه بهمزه بود درین معنی از نسبت ثانی چون اول که در اصل وواصل ست جمع واصله و ثانی در یجاد بدل از الف ست چنانکه در ضوارب و اول در اصل وول بود جمع اولی که اصل آن دولی بود مونث اول که در اصل اوول بود بدانکه چون دو واو در اول کلمه بهم آیند

حسب وفتحه عین اینها اصلی نیست بلکه عارضی ست همچو کسره تلفی و کسره آنها اصلی ست چنانکه کسره تحارب لهذا اعاده
واو نشد وفتحه عین یزید با وجود عدم حرف حلق بجهت حمل بر یدع ست که مرادف ویست وفتحه یوجل عارضی ست
بلکه اصلیست لهذا واو سلامت ماند و در یوعد یا مفتوح نیست و در یئیس و یسیر یا را حذف نکنند بجهت
بودن آن اخت کسره و از جهت آنکه واو در صورت مذکوره واجب الحذف ست نه یا بجهت خفت آن از
نسبت واو و مثال واوی مضاعف از ضرب بنایید تا اجتماع اعلالین باشد و در صورت حذف و اثبات
نشود لهذا ردوت بالفتح بنود کذا فی الشافیه و نحو عد صیغة الامر من لعد اصله اوعد و وضع صیغة الامر من یضع
اصله امن یضع تبع مضارعه فی حذف الواو منه و ان کان القیاس فیه قلب الواو یاء اذا کان بعد الکسرة و بقاؤها
بحالها اذا کان بعد غیرها و لما حذف منه الواو حذف همزة الوصل للاستغناء بها باعتبار الاصل او باعتبار
آن بناء الامر من حروف المضارع کما مر فالامر واضح و قد جاء فی مضارع نحو یئیس حذف الیاء نحو یئیس و قلبها
الفا لاستثقال الیائین مع الهمزة مثل یاءس و کذا یاقط فی یقیط قال فی الاصول شذ فی مضارع یسر
کضرب و یئیس کحسب یسیر و یئیس بحذف الیاء کید رویدع مجهولین انتهی و فی التسهیل الا ما شذ من
نحو رویدع فی لغة و جاء فی مضارع نحو وجل مما هو مثال واوی من باب علم و فی المنهیة قید بالالزم لیخرج
لغات اخری و ان کان الفصیح یوجل و یوجع علی الاصل احدهما یجل و یاجع بقلب الواو الفا لانه اخف
من اخویه کما فی یاتعد و یاتزن و به کان یتکلم الامام الشافعی رحمة الله علیه و ثانیهما یجل و یجع بقلب الواو
یاء لانه اخیف من الواو و ثالثتهما یجل و یجع بقلب الواو و یاء مع کسر العلامة و هذه اشذ لینقلب الواو و یاء
قال الجاربردی لیست هذه لغة من یقول تعلم لان اولئک لا یکسرون الیاء انما کسرت ههنا لما ذکرت
قال فی الصحاح یقول هو اشذ انا یجل و نحن یجل و انت تجل کلها بالکسر و هم لا یکسرون الیاء فی تعلم لاستثقالهم
الکسرة علی الیاء فی الابتداء و انما یکسرون لیقوی احد الیائین بالاخری انتهی اقول فعلی هذا لا ینبغی
ذکر کسرة یاء نحو یجل فی بیان مذهب من یکسر علامة المضارع غیر الیاء حیث قال فیما سبق و در مضارع
اتی و وجل و نحوه یا را نیز فافهم و اویکه در مصدر فاء کلمه بود بشرطیکه آن مصدر بر وزن فعلة بالکسر باشد
یا بر وزن فعل بالکسر بود نزد بعضی واز فعلش افتاده باشد بیفتد بعد نقل حرکتش بما بعدش برای مطابقة
فعل و استثقال کسره بران چون عدة مصدر بعد که در اصل وعدة یا وعد ست علی اختلاف القولین واو را
حذف کردند بعد ازان که کسره اش بعین دادند تا زیادتی اعلال اسم بر اعلال فعل لازم نیاید ازان که در فعل
حذف حرکت نیست و نزد کسیکه بودن مصدر بر وزن فعل شرط ست بعد حذف واو تا را در آخر برای عوض
آورده اند و واو از وعد بالفتح نیفتد بجهت عدم کسره و همچنین از نو واو و وصال و بجهت عدم تعلیل فعل و در وجهة

بیفتاد

بر دو از عرب مسموع ست گویند طیبی و طوبی و کیسی و کوسی کذا فی الشرح و طوبی وقتیکه مصدر طاب یطیب گفته شود نه صفة امر سهل گردد اما وقتیکه بمعنی طیب بود توجیه آن خبر حمل بر طوبی اسم درست نشود بدانکه ابقایا یا باین طور یا در فعل و فعلان جمع و فعلی صفة باتفاق ست میان سیبویه و خفش لکن در غیر اینها خلاف ست سیبویه گوید که ضمه یا بکسر بدل نمایند تا با سلامت ماند چراکه تغیر حرکت تغیر اندک ست از نسبة تغیر حرف و عدو ضول از یا بسوی اثقل بی وجه بعید ست و لفظ مصنوفه که در اصل مضیفه بود شاذ ست و لفظ معیشة بحسب قیاس ست خواه در اصل بر وزن مفعله بالکسر بود یا مفعلة بالضم و خفش گوید که یا را بواو بدل نمایند و باقی ندارند از انکه در ابدال ضمه بکسره تغیر فاحش ست که بدان صیغه بر وزن دیگر میشود پس مصنوفه نزد او بر قیاس ست و معیشة در اصل بکسر عین بود بحسب و بنا بر این اختلاف وقتیکه اتبع مانند تربت بضم تا عین سازند متبع بکسر باء موحده بود نزد سیبویه و بنوع باشد نزد اخفش و در شرح ست که این اختلاف وقتی ست که یا قریب از طرف بود اما وقتیکه بعید از طرف بود چنانکه بعد آن یا دو حرف اصلی بود چون موسر یا همچو اصلی نحو غوط که در اصل غیط ست تحرکا ر طا اصلی قلب یا بواو انجا بالاجماع باشد بجهت کثرة این قلب در بنمقام و بجهت اولویة عدم تغیر در صدر قال سیبویه اذا نیت من اتبع کجذب قلت یوجع بقلب الیاء واوا و مناسب آن بود که مصنف این قاعده را قریب قوانین اجوف ذکر می کرد بجهت غلبه وقوع این قاعده دران اگرچه بعض بجهت عدم اختصاص بعض قاعده بمحلی در قوانین مثال واجوف و ناقص امتیاز نکرده چنانکه ابن حاجب امتیاز کرده است واو یکه بعد فتحهٔ علامت مضارع و قبل کسرهٔ اصلی لفظاً بالتقدیری افتد بیفتد از انکه واو بسبب دخول علامت ساکن گردید و بجهت سکون اضعف شد و علامت حامل فتحه گردید نه حرکتی که اخت واو ست تا واو بدان الفت گیرد پس گشت علامت گویا غصب نمود فتحه را از ان و دید واو در مابعد خود حرکت مخالف خود پس نفرت کرد از ان و افتاد از جای خود یا آنکه واو بمنزلهٔ دو ضمه است و واقع شد میان کسره و یاکه بجای دو کسره بود پس مستثقل شد و محذوف گردید بعده اخوات او را بر ان حمل نمودند چنانکه اخوات اکرم بر اکرم محمول شدند در حذف کذا فی الشرح و در کتب دیگر باین طور ست که هر واو که میان یا و علامت مضارع و کسره اصلی افتد بیفتد چون یعد بعده اخوات یعد را که اعد و لعد و تعد ست بر ان حمل نمودند بدلیل آنکه واو بمنزله ضمه است بلکه بجای دو ضمه و کسره که بعد واو ست از جنس یا ست که قبل واو ست و وقوع شئ بین الضدین مستثقل ست پس آنرا حذف نمودند و این دلیل اوضح و احسن ست از دلیل سابق کما لا یخفی چون یعد که در اصل یوعد بود مضارع وعد و یضع که در اصل یوضع بود بکسر ضاد معجمه مضارع وضع اینجا واو را حذف نمودند و عین کلمه را بجهت رعایت حرف حلق که علة محجوزه فتحه است نه موجبه فتحه دادند و همچنین در یطیر و یسیع و مانند آن پس مانند یضع و یقع از باب فتح ست و در اصل از باب ضرب و مانند یسیع و یطیر از

وشمل واحلوا ذ بعد کسره یا گردد و بعد ضمه واو و جوبا اگر در یک کلمه بود و جوازا گر در دو کلمه بود چرا که این حرف
خفیف ست که اعتمادش بر حرکت قوی نا موافق ثابت نماند خصوصا الف که اعتماد آن بر حرکت نا موافق محالست
و فتحه موافق الف ست و غیر مخالف واو و یا بجهت بودن آن حرکت خفی لهذا کوشر و صیقل بفتح فا آید بخلاف ضمه
با غیر واو او و کسره با غیر یا و مدغم کانکه مستهلک در ما بعد خود ست خفت آن با حرکت مخالف نماند پس اینجا
چهار صورت باشد الف بعد کسره چون محاریب جمع محراب و الف بعد ضمه چون قول مجهول قاول و یا بعد ضمه نحو
موسر و خوعل در یسیر و خیعل مجهول خیعل و واو بعد کسره چون میزان در موزان و نحو بازید او قط در القیط امر لقیط
کعلم و کرم و بر تقدیر بعد سقوط همزه وصل یا واو گشت و جائز داشته اند یا زید القیط و خوانده شده است
یا صالح نیتا با ثبات یا از جهت عروض ضمه که از کلمه دیگر ست و قیاس در اتیا قرأت بهمزه یا واو ست در صورت
سقوط همزه وصل لکن ابو عمرو همزه نخوانده بنظر آنکه آن همزه در اصل اینجا واجب القلب بیاست و سقوط دال
عارضی ست اما ویران که در اصل دوان بود بدلیل دوا و این شاذ ست یا ساکن که قریب از طرف بود و بعد
ضمه در جمع که بر وزن فعل یا فعلان بالضم باشد یا صفت بر وزن فعلی بالضم فا مانند بیض و بیضان که جمع
ابیض ست و نحو حیکی و ضنیری که صفت ست ضمه ما قبل آن یا به کسره بدل شود پس در اینها بیض و بیضان
و حیکی و ضنیری بالکسر گویند تا ازین قلب حرکت ما قبل یا سالم ماند و اصل آن حیکی و ضنیری بالضم گفتم
مگر بجهت آنکه فعلی بالکسر در صفات غریب ست بخلاف فعلی بالضم که شائع و کثیر ست و یقال مشیته حیکی اذا کان
فیها حیکان ای تبختر و قسمته ضنیری ای جائرة ظالمة و اختصاص البقار یا در فعلی صفة و فعل و فعلان جمع بجهت
ثقل صفت و جمع و خفة اسم و مفرد ست اما عون بالضم که در اصل عین ست جمع عیون بالفتح بمعنی شدید الاصابة
بالعین شاذ ست و قیاس دران عین بالکسر ست و در مانند ویران که در اصل دوران بالکسر ست ما قبل واو
ضمه ندادند بجهت ابقاء واو از انکه دران انتقال از اخف که کسره است بسوی اثقل که ضمه است میشد
و در طوبی که در اصل طیبی بود مؤنث اطیب اسم تفضیل و کوسی که در اصل کیسی بود مؤنث اکیس اسم تفضیل ضمه ما قبل
یا را کسره بدل نکردند و یا را باقی نداشتند بلکه یا را بواو بدل نمودند از جهت آنکه همیته در اینها غالب آمد چرا که
اینها بدون الف و لام صفت واقع نمیشود و اگر صفت میبودند بهر حال صفة واقع میشدند لهذا نزد سیبویه
اسم تفضیل حکم اسماء دارد ابو حیان گفته همچنین گفته اند اهل تصریف از انکه اسم تفضیل صفة بدون اضافته
و لام و من واقع نمیشود و صفة محضة بهر حال صفة واقع شود پس در وصفیته آن نوعی نقصان ست و لهذا عمل
در اسم ظاهر جز در یک صورة نکنند و گفته اند که طوبی و کوسی جز در وقت تعریف صفة واقع نمیشود و کوسی از
کیس بمعنی زیرکی ست اما ابن مالک رح هر دو را از قبیل صفة شمرده و گفته که قلب یا بواو و ابقاء آن بکسر فا

وفی کلمتین یجوز تحقیقهما وتخفیفهما گفته الکلمتان المتحرکتین یجوز تخفیفهما الی آخره بعد ازان انچه که ترجمه آن مذکور شد گفته فافهم اصول تخفیف معتل و آن مشتمل ست بر اسکان وابدال وحذف وتحریک وادغام اما آخرین را در شرح افزوده در اصول وشافیه وشروح آن نیست وعبارت متن ومشرح اینست ویعم الاسکان والابدال والحذف وکذا التحریک نحو یقول قال وقل ولاتنسوا الفضل وکذا الادغام فان به یتغیر المدغم من وجه گویم که تمثیل تحریک به لاتنسوا الفضل واضافه ادغام در اقسام تعلیل محل تامل ست فافهم بدانکه ممنوع نیست اجتماع دو اعلال یا بیشتر در کلمه که زیاده بر سه حرف ست چون بقی ومروی والم یقض ومقوی وآمده است سماعاً در سه حرفی اجتماع اعلالین چون یاو وبارکه در اصل یوی وریی یاییوی مابوی ست عین را بالف بدل نمودند ولام را بهمزه برخلاف قیاس وابوعلی گفته که توالی اعلالین مکروه است وقتیکه در عین ولام بودند نه در فاولام چون قد وسیرائی گفته که ممنوع آنست که عین ولام ساکن کنند ازراه اعلال مثلاً واو بردی ساکن کنند بنقل فتحه یا که یا را ساکن کنند بی نقل اگر سکون یکی باعلال بود وسکون دوم بدون اعلال جائز بود چون یری که در اصل یرای بود بروزن یکرم وبدانکه موضع اعلال سه ست فا وعین ولام وهر موضع را قوانین جداگانه است مگر بعض که اختصاص بیک موضع ندارد چنانکه در اثنای بیان مفهوم خواهد شد لهذا اسهم بترتیب شروع در بیان قوانین هر سه کرد پس ابتدا بقوانین مثال نمود وگفت واو مضموم منفرد در اول کلمه همچنین نزد مازنی واو مکسور منفرد در اول کلمه بهمزه بدل شود چون اجوه واقتت که در اصل وجوه ووقتت بضم واو وین ست واشاح که در اصل وشاح بکسر واو ست و همچنین واو مضموم بحرکه غیر عارض وقتیکه مشدد وزائده وبدل از حرف بنود چنانچه در تعوذ وترهوک وحمراوون لکن در وسط باشد حقیقیاً یا حکماً روا که بهمزه گردد چون اودر وقول ونحو در وبعضی در مانند حمراوون وراوون که ضمه عارضی دارد نیز تجویز قلب کرده اند واین ظاهر در واو مشدد مضموم والبوالفتح در واو زائد مضموم نیز قلب تجویز کرده اند وسبب قلب درین مواضع آنست که ضمه بر واو بمنزله دو واوست واجتماع آن موجب قلب بهمزه در صدر بود چون اول اصل پس اینجا مجوز قلب شد نه موجب قلب ووسط را بر صدر حمل نمودند در جواز که اسهل ست نه وجوب که اشد واقوی وبتبعی بر قوت سبب ست ومازنی واو مکسور در صدر را هم مانند واو مضموم گردانیده ودر استقلال واخذ قلب تجویز نموده ونزد غیر مازنی مانند اعاء والدة واساوة وافاوة مقصور بر سماع ست اما مکسوره متوسطه نزد کسی مقلب نشود چون طویل واخونته بدانکه ذکر قلب واو متوسطه اینجا بتبعیت ومناسبت همزه مضمومه در صدر ست ورنه ذکر آن در بحث قوانین اجوف باید وقلب واو مفتوحه در صدر بهمزه چون احد واناة واسماء که در اصل وحد ووناة وسماء ست وهمچنین قلب واو مضموم در صدر بتا نحو تجاه که در اصل وجاه بمعنی پیش ورو وتراث بمعنی میراث که در اصل وراث بود شاذ ست زیرا که واو مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست وقیاس در مضمومه قلب بهمزه است نه بتا پس قلب در اینها سماعی بود نه قیاسی لین یعنی حرف علة ساکن غیر مدغم نه مدغم چون عین

علی الافصح فی نحو ائن الحسن عندک وائمین الله لئن اتی قال المصرو الثانیة او قلب الفا فثبت فی نحو ائن الحسن عندک
وائمین الله یمینک وفی الشرح ای فیما اوخلت همزة الاستفهام علی همزة الوصل المفتوحة وقری فی السبعة تل الذکرین
بالابدال والتسهیل وزعم ابوعمرو بن قطیمه ان القول باثبات الفرة فی ذلک خطا، وانما نبذه المدة الف زیدت للفرق
بین الاستفهام والخبر ولیست بدلا من الهمزة ورد باثباتها تمامی انتهی پس بنابر تحقیق مصنف بین بین دران غیر افصح
نبود چنانکه ابن حاجب گفته بحجت وجود آن در قرأت سبعه که متواتر اند و یا فصیحه آن ظاهر فافهم جاربردی
گفته این بر تقدیر یست که همزه وصل مفتوح بود اما چون مکسور و یا مضموم بود همزه وصل بیفتد بحجت عدم
التباس بسبب بودن همزه استفهام مفتوح وهمزه وصل غیر مفتوح ودر نظامی گفته اذا اجتمعت همزة الاستفهام
وهمزة الوصل مکسورة او مضمومة نحو ائصطفی الاصطفی حذفت الثانیة او قلبت الفا او سهلت انتهی پس بنابر
تحقیق نظامی حصر جاربردی بحذف مساویه بود فافهم وایمن الله اسمی ست موضوع برای قسم مضم میم ونون والف
آن الف وصل ست وزیاده است در اسماء الف وصل مفتوح جز این الف والف لام تعریف وهمزه آید لام ابتدا
بران برای تاکید پس الفش می افتد گویند یمین الله واین لفظ مرفوع باشد بحجت ابتدا وخبرش محذوف بود
وتقدیر آن ایمین الله قسمی وایمن الله اقسم به ونیز در آید بران کاف خطاب چنانکه در حدیث عروه بن الزبیر لیمینک
لئن کنت ابتلیت لقد عافیت وکثیر ست که دور کرده میشود ازان نون پس میگویند ایم الله بالفتح والکسر وگاهی
حذف میکنند ازان یار انیز ومیگویند ام الله وگاهی میم مضموم را باقی میدارند وهمه حروف آن حذف مینمایند وگویند
م الله بعد ازان کسره هم میدهند بحجت مشابهة حروفیکه بریک حرف اند چون باو گویند م الله وگاهی من الله
بضم میم ونون ومن الله بفتح هر دو من الله بکسر هر دو گویند ابوعبیده گفت که بودند عرب که سوگند میخوردند بلفظ
یمین بنز ومیگفتند یمن الله لافعل کذا بعد ازان مجموع کرده شد یمین بر یمن وسوگند خوردند بآن پس گفتند
ایمن الله لافعلن کذا گفت اینست اصل در ایمن الله وبعضی گویند الف ایمن الله الف قطعی ست وآن جمع یمین ست
وتخفیف وحذف آن در وصل بحجت کثرة استعمال ولیست کذا فی الصراح بدانکه در نظامی گفته که اینهمه که مذکور شد
در دو همزه از دو کلمه است بشرطیکه هر دو متحرک باشند واگر اول ساکن بود نحو اقرء آیة واقرء ایاک السلام ولم یرو
دران چهار مذهب ست تحقیق هر دو وآن نزد حجازیین ست وتخفیف هر دو والف نزد کوفیین ست وغیر اشیاخ
تخفیف میکنند یکی را اول را فقط یا ثانی را فقط وابوزید مذهب خامس حکایت کرده وآن ادغام اول در ثانی
ست پس هر که اول را فقط تخفیف کند بطرز منفرده ساکنه کند وهر که ثانی را فقط تخفیف کند بطریق نقل کند وهر که
هر دو را تخفیف کند اول را بطرز منفرده ساکنه کند ودوم را بین بین اگر متصل الف نباشد ورنه بنقل وحذف اگر ثانی
ساکن باشد چون شاء ایمن دران هم چهار مذهب مذکور ست انتهی خلاصة ولهذا ابن شارح در نقل ابن حاجب

دیوان و دینار بحروف علة برای تخفیف و در التقاء ساکنین تغییر در اول کنند نه در ثانی پس اینجا هم باید که ابتداء باول کنند
و علیل تخفیف ثانی را اختیار نموده بر قیاس اجتماع دو همزه در یک کلمه و بلحاظ معمول ثقل از دوم پس نزد او تخفیف
ثانی ارجح بود و تخفیف اول بمنزله بی آب موزه کشیدن باشد و سیبویه گفته که من از عرب همین شنیده ام و صحیح
ست حذف یکی ازین دو اگر هر دو متفق در حرکة باشند و اول آخر کلمه بود اما نزد بعضی محذوف اولی بود از انکه در آخر
کلمه است که آن محل تغییر ست و نزد بعضے ثانی بجهت آنکه ثقل از و پیدا شده است با قلب همزه دوم بوفق حرکة
اقبل بطرز همزه ساکنه که در یک کلمه بود بشرط مذکور یعنی اگر هر دو متفق اند در حرکة و همزه اولی در آخر کلمه بود نحو جاء
اشراطها و هم اولیاءها و بنیاءها و من السماء الی الارض یا اول را در اینها حذف نمائی یا ثانی را در مثال اول با الف بدل
نمائی و در مثال ثانی بواو و در مثال ثالث بیاء نه در من تلقاء احد و لم یناوا احدا از انکه در اول هر دو متفق در حرکة نیستند
در ثانی اولی آخر کلمه نیست بلکه عین کلمه ست و صحیح ست قلب همزه مضمومه که بعد همزه مکسوره بود نحو من تلقاؤا احد
و قلب همزه که عکس اینست و آن مکسوره بعد مضمومه است بواو و چون یقرء الیک پس در اول گوئی من تلقاء و احد
و در ثانی یقرؤه الیک بدانکه در شافیه همین قدر ست قد جاءک فی من یساء الی الواو الیضاً فی الثانیة و در جاء بردی ست
ان لم یکونا متفقین خففت ایتهما شئت علی حسب ما یقتضه التخفیف فی کل واحد منهما لو انفردت و جاء فی یشاء الی
الواو و الیضاً فی الهمزة الثانیة مع جواز التحقیق و التخفیف علی ما مر انتهی پس از اینجا تخفیف بقلب آن بواو جزء مانند
یقرؤه الیک مفهوم نمیشود مگر مصنف را جواز قلب در مانند من تلقاء احد از جای دیگر معلوم شده باشد تا ری از عبارات
نظامی قلب آن بیاء استخراج می توان کرد گفت قد جاء فی نحو قوله تعالی و الله یدعوا الی دار السلام و یهدی من یشاء
الی صراط مستقیم الواو الیضاً فی الهمزة الثانیة و هو مذهب من یقول فی سئل سول بابدال الهمزة حرفاً من جنس حرکة
ما قبلها انتهی و صحیح و کثیر ست توسیط الف در جائیکه همزه استفهام بر همزه دیگر غیر همزه وصل در آید در مانند ایت
و احد و ا ابل و ا احد و برمیست قول ذو الرمة ؎ فیا ظبیة الوعبین من جلاجل + و بین النقاء انت ام ام سالم
این در شنوبه گفته عریض شدید عرب بر اثبات هر دو همزه پس افزودند الف را میان هر دو تا اجتماع دو همزه نشود و
روا نیست اثبات این الف در خط بجهت کراهیة اجتماع سه الف در خط و ابن حاجب در شرح مفصل گفته که این اثبات
ثابت نیست مگر در مانند انت و شبه دی در مانند جاء احد هم یافته نشده کذا فی الجار بردی لهذا مصنف گفته و یجوز
زیادة الف بینهما اذا کانتا فی الصدر و در شرح گفته بعد زیادة الالف یجوز فی الهمزة الثانیة ما مر فی نحو ائمة و اوادم
من القلب و التسهیل فیجوز فی آانت الواو و فی ا ابل الیاء و قیاس ست تسهیل همزه ثانیه نیز و بعضے وزوم قلب آن
همزه دوم بالف با جمع دو ساکن نزد اکثرین در جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح در آید نحو آلحسن عندک
و ا ایمن الله یمینک و همزه وصل را نیفگنند تا التباس استفهام بخبر نشود فی الشافیه التزموا جعلها الفا لا بین بین

نشاء منها ثم خفف الرابع وحقق الهمزة الاولی والثالثة والخامسة فیقال فی بناء سفرجل من قرء قرؤ وتحقیق الهمزة
الاولی وقلب الثانیة یاء لکونها فی موضع اللام وتصحیح ثالثة لعدم مجامعتها همزة باقیة قلبها وفی بنائه من الهمزات
آءرویاءرؤ اصله اءرءی وقلبت الثانیة واوا کما فی اوادم والرابعة یاء کما فی قرءت ای بوقوعها فی موضع اللام وفی بناء
قرطعب منها ایاء یقلب الثانیة یاء کما فی ایتم والرابعة الفا کما فی آدم کذا فی النظامی وشرح اقول لایظهر وجه
قلبها بالالف مع کونها فی موضع اللام کما فی قرءیا مع التعمیم فی قاعدتها بالتخصیص بالمتحرکة کما عرفت ولا اشکال
علی ما فی النظامی لاشتراط التحرک فی الشافیة فافهم وفی بناء حمرش من الهمزات آءیاقلب الثانیة الفا والرابعة
یاءً وفی بناء قد عمل منها اوءیی یقلب الثانیة واوا والرابعة یاءً اعلی هذا القیاس سائر التقاویر الواقعة او المفروضة
چون مصنف از بیان قوانین تخفیف دو همزه واکثر که در یک کلمه باشند فارغ شد خواست که قوانین تخفیف دو همزه
واکثر در دو کلمه باشند بیان کند پس گفت و در دو همزه که از دو کلمه که از اجتماع آن دوازده صورت میشود چهار
از ضم مفتوحه با مفتوحه و مکسوره و مضمومه و ساکنه و همچنین چهار از ضم مکسوره و چهار از ضم مضمومه با اقسام گذشته
مشتمل لفظ احد را چون بعد لفظ جاء سید من تلقاء ولم یبد اری چهار صورت شود واگر لفظ ابل را بعد اینها آری
چهار صورت دیگر شود و چون لفظ اولئک را بعد اینها آری چهار دیگر پس مجموع دوازده صورت باشد و در تصویر صحیح
وجائز ست تحقیق ای القاء دو همزه زیرا که اجتماع عارضی که از التقاء دو کلمه پیدا شده است امر ثقیل را سهل کرده
است واین مختار فراء کوفه واین عامر ست کذا فی الجاربردی وغیره همچنین صحیح ست تخفیف هر دو معا نظر لنفس الثقل
اگرچه عارضی ست ولزوم تحکم در وقت تخصیص یکی از اینها واین تخفیف بر دو نوع ست یا هر دو همزه بطریق منفرد
تخفیف کنی و هر یکی را منفرده اعتبار کنی گویا هر یکی با دیگری نیست پس در جاء احد هر دو را بین بین قریب کنی
همچو تساءل وساءل و در یدرء احد اول را بین بین قریب کنی و ثانی را بواو بدل نمائی چنانکه در رؤف وجوئن و
در جاء ابل اول بین بین قریب کنی و ثانی نیز چنانکه در تساءل وسءم و در جاء اولئک هر دو تسهیل مشهور کنی همچو
تساءل ورؤف و در لم یبدء احد اول را بالف بدل کنی همچو راس و ثانی را بین بین کنی چون تساءل یا ثانی را حذف
کنی بنقل حرکت آن با قبل مثل سئل و در اول تسهیل کنی همچو ئل یعنی اگر خواهند اولا تخفیف در ثانی کنند بعد ازان در اول
واگر خواهند بالعکس و برین قیاس در صورت بقیه یا در همزهٔ اول بطریق انفراد تخفیف کنی و در همزه ثانی بطریق مجتمعه
پس در جاء احد اول را بین بین کنی و ثانی را بواو بدل نمائی چنانکه در راوادم و علی هذه القیاس فی الصور الباقیه
وصحیح ومختار ست تخفیف یکی ازین هر دو نزد قراء محققین بر وجه مذکور یعنی بطریق انفراد در اول یا در ثانی و یا در ثانی
بطریق مجتمعه لکن درین نوع هم قراء باهم مختلف شده اند ابو عمر و تخفیف اول را اختیار کرده و گفت که ثقل از اجتماع
است پس هر کدام که تخفیف کرده شود جائز بود لکن دیده ام عرب را که ابدال میکنند اول مثلین را در مانند

دیوان

متحرکه بعد حرکت باشد در همزه متحرکه مطلقاً بین بین ست که در ان تلفین همزه و تقریب آن بسوی ساکن ست
بالقهقرا تری از ان که دال بران ست لکن در دو صورت ازان صورت نه گانه که انذر مسر و چون ست بین بین
ممکن بود مشهور بالاصالة و غیر مشهور بالنغیة چنانکه گذشت و در دو صورت از انکه مانند مستهزون و مسئل
اختلاف ست میان سیبویه و اخفش سیبویه بین بین میکند قریب خواه بعید و اخفش در مستهزون
بیابدل مینماید و میگوید در بین بین قریب همچو واو ساکن بعد کسره گردد و این یافته نشده و این وجه
اگرچه حسن ست لکن وجه سیبویه احسن زیرا که بودن واو ساکن بعد کسره محال نیست چنانکه الف بعد کسره
محال ست یعنی واو ساکن بعد کسره در مانند اطلواذ یافته شده است و الف بعد کسره یافته نشده و در مانند
مسئل سیبویه همچو مستهزون بین بین کند و اخفش بواو بدل گرداند و گوید که در صورت بین بین قریب
همزه همچو یاء ساکن بعد ضمه گردد و این جائز نیست و فی الشرح لقائل ان یقول ان الوجه الذی اترجح
به الاخفش فی نحو مسئل و مستهزون ینبغی باختیار البعید کما ذهب الیه ابو الحسن شریح انتهی اقول البعید
فرع و تابع للقرب فحیث لا یجوز القریب لا یجوز البعید کما مر فافهم و در صور باقی بین بین قریب متعین
ست از انکه در صورت مماثلة حرکة همزه و حرکة ماقبل در تقریب و البعید فرقی نیست پس حمل بر مشهور اولی
بود با وجود عدم سبب عدول از وی و در مانند سیم و رؤف کسره و ضمه همزه مسهله اگرچه ضعیف ست لکن
منافی ست الف را که در وقت بین بین بعید حاصل شود مخفی نباشد که مصنف تا اینجا نهایت راه ترتیب
غلط کرده چنانکه بر واقفان این فن هویداست زیرا که مناسب آن بود که اولاً قواعد تخفیف همزه منفرده
بیان میکرد و بعد ازان قواعد همزه مجتمعه و در اثنای بیان قواعد منفرده بعد ذکر قاعده مانند مسل ضابطه
نحو ساول و انا ظر ذکر میکرد و بعد ازان قواعد همزه متحرکه که بعد حرکت تجمیع اقسامه بیان مینمود و بعد ازان
اختلاف صرفیین و در بیان قاعده مسئل و مستهزون ابتدا بذهب سیبویه میکرد و بعد ازان اختلاف
اخفش ذکر میکرد و ازین ترک ترتیب اختصار هم لازم نرسیده است اختصار همچو شافیه چه کم خوشنماست
و حق آنست که اینجا مصنف در ترتیب تساهل کرده و در اصول چنانکه حق ترتیب ست بعمل آورده
فافهم و آمده است حذف همزه متحرکه بعد حرکة تنبای بنقل حرکة آن همزه بماقبل آن بعد ازاله حرکة آن
ماقبل و باید بدون نقل حرکة چون قال اسحاق بفتح لام یا بکسر آن و قال سامر بفتح لام یا ضم آن و قال
اسحاق و قال اسامه و حال همزه متحرکه در موضع وقف در بحث وقف بیاید انشاء الله تعالی و ذکر آن
درین موضع که از مصاحب شافیه بوقوع آمده خالی از بعدی نیست و اذا اجتمع همزات اکثر من همزتین
و لو فرضاً فی کلمة واحدة خفف الهمزة الثانیة و الرابعة ای یقید تخفیف الهمزة الثانیة لان ثقل الاجتماع

گوییم در اصول و شرح آن باین طرست وقد نقلت الهمزة المتحرکة بعد الحرکة بلین یوافق حرکتها وحرکة ماقبلها نحو منساة ورؤس ومستهزئین یعنی اگر باشد همزه مفتوحه بعد فتحه تقلب الفا وعلی هذا القیاس فقط قال احمد بعد قلبها الفا حذفت للساکنین قال سیبویه قلب الهمزة المتحرکة بعد الحرکة باللین فی السعة سماع و فی الضرورة قیاس وانشد قول حسان سالت هذیل رسول الله فاحشة وقول عبد الرحمان بن حسان تشجج راسه بالقهر واجی یرید ون الف سالت من الهمزة المضمومة بعد الکسرة فی الواجی قلبت یاءً ولا اعتبار بسکون الوقف لانه کالحرکة قال الشیخ ابن الحاجب قلب الهمزة یاءً فی نحو الواجی وصلا شاذ لکنه فی الوقف قیاس خلافا لسیبویه ومن تابعه انتهی خلاصة پس درمیان عبارت متن وعبارت منقول تفاوت ست کما لایخفی علی المتامل وبعضی عرب همزه متحرکه بعد فتحه را بالف بدل کنند نحو لا یلتام وسال ومنساة وآن قیاس نیست وقال ابن مالک لیس سأل فی قراءة من قرأ سال سائل بعذاب واقع مخففا من سال انما هو مثل باب وسئل معتل العین مرادف سأل مهموز العین لانهم یقولون سلب یسال نحو بهت تهاب وقال ابو البقاء سال یسیل مثل خاف یخاف ومصدره المسالة وهو واوی کذا فی الجار بردی ودرین دو صورت مذکوره یعنی درمانند مستهزئون وسئل نزد سیبویه بین بین ست قریب خواه بعید که اصل ست درین باب و در همزه متحرکه بعد الف چون سال وتسأل وقائل بین بین قریب ست ای وجه اول از دو وجه مذکور که خواندن همزه درمیان همزه واخت حرکة همزه ست زیرا که حذف همزه بنقل حرکه متعذر ست بسبب عدم قبول کردن الف حرکة را وقلب وادغام نیز ممتنع از انکه الف مدغم ومدغم فیه نمیشود وبین بین غیر مشهور ناممکن پس مشهور متعین شد وتجویز مشهور رباوجود اجتماع ساکنین حقیقة یا حکما بجهت بودن الف کالعدم ست وبجهت زیادة مد الف که قائم مقام حرکة ست وبعض عرب حذف میکنند این چنین همزه را پس گویند لشاء وماحسنه وماکرامه درلشاء وماحسنه وماکرامه در اخرین الف ما باجتماع ساکنین بیفتد ودر حالت جزم وامر بعد حذف همزه این الف را نیز انگنند گویند لم یشأ وشه درلم یشاء وشاء چنانکه درلم یخش واخش وچنانکه در همزة متحرکه بعد الف بین بین قریب ست در همزه متحرکه بعد نون انفعال نیز بین بین قریب ست چون انا طر واجتماع ساکنین بجهت خفا لون ومد آن درخشوم که بمنزله حرکه ست لالعباء به ست وهمچنین در همزه مفتوح بعد فتحه نحو سأل وقال احمد ومکسور بعد فتحه نحو سم وقال ابراهیم ومکسور بعد کسره نحو مستهزئین وبامارة زید ومضموم بعد فتحه نحو رؤف وقال اسامة ومضموم بعد فتحه چون رؤس وهذا اعبد واسامة از مثر وچون تا اینجا قوانین تخفیف همزه متحرکه بعد حرکه تمام شد وما بین این صورتها اشارة باختلاف وقاعده همزه متحرکه بعد الف را نیز بیان نمود بدانکه اصل در همزه

مکسوره نزد وی نیز واو شود ولیکن این روایت خلاف مذهب اوست که در همزه منفرده متحرکه بعد حرکت بیاید پس
بروایت متن نزد خفش در پنج صورت بواو مبدل شود و در چهار بیاو بر روایت غیر متن در شش صورت بواو
و در سه صورت بیاو در آئیت مضارع متکلم از افعال نزد سیبویه و ابن مالک بیت بود و نزد خفش از ایت
واگر بناکنی از امه مانند اصبع بکسر همزه و ضم با او هم شود و نزد ابن مالک و ایم نزد سیبویه و خفش بدانکه ابن مالک
در تسهیل و تخفیف همزه متحرکه بعد متحرک اشتراط کرده به بودن همزه اولی غیر علامت مضارع و همزه ساکنه و یا متحرکه
که بعد همزه متحرکه باهمزه ساکنه بود به یا مبدل گردد اگر در موضع لام کلمه بود چرا که یا اخف و اقرب ست از مخرج از
نسبته واو و بین بین نکردند از جهت بقاء همزه متین که سبب ثقل ست و تخفیف بقلب اولی بود از حذف از جهت
بقاء همزه من وجه و اینجا چهار صورت ست یکی همزه ساکنه بعد همزه متحرکه چون قریت که در اصل قرورت بود ماخوذ
از قرء مانند جبیب و دوم همزه ساکنه بعد ساکنه و این صورت در عرب مستعمل نیست مگر آنکه گفته شود که از قرء مانند
قطر سازند و وقف بران کنند پس گویند قری سوم متحرکه بعد همزه ساکنه مثل مثال مذکور و غیر صورت وقف
چهارم متحرکه بعد متحرکه چون قری وقتیکه بناکنی از قرء مانند جعفر و بعد قلب همزه بیا یا الف شود و از اجتماع ساکنین
افتد و درین صور اربع از تسهیل ابن مالک دو جا تخفیف معلوم میشود یکی متحرکه بعد متحرکه و دیگر متحرکه بعد ساکنه
و در اصول موافق تسهیل ابن مالک و بیان قوانین همزه اولی متحرکه گفته و بعد المتحرکة او الساکنة تصیر یا و
فی موضع اللام فافهم و همگی صور همزه منفرده متحرکه که بعد حرکتی ست که بر غیر همزه است نیز نه ست برابر ست که آن
حرکة در کلمه همزه باشد یا در غیر آن از انجمله همزه مفتوحه منفرده که بعد کسره بود یا گردد که مفتوحه که بعد ضمه باشد و او
شود جواز اول کمیر در مرء جمع مرئة بمعنی دشمنی و مررت بغلام ابیه در غلام ابیه و ثانی نحو جون در جئن جمع
جونة بمعنی ظرفی از ظروف عطار که جرم بران چسپیده باشد نحو هنا غلام لی و در غلام ابی و درین دو صورت تسهیل
نکردند از انکه در تسهیل قریب همزه مانند الف میشود و ما قبل الف ضمه و کسره نبود و تسهیل بعید جائز نبود مگر
بانیکه قریب جائز باشد یا آنکه بعید فرع قریب ست و جواز فرع بدون جواز اصل روا نبود و تخفیف بقلب
اولی ست از حذف چنانکه دانستی پس باخت حرکت ما قبل بدل نگردند و حذف در یکرم عند البناء خلاف
قیاس ست بنظر مشابهت همزه وصل مانند اجتنب بتجنب و همچنین بعد البناء بجهت تخفیف و موافقت اکرم
و قیاس در وی تبدیل بواو ست و ابو الحسن خفش همزه مضمومه را که بعد کسره باشد یا گرداند جواز اچون مستهزون
و مرءت باسامة و بعکس یعنی مکسوره را که بعد ضمه بود واو گرداند جواز اکنحو یسئل و هذا عبد ابراهیم و دلیلش
در ذکر مذهب سیبویه که درین دو صورت ست بیاید مناسب آن بود که درین دو صورت او گاند مذهب سیبویه
بیان می کرد بعد ازان خلاف خفش کما هو دابهم و نزد بعضی رواست قلب همزه متحرکه بوفق حرکة ما قبل آن

نحو ائمة که در اصل ایمة ست جمع امام کاحمرة جمع حمار چون خواستند که ادغام کنند حرکت میم اول را بهمزه دادند
و میم را در میم ادغام کردند امة شد بعده همزه دوم خود مکسور بود بیا بدل شد همچنین این مضارع آن و آئمت
مضارع معلوم از باب افعال ماخوذ از ادب و مثل جار پر اسم فاعل از جار یجی که در اصل جائی بود چون یا که بعد الف
فاعل بود همزه بدل گشت چنانکه در رائح جار شد بعده قاعده یافتند که متحرک که بعد متحرک افتاد و سابقه مکسور بود آن همزه
دوم را بیا بدل نمودند و بعده اعلال قاض کردند و همچنین در خطایا جمع خطیئة که در اصل خطائی بود ده یا مده زائده
بعد الف جمع افتاد همزه شد خطاء ر گردید بعده بقاعدهٔ مذکور همزه دوم را بیا بدل نمودند بعد ازان قاعده که
در بحث تعلیل خواهد آمد جاری نمودند یعنی همزه را بیاء مفتوح بدل نموده یاء اخیر را الف ساختند خطایا شد و انکه
مذکور شد مذهب سیبویه است و نزد خلیل در جاء و خطایا قلب ست یاء را در موضع همزه بردند و همزه را در موضع یا
بعده بقاعدهٔ قاض یاء را حذف کردند بجهت استکراه اجتماع دو همزه نزد او و مذهب سیبویه اصح و اقیس ست
بجهت مجی اللهم اغفر لی خطا ری باثبات همزه از عرب معتمد علیه و اگر همزه متحرک که بعده همزه متحرک ست نه خود مکسور بود
و نه سابق وی بواو بدل شود بشرط یکه در غیر موضع لام بود نحو آدم جمع آدم که در اصل ادام بروزن مساجد ست
همزه دوم را بواو بدل نمودند همچنین اویدم تصغیر آدم که در اصل ادیدم ست و اوم مضارع ام و در شرح ست
که بعضی درین قسم هم معاً بدل نمایند بجهت خفت یا و قرب آن از مخرج همزه بنسبت واو و در صور مذکوره بین بین
نکردند بجهت آنکه در بین بین لحاظ همزه است و آن سبب اجتماع دو همزه است که مستثقل ست و قلب از حذف
اولی ست بجهت بقای همزه من وجه گوئیم که تمثیل بائمة بنظر قیاس نخوئین ست اما قراء سبعه پس در ائمة به تسهیل
و تحقیق خوانده اند و این نزد نخوئین شاذ بود و آمدن آن در کلام فصحاء منافی شذوذ نیست چنانکه در آبی یابی
گفته میشد فتذکر و حذف در اکرم مضارع متکلم از باب افعال نیز شاذ ست بجهت کثرت استعمال و حصول تخفیف
بیشتر از قلب در اصول گفته که محکی ست از عرب تقریر متحرکتین چون اللهم اغفر لی خطا ری و نحو اوم و محکی ست
تسهیل ثانی نیز و تقریر و تسهیل خوانده شده است ائمة و محکی ست زیادة الف در متحرکتین و قتیکه در صدر ما شد
چون ائمة و ادم بدانکه همگی صور همزه متحرکه بعد متحرکه باعتبار لحاظ حرکات هر دو نه بود از انجمله نزد سیبویه در پنج صورت بیا بدل شود و در چهار
بواو بقاعده مذکوره و ابن مالک درین صورت نگانه مضمومه را اگر بعد مکسوره یا مفتوحه یا مضمومه بود بواو بدل گردانید پس نزد او در سی
صورت بواو بدل شود و در شرح صورت بیا گذاشی الحاشیه گوئیم که این حاشیه غلط ست زیرا که نزد ابن مالک هم در چهار صورت بیا بدل
شود و در پنج بواو از جمله صور او سه صورت در متن مذکور ست و دو صورت متروک ست که آن مفتوحه بعد مفتوحه و مفتوحه بعد مضمومه است
و در باقی بیا چنانکه در تسهیل و الفیه و شرح ابن عقیل بتصریح مذکور ست و اختلاف میان وی و سیبویه در مضمومه بعد
مکسوره است فقط و نزد اخفش همزه مکسوره بعد همزه مضمومه واو شود و بعضی گویند همزه مضمومه بعد

اجتماع دو همزه است که درمیان آنها حرف ساکن غیر حصین ست پس اجتماع آنها مثل اجتماع اکرم متکلم ثقیل دانستند
وثانی را حذف نمودند وحرف را بجهت مجاورة الف فتحه دادند بعد ازان در جمیع باب لازم کردند برای موافقت اری
پوشیده نیست که برین تقدیر حذف در انای لازم می شد وبرای متابعت آن در نیای دینی وجزآن نیز وهم
برین تقدیر حذف همزه در ماضی از شیاء نزد کسی که اصلش شیاء ست وجه نهم مبرهن کذا فی الجار بردی وقد یجی مراة بنقل
حرکة الهمزة وقلبها الفا کراس وفلک فی المفتوحة بعد الساکن فیقال فی مراءة وکماة مراة وکماة وهو عند سیبویه
شاذ والکسائی والفراء یرمانه مطرد اذا کان الساکن فی کلمة الهمزة والا فالنقل والحذف سواء کان الساکن حرف
علة او غیره وآمده است حذف در ماضی یری نیز بعد همزه وهل چون هل ابت وهل رین وارین وفی الصرح قد ترکوا
الهمزة فی مستقبله لکثرته فی الکلام وربما احتاجوا الیها ایضا انتهی اقول فعلی هذا کان المناسب ان یقول حذف
در یری غالب شده والیضا یلزم فی عبارة الاصول تناقض قال والتزم غالبا فی یری واری ومنفرفاتها الامر یری
الخ لمافی الالتزام والغلبة من تناف فالاولی ان یقول یحذف غالبا الا ان یقال المراد فی غالب الاستعمالات
وحکی ست از کسائی وفراء که بعض عرب میگویند اللحمر والارض بابدال همزه ارض واعمر بلام تعریف بجهت مشارکت
در جهر ومقارنة در شدة بعد ازان ادغام میکنند لام تعریف را در لام مذکور وبعض عرب قلب میکنند همزه مفتوحه را که
بعد واو ویا ساکن زائد یا غیر زائد باشد بجنس حرف ماقبل بعد ازان ادغام میکنند در یک کلمه باشد یا در دو کلمه
ای مشابهت لین وهمزه بنحو مقرودة وخطیئة چون سوة در سوره وقبل در جبیل واونت در اوانت وترمی یاه در ترمی
ایاه وبعضی قلب کنند همزه متحرک را بعد واو ویا ساکن که اصلی ست هم بجنس ماقبل وبعد ازان ادغام نکنند بشرطیکه لین
در کلمه همزه باشد نه در غیر آن پس گویند هذا شیّ وسوء پس شیّ وسوء رأت شیئا وسوء رشی وسواء بخلاف نوابل
وذی ابل وابو اسة وابی امه که درینها ذو بل وذی بل وابو مة وابی مة نگویند بجهت استقال ودر مانند اینها تشبیه
بمثل مقرره وخطیئتین صحیح نشود بلکه عدول از اخف بسوی اثقل لازم آید ودر مانند سوءة وادانت تشبیه صحیح بود اگرچه در واو
واو اصلی نیست ودر ثانی در دو کلمه است بجهت فتحه همزه وهمچنین در شیّ وسوء در حالت رفع وجر بسبب عروض حرکة
اعرابی در دال آن در حالة وقف پس ثقل آن غیر معتبر بود وبعض عرب حذف میکنند همزه مفتوحه را که بعد لین
غیر الف بود ونقل حرکت آن بماقبل وغیر مفتوحه را بی نقل حرکت نحو لن یجی ولن یجی ولن یجی ویجی ویجی ویری
اخواته ودر یری اخواته وبعد حذف همزه یا از جهت التقاء ساکنین افتاد وگاهی همزه مفتوحه مثل غیر مفتوحه گردانیده
میشود در حذف بدون نقل وکسیکه حذف میکند بدون نقل در مضارع در حالت جزم لین را نیز حذف میکند چنانکه
در ید هو ویری پس در یجی ویجیء گویند لم یج ولم یجیء ودر امر گوید جیء وجیء وهوز از قوائد منفرده فارغ نشده بود که
شروع در مجتمعه کرد پس گفت وهمزه متحرک که بعد همزه متحرک بود یا گردد وجوبا اگر خود مکسور بود یا همزه ساکن

وجواب آبی ست در راه بصره و رابع مانند باعوا موالهم ولی اجری که در اصل باعواا موالهم ولی اجری ست و تبعو مترة واثوره
که در اصل یتبعوا امره وله اثره بضم همزه وسکون واو ست که آن در لهٔ ملفوظ غیر مکتوب ست و خامس چون فی بل و ذویل
که در اصل فی وذو ابل بود و ضمه و کسره بر واو و یا در ین صورتها ثقیل نیست بجهت عدم اعتداد آنها بسبب عروض
آنها و لهذا واو و یا بالف بدل نشوند و سادس چون لمرکه در اصل لم اری بود و یا از جهت لم افتاد لم ار شد و حرکت
همزه دوم را برا دادند و افگندند و حرکت همزهٔ اول را بمیم دادند و افگندند لمر شد و در مانند الاحمر چون حرکت همزه
دوم را بلام دهند و افگنند و همزه وصل را نیز بحمر شود و اگر همزه وصل را حذف نکنند الحمر گویند زیرا که در وقت
تحرک لام تعریف ایقاع همزه وصل آن و حذف آن هر دو جائز ست و اگر اعتداد حرکت نکنند چنانکه مذهب اکثرین
ست واجب ست که الحمر باثبات همزه گویند بجهت سکون لام حکماً و اگر بحرکتش اعتداد کنند الحمر بحذف همزه گویند
بجهت استغنا از و از سبب تحرک لام و برین ست قراة ابو عمرو و نافع عاد لولی در عادن الاولی با دغام نون
تنوین که ساکن ست در لام تعریف در مذهب اکثرین عادن لولی باید بکسر تنوین بجهت اجتماع ساکنین حکماً
و حرکه را در مانند لم یکن الذین کفروا اعتداد نکردند و او محذوف را باز نیاوردند چرا که لام تعریف بمنزله جزو کلمه
شده است لفظاً از جهت بودن آن یکحرفی و معنی از جهت تغیر معنی مدخول از نکارة بمعرفه و چون کالجزو شد حرکتش
مثل حرکت سل گردید همچنین در مثل الاقتدار والاستغفار لقد استغفار والاقتدار و استغفار گویند کذا فی الجار
بردی و حرکت در مانند سل را اعتداد کردند و همزه را افگندند و مانند الاحمر کردند در اعتداد حرکت ساکن و عدم
اعتداد آن بجهت تحرک سین که بمنزله لازمی ست بسبب غلبه وقوع آن آمابی دارف در اجاء و ارف بانبات
همزه بجهت قلة تحرک ما بعد همزه است و اگر همزه مذکور بعد الف بود چون سائل حرکتش بما قبل نرود و نیفتد
بجهت عدم قبول کردن الف حرکت را همچنین بعد نون انفعال چون انا ظر بمعنی اعوج که تحریک آن نزد اکثرین
جائز نیست و بعضی گویند که جائز ست و آمده است نظر در انا ظر در القاء همزه وصل دران نیز جائز ست برای
دلالت بر باب انفعال اگرچه حذف اصل ست چنانکه دانستی و این قاعده مذکوره بطریق جواز ست نه بطریق
لزوم چنانکه دانستی لیکن حذف همزه بقاعده مذکور در صرف یری که در اصل یرءی بود بر وزن یمنع معروف
و صرف یری که در اصل یرءی بر وزن یمنع مجهول ست و در صرف اری که در اصل ارءی بر وزن اکرم ماضی معلوم
از افعال ست و صرف بری که در اصل یبردی بر وزن یکرم مضارع باب افعالست لازم شده و مراد از صرف
یری و یبری داری و یری امر و نهی و اسم فاعل و جز آن ست مگر در مرءی بالفتح که مصدر یا اسم ظرف ست و مرءة
بالکسر و مرئی اسم مفعول و آرءی اسم تفضیل و ما ارءی زیداً و ارءی بزید که صیغه تعجب اند بخلاف نیای و رانای و نیای
و رانای مبنی بعد که در آنها نقل و حذف لازم نیست بلکه جائز ست و شارح هادی و ذاری وجهی دیگر نقل کرده و آن

وبرتقدیر اول ساکن مذکور یا حرف صحیح ست یا حرف علة وبرتقدیر ثانی اگر واو و یاست پس بدانکه همزه متحرک
بعد واو و یای ساکن که زائده اند در کلمه همزه برای غیر الحاق نه برای الحاق روا ست که جنس ما قبل گردد بقلب
آن بجنس حروف ما قبل که واو و یاست بسبب اشتراک آنها در صفة جهر وعدم جواز تخفیف بوجه آخر زیرا که بین بین
که درین باب اصل ست اینجا بجهت اجتماع ساکنین حقیقة نزد کوفیین وحکما ونزد بصریین ممتنع ست ودر حذف
بنقل حرکت تحریک حرفی که اصلش سکون ست لازم آید باوجود استغنا ازان بابدال که ازان اولی ست وچون
همزه از جنس ما قبل گردد پس ادغام بجهت اجتماع متجانسین لازم شود وچون افیس که در اصل افئس بود مصغر
افأس جمع فاس نیز وهمچنین ایئس مصغر ارئس جمع راس معنی سر اینجا همزه متحرک بکسره ست وبعد یا زائده برای تصغیر نیز برای
الحاق در کلمه همزه وچون مقروءة که در اصل مقرؤة ست صیغه مفعول از قرء بمعنی خوانده شده اینجا همزه متحرک
ست بفتحه بعد واو زائد در کلمه همزه برای بناء مفعول نه برای الحاق وچون خطیئة که در اصل خطیئة بروزن فعلیة ست
بمعنی گناه همزه دران متحرک ست بعد یائیکه زائد ست در کلمه همزه برای بناء فعیلة نه برای الحاق ونزد بعضی
این قلب در نبی وبریة لازم شده واین حاجب در شافیه رد کرده بقول خود وقولهم التزام فی نبی وبریة غیر صحیح
لکنه کثیر وجاربردی درین مقام گفته لان نافعاً یقرء النبی بالهمزة فی جمیع القران ونافعاً واین ذکوان فی البریة
بالهمزة فهذا وان سلم انه غیر متواتر کما ذکر المصنف فی اصول الفقه ان القراء اب السبع متواترة فی مالیس من
قبیل الاداء کالمد والامالة وتخفیف الهمزة لکنه لاقل من ان یکون کغیرها مما نقل الاحاد بل ما نقله القراء اولی لانهم
ناقلون عمن ثبت عصمته عن الغلط وهم اصل من النحاة فالمصیر الی قولهم اولی انتهی گویم این کلام حق ست وقریب
بوی ست انچه در صراح ست نبأ آگاهی وخبر یقال منه نبأ واخبأ ونبأ بمعنی اخبر ومنه اخذ النبی بترک الهمزة کما ترک
فی الوریة وهریة دخابیة اهل المدینة فانهم یهمزون هذا الاحرف ولا یهمزون فی غیرها ویخالفون العرب فی ذلک انتهی
ونیز سزاوار آنست که در لفظ اول بر مذهب کسیکه اصلش او ول ست از وأل قلب بهمزه بود ولزوم آن شاذ بود
از جهت عدم زیادة واو وفا فهم وهمزه متحرکه مسطور اگر بعد ساکن غیر مذکور وغیر الف چون ساول وغیر نون انفعال مثل
اناطر بمعنی اعوج باشد روست که بیفتد وحرکتش بما قبل رود وبین بین نکنند تا اجتماع ساکنین حقیقة یا حکماً لازم
نیاید ونیز تخفیف بنقل وحذف ابلغ ست از ابدال بجهت قیام بعض عوارض همزه که حرکة ست وساکن درین صورت یا حرف
صحیح ست یا لین زائد در کلمه همزه برای الحاق یا لین زائد یا اصلی یا حرف صحیح در غیر کلمه همزه اول چون سل که در اصل
اسئل ست امر از سئل یسئل حرکت همزه را بسین دادند وافگندند ودر همزه وصل نیز از جهت استغنا دور کردند وهمچنین
در امر های لمیای اما این تخفیف در اسئل اکثر ست از نسبت دیگر کلمات وثانی مثل جبئة وصورة که در اصل جبیئة وصوئرة
ست وثالث نحو جبئیل وجوب که در اصل جبرئیل بفتح جیم وهمزه وجوزب بفتح جا مهمله وهمزه است ملحق بجعفر جبئیل گفتار را گویند

پس حمل بر فاعل اولی بود و این هر سه دلیل ترجیح کرده شده است اما اول پس بانکه اجاره وقتیکه
مصدر بروزن مفاعله بود ناگزیر ست که برای مرة بود و این هر سه دلیل غیر مشهور نیاید و مشهور و مصدر فاعل
مفاعله ست نه مفعال و چون برای مرة باشد باید که اجاره برای غیر مرة نیز آید و آن یافته نشده و نیز اجارة
در غیر مرة مستعمل نمیشد چنانکه تسلیحة مثلا و ثانی بانکه صاحب اساس اللغت آجرنی داره ایجاراً فهو موجر نیز
نقل کرده و از صاحب محکم نیز آجرت المرة للبنی نفسها ایجاراً نقل کرده سوم بانکه آمدن بواجر منافی
یوجر نیست و این نزاع در اجر بمعنی اکری ست نه در اجره الله بمعنی اعطاه الثواب که بروزن افعل ست
جابر بردی گفته که حق آنست که آجر مشترک ست در هر دو معنی چرا که دران دو لغت آمده است فاعل و مضارع
آن یواجر ست و مصدرش مواجرة و افعل و مضارع آن یوجر و مصدرش ایجار ست بدانکه مصنف بجهت
قصد اختصار قاعده همزه مجتمعه را ضمن بیان قاعده منفرده ذکر کرد و حق آنست که مصنف درین فصل
نهایت در بیان قوانین ضبط ترتیب گذاشته چنانکه در آخر فصل بیان کرده خواهد شد انشاء الله تعالی
و درین صورت مذکوره تخفیف همزه به تسهیل که اصل ست نکردند از انکه تسهیل قریب بسبب سکون همزه ممکن
بود و تسهیل بعید جائز نیست مگر در جائیکه قریب جائز بود و تخفیف بحذف نیز متصور نبود بجهت عدم بقاء
چیزے که دلالت کند بران از حرکت همزه پس ناچار تخفیف بابدال متعین شد علی هذا قیاس آن بود
که در کل امر یاکل و در خذ امر یاخذ که در اصل آزاد کل و اوخذ بود و در مر امر یامر که در اصل اومر بود همزه دوم را بواو
بدل میکردند و چنانکه در اومن لکن حذف کردند برای کثرت استعمال بعد همزه وصل را بجهت استغنا
و این حذف شاذ ست اما در مر او مر هم بحسب قیاس آید بلکه در درج کلام او مر افصح ست از مر قال الله تعالی
و امر اهلک بالصلوة و در ابتداء کلام افصح ست از او مر قال النبی صلی الله علیه وآله وسلم مروا صبیانکم بالصلوة
اذا بلغوا سبعا و اضربوهم اذا بلغوا عشرا زیرا که در صورت درج بسبب بقاء همزه اصلیه و سقوط همزه وصل
اجتماع دو همزه که موجب ثقل ست لازم نیاید پس ابقاء اقوی و فصیح بود از حذف بخلاف صورة ابتداء که ابقاء
همزه دوم دران موجب بقاء همزه وصل ست و آن سبب اجتماع دو همزه است که ثقیل ست و ثقل از ابدال
کم شود و از حذف مرتفع گردد پس حذف اقوی و افصح بود از ابقاء و نزد بعضی در خذ و کل او خذ و او کل موافق
قیاس هم آمده چنانکه مروی ست از سیبویه و آمده است بر سبیل شذوذ در روایت امراتی یاتی کذا فی الشرح
بدانکه هر جاکه درین کتاب در بیان قوانین تقلید وجوب و جواز نکرده مراد وجوب ست فاحفظ و چون از
بحث همزه ساکنه فارغ شد شروع در همزه متحرکه کرد لکن ماقبل آن یا متحرک ست یا ساکن و بر تقدیر ثانی
پس آن همزه در موضع وقف ست یانه و بر تقدیر دوم ساکنی که قبل همزه متحرک ست یا در کلمه همزه است یا در غیر آن

نزل القران بلسان قریش وهم لیسو باصحاب نیز لوالان جبرئیل ترل بالهمزة فاهمز تا واتواع تخفیف همزه
ابدال وحذف وزیادة وتسهیل ست وقلب قلیل ست چنانکه در آبار آبار واصل درین انواع تسهیل ست بجهت
ابقاء همزه دران بوجهی وبعد آن ابدال ست که اذهاب بعوض ست وبعد آن حذف که اذهاب بغیر عوض ست و
همزه تسهیل نزدیک بصر مین متحرک ست بحرکة ضعیف مائل بسکون ونزدیک بوقفیین ساکن ست ولهذا همزه که در ابتدا بود
مسهل نشود تا ابتدا بساکن ویا ابتدا بقریب ساکن لازم نیاید وانجا چون اصل ممنوع شد فرع آن که ابدال و
حذف ست نیز ممنوع بود وهمچنین مانع از تخفیف معارضهٔ ادغام وتعلیل ست چنانکه خواهی دانست وهمزه
درکلمه از سه قسم خالی نبود یا یک ست یا دو یا زیاده وبر تقدیر اول ساکن ست یا متحرک اکنون شروع
در ساکن میکنیم وگوییم هر همزه ساکن در اسم باشد یا در فعل لکن در غیر مانند نام وناوس اصل نام ناوم
ست بضم میم اول حرکة میم اول را بجهت ادغام نقل کرده با قبل دادند پس همزه متحرک شد ومقتضی تخفیف
ساکن نماند ونقل در فلک بیشتر ست از تخفیف همزه واصل ناوس ناؤس ست چون ماقبل ضمه واو نقل کرده
همزه دادند وتخفیف همزه نکردند از انکه نقل در حرف علة بیشتر ست وبالاتفاق ست بخلاف نقل در همزه ونام
مضارع ام ست بمعنی قصد او صارا مالة وناوس مضارع اس ست بمعنی عوض او اعطی ومراد از غیر مانند نام
وناوس جائیست که تخفیف همزه را ادغام ویا اعلال مانع نبود وچنانکه اعلال وادغام مانع ست بودن
همزه در اول کلام نیز مانع ست چرا که چون اصل تحقیقات که همین ست چون درین وقت تعذر بود
چنانکه گذشت تحقیقات دیگر بران حمل کردند وایراد بکل وخذوم نشود زیرا که همزه محذوف بالقصد بجهت تخفیف
همزه دوم ست نه اول که آن بسبب استغناء محذوف ست وهمچنین بمانند قل وبع ایراد نشود ازانکه مانند انها
ساخته شده اند از مضارع معل یا آنکه گوییم حذف در انها بجهت استغنا ست بعد نقل حرکت عین بفاء قصداً
بدل شود باحت حرکت ماقبل که در کلمه همزه است یا در غیر آن جوازاً اگر منفرد ست پس اگر ماقبلش فتحه بود
بالف بدل شود واگر کسره بود بیا واگر ضمه بود بواو چون راس ودئب وبوس ولم یشاء وشئت وسوت
والذی اتمین ویقولون وسعد وآمنو وبدل شود وجوباً اگر این همزه ساکن پس همزه دیگر بود چون آمن
وامن وایماناً لکن این اجتماع اگر در دو کلمه بود واجب نبود بجهت عروض اجتماع ابن حاجب گفته
که اجر بروزن فاعل ست از مفاعلة نه بروزن افعل از افعال تاکه انفس بدل از همزه باشد بسه دلیل اول
آنکه آمده است مصدر آن اجاره بروزن فعالة چون کتابة ومصدر افعال فعالة نیامده ودوم آنکه
مصدر آن ایجاء نیامده اگر افعال می بود بدین وزن می آمد چون ایمان سوم آنکه آمده است اجر وآن
مانع ست از بودن آجر بروزن افعل ازانکه بثوت مزیدی سبب ثبوت مزید دیگر نیست واصل عدم ست

که در اعلال نه ممنوع ست و نه مکروه چنانکه در مانند یدعی و یقی نیست بحث قلب که در صدر کتاب عده ذکر
آن کرده بودم فاحفظ اما قسم هشتم از تحقیقات بین بین ست و آنرا تسهیل نیز گویند و معنی بین بین الهمزة
والالین ست و هر دو لفظ مبنی بر فتح ست همچو خمسة عشر و چون معنی اصطلاحی آن بسبب قلب اشتهار
محتاج تفسیر بود گفت یعنی خواندن همزه در میان مخرج همزه و میان مخرج حرفیکه وفق حرکت همزه بود از
الف و واو و یا و این طریق تسهیل مشهور ست و این را بین بین قریب نیز گویند یا خواندن همزه میان همزه
و میان مخرج حرفیکه وفق حرکت ماقبل همزه بود و این طریق غیر مشهور ست و این را بین بین بعید هم گویند
پس در نحو شکل مثلاً اگر بین بین قریب خوانند همزه را میان همزه و یا خوانند و اگر بین بین بعید کنند
میان همزه و واو اما اعلال و تعلیل و تحویل در اصطلاح مسمی به تخفیف حرف علة ست چنانکه تغییر همزه مسمی ست
به تخفیف پس لفظ تخفیف جنس ست که شامل ست مر جمیع تحقیقات را و باضافه بسوی حرف علة خارج
شد تخفیف همزه و تخفیف حرف صحیح باسکان و تحریک و ادغام نحو مدّ و ابدال چون بارد بین بین چون
اصدق که صاد را میان صاد و زا از معجمه خوانند بحذف چون حرکه در اصل حرِج بود و تغییر نحو عالم و شمسه
داخل نیست بسبب عدم حصول تخفیف گوییم که این تعریف غیر مانع ست بجهت دخول مانند یدوم پس
مناسب آن بود که میگفت تخفیف حرفِ علةٍ بعلة موجبه است تا مانند اینها خارج میشد و برین تقدیر قلب
نیز داخل نباشد چون انیق و کسیکه داخل کرده است این قید نفیزوده و از انچه گفتم معلوم کردی
که در میان تعلیل و تخفیف همزه مباینه است و میان تعلیل و اسکان و تحریک و ادغام و ابدال و حذف
عموم من وجه است **فصل** در بیان اصول تخفیف مهموز بدانکه اصول جمع اصل ست و آن عبارت
ست از قضیهٔ کلیه که مشتمل بود بر احکام همه جزئیات موضوع خود مثلاً هر لفظ همزه که ساکن بود بعد فتحه
رواکه بالف بدل شود و قضیه ایست که مشتمل ست بر حکم راس و کاس و مانند آن و حکم راس و کاس و مانند آنرا فروع این قضیه گویند و این
فروع درین قضیه مندرج قضیه بران مشتمل ست بقوه قریبه از فعل و استخراج این فروع ازان قضیه مسمی ست
و تفریع و طریقش آنست که موضوع این قضیه را بر فردی از افراد وی محمول وی کنند و قضیه سازند و آنرا صغرای
قیاس نامند و این قضیه کلیه را کبری مثلاً گوئی همزه راس همزه منفرده ساکن ست و بعد فتحه و هر همزهٔ منفرد ساکن
بعد فتحه رواکه بالف بدل شود نتیجه دهد که همزه راس و کاس رواکه بالف بدل شود پس این فرع که دران قضیه بالقوه
بود بفعلیته آمد و علی هذا القیاس و لفظ قانون و قاعده و اصل و ضابطه اسماء مترادفه اند و چونکه همزه حرف شدید
و ثقیل بود از جهت بودن آن از اقصای حلق برای تخفیف بر زبان تغییر دران جائز داشتند و مجوز این آن
اکثر اهل حجاز اند خصوصاً قریش بخلاف بنی تمیم که تخفیف نکنند بر قیاس سائر حروف روی عن علی رضی الله عنه

جمع بر افاعل وفعالی کرده نشود وبر مذهب سیبویه وخلیل هیچ ازین مخذورات لازم نیاید چراکه منع صرف آن از جهت الف تانیث ست وتصغیر برا شئی از جهت اسم جمع ست نه جمع وجمع برا شادی واشایا واشیاوات بجهت بودن آن بروزن فعلاء ست چون صحراء وصحاری وصحراوات ونزد خلیل طریق معرفت قلب جزء اینها نیز هست وآن اجتماع دو همزه است درصورت عدم اعتبار قلب چراکه اجتماع دو همزه نزد وی ثقیل ست پس وجهی اختیار کنند که ازان اجتماع دو همزه نشود وآن قلب ست لهذا در جاء که اسم فاعل ست از جاء یجیئ گویند اصل آن جائی ست بتقدیم یا بر همزه بعده همزه را بجای یا برند ویا را بجای همزه بعده اعلال قاض کردند واگر قلب نمی کردند یا که بعد الف فاعل ست همزه میشد چنانکه در بائع ودو همزه مجتمع میشدند وآن مستثقل ومستکره است وبرین تقدیر طریق قلب شش بود اما سیبویه واتباع اوی گویند هیچ احتیاج اعتبار قلب نیست وثقل درصورت التقاء دو همزه است وچون همزه دوم را بجهت کسره ماقبل بیابدل کنند چنانکه معمول بعده اعلال قاض جاری نمایند هیچ ثقل لازم نیاید پس وزن جاء نزد خلیل فال بود ونزد سیبویه فاع کمالا یخفی واشکال کرده شد بر مذهب سیبویه که بایکه منقلب بهمزه بود قیاس آن بر بغت افصح تصحیح وعدم اعلال ست چنانکه درواوی ومستهزی بخلاف جاء که در اعلال یاء آن اتفاق ست پس معلوم شد که قلب دران واقع ست وجواب داده اند ازین اشکال برین طور که تسلیم نمیکنیم که در یاء منقلب از همزه قیاس تصحیح ست مطلقاً بلکه دران تفصیل ست اگر ابدال یا از همزه واجب ست اعلال آن نیز واجب بود واگر نه جائز وچون ابدال در جاء واجب بود اعلال هم واجب شد بخلاف نحو واری واین جواب هم مدفوع ست بدو وجه یکی آنکه قول شما اگر ابدال واجب ست اعلال نیز واجب منقوض ست بنحو یکه دران باوجود وجوب ابدال یا را بالف بدل نکنند نه وجوباً نه جوازاً ودوم آنکه قول شما واگر نه جائز منقوض ست بنحو خطیئة که ابدال همزه بیا دران جائز ست وادغام بعد ازان واجب وهر دو نقض مدفوع ست اول از جهت آنکه اصل ائمة ارشمة است وحرکت همزهٔ دوم عارضی ست که در وقت ادغام میم حادث شده وهمچنین حرکة او بدل ست از همزه وحرکة عارضی غیر معتد بهاست چنانکه در اخشی الله ومانند آن پس موجب اعلال دریجا مفقود ست وثانی از جهت آنکه ابدال همزه در مانند خطیئة برای ادغام ست لهذا بعد ابدال ترک ادغام جائز نشد بخلاف نحو واری که تخفیف همزه دران مقصود بالذات ست میگوئیم که این دعوی بی دلیل ست قائل وتائید مذهب خلیل باین طور هم میکنند که در مذهب جز قلب لازم نیاید وبر مذهب غیر وی اجتماع اعلالین بود ابدال عین بهمزه وابدال لام بیا واما اعلال قاض پس بر هر دو مذهب ست واین تائید هم مردود ست بانیکه دو اعلال از راه قیاس اولی ست از یک اعلال بر خلاف قیاس گوئیم که جواب دیگر آنست

معمری ست که کثیر الاستعمال ست و چهارم صحة یعنی شناخته میشود قلب بصحه مقلوب الیه باوجود علة تعلیل چون ایس که مقلوب ئیس ست که بیاء مفتوحه قبل همزه است از انکه یای ایس که در معنی ئیس ست چون بالف بدل نشده با وجود علة قلب صحت آنرا محمول بر شذوذ محض نکرده شد بلکه منقول از موضعی که دران تعلیل نکنند و آن فاکلمه است و پنجم فرع و منع صرف یعنی شناخته میشود قلب بفرع مقلوب الیه و منع صرف آن چون اشیاء که اسم جمع شی ست و مقلوب اشیاء نزد خلیل و سیبویه یعنی همزهٔ لام کلمه را بجای شین برند و شین را بجای یای و یا را بجای همزه و نزد کسائی جمع شیء ست بروزن افعال چون فرخ و افراخ و منع صرف آن بجهت کثرة استعمال و مشابهت فعلاء ست مقلوب اشیاء ست و نزد اخفش و فراء اصل اشیاء اشیاء بروزن افعلاء ست جمع شی مخفف شیء بروزن فیعل چون بین و بیین و ابناء بعده همزه لام کلمه را حذف کردند بجهت کراهت توسیط الف میان همزتین پس وزن اشیاء نزد سیبویه تفعاء و نزد کسائی افعال و نزد فراء افعاء و مذهب سیبویه اصح ست بجهت عدم لزوم چیزی بر مذهب دیگران سوای قلب و آن ثابت و کثیر ست در لغت عرب اما بر مذهب کسائی لازم می آید منع صرف بغیر علة و جمع افعال بر افاعل و فعالی یا که آن روا نیست از انکه جمع اشیاء اشیاء یا واشاوی مده است باین طور که شیئاً را اولاً بر شیاوی جمع کردند چون صحراء و صحاری بعد ازان قلب کردند همچو شیئاً و همزه را بجای شین برند و شین را بجای یا و یا را بجای همزه بعده یا را بحال داشتند چنانچه قیاس ست یا بواو بدل کنند برخلاف قیاس چنانکه هداوی در هدایا یا اشیاء را اولاً بر شیاء یا جمع نمودند بدون رد باصل چرا که مقلوب الیه مثل مقلوب منه جمع کرده میشود و بریں هر دو تقدیر وزن آن لفاعی شد یا آنکه اشیاء را بر اشیاء جمع کردند پس الف شیاء بجهت کسرهٔ ماقبل یا شد و همزه ممدوده که بعد الف بود نیز باگشت و سه یا جمع شدند بعده یا میانه را حذف کردند اگرچه قیاس و مختار و اجتماع یاست حذف اخیر ست یا اولی و این سبب وقوع بعد الف جمع و مشابهت مده زائده بهمزه بدل نمودند بعده قاعدهٔ خطا یا کردند یا آنکه یا را بواو بدل کردند و چنانکه در هداوی بیں بریں هر دو تقدیر بر مذهب کسائی لازم می آید جمع افعال بروزن افاعل و فعالی و منع صرف از جهت مشابهت و کثرة استعمال همچو اهد که مانند ابناء و اسماء هم غیر منصرف شوند و صاحب قاموس گفته که نزد کسائی منع صرف آن از جهت کثرة استعمال ست و جهت مشابهت فعلاء در آمدن جمع وی بر فعلاوات نحو اشیاوات همچو صحراء و صحراوات و بریں تقدیر اعتراض بمثل ابناء و اسماء بر کسائی نشود چنانکه جوهری زعم کرد زیرا که جمع ابناء و اسماء بالف و تا نیامده انتهی و بر مذهب فراء اخفش چند محذور لازم می آید یکی آنکه اگر اصل شی شی می بود همچو بیّن و بین می بایست که اصل آن شائع و کثیر الاستعمال باشد نه مبنی که بیّن و میت بالتشدید اکثر ست از بین و میت بالتخفیف و دوم حذف همزه و آن جائز نیست بجهت عدم قیاس حذف در جائیکه الف میان دو همزه بود و سوم تصغیر آن بر اشیاء و اگر جمع بر افعلاء می بود که آن جمع کثرت ست در وقت تصغیر رد بواحد میکردند از جهت عدم جمع قلة آن چنانکه مازنی اخفش را بهمین الزام داد و گفت گذاشتی قول خود را که در تصغیر جمع کثرة گفته بودی و چهارم آنکه جمعش اشاوی آمده است و فعلاء

بر کلمه انت و اخوات آن در آید و پنجم ابدال و آن در اصطلاح آوردن حرف یا حرکه بجای حرف یا حرکت دیگر بود
اول چون قال و باع و ثانی چون تلوی و مرمی و ششم ادغام و آن در اصطلاح پیچیدن یکی از دو هم جنس بر دیگر
و خواه دو هم جنس باعتبار وضع بود چون فربا بعد وضع چون ودعت که دال را تا بدل نموده ادغام کردند و هفتم قلب
و آن در اصطلاح تقدیم حرف متاخر و تاخیر حرف متقدم ست مثلاً فاکلمه را بجای عین برند و عین را بجای فا یا لام
را بجای عین و عین را بجای لام لکن چون اطلاق قلب گاهی بر ابدال هم می آید از نجهت ابهام پیدا کرده پس مصا
آنرا تفسیر کرده و گفت یعنی تقدیم حرف متاخر و تاخیر حرف متقدم ست بخلاف تحقیقات دیگر که محتاج تفسیر نبود
و طریق معرفت قلب پنج نوع ست و در میان این انواع تغایر اعتباری ست نه تغایر حقیقی اول اصل مقلوب الیه یعنی
اگر مقلوب الیه فعل یا شبه فعل باشد قلب از مصدر آن معلوم کنند چون ناء بناء که مصدرش نائی ناقص یائی و
مهموز العین ست و ناء نیاء اجوف و مهموز اللام پس معلوم شد که این هر دو مقلوب بنائی نیائی ست و وزن این هر دو
قلع یقلع ست و اگر مقلوب الیه جمع بود قلب از مفردش دریافت کنند چون آبار که جمع بئر است که مهموز عین ست
پس معلوم شد که اصل آبار ابار بروزن افعال است همزه را موضع یا برند و یا را موضع همزه بعده قاعده آمن کردند
پس وزن آن اعفال شد و همچنین در قسی جمع قوس معلوم کردند که اصل آن قووس ست بروزن فعول سین را
موضع واو اول برند و هر دو واو را بترتیب موخر کردند یا واو اول را موضع سین برند و واو ثانی را بمکان
آن باقی داشتند پس وزن آن فلعو یا فلوع شد بعده هر دو واو را یا کردند و ادغام نمودند و ما قبل آن را کسره دادند
و قاف را نیز بجهت اتباع آن چنانکه در دلی و همچنین در اول جمع اول که اصل آن اوال ست بروزن افاعل لام
بجای واو برند بعده واو را بسبب کسره ما قبل یا کرده قاعده جواز کردند درین مواضع مذکوره قلب بسبب اصل
جهت معلوم کردند که ارجاع فرع بسوی اصل و گردانیدن ترتیب اصل را اصل اولی و انسب ست از عکس آن و دوم اخوات مقلوب الیه
از راه صیغه و معنی یعنی شناخته میشود قلب از کلماتیکه موافق اند مقلوب الیه را در حروف اصلیه و مناسب اند آنرا در صیغه و معنی یا در معنی
فقط چون جاه که مقلوب وجه است بدلیل آنکه وجه و جهیه و موجه صیغه مفعولی جاه را گویند و اینها مناسب جاه اند در معنی فقط و
حادی که در اصل حادو ست که مقلوب واحد ست بدلیل وحد بالسکون و وحد بالتحریک و وحید که هر سه موافق حادی اند در صیغه و معنی
و بدلیل توحید و وحده و توحد که مناسب حادی اند در معنی فقط و همچنین قسی بدلیل قیاس و اقواس که اخت وی اند در صیغه و معنی و
بدلیل قوس و تقوس که ماضی تفعیل و تفعل ست و اخت قسی ست باعتبار معنی فقط و وزن آن درین وقت فلیع یا فلعی
بکسر تین ست و سوم قلة الاستعمال یعنی شناخته میشود قلب بقلة استعمال مقلوب الیه و کثرت استعمال مقلوب منه چرا که حمل
ترتیبی که استعمالش اکثر ست بر اصالته اولی بود از عکس آن چون آرام که مقلوب آمار آمر ست که جمع
رئیم بالکسر ست و کثیر الاستعمال و همچنین ست آور که مقلوب ادور جمع دار که کثیر الاستعمال ست در علمی که مقلوب

علی القیاس و بغا یبغی و حشا یحشی با وجود بغا یبغو و حشا یحشو بر حسب قیاس و طاح یطیح و تاه یتیه بدلیل طوحت و طرح من کذا و توهت و اتوه من کذا و اما نزد کسی که گفت طیحت و تیهت و اطیح و اتیه و طحت بالکسر موافق قیاس بود و بعضی گویند که سیبویه از خلیل حکایت کرده که طاح یطیح و تاه یتیه هر دو بکسر عین ماضی و مضارع ست همچو آن باین و بر تقدیر هم شاذ نبود کذا فی النظامی و در مثال مضارع مکسور بود یا مفتوح چون وعد یعد و وضع یضع و مضموم نبود و یجیء بضم ضعیف ست و در مضاعف متعدی مضارع مضموم بود تا لسان بر یک وتیره جاری باشد و نقل از جهت خروج از کسره بسوی ضمتین در وقت لحوق ضمیر واو جمع لازم نیاید چون مدیده و لم یمدوه و آمده است کسره با وجود ضمه در بعض الفاظ که بین و بت شد و هو علی وزن مضمر ست و در مضارع حب کسره آمده است فقط قال الجوهری حببه بالکسر شاذ لانه لا یاتی من المضاعف المتعدی لفعل بالکسر الا و یشرکه لفعل بالضم و در مضارع مضاعف لازمی کسره بود فقط مگر هفت لفظ که بالضم و کسر هر دو آمده است و آن شب الفرس و شح و قح و صد و صد و خم الماء و عل ست و ابو حیان سی و اند لفظ استثنا کرده سوای این هفت که اکثر آنها بالضم ست و بعض بالضم و کسر و حکم نشذوذ ضمه کرده و مصنف گوید که من بسیار لفظ یافته ام از نصر مثل کب و قب و اث و لث و احبت النار و اج الظلیم و اح و مح و مانند آن کذا فی الشرح الحق هر که تصفح کتب لغت مثل قاموس و صحاح و غیره کند بسیار الفاظ یابد از نصر لکن عجب ست که مصنف در شرح و متن اصول فتح عین مضارع را قلم انداز کرده با وجود یکه از سمع هم الفاظ بسیار آمده اند اگرچه بعض آنها با وجود فتحه در ان بضم عین یعنی از نصر هم آمده اند بر روایت ابو عبیده و غیر آن فافهم چون مصنف از بحث جواهر الفاظ فعل و خواص معنی ابواب و ما یتعلق بها فارغ شد خواست که شروع در بیان تصرفات و تغیرات لفظی کند لکن چون بیان اقسام تغیر و ذکر حروف علة که غالبا تغیرات در انجا واقع می شود و بمنزله مقدمه است اولا شروع در انها کرد و گفت بدانکه حرف واو را وفق ضمه و اخت آن گویند بسبب حدوث آن از اشباع ضمه و حرف یا را وفق کسره و اخت آن نامند بجهت حدوث آن از اشباع کسره و حرف الف را وفق فتحه و اخت آن خوانند از راه حدوث آن از اشباع فتحه چنانکه ظاهر ست و حرف علة ساکن را لین گویند چون قول و درین وقت حرکت مناسب بود حرف مده گویند چون یقول و و بیع پس لین عام مطلق ست از مده و حرف علة متحرک نه مده بود نه لین چون فود و گاهی هر سه حرف را مد و لین گویند بی لحاظ حرکت و سکون و با موافقت حرکت ماقبل انها و تخفیف لفظ بر چند وجه است یکی اسکان و آن در اصطلاح قطع حرکت از حرف ست یا نقل آن حرکة بسوی ماقبل چون یقول و یبیع یا اسقاط آن حرکت فقط بی نقل آن باقبل چون یدعو و یرمی و دوم تحریک و آن در اصطلاح حرکت دادن یکی را از دو حرف ساکن ست چون اضرب الیکر و مد و سوم حذف و آن در اصطلاح انداختن حرف ست از کلمه واحده چون رام و راع و انداختن کلمه از لفظ مرکب چون زبیر در نسبة ابن الزبیر و چهارم زیاده و آن در اصطلاح افزودن حرف واحد بود مثلا توسیط الف در نحو انت یعنی وقتیکه همزة استفهام

داب یعنی بازگشتن بوطن و مانند آن و از ضرب نحو اثاثة بثاء مثلثة یعنی انبوه شدن مری و گیاه و از سمع نحو ال
السقاء ای تغیر ریحه و اللت اسنانه یعنی فسدت و از کرم نیز آمده قال فی القاموس اث النبات یئث مثلثة
اثاثة و اثاثا و اثوثا کثر فانهم و دو یعنی مثال واوی و مضاعف از باب س یعنی از سمع قلیلا می آید چون دو
بالفتح و الضم و وداد و ودادة یعنی آرزو بردن و یم یعنی مثال یائی و مضاعف هم از باب س یعنی سمع می آید قلیلا
چون لیقوفه بالقاف یعنی سپید شدن و چون احوال اختصاص مرکبات ثلاثی دانستی اکنون بدانکه رباعی
هم مرکب آید لیکن از دو قسم زائد نیست مهموز و مضاعف و معتل و مضاعف امثله رباعی مجرد که مهموز و مضاعف
ست طاء طاء از طاطا بمعنی سرشت کردن و بأبأت الصبی ای قلت له بابی انت و امی و ثاثات عن القوم
ای وقعت عنهم و جأجأت الابل ای دعوت له بجی بجی و جأجأت بالتیس ای دعوت له بجی بجی و هی دعاء بالجأ
للمعز و دار دار الابل ای اسرع و راء را السراب لمع و راراة ایضا دعاء الغنم بالمز و نأرأة بالزاء المعجمة خوفه
و سأسأ بالحمار جره لیحبس او دعاه لیشرب او بمعنی اوشأشأ بالحمار ای قال له شو شو و هی دعاء الحمار الی
الماء و زجر الغنم و الحمار للمضی او دعاء للغنم لتاکل و تشرب و صاء ضاء ای قصد ولد الکلب الروبة قبل فتح
عینه و لألأت الامراة بعینها ای حرکتها و ثأثأت فی الراء ای خلطت فیه تخلیطا و مأمأت الشاة و الظبیة
فصلت صوتها فقالت می می و ماها با بالابل هاهاة و عاها للعلف فقال هی هی و نحوها و امثله رباعی مزید که
مضاعف و مهموز بود نکاکا ای اجتمع و تسأسات الامور ای اختلفت و ترارات بالزاء المعجمة ای تصاغرت
له و فرقت له و تشاشو افترقوا و طاطا ای خفض راسه و تلالا ء البرق ای لمع و تنانا ای ضعف و استرخی و
امثله رباعی مجرد که معتل و مضاعف ست و هوة البعیر ای صوت حول انته سقفة و دوجوج الرجل بالحمار المهملة
ای نفخ فی بده من شدة البرد و وسوس حدث الشیطان فی نفس الرجل و وشوشه بالشین المعجمة ای ناولنی
اباه و وصوصت المرأة ای ثقبت نقابها و دوعوع بالعین المهملة ای صاح و ولول کذلک و مثال رباعی مزید که
معتل و مضاعف بود تو هوه بدانکه مصرح در بیان اختصاص این اقسام بابواب ثلاثی مجرد سعی بلیغ نموده
چنانکه باین تفصیل در هیچ کتب این فن یافته نمیشود و این فقیر هم در تحت هر یکی امثله قلیل و کثیر بلاحاظ
کثرت و قلت بیان کرده تا مشتی نمونه از خروار ی باشد و شاهد عدل مدعی گردد و الا غلبکه سعی این فقیر
کمتر از مصرح نخواهد بود و در کتب دیگر پس همین قدر واقع ست که فعل بالفتح مضارعش مکسور بود یا مفتوح
و فتیکه اجوف یائی یا ناقص یائی بود برای مناسبت یا اول چون باع و رمی و آمده است بر سبیل قلت یجیء
ثانی چون شاء و سعی و در اجوف واوی و ناقص واوی مضموم بود بجهت مناسبت و او چون قال و دعا و
در ناقص واوی مفتوح نیز آید چون رعی یرعی و آمده است بر سبیل قلت و شذوذ و صار یصیر با وجود صار یصور

بمعنی فخر و تکبر کردن و قاء یقاء بمعنی شگافتن سر بر خم شمشیر و ما بمعنی فراخ کردن بکشیدن پوست را و از نصر شاؤ بمعنی غائیت سر خیز و تک و در گذشتن و از ضرب صئے بر وزن فعیل بمعنی آواز چوزه و رای یعنی مهموز عین و ناقص یائی از باب فتح و ض یعنی ضرب می آید لکن از ضرب کم از فتح چون ثای بناء مثلثه بمعنی باز شدن در روز و به بمعنی دیدن بحشم و ضاحق بضاد معجمه بمعنی لاغر شدن جسم و از ضرب نای بنون بمعنی دور شدن و باء یعنی مهموز اللام و مثال واوی از چهار باب که در اشاره فکس ح مبین ست می آید و آن فتح و کرم و سمع و حسب لکن از حسب کم آید از فتح چون وثاء بثاء مثناة فوقانیه بمعنی تکبر خرامیدن و وجی بجیم بمعنی بکار زدن و خفی کردن و اماء و وماء بمعنی اشاره کردن و از کرم چون وبئت الارض وباء بمعنے کثر فیها الوباء و وضاءه بضاد معجمه بمعنی خوبی و پاکیزگی و وطاء بطاء مهمله بمعنی جماع کردن و از سمع چون وثور بثاء مثلثه بمعنی معیوب کردن دست را بی آنکه استخوان شکسته و وبئت الارض تو باء و وباء ای کثر وباؤها و وصی الثوب بمعنی اتنج و از حسب وطاء کوفتن زیر پا و جماع کردن دیو و یعنی مهموز اللام و اجوف واوی از باب نصر و س یعنی سمع می آید لکن از سمع کم از نصر چون بوء بمعنی اقرار کردن و سوء مساء بمعنی اندوهگین شدن و ضوء بالضم و الفتح بمعنے روشن شدن و از سمع واء بمعنی بیماری یقال دار الرجل یداء فهو داء و دوئت یا رجل و در بعضی نسخه بجای سین ض واقع ست مثالش قد ماء اللهم بیبی وباء الرجل هو بنفسه ای یسمو بها الی المعالی والعامة تقول یهوی بنفسه کذا فی الصراح وشئ یعنی مهموز اللام و اجوف یائی از ضرب و س یعنی سمع و ک ای کرم می آید اما از سمع و کرم کم ست از ضرب چون مجی و وجیئ بمعنے آمدن و وجیئ بالکسر علی فعلة اسم منه ویقال حبت محیاً حسناً وهو الشاذ لان المعتل من فعل یفعل بفتح الاولی وکسر الثانی مفعل بفتح العین و قد شذ منه حروف فجاءت علی مفعل کالمجی هذا و المحیض والمصیر والمکیل کذا فی الصراح و فئ بمعنے باز گشتن و قیاء بمعنی برانداختن از گلو و مانند آن و از سمع شالی یافته نشده و ثبوت این مثال جز بلفظی که دران تعلیل نشده باشد متعذر ست زیرا که بعد تعلیل عین فا کلمه کسره باید بهر تقدیر چنانکه در لغت وهیت پس معلوم نشود که کسرهٔ فا برای رعایت یاست یا برای رعایت باب فافهم و از کرم هیؤ بمعنی صار ذا هیئة حسنة کذا فی القاموس و از نصر هم آمده چون جاء یجیء و در جاء یجیء اوشاء یشوء بمعنی سبق کذا فی القاموس و از فتح نیز آمده چون مشیئة بمعنی خواستن فافهم و اوی یعنی مهموز فا و لفیف مقرون از ض یعنی ضرب می آید قلیلاً چون اباء بالکسر اوی بالضم اول و کسر ثانی بمعنے پناه گرفتن و وای یعنی مهموز عین و لفیف مفروق هم از باب ض یعنی ضرب بر سبیل قلة آید چون وای بمعنی وعده کردن ات یعنی مهموز فا و مضاعف از باب نصر و ض ای ضرب و سین ای سمع می آید لکن از سمع و ض کم آید از نصر چون ات بتاء فوقانیه بمعنی غایه کردن بجیم بمعنے زبانه زدن آتش و اج بجاء مهمله بمعنی سرفیدن

براء مهملہ بمعنی آواز کردن و مانند آن و از نصر چون عنن بالتحریک بمعنی پیش آمدن چیزی و پیش گرفتن کسی را و سن بمعنی روشن و تابان
گردن و جنون بمعنی پوشیدن و مانند آن و از سمع چون ضنانۃ بفتح ضاد معجمہ بمعنی بخیلی کردن و شم و شمیۃ بمعنی بوئیدن و ملالۃ
و ملل بمعنی بستوہ آمدن و مانند آن و از کرم نحو لبابۃ بالضم بمعنی خردمند شدن بر روایت یونس و بر روایت عنبری از سمع و
ابو حیان گفتہ کہ از کرم مضاعف نیامدہ مگر حب و لب و شر و حق و ذم آما مضاعف ثلاثی کہ فاو عین یا فا و لام یا فا و عین
و لام ان از یک جنس باشد نادرست نحو دون و قلق و قلق و دوم مضاعف رباعی کہ فا کلمہ و لام اول و عین کلمہ و لام
ثانیش بجنس باشد رباعی مجرد نحو زلزل بمعنی نیک جنبانید و رباعی مزید نحو تذبذب بمعنی جنبید و چون ابواب مختصہ
بیکے از نہ قسم از مفردات کہ مہموز فا و مہموز عین و مہموز لام و مثال و اجوف و ناقص و لفیف مفروق و لفیف
مقرون و مضاعف ست تفصیل دانستی اکنون بدانکہ مرکبات کہ نہ محض مہموز ست و نہ محض معتل نہ محض
مضاعف و نہ محض لفیف بلکہ مجموع از دو قسم ازین اقسام ست مثلاً مہموز فا و اجوف و ادی کہ ادب اشارہ
بدانست می آید از دو باب از باب نصر و س یعنی باب سمع لکن از سمع کم آید از نصر چون ادبۃ و اباب بمعنی
باز گشتن و او م بالضم بمعنی تشنہ شدن و اوس بمعنی عطا دادن و عوض دادن از چیزے و مانند آن و از
سمع او د بالتحریک بمعنی کژی و آید یعنی مہموز فا و اجوف یائی از باب ضرب و س یعنی از سمع می آید لکن از
سمع کم و از ضرب چون ایض بمعنی باز گشتن بوطن و اہل خود و ایوم بمعنی بیوہ شدن و این بمعنی وقت رسیدن
یقال ان انک ای حان حینک و از سمع آید بمعنی توانا شدن و اتو یعنی مہموز فا و ناقص و او ی از باب نصر و ک
ای باب کرم می آید لکن از کرم کم از نصر چون اخوۃ بمعنی برادری کردن و اتو و اتاوۃ بتاء فوقیہ بمعنی خراج
گرفتن و ایتو بمعنی تقصیر کردن و از کرم چون امۃ بمعنی کنیزک کردن و امیت و امۃ از سمع نیز آمدہ و اثاوۃ
بثاء مثلثہ بمعنی غمازی کردن از نصر نیز آمدہ است فافہم و ادی بدال مہملہ یعنی مہموز فا و ناقص یائی از باب
ضرب و س یعنی سمع می آید لکن از سمع کم از ضرب چون ایتان بالکسر بمعنی آمدن و اثانیۃ بمعنی غمازے
کردن و آزی و ازی بالضم و التشدید یعنی گرفتہ شدن و مانند آن و از سمع اسی بالقصر بمعنی اندوہگین
شدن و از فتح نیز آمدہ است چون اباء بمعنی انکار کردن فافہم و دأد بالدال المہملۃ یعنی مہموز عین و مثال
و اوی از باب ضرب و س یعنی از سمع می آید لکن از سمع کم چون از ضرب وال دودل بمعنی پناہ گرفتن و دواء بمعنی
ترسانیدن دوأب بمعنی شرمندہ و سرکوش شدن از شرم و وود بمعنی زندہ در گور کردن و از سمع داب
بمعنی متململین شدن یأس یعنی مہموز العین و مثال یائی از س یعنی سمع وح ای حسب بر سبیل ندرت آمدہ است
و آن لفظ یاس ست بمعنی نومید شدن کہ از ہر دو باب مذکورہ آمدہ است و داد بدال معجمہ یعنی مہموز عین
و ناقص واوی از باب فتح و ن یعنی نصر و ض ای ضرب می آید اما از نصر و ضرب کم از فتح چون باء و بباء موحدہ

بیت و دویت ست یعنی کتبت الیاء والواو وواین اقل ست در اسم جزو کلمه یافته نشده وآن لفظ واو ویاست
وآن لفیف که دو حرف علت داشته باشد دو وجه است یکی لفیف مفروق که هر دو حرف علت در وی بر سبیل افتراق
بود نه بطور اجتماع وآن از سه باب که از اشاره ضرب ح س معلوم میشود می آید لکن از حسب و سمع کم واز ضرب چون
دوی یعنی نره فرو رها نیدن اسپ تا بول کند یا کشتی نماید وشیته یعنی نگار کردن جامه را دونی یعنی سستی ومانندگی
ومانند آن واشاره حسب گذشت واز سمع چون وحی یعنی سوده شدن سم ستور ودوم لفیف مقرون که در وی هر دو حرف
علت یکجا بود بدانکه واو فا کلمه ویا عین کلمه واقع شده در چند لفظ که وبب و دیمة ودیج بالجیم روح بالحاء المهملة
ودوخ بخاء معجمه ودلیس ودیل وودیمة ودوین وودینة کسکر و ویه ست وعکس این نیز آمده چون یوم ویوخ ویوح ویوجی
بالضم والقصر ویکیون بالتحریک دیوان وجز آن ومختلف شده اند واو ویا باین طور واو عین کلمه باشد ویالام کلمه
چون طویت بخلاف عکس که آن یافته نشده وواو حیوان بدلست از یا بسبب عدم نظیر واصل آن حییان ست
ونزد مازنی واو حیوان اصل ست واستدلال بحیی ضعیف ست بسبب هدم قاعده اصلی وهمچنین مختلف شده اند
وانیکه یا فا وعین واقع شود چون بین اسم مکان ویا فا ولام باشد چون بدیت یعنی انعمت بخلاف واو که فا وعین
وفا ولام واقع نشده مگر در لفظ اول که در اصل اول ست بر مذهب اصح ولفظ واو بر قول ابی علی که اصل آن
ویو ست ونزد اخفش اصل آن وو ست بالتحریک وچون از واو فعلی سازند از باب تفعیل بر قول اول
وییت بود یعنی کتبت واو آو اصل آن ویوت باشد وبر قول ثانی اویت بود واصل آن ووت وتعلب
ووبت گفته واین جنی آنرا رد کرده ونزد ابی علی اصل یاء لَوِیَ بالتحریک ست ونزد غیر وی یَیِیَ پس فعل نزد
ابی علی یویت بود ونزد غیر وی ییت وهمچنین ست اختلاف در لفظ یاء وتاء وثاء ومانند آن ودر جمع اینها پس نزد
ابو علی ابواء واثواء بود ونزد غیر وی ویاء واتیاء ودلیل اکثرین ردود اماله در القاب اینهاست ودلیل ابی علی
بودن باب طویت اکثر از صبی ست انیست حال واو ویا اما الف در هیچ فعل واسم متمکن اصلی نیاید بحکم استقراء
ولفیف مقرون که حرف علت دران در فا وعین باشد چون لفظ ویل ویوم در فعل نیامده وانچه که دران حرف
علت در عین ولام ست فقط آن از دو باب که در اشاره محض واقع ست می آید از سمع چون توی بالقصر
بمعنی هلاکت وجوی بالقصر یعنی سوزش اندوه وعشق ووحوة یعنی سرخی سیاه رنگ ومانندان واز ضرب چون
ثواء بالفتح والمد یعنی بودن بجای وخی بالخاء یعنی بی باران شدن وذوی بالضم ذال معجمه یعنی پژمردن ومانند
آن ونزد بعضی از لفظی که عین ولام آن واو باشد چون قوة ووحوة جز باب علم نسازند ومضاعف هم دو قسم
ست یکی مضاعف ثلاثی که عین کلمه ولامش ازین جنس بود وآن از چهار باب که در اشاره محض مبین ست
می آید لکن از کرم کم آید واز ضرب چون هنین یعنی نالیدن وشن یعنی شاشیدن آب وپراگنده کردن وزنه

مرفوع بارز چون قلت و بغیت و اجوف واوی بحکم استقرا از سه باب که در اشاره سوم نقص مبین ست می آید و آن سمع
و نصر و ضرب ست و واو اشاره باجوف واویست و از سه باب باقی نیاید از سمع چون عور بفتحتین بمعنی یک چشم شدن
و خوف بمعنی ترسیدن و نوم بمعنی خواب شدن و مانند آن و از نصر چون حوب بمعنی بره کردن و شوب بمعنی آمیختن
و ثوب بمعنی مغاکی کندن و مانند آن و از ضرب چون فود بمعنی مردن و صور بمعنی کژ بگردن و میل دادن چیزے را
بجهتے و شیوعه کصوبته بمعنے آشکارا کردن خبر و از کرم نیز آمده چنانکه طول بمعنی درازی و عجب ست که مصنف
بدان اشاره نکرده و جز آن نیز و اجوف یائی هم ازین سه باب آید چنانکه سیفن اشاره کرد و یا و میانه اشاره باجوف
یائیست لکن از نصر کم آید از سمع چون هنبه و مهابه بمعنی بزرگی و ترس و ترسیدن و حیر و حیره بمعنی سرگشته شدن
و صید بفتحتین بمعنی سر بلند داشتن از تکبر و از ضرب چون کید بمعنی بدسگالیدن و هید بمعنی جنبانیدن و سیر رفتن
و راندن و مانند آن و از نصر بید و بید بمعنی هلاک شدن و جز آن و از فتح نیز آمده چون صید بمعنی شکار کردن
اگرچه شاذست و سوم معتل لام که آنرا ناقص و ذو اللاربعه گویند اول بجهت نقصان آن از قبول بعض اعراب
و مسقوط و در بعض اوقات و ثانی بجهت بودن ماضی آن بر چهار حرف در وقت لحوق ضمیر مرفوع متحرک چون
دعوت در میت اما ناقص واوی از فعیل لام پس از نیجهات که در اشاره نسکفوض گذشت می آید و آن نصر و سمع و
کرم و فتح ست لیکن از ضرب کم آید و آخر اشاره بناقص واویست و از حسب نیاید از نصر چون بدو بفتحتین بمعنی
پیدا شدن و تلاوة بالکسر بمعنی خواندن قرآن و جفاء بالمد و جیم بمعنی بدی و مانند آن و از سمع چون جفاء بفتح جاء
مهمله بمعنی پای بر هنه رفتن و رضوان بالکسر بمعنی خوشنودی و پسندیدن و شهوة بمعنی خواهانی تن و از روی طعام
و مانند آن و از کرم چون بهاء بمعنی خوبی و رخوبا بالکسر والفتح بمعنی سستی و بداء بالمد بمعنی بیهوده گفتن و مانند آن و از
فتح چون نحو بمعنی آهنگ کردن و طحو بمعنی گستردن و بر پهلوی چپ خفتن و زهوة بمعنی برداشتن شراب چیزی را و مانند
آن و از ضرب حشو بفتحتین بمعنی زانو زدن و ناقص یائی هم ازین پنج باب مذکور آید چنانکه بلفظ سیفن اشاره کرده
از باب لیکن کرم و نصر کم آید و یا اشارت بناقص یائی ست از ضرب چون شداء بالکسر والمد بمعنی خریدن و فروختن
وری بمعنی انداختن و جری و جریان بمعنی رفتن آب و مانند آن و از فتح چون سعی بمعنی دویدن و شتاب کردن
وصی بمعنی رفتن تری از جراحت و بحی بمعنی پوست باز کردن و مانند آن و از سمع چون خشیه بمعنی ترسیدن و
بقاء بالمد بمعنی زیستن و زندگانی و ماندن در جهان و خفا بالفتح والمد بمعنی پوشیدگی از برو نهان شدن و مانند آن
و از کرم چون بهاء بمعنی خوبی و نهی بمعنی باز داشتن از کار و از نصر چون شجی بمعنے پوست باز کردن و راندن و نصف
یا دو حرف علت دار و یا زیاده و بر تقدیر دو حرف علت یا مثال و اجوف بود چون ویل و یا مثال و ناقص نحوی
یا اجوف و ناقص نحوی و مثال معتل که درآن جمیع حروف اصلی وی حرف علت بود یعنی زیاده از دو حرف بود

رنج دیدن در کار و راب بمعنی پیوند کردن کاسه و مانند آن و از کرم چون ذا به بمعنی بچه گرگ شدن درخبث و موجه
بمعنی آب تلخ و شور شدن و باس بباء موحده بمعنی سخت حرب شدن مرد و مانند آن و از سمع چو شأش بالتحریک
بمعنی درشت شدن جای و کأنته بمعنی شکستگی از غم و بد حالی و ساف بمعنی ترقیدن دست و ریشه شدن بهای
ناخن و مانند آن و از ضرب مانند أس بمعنی بدی افگندن میان قوم و از نصر و حسب بنیاده مگر باس از حسب
بر سبیل شذوذ و دو مصور لازم از نیج باب کر آنرا اشاره فکس ض نون جامع ست می آید و آن فتح و کرم و ضرب
و نصر ست لیکن از ضرب و نصر کم آید از فتح چون بد بمعنی آغاز کردن و بذ بذال معجمه بمعنی ناخوش دیدن حال
کسی را و بکو بمعنی کمشیر شدن ناقه و مانند آن و از کرم چون لطو با لضم بمعنی درنگ کردن و جرة بالفتح والمد بمعنی
دلیر شدن و قماة بفتح قاف بمعنی خوار شدن و مانند آن و از سمع چون حماة بفتحتین بمعنی لای ناک شدن چاه
و شناة بمعنی دشمنی و طفو بضمتین فرو مردن آتش و مانند آن و از ضرب حجا بتقدیم حا بر جیم بمعنی شاد شدن
و از نصر و نادره و نوءة بمعنی فرو مایه شدن در فعل و از حسب بنیاده و معتل بر دو نوعست از انکه حرف علت در کلمه
یا یک ست یا متعدد اول را مفرد گویند و ثانی را لفیف باعتبار کثرة آن پس هر دو سه قسم ست یکی معتل فاکه
آنرا مثال گویند بجهت مماثلت صحیح در عدم تغیر و مثال واوی از نیج باب کر در اشاره و منفکح واقع ست و آن ضرب
و فتح و سمع و کرم و حسب ست و از نصر نیاید و وجد یجد بالضم ضعیف ست بجهت تفرد نبی عامر و فصیح از باب
ضرب ست و وبا در اول این لفظ اشاره بمثال واویست از ضرب چون وثوب و وشب بمعنی بر جستن و وجوب
بمعنی لازم شدن و وعد بمعنی نوید دادن و مانند آن و از فتح چون وضع بمعنی نهادن بر جای و ورع بمعنی باز داشتن
و ورع بالفتح بمعنی دروغ گفتن و مانند آن و از سمع چون ورب بالتحریک بمعنی تباه شدن اصل و وصب بفتحتین بمعنی
بیماری و وجل بفتحتین بمعنی ترسیدن و مانند آن و از کرم چون وغوثة بمعنی گول شدن و وقاحة بمعنی حقیر و اندک
شدن و وسامة بمعنی خوبرو شدن و مانند آن و اشاره حسب سابق مذکور شد و مثال یایی از نیف فسکح یعنی
ازین پنجیاب مذکوره می آید اما از حسب کم آید و یا در اول اشاره بمثال یائیست و از نصر نیاید مطلقاً از ضرب
نحو میسر یمیسر العین بمعنی قمار باختن و یعیار بمعنی بانگ کردن بزماده و ینوع بمعنی رسیدن میوه و از فتح چون یقع
بمعنی صعود و ضع و ینوع بمعنی رسیدن میوه و یمن بالضم بمعنی برکة و از سمع چون یتم بالضم بمعنی یتیم شدن و آن
در انسان مردی پدرست و در حیوان ستور بی پادر و در گوهر گوهر بی نظیر و یقن بالتحریک بمعنی بی گمانی و یسن
بالتحریک بمعنی مزه و بوی گرد انیدن آب و از کرم چون یقظة بالتحریک بمعنی بیداری و یمن بمعنی برکة و از حسب
بالضم بمعنی خشک شدن و دوم معتل العین کر آنرا اجوف و ذو الثلثة گویند اول از جهت سقوط عین بسبب اعلال و
این مناسب ست مر معنی لغوی را که بمعنی کاواک ست و ثانی از جهت بودن ماضی ان سه حرفی در وقت لحوق ضمیر

مرفوع

دائماً ومطاوعة مفعل لکن ذلک قلیل فیه نحو طمانینة فاطمان وتشیح مقتضیاً ایضاً نحو اکفهر الجم ای بدا وجهه وضوءه فی شدة الظلمة وقد یوافق مجرده نحو جرمز واجرمز ای القبض وفی الملحقات مع موافقة الملحق به فی التصریف والخواص والمعانی بالغة ایضاً وان لم یکن فی الملحق به وللابواب المذکورة معان آخر غیر ما ذکر نحو اشهر نا بالمکان ای اقمنا فیه شهرا واقمرای انتظر طلوع القمر ونحو قمرای طلب الصید فی القمر وصفقی ای کفانی بصیغ وشتی بمکان وتشتی ای اقام به فی الشتاء وتغرب ای اتی منه الغرب کذا فی الشرح چون مهم از ذکر خواص ابواب فارغ شد شروع در تقسیم الفاظ اسماء وافعال باعتبار جواهر حروف کرد زیرا که بعضی از تصریفات صرفی در بعض اقسام اینها یافته میشود پس گفت فصل بدانکه جمله افعال واسما باعتبار حروف اصلی تر دو بعضی بر دو قسم ست صحیح ومعتل معتل آنست که در و حرف علت اصلی باشد وصحیح بخلاف آن ونزد اکثرین بر چهار قسم ست یکی صحیح وسالم وآن در اصطلاح صرفیین لفظی ست که حرفی از حروف اصلی آن حرف علت وهمزه ودو حرف از یک جنس نبود چون لغز وضرب ورجل وجعفر وسفرجل در معنی لغوی واصطلاحی آن مناسبت ظاهر ست ودوم مهموز وآن در اصطلاح لفظی را گویند که از حروف اصولش همزه بود نحو امر وسأل وقرء وطار طاء وانس ولؤلؤ واصطبل وسوم معتل وآن در اصطلاح لفظی ست که در اصول آن حرف علت ست ظرفیته اینجا عمومی ست چنانکه گویند حیوان در انسان یافته میشود معتل وعد وقال ورمی وسوس ویستعور وچهارم مضاعف وآن در اصطلاح لفظی ست که در اصولش دو حرف از یک جنس باشند چون مدد وزلزل اما مهموز بر سه گونه است از انکه همزه یا فا کلمه ست یا عین کلمه یا لام کلمه ومهموز فا که جز فا همزه ندارد بحسب استقرا از زین پنج باب کرم در اشاره نصکشش ف واقع ست می آید نون اشارت بنصر ست وضاد بضرب وکاف بکرم و سین بسمع وفا بفتح لیکن از فتح کم آید لهذا اعلامتش که فا بود علیحده نوشته شد کذا فی المنهیه وهمچنین در جمیع اقسام آتیه واین کثره بنسبته قلیل ست اما کثرة فی نفسه لازم نیست جای باشد وجای نباشد واین مولف اشیاء کثیر را بنسبته قلیل کثیر آورده تا مشتی نمونه از خروار ی باشد وسبب جدا نوشتن علامت لحاظ معنی شد ودست که در لغت بمعنی جدا شدن از جماعت ست از نصر چون امر بمعنی فرمودن واخذ بمعنی گرفتن والب بباء موحده بمعنی گرد کردن وراندن شتر ومانند آن واز ضرب چون الت بتاء فوقیه وبالتحریک بمعنی کم کردن حق کسی واینت بقوقانی بمعنی نالیدن وابود بمعنی مقیم بودن بجای ومانند آن واز کرم چون ادب بمعنی نگاهداشت هر چیز و دانش واسالة بمعنی باریکی وتیزی زبان واصالة بمعنی محکم وباصل بودن ومانند آن واز فتح چون ابه بالتحریک بمعنی فراموش کردن وبازیاد آوردن کاری واز حسب نیاید ومصدرین اشارت اگر الزام الفاظ موضوعه میکرد نهایت بتعید وکما لا یخفی ومهموز عین از چهار باب آید بحکم استقرا از که از اشاره فکسش ض جامع ست واز فتح وکرم وسمع وضرب ست اما از ضرب کم می آید از فتح چون ساک بمعنی جنبانیدن چنانکه بمیرد دُوب وود بمعنی

نحو رعوته فارعوی ای بازگردانیدم او را از جهل پس بازگشت از جهل و عورته فاحوای بیضه فابیض و سهر و مرتجل نیز آمده نحو اقطر الرجل بمعنی عقب و ابهار اللیل بمعنی طال و باب افعول بناء مقتضب بالقاف و الضاد المعجمة و الباء الموحدة بمعنی مرتجل نحو اخروط لهم السیر ای امتد و قد یتعدی نحو اعلوط البعیر یقال اذا تعلق بعنقه و علاه و یجیء للمبالغة دائما نحو احلوذ لهم السیر ای دام مع السرعة قال فی الاصول و قیل للمبالغة انتهی اقول لفظ قیل المشعر بالضعف یخالف ما ذکروه القوم قال الجاربردی افعول و فی شرح الهادی ان للمبالغة کافعوعل نحو اخروط لهم السیر ای امتد و احلوذ لهم السیر ای دام مع السرعة و اعلوط ای لزم و فی الصحاح اعلوطی فلان ای لزمنی انتهی و فی القاموس و کذا افعول انما یفید المبالغة انتهی الیضم و زیادة الحروف تدل علی زیادة المعنی کما هو المقرر عندهم و قد یجیء غیر مقتضب نحو حوی الفرس و اجودی فعلی هذا ینا سب ان یقول بناء مقتضب غالبا و باب فعلل ای الرباعی المجرد و انما اسکل ثانیة لان فیها اربع حرکات متوالیة فی کلمة واحدة و وجه اسکان الثانی ان الاسکان للاول و الرابع ممتنع لتعذر الابتداء بالساکن و وجوب فتح آخر الماضی اذا لم یتصل به الضمیر المرفوع المتحرک و اسکان الثالث لئلا یلزم اجتماع الساکنین فی وقت لحوق الضمیر المتحرک به یجیء لمعان کثیرة تعسر تعدادها و تفصیلها فی هذا الکتاب منها القصر نحو شاء شائت ای قال للحمار شوشو و هی دعاء الحمار الی الماء و زجر الغنم و الحمار للمضی و دعاء الغنم لتاکل و تشرب و وجیح ای صاح بالدجاجة و قال وجح و بسمل ای قال بسم الله و الالباس نحو الشرو سر للتیه بمعنی البسته البرقعة و السربال و التصییر نحو عرجن ثوبه ای صور فیه صور العرجون و شرعیت الادیم ای صیرته طویلا بمعنی قطعته طولا و الشرعب الطول و البصیرة نحو عسلجت الشجرة اصارت ذات عسلج و هو بالضم بالان و اخضر من قضبان الشجر و الاتخاذ نحو عسکر و قنطر و المبالغة و الکثرة نحو محلب الماء ای کثر فیه محلب و القطع نحو عرقبت الدابة ای قطعت عرقوبها و التعمل نحو عرجنت فلانا ای ضربته بالعرجون و زعفره ای صبغه بالزعفران و التخلیط نحو کساء مونث ای الذی خلط غزله بوبر الارنب و قد یطاوع نفسه نحو عطرش اللیل بصره ای ستره فعطرش ای استتر و لم یر و ای لم یجیء الا صحیحا نحو لعثر و مضاعفا نحو زلزل و مهموزا نحو تاثاث الابل ای اردیتها حال کون الرباعی قلیلا بالنسبة الی الثلاثی و جاء ایضا معتلا نحو وسوس و باب تفعلل ای الرباعی المزید فیه مع غیر همزة الوصل لطاوع فعلل الذی هو مجرده نحو دحرجته فتدحرج و یوافقه فی المعنی نحو عذمر ای تعذمر ای صاح و قد یجیء للمبالغة و الکثرة نحو تشکل الغدق ای کثرت شمار یخه ای عشیاکله و هو جمع عشکال بالکاف و هی بالفارسیة خوشه خرما و للتحول نحو تزندق بمعنی صار زندیقا و للتعمل نحو تبرقع بمعنی لبس البرقع و قد یقتضب ای لا یکون له رباعی مجرد یناسب معناه نحو تیمس ای تبختر و باب افعنلل ای الرباعی المزید مع النمزة و غیر التضعیف لازم ای لا یتعدی و یفید المبالغة و الملحق بفعلل نحو تجرعه اضبه فالعجرای فاقتضب و فیه مبالغة و یقتضب نحو اعرنطی ای انقبض و فیه مبالغة و کذا افعلل ای الرباعی المزید مع الهمزة و التضعیف فی اللزوم و المبالغة

نحو استکثر المارای طلبید آب بسیار برای خود و ابتدا نحو استعان اصله استعون بمعنی ستر و عانه راو باب انفعال
را لزوم و علاج یعنی امر محسوس و اثر فعل جوارح بودن لازم ست برابرست که اصل آن لازم بود چون الطفئت
النار که بمعنی طفیت ست یا متعدی چون انصرف و صرف و نیز این لزوم یا مطلق بود چنانکه درین امثله
یامن وجه چون انقلب الوادیا گرا و مطاوعه فعل یعنی ثلاثی مجرد غالب ست نحو کسرته یعنی شکستم آنرا فانکسر
یعنی شکسته شد و عرفته فانعرف نگویند از انکه عرفان فعل قلب ست نه فعل جوارح و هم اثر آن که معرفیه
معلومیت ست امر حسی نیست و انعدم خطاست چرا که عدم استیصال وجود ست یکبارگی حیثیت تاثیر
ندارد و موافقت فعل یعنی ثلاثی مجرد و موافقت افعل نادر است اول چون حمق و انحمق و طفئت و انطفئت
و ثانی نحو انجحر بمعنی احجزای درآمد حجاز را و فاکلمه آن حرف یرملون یعنی لام و را مهمله و میم و نون و حروف
لین بنود بجهت ثقل و درین حروف بجای این باب باب افتعال آید نحو رفعه فارتفع و لویته فالتوی و ثقلته
فانثقل و وصلته فاتصل و بیته بالتشدید و البار الموحدة فانبس و مددته فامتد و اما المنحی و انماز قلیل فی نادر است
و لیطاوع انفعل افعل نحو اغلقت الباب ای بستم در را فانغلق پس بسته شد و المناسب ان یقول لقد انقلیلة
و ندکر بعد قوله و مطاوعه فعل غالب و کذا نیاسب ان یقول فی یتبدد قد یتبدد لان هذا الباب لکونه من امر
فعل الجوارح یکون مطاوعا فی الاغلب بمثاله انطلق و انمار فافهم و باب افعیعال را لزوم غالب ست و تعدیه
قلیل نحو اعرورته ای سوار شدم آنرا عریان و جوهری گفته که افعوعل متعدی یافته نشد مگر احلولی نزد کسی
که گوید احلولیته و اعروری ای رکبه عریانا و مبالغه لازم ست وقتیکه موافقت دیگر نداشته باشد نحو اعشوشب
الارض اے بسیار شد عشب در زمین و مطاوعه فعل یعنی ثلاثی مجرد نحو تشنه فانثنی ای یار گردانیدم اورا
پس یار گردید و موافقت استفعل در روی نحو حلولیته بمعنی استحلیته یعنی شیرین یافتم اورا و این نادر است
چنانکه موافقت ثلاثی مجرد نحو احلولی بمعنی حلی و حدب ظهره و احدودب بمعنی واحد و موافقت افعل نحو
احلولے بمعنی صار ذا حلو و موافقت تفعل نحو اخشوشن بمعنی پوشید خشن یعنی جامه درشت یا تکلم بکلام درشت
نمود و چون بمعنے صار ذا لباس خشن او کلام خشن باشد بمعنی افعل بود و ابتدا نحو ادلولے بمعنی نهان
رفت و باب افعلال و باب افعیلال را لزوم و مبالغه لازم ست نحو احمر بمعنی غایت سرخ شد اشهاب
بمعنی بسیار سفید شد و لون و شانش گذشت و عیب چون اعور و اصید و اقطار غالب ست درین هر دو باب
و این عبارت مخالف ست مر انچه که در اصول گفته فی فعل و افعال لزوم و مبالغه و غلبه لون و قلت عیب و
در بعضے نسخه لون و یا عیب غالب بکلمه تردید ست که بلای شک ست پس کلمه یا درین نسخه یا از قلم ناسخ ست
یا مصنف را شاید که بعد تصنیف این کتاب انچه که در اصول گفته محقق شده است و آمده است افعل مطاوع ثلاثی مجرد

نیز آید اول چون لوته فالتام و ثانی نحو اوقدالنار فالقدت و موافقت ثلاثی مجرد در معنی نحو بلج الصبح و ابلج بمعنی روشن اشد صبح و موافقت افعل نحو اختفاه بمعنی ازال خفاره و اثغرای صار ذ ثغر و القاه و اجتحر بمعنی اخجر ای دخل الحجاز او بلغه و موافقت تفعل نحو از رتدی بمعنی تردی ای لبس الرداء و اقترع ای قرعه زد و اجنب بمعنی تجنب و موافقت تفاعل چون اختصما و احتبورا بمعنی تخاصما و تجاورا و موافقت استفعل نحو استجر بمعنی استاجر ای اجرت طلبید و ابتدا نحو استلم من اسلمه بالکسر ای الحجر ای بوسه داد حجر را و ابتلخ الامر علیهم بمعنی اختلط خاصیت باب استفعال طلب کردن فاعل ماخذ را از چیزی ست و هم لیاقه و حینونه ماخذست اول نحو استطعم ای طلب طعام کردم اورا و ثانی نحو استرقع الثوب ای لائق رقعه شد جامه و ثالث نحو استحصد الزرع ای وقت حصاد زرع و ابن حاجب و غیر وی طلب را دو قسم داشته اند تحقیقی و تقدیری و مثال لیاقت را در طلب تقدیری شمرده اند و مصنف در اصول بعد ذکر چهار قسم که طلب تقدیری و تحقیقی و حینونته و لیاقت ست و گفت جائزست که حینونت و لیاقت در طلب تقدیری مندرج کرده شوند پس در مانند استخرجت الوند و استلم البناء و استرفع الخوان و استحصد الزرع گویا فاعل در تقدیر طالب ماخذست وجدان و معنیش گذشت نحو استکرمته ای یافتم اورا موصوف بکرم و حسبان بالکسر ای پنداشتن فاعل چیزی را موصوف مدلول ماخذ نحو استحسنته ای پنداشتم و شمار کردم اورا حسن یعنی نیک و فرق در وجدان و حسبان باعتبار یقین و ظن ست چنانکه در حسبت و وجدت فافهم و تحول و معنی آن گذشت نحو استحجر الطین ای حجر شد گل یا همچو حجر در صلابت و استقوس الحاجب یعنی همچو کمان شد ابرو و استتر البغاث ای بغاث همچو ستر شد در قوه و جرئة و فی المثل قد استنوق الجمل ای ناقه شد شتر فی شرح الجار بردی یضرب هذا المثل لرجل یکون فی حدیث او فی صفة شئ ثم یخلطه بغیره و اصله ان طرفة کان عند بعض الملوک فانشد شاعرا شعرا فی وصف جمل ثم حوله الی لغت ناقه فقال طرفة قد استنوق الجمل و اتخاذ و معنی آن گذشت نحو استجر ای حجره ساخت و استوطن القری ای وطن ساخت قریه ها را و قصر و معنی آن گذشت نحو استرجع ای قال انا لله و انا الیه راجعون و این مثال را در اصول در موافقت معنی تفعیل ذکر کرده و قصر را خاصیت این باب نشمرده اقول هو الحق لان استفعل فی هذا المعنی نادر بخلاف فعل کما هو الظاهر من التتبع و مطاوعه ثلاثی مجرد نحو وصفته ای جمعه فاستوسق ای اجتمع و مطاوعه افعل نحو اقمته ای برپا کردم اورا فاستقام پس برپا شد و مطاوعه فعل بالتشدید نحو ادبته فاستادب و موافقت ثلاثی مجرد در معنی نحو استعز و قرب و اسلبان و موافقت افعل نحو استعتبه بمعنی اعتبه ای دادم اورا عتبی یعنی رضایا بمعنی ازالت عتابه و استجاب بمعنی اعطاه الجواب و استخیب ای دخلت فی الخیبا و استکلأت الارض ای کثر کلاءها و موافقت تفعل نحو استجیب بمعنی تخیبت ای زدم خیمه را و موافقت افتعل

در تفاعل فاعل گردد نحو ضارب زید عمرو او تضارب زید عمرو و مفعول لیکه در مفاعلة صلاحیت اشتراک نداشته باشد
از نیجا فاعل نگردد نحو تجاذبا ثوبا و مفاعلة همیشه زائد بود بیک مفعول بر تفاعل گاهی فرق باین طور بیان
کرده میشود که بادی فعل در مفاعلة معلوم باشد و در تفاعل غیر معلوم و از نیجاست که ضارب زید عمرو او گویند
و اتقارب زید و عمرو انگویند کذا فی شروح الشافیه و تخییل و ایهام یعنی نمودن فاعل غیر را حصول ماخذ در خود
و در واقع ازان عاری ست نحو تمارض ای خود را بیمار نمود و در حقیقت بیمار نیست و همچنین تجاهل و تغافل و فرق
درمیان تخییل و تکلف سابق بیان کرده شد و مطاوعة فاعل ای باب مفاعلة و قتیکه بمعنی افعل باشد
نحو باعدته ای العبدة یعنی دور انداختم او را فابتعد پس دور افتاد قال عبد القاهر معنی المطاوع انه قبل الفعل
و لم یمتنع فالثانی مطاوع بالکسر و الاول مطاوع بالفتح انتهی و گاهی تکلم بمطاوع بالکسر کنند بدون ذکر مطاوع
بالفتح نحو انکسر البناء و موافقت ثلاثی مجرد در عدم تشارک و در نیوقت فعل ثلاثی آمده باشد یا نه اول نحو
تعالی بمعنی علا و توانی بمعنی وتی یعنی سست شد و ثانی نحو تصابیته ای نوشیدم صبابه بالضم بمعنی بقیه آب
او را و موافقت افعل در معنی نحو تیامن بمعنی ایمن ای در آمد بر راست و سید یمین را و ابتدا نحو تبارک و یفظی که در باب
مفاعلة دو مفعول میخواست چون جاذبت زیدا ثوبا اگر در باب تفاعل بر نهند یکی خواهد نحو تجاذبا ثوبا و اگر در باب
مفاعلة دو مفعول نه میخواست بلکه یکی چون قاتلت زیدا در ین باب لازم بود چون تقاتلت انا و زید و سبب
آن سابق معلوم کردی خاصیت باب افتعال اتخاذ ست و معنی آن گذشت مثال قسم اول نحو احتجر تقدیم حیم
بر حاء مهمله از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش و مانند آن یعنی سوراخ ساخت و تقدیم حا بر جیم نیز توان گفت
بمعنی حجره ساخت و ثانی نحو اجتنب ای جانب گرفت و ثالث نحو اغتذی النشاط بمعنی غذا ساخت خوشی را
و رابع نحو اعتضده ای در باز و مرگفت امر او تصرف یعنی جد و کوشش نمودن فاعل در فعل نحو اکتسب بمعنی
کوشش کرد در کسب و فرق در اکتساب و کسب آنست که کسب تحصیل شی ست از هر طور یکه شود بخلاف اکتساب
که آن تحصیل شی بجد ست و لهذا الله تعالی فرمود لها ما کسبت و علیها ما اکتسبت برای تنبیه بر انیکه ثواب در هر فعل
نیک ست بهر طور یکه واقع شود و عقاب نمیشود مگر بر منهی که در ارتکاب آن کوشش کرده باشد و توبه نکرده
و تخییر ای فعل الفاعل الفعل لنفسه فعل اول بفتح فا مصدر ست مضاف بسوی فاعل خود و فعل ثانی بالکسر اسم
ست که مفعول به فعل اول واقع شده و لام در لنفسه متعلق بمصدر ست و ضمیر آن راجع بسوی فاعل و معنی آن
کردن فاعل فعل را برای خویش نحو اکتال ای برای خود پیمود و قال الله تعالی واذا اکتالوا علی الناس
یستوفون و اذا کالوهم او وزنوهم یخسرون و همچنین انزون و انتحی و التاط و استوی و مطاوعة فعل یعنی ثلاثی
مجرد غالب ست نحو غممته ای غمگین کردم او را فاغتم پس اندوهگین شد و گاهی برای مطاوعة باب تفعیل و افعال

وازین نوعست تبنوای اطلبوا البیان وتعظمته ای استعظمته ومی آید بمعنی تفاعل نحو تشبع ای اری انه شبعان
ولیس کذلک واتبد انحو تکلم خاصیة باب مفاعلت مشارکت ست یعنی شریک بودن هریک از فاعل ومفعول
این فعل واحد باشند آن هر دو یا متعدد یا مختلف در فاعلیت ومفعولیت ای در صدور فعل وتعلق آن از هریک
مر دیگرے را در خارج اگرچه در لفظ یکی فاعل ست فقط ویکی مفعول نحو قاتل زید عمرا ای مقاتلة کرد زید عمرا
یعنی زید عمرا کشت وعمرو زید را وهمچنین ضاربنا هم وضاربناه وبسبب آنکه درین باب یکی در لفظ مفعول بود
فعل لازم را این باب متعدی بمفعول دیگر داند نحو کرم وکارمته واز جهت آنکه در واقع هریک از فاعل ومفعول
فاعل ومتعلق بود فعلیکه مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد درین باب متعدی بمفعول دیگر شود با وجود مفعول
اول نحو جذبت ثوبا وجاذبت زیدا ثوبا بخلاف ضرب که مفعولش صلاحیت فاعلیت میدارد وموافقت
ثلاثی مجرد در معنی نحو حالیته بمعنی خلوته وسافرت بمعنی سفرت قال ابن الحاجب فی شرح المفصل سافرت بمعنی
نسبت السفر الی المسافر ولیس ثم فعل ثلاثی من لفظ سافرت بمعناه فیمثل به کما فی شغلته واشغلته انتهی
لکن نقل الجوهری سفرت السفر سفورا اذا خرجت للسفر فانا سافر وقوم سفر مثل صاحب وصمت کذا فی شرح
المجاریدی وموافقت افعل نحو ماعده ای ابعده وایمن ای یمن را وموافقت فعل بالتشدید نحو ضاعفت
بمعنی ضعفت ای لبسیار دو چند کردم ونا نعمه الله ای کثر نعمته وموافقت تفاعل نحو شاماه وباصره بمعنی تشاما وتباصر
که هر دو متشارک فاعل اند در لفظ وموافقت استفعل نحو کاثره المال ای طلب لنفسه ما کثیرا وابتدا نحو قاماه
بمعنی کابده وخاصیة باب تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شئ یا زیاده در صدور فعل وتعلق فعل
یعنی از هریک از طرفین یا اطراف که در لفظ فاعل اند فقط فعل صادر شود وبه دیگری از طرفین یا اطراف
تعلق پذیرد نحو تنازعا ای بایکدیگر دشنام دادند وشرکت دو شئ یا زیاده در صدور فعل فقط بدون
تعلق آن از هریک به دیگری درین باب بود اگرچه کم ست نحو ترافعا شیئا ای هر دو با هم برداشتند
چیزی را زیرا که وضع تفاعل برای نسبت فعل سوی مشترکین ست بدون قصد تعلق آن به دیگری بخلاف
مفاعلة که وضع آن برای نسبت فعل بسوی فاعل ست در حالیکه متعلق ست بغیر فاعل باوجود صدور آن
فعل از غیر فاعل نیز ودر بیوت اگر فعل وی وقوع بود تعلق آن بمفعول غیر مشارک باشد چون ترافعا
حجرا او شیئا خلاصه فرق درباب مفاعلة وتفاعل آنست که در مفاعلة در لفظ یکی فاعل ست ویکی مفعول و
در تفاعل همه ذی شرکت فاعل باشند در لفظ ودر مفاعلة دو طرف بود ودر تفاعل زیاده هم بود چون
عشرة رجال تقاتلوا وتخصیص دو شئ در متن باعتبار اقل مراتب اشتراک ست ودر معنی هریک از طرفین فاعل
ومفعول بود در هر دو باب پس ازین کلام معلوم شده باشد که مفعولی که در مفاعلة مشارک فاعل موجود در فعل

مفاعل

بالکسر همیشه لازم بود نسبت فعل مطاوع بافتح بجهت تاثیر و تاثر فاحفظ وابتدا نحو نصیر اسے لعب البقری وکلم
ای کلام کرد وخاصیت باب تفعل مطاوعه تفعل بالتشدید ست نحو قطعته ای پاره پاره کردم اورا فتقطع پس
پاره پاره شد ومثال چیزیکه دران تاثر حسی لازم نیست نحو علمته فتعلم ست وگاهی تفعل مطاوعه مجرد
خود میکنند بدیته فتهدی وشعته فتشعث وکلفته ای محنت کشیدن فاعل در تحصیل ماخذ خود یا در انتساب
خود بماخذ اول نحو تجوع ای بزور وبمحنت گرسنه شد وهمچنین تشجع وتحلم وتفهم وثانی نحو تکوف ای بمحنت
انتساب بکوفه وتشبه بالرجل آن حاصل کرد وفرق در تکلف وتجمیل که خاصه تفاعل ست آنست که در تفعل
فاعل ممارسته فعل میکند وحصول آن در خود میخواهد ودر تفاعل اظهار فعل میکند ازراه خلاف نمائی
بی قصد حصول آن در نفس خود پس معنی تحلم طلب ان یکون حلیما باشد ومعنی تجاهل اظهر جهله والحال
انه لایطلب الجهل بل هو عالم وتجنب یعنی پرهیز وکناره کردن فاعل از ماخذ نحو تحوب ای پرهیز کرد از
حوب بضم حا بمعنی گناه وهمچنین تاثم وتلبس ای پوشیدن فاعل ماخذ را نحو تختم ای خاتم پوشید واین
معنی را از باب تفعل گفتن انسب ست کما فعل فی الاصول فافهم وتفعل یعنی ماخذ را در چیزیکه موضوع
برای وی ست بکار بردن نحو تبین ای بین را بکار برد یعنی در بدن وعضا مانند وتترس ای ترس را بفهم یعنی سپر بکار برد ای تقابل روی خود
نمود بجهت حفاظت وتخیم ای خیمه را بکار برد ویا کرد وتاخذ یعنی شناختن فاعل ماخذ را یا گرفتن واختیار کردن فاعل ماخذ را
یا چیزی را عین ماخذ شناختن یا چیزی را در ماخذ گرفتن واین چهار قسم باشد لیکن فعل در اولین لازم بود ودر آخرین متعدی اول
نحو تبوب ابواب یعنی در را ساخت وثانی نحو تجنب ای جانب یعنی گوشه گرفت واختیار کرد وثالث نحو توسد الحجر ای وسادة یعنی مخده
سنگ را ورابع نحو تابطه ای تابط الحجر بمعنی ورابط یعنی بغل گرفت سنگ را واز این قسم ست تابط شرا
وتدریج یعنی تکرار فعل بمهلت نحو تجرع ای جرعه بعد جرعه نوشید وجرعه بمعنی یک آشامش ست از آب ومانند آن
یعنی اندک اندک نوشید وهمچنین تحفظ وتفهم ای اندک اندک یاد کرد واندک اندک فهمید وتحول یعنی گشتن شی
یعنی فاعل عین ماخذ یا همچو ماخذ در اول حقیقة بود ودر ثانی ادعاءً امثال اول نحو تنصر ای نصرانی شد و
تهود یعنی یهودی شد وتیمن یعنی یمنی شد وثانی نحو تبحر ای همچو بحر شد ودر وسعت علم وهمچنین ترجلت المرأة
ای همچو رجل شد زن وصیرورة ومعنی آن گذشت نحو تمول وتقوس ای صاحب مال وصاحب قوس شد و
موافقت ثلاثی مجرد در معنی نحو قبل وتقبل وراح وتروح ای سیر کرد در روح که آخر روز یا از زوال تا شب
ست وعدول از نقط فعل بجهت تعمیم ست وموافقت افعل نحو تهجد ای ازال الهجود وهو النوم وتبصر بمعنی ابصر
ای عرفه للبصر وتجبل ای دخل فی الجبل وموافقت فعل بالتشدید نحو تعطی بمعنی اکثر فی العطاء وتکذب ای نسب
الی الکذب وتجری ای سارفی الهاجرة وتویل ای قال یا ویلاه وموافقت استفعل نحو تحوج ای طلب الحاجة

ویا مبالغه در فاعل بود نحو موت الابل ای مردند شتران بسیار و یا در مفعول نحو قطعت الثیاب ای بریدم جامهای بسیار را و این هر دو از امثله مبالغه در کمیت نیز بود و اگر فاعل و مفعول صلاحیت تکثیر ندارد فعل را تخفیف آرند و در لغت افصح پس نگوئی موت الشاة چرا که شاة واحد ست غیر صالح تکثیر بخلاف موّت الابل که این اسم جنس ست شامل قلیل و کثیر اگرچه واحد ست و همچنین قطعت النخلة جائز نبود و غلقت الباب روا باشد بسبب صلاحیت باب مر تکثیر فعل را اگرچه واحد ست و در بعضی وقت باب فعل را تخفیف نیارند و در صورت تشدید فعل مجاز نگویند چنانکه بعضی زعم کرده اند و در فعل لازم گاهی تکثیر در فعل بود و گاهی در فاعل چون جوّلت و موّت الابل نه در فاعل فقط چنانکه بعضی گفته اند و در فعل متعدی در متعلق هم بود بشرطیکه متعلق تکثیر دارد و در هر سه قسم مذکور تکثیر فعل ضروریست بلا قصد کما لا یخفی بدانکه ثوب از قبیل نیست پس ایراد ثیاب جمع ثوب در مثال حاجت نیست مگر آنکه انواع قصد کرده باشند فافهم و نسبت کردن فاعل چیزی را به مدلول ماخذ نحو فسقته ای نسبت بفسق کردم او را یا او را فاسق گفتم و همچنین عدلته خطّئته و کفرته و البسته ای پوشانیدن فاعل چیزی را ماخذ نحو جللتها ای جل پوشانیدم و به را و تخلیط ای چیزی را ماخذ اند و در کردن نحو ذهبته ای زر اندودم او را و تحویل آن گردانیدن فاعل چیزی را ماخذ یا همچو ماخذ اول نحو نصرته ای گردانیدم او را نصرانی و زنیته و زنّیته کذلک و ازین باب ست آنچه که در حدیث واقع ست ثم الواه یهودانه و نصرانه و مجسانه و ثانی نحو خیمته ای گردانیدم او را همچو خیمه و همچنین قوسته و قصر یعنی اشتقاق آن از مرکب تام بجهت تحصیل اختصار در حکایت ازان متکلم نحو هلل ای قال لا اله الا الله و سبح ای قال سبحان الله و کبر ای قال الله اکبر و حمد ای قال الحمد لله و منه قوله فی الاصول و الدعا و له او علیه به نحو سقیته ای دعوت له بالسقیا و جدعته ای دعوت علیه بجدع الله گوئیم پس با وجود اعتبار قصر درین باب این هر دو را خاصه علیحده شمردن تکلف ست چرا که معنی دعوت له بالسقی قلب استسقاک الله است و معنی جدعته قلت له جدع الله فافهم و در اصول گفته که از خواص این باب ست مشی الیه ای سوی ماخذ رفتن نحو شرق و غرب ای بسوی مشرق و مغرب رفت و توقیت بمعنی کردن فاعل چیزی را در وقت خذ نحو هجر و مسی در وقت و غلس ای سیر کرد در وقت هاجرة و مساور واح و غلس و موافقت فعل ای ثلاثی مجرد در معنی چون زلته و زیلته و تمرته و موافقت افعل در معنی نحو ضبته ای اطعمته الضبة و عظمته ای اطعمت الکلب العظم و عملته ای اعطیت العمالة و هی مثلثة الفاء الاجرة و شوبته ای اطعمته شواء او اعطیته لحما یشوی و موافقة معنی تفعل نحو ترس ای استعمل الترس و جبل حذاء و جمه و روض ای صار المکان روضة یثبت و عوّنت و عجزت ای صارت الة یثبا و حوانا و عجوزا گوئیم برین تقدیر مناسب آنست که اعطاء و اطعام و تحوّل را از خاصه این باب نمی شمردند و اصول از خاصیت این باب شمرده فافهم و گاهی ماخذ تفعیل مطاوعة تمکند آنرا چون علمته فعلم و فرحته ففرح و فعل علوته

زائیدن فرزندان طیب او اسادے آورد غلام سید را و اسود را یعنی آورد غلام سیاہے را سید انہا را گویم اگر اول از باب تصیر ثانی از قبیل
صیرورہ گفتہ شود بعید نیست فافہم و اسبد اے آمدن فعلی ازین باب بی آنکہ ثلاثی مجرد آن آمدہ باشد یا آنکہ ثلاثی مجرد آمدہ باشد لیکن
نہ باین معنی اول حول الخ بمعنے الحاح کرد در سوال و باران دائم شد و ثانی نحو اشفق ای ترسید و مجرد آن کہ شفق ست بمعنی مہربانی
نہ بمعنی ترسیدن و ابن ع بدگفتہ کہ شفقت ترسیدن یکی ست لیکن اہل لغت انکار آن کردہ اند موافقت ثلاثی مجرد ای آمدن فعال در معنی آن
و ای زیادہ و نقصان ہمچنین موافقت فعل بالتشدید یعنی باب تفعیل موافقت باب تفعل و موافقت باب استفعال امثال موافقت ثلاثی مجرد
عود جی اللیل او جی ہر دو بمعنی تاریک شد شب و مثال موافقت فعل چون اکفرتہ بمعنی کفرتہ ای نسبت بکفر کردم اورا و اذہب بمعنے
ذہب اے زر اند و کرد و اسفاہ ای قال لہ سقاک اللہ و اہجر بمعنی سیر کرد بوقت ہاجرہ و اجیل بمعنی سیر کرد بسوے
جبل را و ذہبہ یعنی گردانید آنرا و ذہیب و ایعطت بالذہب بمعنی قلت لہ یعطا طریز از باب نصرت ہمہ معانی باب تفعیل اند
و مثال موافقت تفعل نحو اجنب بمعنی خبا ای خیمہ ساختم یا بر پا کردم اورا و اغلقت الکتاب اے در غلاف کردم کتاب
را و مثال موافقت استفعل نحو عظمتہ بمعنے استعظمتہ ای بزرگ پنداشتم اورا و مطاوعت ثلاثی و تفعیل کہ فعل بالفتح
و فعل بالتشدید ست ای پس آمدن افعل مر فعل ثلاثی مجرد را و فعل باب تفعیل تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول
اثر فاعل فعل و با فعل را و اما مثال مطاوعہ ثلاثی مجرد نحو کببتہ ای بر رو انداختم اورا فاکب پس بر رو افتاد و شجعت
الریح السحاب ای دور کرد باد ابر را فانشجع پس کشادہ شد ابر و مثال مطاوعہ تفعیل نحو فطرتہ ای روزہ کشانیدم
اورا فانفطر پس روزہ کشاد و ہمچنین بشرتہ فابشر صاحب کشاف منکر مطاوعہ افعل ست فاکب و انشجع نزد او
بمعنی دخل فی الکلب و القشع یا صار ذا کب و قشع ست و از باب القض و الام و در صراح گفتہ یقال عرضتہ فاعرض
ای اظہرتہ فاظہر کما یقال کببتہ فاکب و ہو من النوادر خاصیت تفعیل تعدیہ و تصییر ست نحو تنزل ای فرود آمد
و نزلتہ ای صیرتہ نازلا یعنی فرود آوردم اورا پس در اینجا تعدیہ و تصییر ہر دو موجود ست و مثال تعدیہ لازم مطلق
ست اما مثال تعدیہ لازم من وجہ علمتہ حقاست و مثال تصییر بدون تعدیہ ہم نحو جزءہ اے گردانید اورا صاحب
جزو جزو و مجرد آن کہ جزء ست ہم بدین معنی ست چنانکہ شیرتہ و نزتہ و مثال تعدیہ بدون تصییر نحو نبت بمعنی درخت
نشانید و مجرد آن کہ نبت ست بمعنی رست ست و اگر معنی تنبت روئیدن می بود چنانکہ بمعنی اثبات ست البتہ
تصییر میشد و سلب و عینیش گذشت نحو قدیب بالکسر عینہ بمعنی خاشاک آلودہ شد چشم او و قذیت عینہ
ای دور کردم قذی یعنی خاشاک چشم اورا و جلدت البعیر و قرزتہ کذلک و صیرورہ و معنی آن گذشت نحو نور الشجر
و ورق بمعنی صاحب نور و ورق شد درخت و بلوع و رخوں و معنی آن گذشت نحو عمق ای رسید بعمق و خیم اے
در آمد بخیمہ و مبالغہ و کثرہ در کمیت یا کیفیت و مبالغہ درین باب اکثر ست از نسبت ابواب دیگر و این مبالغہ
یا در فعل بود نحو سرح بسیار صریح و ظاہر کرد و جوال ای بسیار جولان کرد و این ہر دو از امثلہ مبالغہ در کیفیت نیز باشد

ای عرضتی الوقوف نه می بنیم هیچ باکے باین کلام متاخرین گوینده که درین قول ایما بسوی قیاس ست بدانکه ماخذ
عام ست از مصدر چه در تلافی مزید ماخذ بعض الفاظ اسم جامد هم آمده چنانکه البن که ماخذ آن لبن ست و آن
مصدر نیست بلکه اسم جامد و همچنین اعرق و جزآن لهذا مصنف درین فصل ماخذ میگوید نه مصدر و وجدان ای یافتن فاعل
چیزے را موصوف بمدلول ماخذ یا یافتن ماخذ فقط اول نحو انجلته ای یافتم او را موصوف به نجل یعنی نجیل یافتم
واحمدته ای یافتم او را محمود پس جائیکه اصل فعل لازم بود ماخذ اسم این فعل فاعل بود در جائیکه متعدی بود اسم مفعول
چنانکه ازین دو مثال معلوم کردی اما مثال قسم ثانی ارحته ای یافتم ریح او را و اثأرته ای یافتم ثار یعنی قصاص او را
وسلبته ای زائل کردن فاعل از شئ یعنی از مفعول مدلول ماخذ را نحو شکلی ثلاثی مجرد ست یعنی شکوه کرد و اشکیته یعنی
زائل کردم شکوه او را و ازین باب ست آیه والذین یطیقونه فدیة طعام مسکین پس برین تقدیر احتیاج تقدیر حرف لا
نباشد و اطعام و اعطاء فاعل کسی را مدلول خذ عوا شعوبیة ای عطا کردم و یا خورانیدم او را شوا یعنی گوشت بریان
و اقطعته قضابا بالضم جمع قضیب یعنی شاخ یعنی عطا کردم او را قطع شاخها و اذن دادم بدان و بلوغ و دخول ای
رسیدن یا در آمدن فاعل به مدلول ماخذ و درین دو معنی عموم من وجه است معنی رسیدن فقط چنانکه در عشر
والف و التسع یعنی رسید شی این عدد را ای وه هزار و نه را و معنی در آمدن فقط چنانکه دانستی یعنی در آمد در شتا ای
سرما و احرم یعنی در آمد در حرم یا در شهر حرام و هر دو چنانکه در نحو اصبح و اعرق یعنی در آمد یا رسید بصبح و عراق کذا فی الشرح
و صیر ورة ای گشتن شئ یعنی فاعل صاحب ماخذ یا صاحب چیزی که موصوف بماخذ ست یا صاحب چیزے که
در ماخذ حادث شده پس این معنی سه قسم باشد مثال قسم اول نحو البن الرجل او الشاة ای صاحب شیر شد
یا ناقه صاحب شیر گشت و اعشب یعنی مکان صاحب عشب ای گیاه شد و معنی صاحب عام ست لزمالک کما لا یخفی
و مثال قسم ثانی نحو اجرب ای صار ذا ابل جربی یعنی صاحب شتران خارشتی شد و ازین ست مضعف که در حدیث
واقع ست من کان مضعفا فلیرجع و معنی مضعف صاحب مرکب ضعیف ست و مثال قسم ثالث نحو اخرفت الشاة
یعنی صاحب بچه شد که در خریف شده بود و لیاقته ای گشتن فاعل مستحق بمدلول ماخذ و خیعونته ای قریب رسیدن
وقت مدلول ماخذ برای فاعل مثال اول نحو الام الفرع اصله الوم ای مستحق ملامت شد فرع بفتح فا ای شریف
قوم و اشوی ای صلح لان یشوی و مثال ثانی نحو احصد الزرع ای رسید وقت حصاد یعنی در روز زراعت را
و ازین باب ست افطر الصائم و مبالغه و کثرت ماخذ نحو اثمر النخل یعنی بسیار ثمر دار شد درخت خرما و اسفر الصبح یعنی
سفرة صبح یعنی سپیدی آن بسیار شد و در اصول گفته می آید برای اعانة فاعل مر مفعول را در ماخذ چون جلبته ای
اعانت کردم او را در جلسه و برای آوردن فاعل چیزی را که موصوف بماخذ است چون اقل و اکثر ای آورد شئ قلیل و
شئ کثیر را و ازین باب ست اطاب ای آورد کلام طیب را یعنی تکلم بدان کرد یا آورد طعام طیب یا فرزندان طیب را یعنی

بالتحریک بمعنی نوشیدن سگ از اطراف ذبان خود انچه که در ظرف ست واز سمع نیز آمده و وغف بغین معجمه وفا از وغف بمعنی شتابی کردن و وحم از وحم بالتحریک و بجا مهملہ بمعنی بسیار رغبت کردن حاملہ بسوی طعام وانجا برای مبالغہ ماخذ بود واز سمع نیز آمده و وکم از وکم بمعنی غمگین شدن و وهم از وهم بمعنی غلط کردن در حساب واز سمع نیز آمده و وهن از وهن بالفتح وبالتحریک بمعنی سستی کردن در عمل واز باب سمع وضرب وکرم نیز آمده و وذره برا مهملہ از وذره بمعنی بسیار شدن پیه زدن واز سمع نیز آمده بمعنی گوئی وناستادگی در کار و وقه از وقه بسکون قاف بمعنی اطاعة کردن و ودنی از ودنیة بالفتح والکسر بمعنی رنج ومحنت واز باب ضرب نیز آمده و وهی از وهی بمعنی دریدن واز ضرب نیز آمده وبرین تقدیر انچه که در حاشیه گفته که جمیع الفاظ شمرده آوردم درست نباشد فافهم بدانکه این فقیر در استخراج خواص ثلاثی مجرد بنهج مذکور تفرد کرده است وگمان آنست که خواص مذکور در هیچ کتاب این فن باین طور یافته نشوند ومعانی اصطلاحی آنها از انچه مزید دران اشتراک دارد از متن در اثنای بیان خواص مزید معلوم خواهد شد ومعانی خواص باقی از تامل در معانی امثله آنها واضح ست وخاصیت باب افعال تعدیه است وآن در لغة تجاوز از حدست ودر اصطلاح گردانیدن فعل لازم را متعدی خواه لازم مطلق بود چون جلس وجلسته وخواه من وجه باین معنی که مجرد آن یک مفعول یا دو میخواست درین باب یک مفعول از اصل اقتضاء خود زیاده خواهد چون لبس زیدا ثوبا والبست زیدا ثوبا وعلمت زیدا قائما واعلمت عمرا زیدا قائما واین معنی درین باب غالب ست از نسبت معانی دیگر ودیگر خاصه آن تصیرست وآن در لغة بمعنی گردانیدن ست ودر اصطلاح گردانیدن فاعل چیزی را صاحب ماخذ گویا فعل موا نیوقت متضمن معنی تصیر میشود بحیثیتیکه فاعل اصل فعل مفعول تصیر میگردد ودر تعدیه وتصیر عموم من وجه است اما مادهٔ اجتماع نحو خرج زید واخرجته ای گردانیدم اورا صاحب خروج وصیرته خارجا وتعدیه بدون تصیر چون نصر بالکسر والبصرته که معنی آن رأیته است نه جعلته باصرا وتصیر بدون تعدیه چون انرته ای جعلته ذا نیر ونیر بالکسر علم جامه وپیراهن آن ست ومجرد آنکه نیرته است هم متعدی ست وقد یلزم قد بهما للتقلیل ای یجعل المتعدی لازما علی سبیل القلة نحو احمدای صار امره الی الحمد او فعل ما یحمد علیه ومجرده متعدیقال حمدت زیدا او لم یتعرض وآن در لغت سخن بکنایت گفتن ست وچونکه تغایر معنی لغوی واصطلاحی سبب ابهام بود مصنف آنرا تفسیر کرد وهمچنین در جمیع خاصیات ابواب بخلاف تعدیه وتصیر که اینها بسبب کمال اشتهار خود بها محتاج تفسیر نبودند ای بردن فاعل چیزی را بمعرض مدلول ماخذ این باب نحو البعته اصله ابتعته فتحه یا را بما قبل دادند ویا الف گشت واز اجتماع ساکنین افتاد ومعنی آن بردم اورا در محل عرض بیع یعنی جائیکه خرید وفروخت می نمایند ابو عثمان گفت که خبر داده است مرا اصمعی که ابو عمرو ابن علا را شنیدم که میگفت اگر شخصی گوید فلان اوقفنی

که دیگر ابواب راست بسبت قلة ورود آن و آن الفاظ اینست نعم از نعومة بمعنی نرم و نازک شدن و در صراح است عع کافه وعع بضمهما وع کافه مرکبة من با بین مثل فضل بفضل وعع کیسر هما وهو شاذ و در جای دیگر گفته حسبان بالکسر پنداشتن عع کافه الثانی شاذ لان کل فعل کان ماضیه بکسور فمستقبله مفتوح العین الا اربعة احرف جاءت نوادر قالوا حسب یحسب مئس یمئس یئیس یاس ونعم ینعم فانی الصحیح من البابین فی المعتل کلاهما بالکسر مثل وثق یثق آه ونسوی همین اشاره کرده مصنف در حاشیه گفت باب حسب یحسب شاذ است یعنی در محاوره فصحا بسیار کم آمده است واین یکی نیز باعتبار افعال معتل ست وصحیح این باب مطلق نیامده است زیرا که مضارع حسب ونعم در قرآن واحادیث بفتح عین یافته اند انتهی قال الله تعالی ام حسبت ان اصحاب الکهف والرقیم وایحسب ان لن یقدر علیه احد ومخفی نباشد که در قرآن شریف در قرات حفص لفظ یحسب بفتح سین ست ودر قراءة بعضی بکسر سین هم هست فافهم ودقق بالقاف از دق بالتحریک بمعنی هلاک شدن واز سمع وضرب نیز آمده ودقق بالقاف از مقة بمعنی دوست داشتن ودقق بتاء مثلثه وقاف از نقة بمعنی استوار داشتن واز کرم نیز آمده ومصدرش وثاقة ست ودوق بفاء وقاف از وفاق ووفق بمعنی سازوار کردن وورث بتاء مثلثه از وراثت وورث وارث ورثة بمعنی میراث گرفتن وانیجا بمعنی اتخاذ ست ودرع براء وعین مهملتین از ورع بالتحریک یعنی پرهیزگار شدن واز سمع وفتح وکرم نیز آمده ودرم براء مهمله از ورم بمعنی آماس وودری براء مهمله از وزی بالسکون یعنی آتش از آتش برجستن واز ضرب نیز آمده ونزد بعضی از وری المخ ای کثر سمنه است وولی از ولی بالسکون بمعنی نزدیک شدن وانیهم شاذ ست کذا فی الصراح وغرنین معجمه وراء مهمله از وغر بالتحریک یعنی در دل کینه داشتن ودحر بجاء مهمله از وحرة بمعنی کینه داشتن واز سمع نیز آمده وولة از وله بالتحریک یعنی بیخودی وسرگشتگی از عشق واز سمع نیز آمده ووهل از وهل بالسکون یعنی دل بجایی رفتن کز آن مراد نباشد وبمعنی ضعف از سمع آمده ووعم از وعم بسکون عین مهمله بمعنی دعا بنعیم کردن گویند وعم الدیار ای قال لها انعمی وانیجا برای معنی قصر باشد ووطی از وطاء بهمزه بمعنی جماع کردن وکوبیدن بیاء وصاحب صراح گفته که سقوط واو از بطاء برای آنست که معتل فا از باب سمع متعدی نیامده است وچون یسع ویطأ متعدی آمده واو را بجهت دلالت بر تخالف اخوات دور کردند فافهم واز کرم نیز آمده ویئس از یاس مهموز العین بمعنی نومید شدن واز سمع نیز آمده ویبس از یبس بباء موحده مکسور بمعنی خشک شدن واز سمع نیز آمده وسوای این الفاظ هم آمده اند چون وجد از وجدان بمعنی یافتن واز ضرب نیز آمده وبئس بتقدیم باء موحده بر همزه از بأس بمعنی سخت حاجتمند شدن واز سمع نیز آمده ووبط از وبط مثلثه البار بمعنی ضعیف شدن واز سمع وضرب نیز آمده ووجع از وجع بمعنی درد مندی واز ضرب وسمع نیز آمده وولغ بغین معجمه از ولغ

من الکبر بل المراد التغایر الظاهر الذی یعرض الشئ صادرا عن الطبیعة بالنماء والوقوف وانما یجعلها من الافعال
الطبیعیة بل نحوا لاختلافها باختلاف الاحوال والاوقات انتهی گوییم کلام مصنف وجار بردی هر دو محل تامل ست اما کلام
مصنف پس ازجهت عدم ادراج صفتی که بسبب تزیین وتغییر وغیرهما حاصل شده است در قسم صفت خلقیه حکمی وحال آنکه معنی
صفت حکمی همین ست که شئی درحقیقت بران صفت مخلوق نبود بلکه آن صفت عارض وروی باشد مثل فقاهت و
جنابت بلکه انچه که بتکلف حاصل شود مثل حسن وقبح که از تزیین صورت وتغییر آن حاصل شده ازباب کرم نیاید چنانکه
جاربردی هم گفت که مراد از حسن وقبح حسن وقبح کسبی نیست بلکه انچه بتکلف حاصل شود از باب تفعل آید که تکلف
خاصه ویست لهذا جائیکه حلم مثلاً بزور وتکلف حاصل شده باشد تحکم گویند نه حلم وکلام جاربردی ازجهت آنکه
صغر وکبر را بسبب تغیر وتبدل آن از نحو باشمرده حال آنکه مراد از نحو با فقه وجنب ست وصغر وکبر از افعال طبعی ست
واختلاف بسنج طبعی منافی طبیعة نیست واگر از افعال طبعی مانند حلم وشجاعت قصد کرده حسن وقبح نیز داخل
نحو با خواهد شد ازجهت تغیر وتبدل آنها بحسب احوال واوقات واگر حسن وقبح هم مانند حلم وشجاعت شمرده شود
این هر دو نیز از قسم حسن وقبح ظاهری نخواهد بود حالانکه خود از صفت ظاهری شمرده حاصل مقام آنکه صغر وکبر
از قسم صفت خلقیه حقیقی ست چنانکه مصنف وغیر آن ذکر کرده اند وفقه وجنب از جنس صفت خلقیه حکمی وشبیه
صفت خلقیه قسم ثالث نیست فافهم بدانکه فعل را در افعال طبعی جز ضمه ندارد ندانم ازجهت آنکه چون صاحب این
افعال درین افعال مجبور ست ضمه را علامت خلقه کردند چنانکه در فعل مالم یسم فاعله بجهت ضعف ولزوم انیها
بصاحب خود وهرگاه که در جمیع این باب افعال خلقیه بود حقیقة یا حکماً این باب متعدی نیاید چرا که معنی طبعی را
جز بکسی که ازوی صادر شد وتعلق بنود اما رجعتک الدار متضمن معنی وسعی ست یا اصل آن رجعت بک ست جار را
حذف کردند وفعل را بمجرد پیوندند چنانکه دخلت الدار ومانند آن وقس علی هذا این باب بمعنی صیرورة چون هیوای
صار ذا هیئة حسنة ومرجوای صار ذا مرة ومحض ای صار ذا نسب خالص وبرای تالم ماخذ چون مخت الناقة
ای ناقه رحم در درد مند شد بعد از نتاج وبرای بلوغ چون صلب الرطب اذا بلغ الصلابة اسے الیبس وبرای کثرة
ماخذ چون خبثت الارض بفک ادغام بمعنی کثر الخبث فیها وفی الصراح یقال فی التعجب طمع الرجل فلان بضم
دوم بسیار طمع شد وخرجت المرة بسیار بیرون آینده شد وقضو القاضی فلان وکذلک التعجب فی کل شئ
الا ما قالوا فی نعم وبئس وایة یردی عنهم غیر لازمة بقیاس لتعجب لان صورة التعجب بئست یقال احسن زیدا واسمع به وبکرت کلمة وقد شذ منها نعم و
بئس انتهی وبرای تحول چون جنبت الریح اذا تحولت جنوبا وجنوب بالفتح بمعنی باد دست راست ودوروب ای بچگرگ شد در خباثت
گویا صفت ذئب مرد متکمل گشته همچنین ونسبت زین گویا بسبب کثرت نسب همچو نسب شده فافهم وباب حسب الفاظ معدوده در حاشیه گفته
پس جمیع باب حسب شمرده آوردم احتیاج به بیان خاصیت آن نیست انتهی یعنی این باب را چندان خاصیتی نیست

وقسم مخالف للاستعمال دون القیاس وکلاهما مقبولان وقسم مخالف للقیاس والاستعمال وهو مردود انتهی وقلی لغة عامیة
لیس بفصیح وانما الفصیح الکسر فی مضارعه کذا فی الشافیة وشرحها قال فی الصراح وهو لغة طی ومی آید برای سلب ماخذ نحو حمأت البئر حمأ
ای نزعت حمأتها وحماة بمعنی گل سیاه است وحمأ العصا وغیره ای طلاه یعنی پوست آن دور کرد وحلاوت ایجاد اذا قشرت حلاوته وآن پوست
تنک ست که بوقت دباغت از پوست برخیزد وبرای دفع ماخذ چون جعر البازی ای بخال انه اخت باز از جعر بمعنی بخال آن
شکاری وتجمع ای نخاعه یعنی آب پشتی انداخت وبرای اتخاذ چون بارای بئر یعنی چاه کند وساخت وتسع یعنی توسع گرفت و
جمعه ای جمع ساخت واحدا وبرای صیرورة چون تعب الصبی ای صار ذا لعاب یسیل من فمه وبرای تصییر عین بدء الامر ای
صیره بادیا وبرای الباس ماخذ نحو کحفته ای الحاف پوشانیدم اورا وخلعته ای خلعت پوشانیدم اورا وخلعت
دادم اورا وبرای تدریج چون جرعه ای جرعا جرعا خورد آب را وبرای دخول وبلوغ چون شففه الحب ای بلغ شغافه هو
غلاف القلب قال ابن عباس دخل فیه تحت الشعاف وسلخت الشهر ای بلغت ودخلت فی سلخ الشهر یعنی انقضیة
وبرای کثرت ماخذ چون کلأت الارض ای بسیار شد کلاء زمین وبرای تعل ماخذ چون رحمه ای زد اورا برمح یعنی
نیزه ونعلت یعنی نعل ای پای زار پوشیدم ورحل ای رحل یعنی پالان شتر نهاد بر شتر وبرای ضرب ماخذ
نحو راسه ای زد راس ای سر اورا ودمع وفا ای برد باغ وفواد زد وبرای اعطای ماخذ چون نخله ای اعطاه النخل
ای العطیه وبرای اطعام واعطای ماخذ نحو لحمه وشحمه ولباه ای خورانید اورا لحم وشحم ولباء پس انچه مصنف گفته از
خواص لفظی ست نه از خواص معنوی فافهم خاصیت باب کرم آنست که مدلول ماده آن از جنس صفة خلقیه بود
یعنی صفتی که شئی بران مجبول ومخلوق بود حقیقة چون حسن وقبح وکبر وصغر یا صفتی که در شئی متقرر ومتمکن شده است
بسبب تکرار بی آنکه طبیعی بود واین را صفة خلقیه حکما گویند چون فقه بفقه که فقاهة صفة خلقیه نیست لیکن چون
لازم وملکه شخص میشود بمنزله خلقی میگردد ودر بعضی نسخه او حکما واقع ست یا مدلول ماخذ آن صفتی بود که شبیه بانست
ای شبیه بصفة خلقیه در حاشیه گفته چون حسن بحسن وقبح بقبح اگر مراد ازین هر دو حسن وقبح عارضی ست که بسبب
تزیین وتغیر صورت حاصل میشود مثال شبیه صفت خلقیه خواهد بود واگر حسن وقبح ذاتی ست مثال صفت خلقیه حقیقی
خواهد بود انتهی وهمچنین ست در اصول گفت باب کرم لصفة طبیعیة حقیقة کصغر وکبر وحسن وقبح ذاتیین او حکما کعارض
متمکن فی الذات مثل الفقاهة او شبیه بها کالحسن وقبح نسبیین کانهاهی وجنب شبهها بالحسن انتهی وجار بردی
گوید نصر لافعال الطبائع ونحوها ای الصادرة عن الطبیعة وهی القوة الموجودة فی الاشیاء التی لا شعور لها بما یصدر عنها
ویکون الصادر منها اثرا واحدا واقعا علی نهج واحد کحسن وقبح ولیس المراد بالحسن ما یکون اکتسابیا بالزینة من صنع فاعل
ولیس الملمس ونحو ذلک بل المراد بالحسن کون الاعضاء متناسبة علی ما ینبغی ان یکون علیه وبالقبح خلاف ذلک فهو مقتضی
الطبیعة افلا یختلف ذلک کانه اراد بقوله نحو الصغر والکبر والمراد بهما لیس عظیم المیکل وقصیر اذ الصغیر قد یکون اعظم جسما

نمی مبنی کہ نمی گویند تا زعنی قشعریرة از جہت استغنا بلفظ غلبتکذا حکی عن سیبویہ وغیرہ من ائمة اللغة وچنانکہ مغالبہ
از نصر بیشتر آید ہمچنین عُلل جمع علة بمعنی بیماری وفرح بمعنی خوشیہا وعدم ایراد جمع بنظر اسم جنس ست واحزان جمع
حزن بمعنی غم از باب فَعَل بکسر عین یعنی باب سمع بیشتر آیند از نسبت ابواب دیگر ودرین باب غیر این معانی نیز کثیر ست
فی نفسہ مثال علة سَقَم ومَرَض مثال فرح جذل وفرح مثال حزن حزن والوان جمع لون بمعنی رنگ چون ذہب
وقہب وعیوب جمع عیب چون عور وصید وحلی بالضم والکسر جمع حلیہ بمعنی پیکر وصفت مردمانند گندم گونی وکشادگی
پیشانی وشبہ آن چون بلج وعین ولمی می آیند از وغالبا واز غیر آن نادرا وقلیلا وچندے از الفاظ کہ در معنی
لون وعیب ست بضم عین نیز آمدہ با وجود کسرہ دران چون اُدم وسُمر یعنے گندم گون شد وعجف بمعنی لاغر شد و
بَلق بمعنی ابلق شد وعُجم بمعنی لکنت در شد وحمق ورعن بمعنی گول شد وخرق بمعنی سخت شد وکُمت سپید یا تیرگے
شد ودرکد بمعنی تیرہ شد ہر سہ حرکة آمدہ ومطاوعة فعل بالفتح نیز کثیر ست درین باب چون خدعة فخدع اما خاصیت
باب فتح آنست کہ عین کلمہ یا لام او از حروف حلقیہ بود وآن ہفت حرف ست الف وہمزہ وہا وحا وخا وعین
وغین ومہم الف را استثنا نکردہ چنانکہ بعضی کردہ اند از انکہ الف در فعل اصلی نبود بلکہ منقلب از واو ویا بدانکہ
در مضارع فعَل بالفتح ضمہ وکسرہ اصل ست وفتحہ بجہت رعایت حرف حلق ست وقتیکہ عین کلمہ یا لام کلمہ
افتند از انکہ حروف حلق بسبب بودن اینہا از حروف منسفلہ میخواہند کہ در اینہا ودر ما قبل اینہا حرکتی باشد کہ مجانس
اینہا بود وآن فتحہ است کہ مجانس الف ست بخلاف ضمہ وکسرہ کہ مجانس واو ویا ست کہ از حروف مرتفعہ اند وقتیکہ
این حروف فا کلمہ باشند بسبب لزوم سکون اینہا اعتداد بانسبتہا نباشد بلکہ این اقتضاء در اینہا ضعیف گردد و
ہم بسبب افتادن حرکة مخالف اینہا در پائین اینہا آنچنان استکراہ نبود وچون دو یکجنس از اینہا در کلمہ جمع
شوند عین کلمہ را فتحہ ندہند تا جمع اقتضائین ویا تر جیح احدالاقتضائین لازم نیاید ولہذا تج از ارباب علم صحیح وفصیح ست
واز ارباب فتح لغة ضعیف وچون دو حرف مختلف از اینہا مجمع شوند فتحہ جائز بود بنظر تر جیح حرفے کہ در مخرج بالف
قریب بود پس ازین کلام معلوم کردی کہ باب فتح را از حلقیہ عین ویا لام لازم ست نہ آنکہ حلقی العین ویا لام را
از باب فتح بودن واجب چون وَعَدَ یَعِدُ وسمع یسمع کہ از ین باب نیست وتفصیل این در بیان ابواب ثلاثی
سابق گذشت اما رکن یرکن بفتح العین فیہا فہو من قبل التداخل لانہ جاء من نصر وسمع فاخذ الماضی من الاول
والمضارع من الثانی فلا اعتداد بہ وکذا شحی یشحی وعض یعض وابی یابی وہلک یہلک کل واحد منہا شاذ کما سیجیء
الوعد فی ابی یابی ما علموا ان الباء بصیر الیہ وہی الالف والالف حرف حلق او حملوہ علی منع یمنع لانہ بمعناہ قال العلامة
التفتازانی فی شرح الزنجانی فان قیل کیف یکون شاذا وہو وارد فی افصح الکلام قال اللہ تعالی یابی اللہ الا ان یتم نورہ
قلنا کونہ شاذا لا ینافی وقوعہ فی کلام افصح فانہم قالوا الشاذ علی ثلثة اقسام قسم مخالف للقیاس دون الاستعمال

ان لم یکن اللفظ من بابه لاظهار غلبته احد الطرفین المتغالبین نحو خاصمنی ای باهم خصومت کردن با من
فخصمته یعنی غلبه کردم اورا در خصومت و یخاصمنی ای باهم خصومت میکنند با من فاخصمهم بضم الصاد ای پس
غالب می آیم اورا در خصومت اقول الصواب ان یمثل بمثال آخر لان اخصم لم یات بالضم فی المغالبة بل
بالکسر وانکان شاذا قال فی الصراح خاصمت فلانا فخصمته اخصمه بالکسر ولا یقال بالضم وهو شاذ ومنه
قراءة حمزة تاخذهم وهم یخصمون لان ماکان من تولک فاعلته ففعلته فان یفعل منه یرد الی الضم اذا لم یکن
فیه حرف من حروف الحلق من ای باب کان من الصحیح انتهی و اختصاص این باب باین معنی بجهت
کثرة وقوع این باب ست درین معنی چون کُبر وکثُر وقمر بمعنی غلبه کرد در کبر وکثرة وقمار تا آنکه غیر این باب
در وقت قصد مغالبه رود بسوی این باب کنند گویند کارمنی فکرمته بالفتح ویکارمنی فاکرمه وضاربنی فضربته
ویضاربنی فاضربه بالضم مگر آنکه مثال واوی یا یائی ویا اجوف یائی ویا ناقص یائی باشد که اینها در وقت
قصد مغالبه می آیند از باب ضرب وَلو بالرد از انکه این معتلات از باب نصر نیامده اند ونقل بسوی
نصر خلاف لغت عرب بود وهم در اجوف یائی وناقص یائی ضم عین سبب انقلاب یا بواو گردد وآن موجب
اشتباه بذوات الواو ست نحو واعدنی فوعدته ویواعدنی فاعده المواعده بمعنی باهم وعده کردن ویاسرنی
فیسرته ویُیاسرنی فایسره المیاسره بمعنی باهم قمار باختن وبایعنی فبعته ویبایعنی فابیعه المبایعة بمعنی
باهم خرید وفروخت کردن ورامانی فرمیته ویرامینی فیرمینی المراماة بمعنی باهم تیراندازی کردن ونحو ساعانی
فسعیته یساعینی المساعاة بمعنی باهم سعی کردن وحال ناقص واوی واجوف واوی همچو صحیح ست در رود بسوی
نصر چون راضیته فرضوته ارضوه وخافنی فخفته اخوفه ونزد بعضے مغالبه در فعلیکه حرف حلق دارد از باب
فتح آید وهمچنین مروی از کسائی ست وابو حیان گوید که در کلام بعض اصحاب ما واقع ست که کسائی فتحه میدهد
مگر آنکه دران ضمه نشنیده باشند واین فتحه بجهت استثقال حرف حلق ست در وقت ضمه واین مذهب
غیر صحیح ست زیرا که حرف حلق موجب فتحه نیست در غیر مغالبه در زهر چه حرف حلق میداشت جز از فتحه نمی آید
واین صریح البطلان ست علاوه آنکه ابوزید از عرب شاعرته فشعرته اشعُره بالضم وفاخرته ففخرته افخُره
بالضم هم در باب مغالبه حکایت کرده پس درین قسم هم رود بسوی نصر اولی بود تا خلاف قاعده عرب لازم
نیاید ومصنف در اصول در حلقی العین فقط خلاف بیان کرده گفت قبل الا ماعینه حرف حلق گویم که این
خلاف نقل وعقل ست اما نقل فقد قال الجاربردی استثنی الکسائی ما فیه حرف الحلق وفی الشرح
النظامی شاعرته فشعرته فما سفیه اولامه حرف حلق وعبارت صراح گذشت آما دلیل عقلی پس در خاصمیت
فتح باید وآن اقتضا حروف حلق فتحه در خود ودر ما قبل خود ست فافهم بر آنکه مغالبه در هر چیز نمی باشد

بر پا و خلقی نبود و برای تعمل ماخذ چون فلا ای قلة بمعنی غوک چوب بازید و دلوت بمعنی دلو را کشیدم از چاه یا در چاه انداختم برای آب و برای طلب ماخذ چون حدوة آی طلبت صدداه ای عطاه و برای عطای ماخذ چون الفه ای عطا کرد او را الف یعنی هزار و تایا تو یعنی خراج داد از اتاوة بمعنی خراج و برای الطعام ماخذ چون زبدة ای اطعمة الزبد او لبنة ای اطعمة اللبن و برای مبالغه و کثرة ماخذ نحو صاد الغنم ای اصطاد صوف شد بز و برای قصر نحو فتشد ای قال له فتشد تک اشعر ای سالتک بالله کانک ذکرته اباه فتشد ای تذکر و برای توقیت نحو بکر و عدا ای رفت یا برخاست یا کار دگر کرد و بوقت بکرة ای بامداد و وقت غدا بمعنی چاشت و باب سمع می آید برای کثرة ماخذ نحو جعل الماء ای کثر فیه الجعلان و آن بالکسر جمع جُعَل کصرد ست بمعنی گوه غلطان و نوعی از جانوران آبی سیاه و برای تعمل ماخذ نحو اکلت الناقة الکلاء یعنی خورد ناقه کلا را و عضضت الابل ای رعت العضاة بمعنی درختان بلند با خار و سلیت المرة ای لبست السلاب بالکسر بمعنی جامهٔ ماتم و برای تحلیط و تطلیه نحو فطرت البعیر ای طلیته بالقطران و آن بالکسر معروف ست و برای تخلط نحو ترب الشیء و رفع ای خاک آلوده شد از تراب و رفعار بمعنی خاک و برای صیرورة نحو جرب ای گرگین شد از جرب بمعنی گرگین شدن و حصب جلده ای صار جلده ذا حصبة و آن بمعنی آبله است که بر اندام برآید و برای تحول چون ذئب ای همچو ذئب بمعنی گرگ شد و رخبات و اسد ای همچو اسد یعنی شیر شد در جرأت یا ترسید از روبه و اسد و این وقت برای تاذی از ماخذ بود و برای تاذی از ماخذ نحو حقت البعیر معنی متاذی شد شتر از رسیدن صدمهٔ تنگ پالان شتر بر غلاف نره آن از حقب بفتحتین بمعنی تنگ پالان شتر و غرف البعیر ای بیمار شد شتر از خوردن غرف و آن درختی ست که پوست را بوی پیرایند و ادرک البعیر ای بیمار شد شتر از خوردن ادراک و این معنی درین باب کثیرست از نسبت دیگر ابواب کما لا یخفی علی المتتبع و ازین باب ست ذهب الرجل بمعنی خیره شد چشم مرد از دیدن زر و رکان و برای تالم ماخذ نحو ظهر الرجل ای درد مند شد ظهر یعنی پشت او و قصر ای درد مند شد قصره یعنی بن کردن او و ضرس ای کند شد ضرس یعنی دندان او از ترشی و برای اتخاذ نحو غنم ای غنیمت گرفت و حسبة ای تکیه ساخت او را از حصانة بالضم بمعنی بالش خرد و برای وجدان ماخذ نحو لذ و تة ای وجدته لذیذاً و برای وقوع در ماخذ نحو وحل الرجل بمعنی وقع فی الوحل یعنی گل تنک و این معنی قریب ست از معنی دخول در ماخذ و برای تحیر و تعجب از روبة ماخذ نحو بقر الکلب یعنی متحیر و شگفت شد کلب از دیدن بقر و غزل الکلب ای دید سگ غزال را و متحیر و شگفت شد و باوجود تساوی این سه باب در کثرة خواص مبالغه خاصه باب نصرت فقط مگر بعارض هی ای مبالغه ذکر فعل بعد المفاعلة ای بعد لفظ من باب المفاعلة او بعد صدور فعل من کل واحد من الطرفین الذی من معانیه

اجر وفدیه وبرای اعطا واطعام ماخذ نحو بتن الداتبه وعلفها بمعنی اعطاکردواطعام نمود دابه را بتن وعلف وهر دو بمعنی گیاه است وبرای قصر نحو سفیت فلانا ای گفتم اورا سقیا لک وبرای الباس ماخذ نحو غطیته بمعنی پوشانیدم اورا غطا وآن بالکسر بمعنی پوشش ست وبرای تصیر چون ثلثة ای صیرته ثلاثة یا بمعنی صار ثالثة واینوقت برای صیرورة بود چنانکه در عاب المتاع بمعنی صار ذا عیب وقضاه الامیر ای جعله قاضیا وبرای تحول نحو امت المرة ای ایّم یعنی بیوه شدن زن وبرای تعمل ماخذ نحو وضمت اللحم اضمه ای نهادم گوشت را بر وضم وآن بالتحریک تخته کهبروی گوشت نهند یا بوریا ومانند آن وجلبه ای زخمی ساخت وانجلاب وآن بکسر فا بمعنی ناخن ست واسر الرجل ای اسار یعنی دوال پالان را مرد بر پالان بست وبرای بلوغ ودخول درماخذ نحو حفرت حتی عنت ای بلغت العیون ووکر الطائر ای دخل فی وکره لزذکر بمعنی آشیان مرغ ومینه ای آمد اورا زیمین اوازین بابست وبرای ادخال درماخذ نحو غرت رجلی ای درآوردم پای خود را درغرز بمعنی رکاب چرمی که بر پالان نهند وباب نصر می آید برای صیرورة نحو باب الرجل ای شد مرد صاحب باب یعنی دربان وبرای تصیر چون مرق القدر ای صیره ذا مرقة وآن بالکسر بمعنی شوربابست وحدوث الدار ای صیرتها جدیدا فلان وبرای بلوغ ودخول چون نصف القرآن یعنی بنصف قرآن رسید وبدا ای بید بر یعنی ای بیابادیه شد وعرض آمد عروض یعنی مکه ومدینه را وبرای ادخال درماخذ چون غلفت القارورة یعنی درغلاف کردم شیشه را ومرح الداتبه یعنی درمرج ای چراگاه گذاشت دابه را وفرت القدر ای فزاره انداختم دردیگ وفزاره بالضم آبی که دردیگ ریزند بعد ازطعام تا دیگ نسوزد وبرای اتخاذ نحو حاض یعنی حوض ساخت وحضت المرکة الولد وللطائر الفرخ ای درکنار گرفت زن بچه را ومرغ زیر بال کرد چوزه را از حض بمعنی کنار واموت المرة یعنی کنیزک کردی زن را از امة بمعنی کنیزک وثمنه یعنی ثمن مال گرفت وبرای ضرب ماخذ نحو عقبه قلبه وعضده ای زد عقب اورا وقلب اورا وعضد اورا وبرای سلب ماخذ نحو قشرته ای دور کردم پوست اورا وقشر بالکسر بمعنی پوست درخت وجز آن وشاء تا البیر ای نزعت منه الشاء ای آب البیر وبرای قطع ماخذ چون حششت ای بریدم حشیش یعنی گیاه را وقلفه ای بریدقلفه را از قلفه بمعنی غلاف سرنره وسرّرت ای بریدم سُرّة یعنی ناف را وبرای دفع ماخذ وقت حاجب از خود نحو عز العقم یعنی سرگین انداخت گوسپند از عُرّة بالضم بمعنی پشک وسرگین گوسفند وسترت مرغ وذرق الطائر بمعنی بیخال انداخت طائر از ذرق بمعنی سرگین مرغ وبزق وبصق وبسق ای بزاق ولصاق ولساق انداخت وبرسه بمعنی آب دهن وبرای تاذی از ماخذ نحو سلحت الابل یعنی استطلاق لطبن شد آنرا از خوردن سلّح بضم سین وتشدید لام که نام گیاهی ست وبرای تحول چون هاد بمعنی بیهودی شد وشمل الریح ای باد شمال گردید وشمال بالفتح باد دست چپ را گویند وعرّج ای همچو اعرج گردید در رفتن بسبب رسیدن چیزی

فارغ شد فصلی علیحده برای بیان خواص معنوی این ابواب که کثیر اند وضع کرد و گفت فصل در بیان خاصیات ابواب
بدانکه خاصیت و خاصه مترادف ست چنانکه خصوص و خصوصیت بر تقدیر ضمهٔ خا و آن در اصطلاح نحویین چیزی
را گویند که یافته شود در چیزی فقط نه در غیر آن چیز پس اگر در جمیع افراد آن چیز یافته شود آنرا خاصه شاملہ
گویند چون کتابة بالقوة به نسبت انسان و نه آنرا خاصه غیر شاملہ نامند چون کتابة بالفعل به نسبت
انسان و در اصطلاح صرفیین چیزی ست که یافته شود در چیزے غالبًا و در غیر آن چیز نادرًا و بهر تقدیر
مراد از خاصیت باب آنست که این باب اختصاص بآن خاصیت دارد بحیثیتیکه در غیر این معنی مستعمل
نشود دوائمًا یا غالبًا نه آنکه آن معنی در غیر این باب یافته نشود دوائمًا یا غالبًا چنانکه گویند نیز و بصر یمکن الباب
حرکات مبنی ضمه و فتحه و کسره است یعنی مبنی باین القاب اختصاص دارد بحیثیتیکه دران اطلاق غیر اینها
که رفع و نصب و جرست نیاید اگرچه این القاب در غیر مبنی هم یافته شوند و نیز گویند مثلاً افعل للتعدیة
و التصییر و کذا و کذا و نگویند التعدیة و التصییر لافعل و در شرح اقوال افعل مختص بالعلاج مثلاً گویند خصوا
هذا الباب بالمعانی الواضحة للحسن و علی هذا القیاس فافهم و بعضی در خاصیت و خاصه فرقے هم کرده اند
بدانکه سه باب اوّل که آن ضرب و نصر و سمع ست ام الابواب اند زیرا که اصل در ماضی و مضارع آنست
که عین اینها مختلف باشند چنانکه معانی آنها مختلف ست و هم در کثرت خصائص جمع خصیصه است
بمعنی خاصه چنانکه شریطه بمعنی شرط متساوی الاقدام تا آنکه تعداد و تفصیل آنها طولی دارد که خبر او کتب
نعت نتوان یافت لیکن بنظر ما لا یدرک کله لا یترک کله چیزے ازان آورده میشود پس باب ضرب می آید
برای سلب ماخذ چون خفاه بمعنی اظهره ای ازال خفاء و برای قطع ماخذ نحو خصاه خصاً بمعنی خصیه کشید و برید
و خُلیت الخلای در وزن خلار او آن بفتح خا و تجمه و القصر بمعنی گیاه تر ست و رجّ واتبک ای اقطع و وجهاً قطع
و درج و ردا به بمنزله قصد در انسان ست و بمعنی قطع قریب از معنی سلب ست کما لا یخفی و برای کثرة ماخذ نحو
وسبت الارض بمعنی بسیار شد وسب زمین از وسب بالکسر بمعنی گیاه و برای تنادی از ماخذ نحو جرّ والرجل
بمعنی منادی شد شکم مرد از خوردن جرا و یعنی ملخ و برای تخلیط نحو عفر الشئ ای خاک آلوده کرد و در خاک
غلطانید چیزی را از عفر بفتحتین بمعنی خاک و طان الشئ ای بمعنی طین اندوده ساخت و برای طلب و سوال
ماخذ أبرت منه بمعنے سوال کردم ازو این که ابار کند نخل را و ابار بمعنی کشن دادن خرماست از ابرة بمعنی سوزن
و برای اتخاذ ماخذ نحو آدم الخبز باللحم ای نان خورش ساخت برای نان گوشت را از ادام بمعنی نان خورش
و عجن ای عجین ساخت یعنے خمیر و خمس ای خمس گرفت و برای اطعام ماخذ نحو خبزه بمعنی خورانید کسی را
نان از خبز بمعنی نان و برای اعطاء ماخذ نحو دیت القتیل ای دادم اورا دیت و اجره و فداه ای اداء

گشت تقلسیا مصدر در اصل تقلسیا بضم سین ست ضمه را بکسره بدل کردند بقاعده که خواهی دانست متقلس اسم فاعل
یا از جهة التقاء ساکنین افتاد تقلسی ماضی مجهول تقلسی مضارع مجهول یا بالف بدل شد متقلس با الف گشته و الف باجتماع
ساکنین افتاد و اما ملحق تیسر بل که غریب و نادر اند باب تفعل بزیادت میم قبل الفاست چون تمسکن و تمخرق و تمنطق و تمسلم
و تمدرع و تمولی و همچنین باب تفعلت بزیادت تا در آخر هم چون تعفرت الرجل ای صار عفریتا یعنی خبیثا و لغین معجمه
بمعنی نافذ و مبالغ در امر با تیزی عقل و اینها شاذ اند و غریب بدانکه زیادتی تا در اول این ابواب برای الحاق
نیست بلکه برای تحقق معنی مطاوعة ست چرا که الحاق در اول کلمه نباشد بخود در جهة فتدحرج کذا فی النظامی و غیره
چون قلسته فتقلسی و سرولته فتسرول و مانند آن و اما ملحق باحرنجم و دباب ست و در اصول سه گفته پس دو گفتن
باعتبار کثرت خواهد بود نسبت آن باب ثالث باب اول افعنلال بتکرار لام چون الاقعنساس بمعنی سبکساری
و باز گشتن تصریفه اقعنسس ماضی معلوم یقعنسس مضارع معلوم اقعنساسا مصدر مقعنس اه اسم فاعل
باب دوم بروزن افعلاء بزیادت یا در آخر و تبدیل آن بالف چون اسلنقاء بمعنی برپشت خفتن تصریفه اسلنقی
ماضی معلوم یا الف گشت یسلنقی بسکون یا مضارع معلوم اسلنقاء مصدر مسلنق اسم فاعل اصله مسلنقی یا بعد
اسکان از جهة اجتماع ساکنین افتاد اسلنقی ماضی مجهول یسلنقی مضارع مجهول یا الف گشت بقاعده که خواهی دانست
مسلنق اسم مفعول اصله مسلنقی یا الف گشت و الف از جهة اجتماع ساکنین افتاد باب سوم بروزن افوعال
بزیادت واو بعد فا چون احو نصال بمعنی برآوردن طائر حوصله را و گردن را دوتا کردن تصریفه احو نصل یحو نصل
احو نصالا فهو نصل اه و نزد بعضی از ملحقات احرنجم ست اضبطا بروزن افعلاء بزیادت همزه بعد اللام
از حبط بالتحریک بمعنی انتفاخ بطن و بعضی گویند که همزه آن اصلی ست پس از قبیل احرنجم باشد اما ملحق باقشعرار
یکی باب ست افعوعل بزیادت واو بعد العین و تکرار لام چون عثوجج اعشوشاجا بمعنی اسرع و مصدر این را بسبب قلة
ذکر نکرده و لهذا گفت ندر اکوهدّ[1] در حاشیه گفته ای ملحق باقشعرا انتهی و در بعضی نسخه است ندر اکوهد که ملحق ست
باقشعر گوئیم که ازین عبارت و هم از ذکر آن بعد ملحقات رباعی مزید مفهوم میشود که مصنف اکوهد را از ملحقات اقشعر
شمرده و حق آنست که اکوهد و اکودل ثلاثی مزید مطلق ست بروزن افوعل بزیادت واو مفتوحه و فتح عین که
ساکن بود در اصل و ادغام لام اولی در ثانیه و همچنین ازمان از زنیة بروزن افعال بزیادت همزه و ادغام
لام اولی در ثانیه چنانکه در اصول گفته است چرا که الحاق مانع ادغام ست و نزد بعضی دو باب دیگر ملحق
باقشعر آمده است یکی افعالل بزیادت همزه بعد عین چون اسماد بمعنی غضب و دیگر افتعال بزیادت تا
قبل عین و همزه بعد آن چون استلام و صواب آنست که استلام از قبیل ثلاثی مزید مطلق ست نه ملحق باقشعر
زیرا که در ملحق زیادتی ملحق به واجب ست و آن تکرار لام ست و اینجا نیست چون مصنف از ذکر ابواب ثلاثی و رباعی

[1] ندر اکوهد

شریف ماضی معلوم تشریف بضم علامت وکسر یا مضارع معلوم شریفیه مصدر معلوم مشریف اسم فاعل صاحب مفتاح
بجای قلنس این باب را آورده وقلنس را گذاشته واین حاجب این باب را گذاشته وقلنس آورده ومصنف هر دو را
جمع کرد بجهة عدم شذوذ واین هر دو باب ششم بروزن فعولة بزیادت واو میان عین ولام ست چون جهورة بمعنی
آواز برداشتن تصریفه جهور ماضی معلوم یجهور مضارع معلوم جهورة مصدر معلوم مجهور اسم فاعل باب هفتم
بروزن فعلاة که در اصل فعلیة است بزیادت یا در آخر چون قلساة بمعنی کلاه پوشانیدن تصریفه قلسی ماضی معلوم
در اصل قلسی بود یا الف گشت تقلسی مضارع معلوم در اصل تقلسی بود ضمه را از یا افگندند قلساة مصدر معلوم در اصل
قلسیة بود یا الف گشت مقلس اسم فاعل در اصل متقلسی بود یا بعد اسکان از جهة اجتماع ساکنین افتاد قلسی ماضی
مجهول بر اصل خود ست تقلسی مضارع مجهول در اصل تقلسی بود یا الف گشت مقلس اسم مفعول در اصل متقلسی بود یا الف
بدل شد بعده الف از جهة اجتماع ساکنین افتاد قلس امر در اصل قلسی بود از جهة علامت وقفی افتاد ونزد بعضی
از ملحقات غرب تفعلل تفعل ست چون ترفل از رفل بمعنی تبختر ومفعل بزیادت میم چون مرحب ومسهل بمعنی مرحبا گفت
سهل لک گفت وتفعلل بزیادت نون چون نرجس الدواء بمعنی در دوا نرجس انداخت وتفعل بزیادت ها چون ملفم بمعنی اکبر نفم
وفنعل بزیادت نون بعد فا چون نفقع بمعنی لزق بالدفعا ای الارض وفعلل بزیادت میم بعد العین چون طرمح البناء
بمعنی طرحه ای طوله وفعلن بزیادت نون بعد لام چون علون الکتاب اعنونه وقیلیکه از علن بمعنی ظهر گفته شود نه از
علو تا بروزن فعول بود اما ملحق برباعی مزید دو نوع ست یکی ملحق تبسرل که همزهٔ وصل ندارد دوم ملحق باحرجم
که همزهٔ وصل دارد واین تقسیم باعتبار کثرت ست اما باعتبار قلت سیس ملحق باقشعریر هم آمده است چنانکه گفته شود
نوع اول هفت باب کثیر الاستعمال ست باب اول بروزن تفعلل چون تجلبب بمعنی چادر پوشیدن تصریفه
تجلبب ماضی معلوم یتجلبب مضارع معلوم تجلببا مصدر متجلبب اه اسم فاعل باب دوم بروزن تفیعل چون تخیعل
بمعنی پیرا بن بی آستین پوشیدن تصریفه تخیعل ماضی معلوم یتخیعل مضارع معلوم تخیعلا مصدر متخیعل اه اسم
فاعل باب سوم بروزن تفوعل چون تجورب بمعنی پاتابه پوشیدن تصریفه تجورب ماضی معروف یتجورب مضارع معلوم تجوربا مصدر
متجورب اسم فاعل باب چهارم بروزن تقعلل چون تقلنس بمعنی کلاه پوشیدن تصریفه تقلنس ماضی معروف یتقلنس مضارع معروف
تقلنسا اه مصدر باب پنجم بروزن تفعیل چون تشریف بمعنی افزونی برگها از گشت بریده شدن تصریفه تشریف ماضی معروف یشریف
مضارع معروف تشریفا مصدر متشریف اسم فاعل باب ششم بروزن تفعول چون تسرول بمعنی ازار پوشیدن تصریفه تسرول ماضی معروف
یتسرول مضارع معروف تسرولا مصدر متسرول اه اسم فاعل مناسب آن بود که بجای جهور سرول ذکر میکرد تا معنی مطابقه بخوبی واضح
می گشت باب هفتم بروزن تفعل که در اصل تفعلی بود ضمه لام را بکسره بدل کردند وضمه یا را افگندند ویا از جهة اجتماع ساکنین
افتاد تفعل شد چون تقلس بمعنی کلاه پوشیدن تصریفه تقلسی ماضی معلوم یا الف گشت تقلسی مضارع معلوم اینجا هم یا الف

مجرد وصل چنانکه اجتنب واستنصر ومانند آن وضمیر در اولش راجع بسوی ماضی ست دیا او لش تا زائده مطرده
مانند باب تفعل وتفاعل ودر مضارع لفظ ابی در مضارع وحل ونحوه یعنی مضارع که مثال واوی ولازم بود از باب
علم وهمچنین مضارع مثال یائی ومهموز العین ولازم که ازین باب بود چون یئس یاراینیز کسره خوانند چنانکه
سه حرف باقی را میخوانند پس گویند ابی یئبی یئبی یئبی ایجل یئجل وتجل یتجل ائیس ونئیس ونئیس ونئس
وهمچنین احب ونحب وتحب ومانند آن وشاذست تلمحن وندهب بکسر تا وفوقانیه چرا که ماضی هر دو مفتوح
العین ست وتعبد بکسر نون اشذست بسبب تخالف آن از باب علم در ماضی ومضارع جمیعا بخلاف تلمحن
وندهب که مضارع آنها مثل مضارع علم ست اگرچه ماضی اینها مخالف آن ست بدانکه ضابطه مصادر غیر ثلاثی
مجرد آنست که چون در رباعی مجرد وملحق بدان در آخر حروف ماضیش تا وتانیث بیفزایند مصدر گردد وچون
بعثرة وجلبته وجزآن ودر باب تفعلل وملحق بدان وباب تفعل وتفاعل بضم عین ماضیش مصدر حاصل گردد ودر
غیر اینها که همزهٔ وصل دارد چون الف قبل آخر ماضی افزایند ما بعد ساکن اول کسره دهند مصدر گردد چون
اجتنب واجتناب واحرنجم واحرنجام ومانند آن وایجا هر جا که واو وغیر مدغم والف بعد کسره افتد یا گردد
والف آخر همزه شود چون اخشوشن واخشیشان واداهام واداهیمام واسلنقی واسلنقاء ومانند آن بخلاف
اجلوذ واجلواذ که واو آن بیا بدل نشود بسبب بودن آن مدغم چون مصنف از بیان ابواب مطلق فارغ شد
شروع در بیان ابواب ملحق کرد وگفت اما ثلاثی مزید ملحق بر باعی دو قسم ست یکی ملحق بر باعی مجرد ودوم ملحق
بر باعی مزید وقسم اول هفت باب کثیر الاستعمال ست باب اول بروزن فعلله بتکرار اللام چون جلبته بمعنی
چادر پوشانیدن تصریفه جلبب ماضی معلوم یجلبب مضارع معلوم جلبته مصدر مجلبب اسم فاعل جلبب
ماضی مجهول یجلبب مضارع مجهول مجلبب اسم مفعول جلبب امر باب دوم بروزن فعیله بزیادت یا درمیان
فاوعین ست چون خیعلة بخا ومعجمه بمعنی بیراهن بی آستین پوشانیدن تصریفه خیعل ماضی معلوم یخیعل
مضارع معلوم خیعلة مصدر مخیعل اسم فاعل خیعل ماضی مجهول یا بجیم ضمه ما قبل بواو بدل شد یخیعل مضارع مجهول
مخیعل اسم مفعول خیعل امر وطیلق ازین قبیل ست نه از باب تفعیل یقال طیلقه ایاه ای جعله طوقا والاصل ان
طیوق ست واگر از باب تفعیل می بود طوق میبود باب سوم بروزن فوعلة بزیادت واو میان فاوعین ست
چون جوربة بمعنی پایتابه پوشانیدن تصریفه جورب ماضی معلوم یجورب مضارع معلوم جوربة مصدر مجورب
اسم فاعل آه اشاره بتمامی ست باب چهارم بروزن فعنلة بزیادت نون میان عین ولام ست چون قلنسة
بمعنی کلاه پوشانیدن تصریفه قلنس ماضی معلوم یقلنس مضارع معلوم قلنسة مصدر مقلنس اسم فاعل آه یا تتمیم
بروزن فعیلة بزیادت یا میان عین ولام ست چون شریفة بمعنی برگ دراز وانبوه از گشت بریدن تصریفه

تشریف ماضی معلوم تشریف بضم علامت وکسر یا مضارع معلوم تشریفیه مصدر معلوم مشریف اسم فاعل صاحب مفتاح بجای قلنس این باب را آورده وقلنس را گذاشته واین حاجب این باب را گذاشته وقلنس آورده ومصنف هر دو را جمع کرد بجهة عدم شد وذا این هر دو باب ششم بروزن فعولة بزیادت واو میان عین ولام ست چون جهورة بمعنی آواز برداشتن تصریفه جهور ماضی معلوم یجهور مضارع معلوم جهورة مصدر معلوم مجهور اسم فاعل باب هفتم بروزن فعلاة که در اصل فعلیة است بزیادت یا در آخر چون قلساة بمعنی کلاه پوشانیدن تصریفه قلسی ماضی معلوم در اصل قلسی بود یا الف گشت تقلسی مضارع معلوم در اصل تقلسی بود ضمه را از یا افگندند قلساة مصدر معلوم در اصل قلیسة بود یا الف گشت مقلس اسم فاعل در اصل مقلسی بود یا بعد اسکان از جهة اجتماع ساکنین افتاد قلسی ماضی مجهول بر اصل خود ست تقلسی مضارع مجهول در اصل تقلیسی بود یا الف گشت مقلس اسم مفعول در اصل مقلسی بود یا الف بدل شد بعده الف از جهة اجتماع ساکنین افتاد قلس امر در اصل قلسی بود از جهة علامت وقفی افتاد ونزد بعضی از ملحقات غرب تفعلل تفعل ست چون ترفل از رفل بمعنی تبختر ومفعل بزیادت میم چون مرحب ومسهل بمعنی مرحبا گفت سهل لک گفت وتفعلن بزیادت نون چون نرجس الدواء بمعنی در دوا نرجس انداخت ومنفعل بزیادت ها چون ملفم بمعنی اکبر النفس وفنعل بزیادت نون بعد فا چون نفقع بمعنی لزق بالدفعای الارض وفعمل بزیادت میم بعد العین چون طرمح البناء بمعنی طرمة ای علو کرد وفعلن بزیادت نون بعد لام چون علون الکتاب اعنونه وقتیکه از علن بمعنی ظهر گفته شود نه از علو تا بروزن فعول بود اما ملحق برباعی مزید دو نوع ست یکی ملحق بتسبرل که همزهٔ وصل ندارد دوم ملحق باحرنجم که همزهٔ وصل دارد واین تقسیم باعتبار کثرت ست اما باعتبار قلت پس ملحق باقشعریم آمده است چنانکه گفته شود نوع اول هفت باب کثیر الاستعمال ست باب اول بروزن تفعلل چون تجلبب بمعنی چادر پوشیدن تصریفه تجلبب ماضی معلوم یتجلبب مضارع معلوم تجلببا مصدر متجلبب آه اسم فاعل باب دوم بروزن تفیعل چون تخیعل بمعنی پیر ابن بی آستین پوشیدن تصریفه تخیعل ماضی معلوم یتخیعل مضارع معلوم تخیعلا مصدر متخیعل آه اسم فاعل باب سوم بروزن تفوعل چون تجورث بمعنی پاشنه پوشیدن تصریفه تجورب ماضی معروف یتجورب مضارع معلوم تجوربا مصدر متجورب اسم فاعل باب چهارم بروزن تفعلل چون تقلنس بمعنی کلاه پوشیدن تصریفه تقلنس ماضی معروف تقلنس مضارع معروف تقلنسا آه مصدر با پنجم بروزن تفعیل چون تشریف بمعنی فرق بر گها از گشت بریده شدن تصریفه تشریف ماضی معروف تشریف مضارع معروف تشریفا مصدر متشریف اسم فاعل باب ششم بروزن تفعول چون تسرول بمعنی ازار پوشیدن تصریفه تسرول ماضی معروف یتسرول مضارع معروف تسرولا مصدر متسرول آه اسم فاعل مناسب آن بود که بجای جهور سرول ذکر میکرد تا سنی مطاوعه بخوبی واضح می گشت باب هفتم بروزن تفعلل که در اصل تفعلی بود ضمه لام را بکسره بدل کردند وضمه یا را افگندند ویا از جهة اجتماع ساکنین افتاد تفعلل شد چون تقلس بمعنی کلاه پوشیدن تصریفه تقلسی ماضی معلوم یا الف گشت تقلسی مضارع معلوم اینجا هم یا الف

همزه وصل چنانکه اجتنب و استنصر و مانند آن و ضمیر در اولش راجع بسوی ماضی ست و یا اولش تا و زائده مطرده مانند باب تفعل و تفاعل و در مضارع لفظ ابی و مضارع وحل و نحوه یعنی مضارع که مثال واوی و لازم بود از باب علم و همچنین مضارع مثال یائی و معتل العین و لازم که ازین باب بود چون یئس یا را نیز کسره خوانند چنانکه سه حرف باقی را میخوانند پس گویند ابی یئبی یئبی یئبی ایجل و یجل و یجل و ایئس و یئس و یئس و همچنین احسب و یحسب و تحسب و مانند آن و شاذست یلحن و ندهب بکسر تا و نوقانیه چرا که ماضی هر دو مفتوح العین ست و تعبد بکسر نون اشذست بسبب تخالف آن از باب علم در ماضی و مضارع جمیعاً بخلاف یلحن و ندهب که مضارع آنها مثل مضارع علم ست اگرچه ماضی اینها مخالف آن ست بدانکه ضابطه مصادر غیر ثلاثی مجرد آنست که چون در رباعی مجرد ملحق بدان در آخر حروف ماضیش تا و تا نیست بیفزایند مصدر گردد و چون بعثره و جلبته و جز آن و در باب تفعل و ملحق بدان و باب تفعل و تفاعل بضم عین ماضیش مصدر حاصل گردد و در غیر اینها که همزه وصل دارد چون الف قبل آخر ماضی افزایند ما بعد ساکن اول کسره دهند مصدر گردد چون اجتنب و اجتناب و احرنجم و احرانجام و مانند آن و اینجا هر جا که واو و غیر مدغم و الف بعد کسره افتد یا گردد و الف آخر همزه شود چون اخشوشن و اخشیشان و ادهام و ادهیمام و اسلنقی و اسلنقاء و مانند آن بخلاف اجلوذ و اجلواذ که واو آن بیا بدل نشود بسبب بودن آن مدغم چون مصنف از بیان ابواب مطلق فارغ شد شروع در بیان ابواب ملحق کرد و گفت اما ثلاثی مزید ملحق برباعی دو قسم ست یکی ملحق برباعی مجرد دوم ملحق برباعی مزید قسم اول هفت باب کثیر الاستعمال ست باب اول بروزن فعلله تکرار اللام چون جلبته بمعنی چادر پوشانیدن تصریفه جلبب ماضی معلوم یجلبب مضارع معلوم جلبته مصدر مجلبب اسم فاعل جلبب ماضی مجهول یجلبب مضارع مجهول مجلبب اسم مفعول جلبب امر باب دوم بروزن فعیله بزیادت یا درمیان فاو عین ست چون خیعلته بخار مجمه بمعنی بیراهن بی آستین پوشانیدن تصریفه خیعل ماضی معلوم یخیعل مضارع معلوم خیعلته مصدر مخیعل اسم فاعل خوعل ماضی مجهول یا بجیمه ضمه ما قبل بواو بدل شد یخیعل مضارع مجهول مخیعل اسم مفعول خیعل امر و طیلق ازین قبیل ست نه از باب تفعیل یقال طیلقه ایاه ای جعله طوقا له اصل آن طیوق ست و اگر از باب تفعیل می بود طوق میبود باب سوم بروزن فوعله بزیادت واو میان فاو عین ست چون جورته بمعنی پائتابه پوشانیدن تصریفه جورب ماضی معلوم یجورب مضارع معلوم جورته مصدر مجورب اسم فاعل آه اشاره بتمامی ست باب چهارم بروزن فعنله بزیادت نون میان عین و لام ست چون قلنسته بمعنی کلاه پوشانیدن تصریفه قلنس ماضی معلوم یقلنس مضارع معلوم قلنسته مصدر مقلنس اسم فاعل آه باب پنجم بروزن فعیله بزیادت یا میان عین و لام ست چون شریفه بمعنی برگ دراز دانبوه از کشت بریدن تصریفه

ن ایسی یئسی یئسی یئسی

علی سبیل القلة علی وزن تفعال بکسر التاء والفاء وشد العین مثل تملاق بمعنی التملق وتحمال بمعنی التحمل ومنحو هما باب
چهارم تفاعل بفتح التاء الزائدة وضم العین چون تقابل بمعنی باهم مقابله کردن تصریفه تقاءل ماضی
معلوم یتقابل مضارع معلوم تقابلا مصدر معلوم متقابل اسم فاعل تقوبل ماضی مجهول الف لسبب ضمه
ماقبل منقلب بواو گشت یتقابل مضارع مجهول متقابل اسم مفعول تقابل امر اما تقطعت بزیادت تا بر تقطعت
ماضی معروف از تفعل ست شاذست وهمچنین تشابهت بزیادة التاء علی التاء وادغام التاء والتانیة فی الشین
کما یقال اشابه فی تشابه ودر بعضی نسخه عبارت مذکور نیست ودر بعضی نسخه بزیادة التاء علی التاء نیست
وتفاوت مصدر باب تفاعل بفتح وکسر واو شاذست وقیاس بضمه واوست چنانکه در آنستی چون در آید
تاء مضارع بر تاء تفعل وتفاعل وتفعلل والحقات آن رواست نه واجب حذف یکی ازین دو تاء هر کدام که باشد
چنانکه مذهب بعضی ست ونزد سیبویه وبصریین حذف ثانی ست چراکه ثقل ماشی بسبب ثانی ست واول
تا برای معنی مضارع آورده اند ونزد کوفیین حذف اولست چراکه ثانی برای معنی تکلف ومطاوعة وجزآنست
وهم بسبب ادغام تاء اولی در ثانیه که بمنزله حذفست چون قالوا تنزل حذف تاء اولی اولی بود لکن جواز این
حذف در معروف بود فقط نه در مجهول زیراکه حذف اول دران موجب التباس بمعروفست وحذف ثانی
سبب التباس بمضارع مجهول از باب تفعیل یا مفاعلة یا رباعی مجرد ویا بملحق بدان ست واین حذف برای
تخفیف ست چراکه اجتماع مثلین موجب ثقل ست وادغام اول در ثانی اینجا روانیست که آن موجب
اجتلاب همزهٔ وصل ست در مضارع وآن جائز نبود چنانکه بیاید انشاء الله تعالی مثالش تنزل الملائکة
واندر تکلم نار اتلظی وانت له تصدی اگر ماضی بیامد تنزل وتلظت وتصدیت میگفت وبر تقدیر عدم حذف
جائز ست ادغام تاء ثانی در ما بعد آن وقتیکه صالح ادغام تا بود چنانکه سین در آیه تساقط علیک رطبا
که در اصل تتساقط بود باب پنجم مفاعلة ست بضم میم وفتح عین وزیادت الف وتا چون مقاتلة باهم
کارزار کردن تصریفه قاتل بفتح تا ماضی معلوم یقاتل مضارع معلوم مقاتلة مصدر مقاتل اسم فاعل قوتل ماضی
مجهول الفش بجهة ضمه قابو وبدل شد یقاتل مضارع مجهول مقاتل اسم مفعول قاتل امر وجابر مصدر کثیرا علی وزن فعال بالکسر
کقتال وقل علی وزن فعال فیما فاوه یاء کبوام بالکسر بمعنی المحاملة بالایام کالمیادمة وجابر ایضا علی فعلان فیعلان بزیادة الیاء وباب نجو
ضیراب وضرار بالکسر والتشدید شاذ اما سائلة بفتح السین والهمزة والیاء التحتیة بعد الالف بروزن فاعلة جمع در دو لغت ست
نه باب علی حده یکی سائلة مهموز العین از باب فتح وثانی سائلا جوف یائی از باب مفاعلة بمعنی مسائلة مجرد ومزید فیه
علی حده از ثلاثی مزید مطلق نیست کذا فی الاصول بدانکه سوای اهل حجاز که عبارت از مکه ومدینه وطائف وجزآنست علامت مضارع غیر یارا
که همزه ونون وتاست کسره خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود یعنی از باب سمع چنانکه مضارع علم وحفظ مانند آن یا اول ش

واگر افتعال میبود مصدرش استکان چون اکتساب می آید مضارعش ستکین و فاعلش مستکن و اشباع و همچنین تکلف دوازکارست
و آمده است ثلاثی مزید مطلق مسبوق بهمزهٔ وصل بر سبیل قلته بروزن افعیل بکسر همزه وصل و فتح عین یا رشده زائد چون اشیخ بهمزه وصل
و باء موحده و یاء مشدده و خاء معجمه بمعنی مشیب تبختر و آمده است مصدر آن بهیخی بالقصر والتحریک و شد یاء تحتانیه
و همچنین آمده است افتعال بزیادت تا و همزه مفتوحتین چون استلام بمعنی قبل او لمس السلمه بالکف و هی الحجر و بعضی
گویند آمده است از ثلاثی مزید مطلق که مسبوق بهمزهٔ وصل ست افعوعی بفتح عین و لام و زیادة واو و الف
چون اذلوکی از ذل گذا فی الشرح و حق آنست که این لفظ از باب خشیشان ست از ذلی بمعنی
از ذلیلا بمعنی پنهان رفتن ست کذا فی الصراح و لهذا در شرح بلفظ قیل آورده است و در خاتمیت ابواب هموار
تصریح این هم کرده اما آنکه در رویا در ماضی او همزهٔ وصل نبود قید در و ایجاز ترک کرد برای اکتفاء بر ماسبق
پنج باب ست باب اول افعال بکسر همزه قطع و الف بعد العین چون اکرام گرامی کردن تصریفه اکرم بفتح همزه
ماضی معلوم یکرم مضارع معلوم اکراما مصدر معلوم مکرم اسم فاعل اکرم ماضی مجهول یکرم مضارع مجهول مکرم
اسم مفعول اکرم امر بفتح همزه قطعی که از مضارع آن محذوف شده بود و اصلش یاکرم بود و لهذا بناء یکرم
یاکرم باید همزه را افگندند تا لازم نیاید اجتماع دو همزه بلکه سه در وقت ایلاج همزه استفهام در اکرم متکلم وحده
و اظهار همزه در قول شاعر فانه اهل لان یؤکدما شاذست بر ای رعایت وزن باب دوم تفعیل بفتح تا و زائده
و سکون فا و کسر و عین و یاء ساکن زائده چون تکریم بمعنی گرامی کردن تصریفه کرم بتشدید عین ماضی معلوم
یکرم مضارع معلوم تکریما مصدر معلوم مکرم اسم فاعل کرم ماضی مجهول یکرم مضارع مجهول مکرم اسم مفعول و یجی
مصدره قیاسا مطردا فی الناقص علی وزن تفعلة بفتح التاء و کسر العین کتقویة و تسویة و ایضا یجی کثیرا
غیر مطرد فی غیر الناقص کتذکرة و تجربة و یغلب فی مهموز اللام کخطیئة یجی غیر کثیر علی وزن فعال بالکسر
کلکذاب و فعال بالفتح کسلام و فعال بالکسر و التشدید کلکذاب و قل علی وزن تفعال بالفتح لتکرار و تفعال بالکسر
کتبیان و بربین تقدیر تانی و تمزی بروزن تفعیل شاذ بود از جهة بودن آن ناقص و تانیة و تنزیة بحسب
قیاس نیز آمده و در صراح نوشته که تبیان بالکسر مصدر غیر و هو شاذ لان المصدر انما یجی علی تفعال بفتح التاء
مثل تذکار و تکرار و تو کاف و لم یجی بالکسر الا حرفان و هما تبیان و تلقاء انتهی و تمثال بکسر تا بمعنی صورت
ست نه مصدر و در بعضی حواشی اصول نوشته دیدم که در کنز اللغات ست تفعال اگر مضاعف باشد مصدر
باب تفعیل بود و رنه مصدر مجرد پس قول صراح قل تمثال علی تفعال بالفتح فاش ظاهر ست انتهی باب سوم تفعل بفتحتین
و تشدید عین معلوم ست چون تقبل بمعنی پذیرفتن بزیادت تا و عین ثانی تصریفه تقبل ماضی معلوم یتقبل مضارع
معلوم تقبلا مصدر معلوم متقبل اسم فاعل تقبل ماضی مجهول یتقبل مضارع مجهول متقبل اسم مفعول تقبل امر و جاء مصدره

علی سبیل

چون انفطار بمعنی شگافتن از فطر تصریف انفطر ماضی معلوم ینفطر مضارع معلوم انفطارا مصدر معلوم منفطر اسم فاعل انفطر
ماضی مجهول ینفطر مضارع مجهول منفطر اسم مفعول انفطار امر باب چهارم افعوال بکسر همزه وعین وواو مشدده والف زائدین
چون اعلواط بمعنی ازگردن شتر برخاستن و برجهیدن برکسی از غلط بعین وطاء مهملتین تصریف اعلوط ماضی معلوم یعلوط
مضارع معلوم اعلواطا مصدر معلوم معلوط اسم فاعل اعلوط ماضی مجهول یعلوط مضارع مجهول معلوط اسم مفعول اعلوط امر
باب پنجم افعیعال بکسر همزه وعین وسکون یا والف وبرین مصدر هم چهار حرف زائدست چون اخشیشان بمعنی نیک درشت
شدن جامه وعادت کردن بدرشت پوشیدن از خشن تصریف اخشوشن ماضی معلوم یخشوشن مضارع معلوم
اخشیشانا مصدر معلوم مخشوشن اسم فاعل اخشوشن ماضی مجهول یخشوشن مضارع مجهول مخشوشن اسم مفعول اخشوشن
امر باب ششم افعلال بکسر همزه وعین والف جز فاء وعین ویک لام همه زائدست چون احمر بمعنی بسیار سرخ شدن از حمر
تصریف احمر بالادغام ماضی معلوم یحمر بالادغام مضارع معلوم احمرارا مصدر معلوم محمر اسم فاعل احمر ماضی مجهول یحمر مضارع
مجهول محمر اسم مفعول وفرق درمیان صیغهٔ اسم فاعل واسم مفعول درتقدیرست نه درلفظ احمر امر بفتح راء وبکسر آن احمر
لفک ادغام چنانکه درامر مستعار باب هفتم افعیلال بکسر همزه وعین ویای ساکن وفرق درافعیعال وافعیلال
باعتبار تکریر عین دراول وتکریر لام درثانی ست واین مصدر بزیادت همزه ویا ویک لام والف ست چون ادهیام
بمعنی نیک سیاه شدن از دهمة بضم دال مهمله تصریف ادهام بالادغام ماضی معروف یدهام بالادغام مضارع معلوم
ادهیماما مصدر معلوم مدهام اسم فاعل ادهوم بالادغام ماضی مجهول الف ادهام بجهة ضمه ما قبل واو مبدل شده یدهام
مضارع مجهول مدهام اسم مفعول اینجا هم فرق درصیغهٔ اسم فاعل ومفعول درتقدیرست نه درلفظ ادهام بالکسر والفتح
والادغام ادهام بالفک امر مناسب آن بود که عقیب انفطر واحمر ریکجا ذکر میکرد وباقی رایکجا تا باشاره معلوم می شد
که درین شش باب دو حرف زائدست ودرباقی شش شش بدانکه اظهر واثاقل باب علی حده نیست بلکه اصل آن تظهر و
تثاقل ست بروزن تقبل وتقابل که آن هر دو باب از ثلاثی مزیدست بدون همزهٔ وصل چنانکه عنقریب مذکور
خواهد شد وبعضی گویند که این هر دو باب علیحده اند چراکه مصدر از اول از امثال بکسر تاء ومعجمه وبزیادت الف بعد میم مشدده
آمده است وهمچنین مصدر آوارس نیز آویراس بکسر دال مشدده قبل یای تحتانیه وبالف بعد راء مهمله آمده ودر حقیقة
ازمل واوارا اس باید واین دلالت میکند بر بودن اینها باب علیحده کذا فی الاصول اما استکان بمعنی خضع از باب
استفعال ست نزد ابوعلی فارسی نه باب علیحده بروزن افتعال بفتح تا مشتق از سکون بلکه از کون بمعنی
صیرورة از استفعالست یعنی صار ذا کون آخر غیر الاول ای الغرة چنانکه استحال از کینونة بمعنی صیرورة وبرین تقدیر معنی
استکان صار ذا کینة بود وکینة بمعنی فرح ست ومراد ازان شدة مذلة ست مشتق از کان یکین بمعنی خضع واین وجه احسن ست وبعضی گویند
مشتق از سکون ست بروزن افتعل ومده آن زائدست برای اشباع واین قول مردود ست از جهت آمدن یستکین واستکینا

اصل اشعر ماعاً اهر نماعاست دهر معا بفتحتین وشدمیم مفتوحه هم مصدرش آمده است باب سوم از رباعی مزید
که همزهٔ وصل دارد افعلال ست بکسر همزه زائده وعین وادغام لام اول در لام ثانی والف زائده در موزون
آن این ادغام نباشد چون اقشعرار بمعنی موی برتن خاستن تصریفه اقشعر ماضی معلوم یقشعر مضارع معلوم
اقشعرارًا مصدر معلوم مقشعر اسم فاعل اقشعر ماضی مجهول یقشعر مضارع مجهول مقشعر اسم مفعول اقشعر بکسر راء و
بفتح آن مع الادغام اقشعر بفک ادغام صیغهٔ امرست زیرا چه جائیکه دو حرف یکجنس بهم آیند وسکون ثانی
عارضی بود ادغام جائز بود ودر صورت ادغام برای دفع التقاء ساکنین ثانی را کسره دهند یا فتحه چنانکه در
بحث ادغام بیاید انشاء الله تعالی وجاء مصدره علی فعلیکة بضم الفاء وفتح العین وکسر اللام الثانیة وبیاء
ساکنه زائده بعد بخو قشعریرة وطمانینة چون از بحث رباعی مجرد ومزید فارغ شد شروع در ثلاثی مزید کرد و
گفت فعل ثلاثی مزید بر دو گونه است یکی ملحق ومعنی الحاق وفعل آنست که یک حرف یا زیاده جز الف در غیر
اول بیفزایند تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود وعلامتش توافق مصدر ملحق ست بمصدر مطرد ملحق به بلکه
بجمیع مصادر آن پس اخرج وجرب وقاتل ملحق بدحرج نبود بسبب عدم توافق مصدرین وعدم جواز زیادت
الف برای الحاق وهمچنین بقتل وتعارف ملحق بتدحرج نیست بسبب عدم جواز زیادت حرف در اول
برای الحاق وتاء تجلبب ومانند آن برای الحاق نیست بلکه برای مطاوعت بغیر وی التاء ست چون جلبب ومانند آن
گوئی جلبته فتجلبب وعلی هذا القیاس وزیادتی با وغیره البته برای الحاق ست وتقبل اگرچه مطاوع قبل هست
چنانکه تجلبب مطاوع جلبب ست لکن قبل ملحق بدحرج نیست چنانکه جلبب بود ومعنی الحاق در اسم
آنست که در ثلاثی ویا رباعی حرف زیاده کنند تا بروزن رباعی یا خماسی شود ونزد ابن حاجب الف در حبشی
اسم برای الحاق نیاید بجهت لزوم تحریک آن در وقتی بخلاف فعل چون تغافل وتفصیل آن در شروح
شافیه است ودر دوم مطلق یعنی مزید فیه که در آن زیادتی برای الحاق نبود واین مطلق دو قسم ست یکی آنکه
در رویا در ماضی او همزهٔ وصل بود از قید در تعریف مطلق جامع شد دوم آنکه در رویا در ماضی او همزهٔ وصل نبود
قسم اول هفت باب است باب اول افتعال ست بهمزه وتاء مکسور والف در سه زائد ست چون اجتناب
از جنب بمعنی پرهیزیدن وبکسو شدن تصریفه اجتنب ماضی معلوم یجتنب مضارع معلوم اجتنابًا مصدر
معلوم مجتنب اسم فاعل اجتنب ماضی مجهول یجتنب مضارع مجهول مجتنب اسم مفعول اجتنب امر باب دوم
استفعال ست بکسر همزه وتاء وسکون سین والف وهر چهار زائد ست چون استنصار از نصر بمعنی یاری
خواستن تصریفه استنصر ماضی معلوم یستنصر مضارع معلوم استنصارًا مصدر معلوم مستنصر اسم فاعل استنصر ماضی مجهول یستنصر
مضارع مجهول مستنصر اسم مفعول استنصر امر باب سوم انفعال بکسر همزه وفاء وسکون نون والف ست واز ین چهار جز فا همه زائد

زیرا که جمع تکسیر در انچنین اسمار ثلاثی مزید در رباعی نیاید بخلاف مثل جعفر و حمار که جمع آن جعافر و حمر آید و یحیی مصدره
کثیراً غیر مطرد و ذا کان غیر مضاعف فعلا لا بالکسر کدحراج و یکثر فی مصدره المضاعف فعلالا بالفتح کزلزال و
یکسر فاره ایضاً و یضم قال الفراء لیس فی الکلام فعلال مفتوح الفا من غیر ذوات التضعیف الا حرف واحد
وهی خزعال وزاد ثعلب فیها قهقار بالالف وقیل هو قهقر وزاد ابو مالک قسطال وهو الغبار وامافی المضاعف
ففعلال فیها کثیرة نحو زلزال وقلقال کذا فی الصراح و یحیی مصدره علی سبیل القلة فعللی بالقصر و بفتح الاول
والثالث کقهقری وهی الرجوع الی الخلف وفعلاء بالمد و ضم الاول والثالث کقرفصاء وجاء قرفصاء بضم الثانی
ایضاً و معنی آن نشستن بر سر دو سرین و پیوستن سر دوران را بشکم و سر دو دست را در بغل نهادن ست و قرفصی
بالقصر نیز آمده بحرکات ثلث در فا و قاف و مصدر رباعی مجرد و مزید و ثلاثی مزید چنانکه بر اوزان مقرره معلوم شده آید
و آنرا مصدر غیر میمی گویند بروزن مفعول وی نیز آید و آنرا مصدر میمی گویند و رباعی مزید را سه باب ست یکے
بدون همزهٔ وصل و در بعضے نسخه دو با همزهٔ وصل واقعست و انچه عینی ازان نسخه بطریق اشاره مفهوم میشود
چنانکه ازین نسخه بطور صراحت باب اول که همزه وصل ندارد تفعلل ست بزیادة تا و بضم لام اول چون
تسربل بمعنی پیراهن پوشیدن تصریفه تسربل ماضی معلوم یتسربل مضارع معلوم تسربلا مصدر معلوم متسربل
اسم فاعل تسربل ماضی مجهول یتسربل مضارع مجهول تسربلا مصدر مجهول متسربل اسم مفعول تسربل امر بدانکه
اسم ظرف چنانکه از ثلاثی مجرد بر وزن مفعل و مفعل آید همچنین از غیر ثلاثی مجرد که رباعی مجرد و مزید و ثلاثی مزید
می آید بروزن مفعول وے و همچنان که مصدر از ثلاثی مجرد برای نوع و مرة سازند چنانکه دانستی همچنین
رواست که از غیر ثلاثی مجرد هم سازی باین طور که در آخر مصدر رباعی مجرد و مزید و ثلاثی مزید که مجرد از تاست
زیادتی تا برای مرة و نوع کنی چون تسربلة و انطلاقة و احمرارة و اگر در آخر مصدر اینها تا بود احتیاج
زیادت آن نیست چون بعثرة و جلبة و اقامة و استقامة پس در غیر ذی التاء فرق در مصدر مطلق
و مقید بزیادت تا بود و فرق در مرة و نوع باعتبار قرائن و در ذی التاء بقرائن فقط فرق در مصدر
مطلق و مصدر مرة و نوع حاصل شود باب دوم از رباعی مزید همزهٔ وصل دارد افعنلال بکسر عین و زیادت
نون و همزه و الف ست چون احرنجام بمعنی انبوهی کردن تصریفه احرنجم ماضی معلوم یحرنجم مضارع
معلوم احرنجاما مصدر معلوم محرنجم اسم فاعل احرنجم ماضی مجهول یحرنجم مضارع مجهول محرنجم اسم مفعول احرنجم
امر در حاشیه گفته چون مجهول و اسم مفعول از باب لازم بواسطهٔ حرف جری آید بنا بر آن در تصریف
باب لازم آورده شد تا مبتدی را وزن آن معلوم شود انتهی بدانکه اسرنمع بروزن افعنلل بفتح عین و ادغام
لام اول در ثانیه باب علیحده نیست چنانکه بعضے گفته اند بلکه اصل آن اسرنمع ست بروزن احرنجم و همچنین

ظرف از انکه اکثر این باب بکسر عین آید وچون از بعض استعمالات عرب توهم دو باب دیگر غیر این شش باب میشد
مهم آنرا رد کرد و گفت اما فضل یفضل بکسر عین ماضی وضم عین مضارع باب علی حده نیست چنانکه بعضی گمان کرده اند
بلکه از قبیل تداخل ست ومعنی تداخل در اینجا آنست که ماضی از باب دیگر و مضارع از باب دیگر گیرند پس در فضل یفضل
که از باب سمع ونصر هر دو آمده است ماضی از باب اول گرفتند و مضارع از باب دوم وهمچنین در دخل یدخل و قدم
یقدم و لبب یلبب بضم عین و تلب یتلب بفتح العین که اول از باب سمع ونصر آمده است و دوم از باب کرم وسمع تداخل
ست و کادیکاد از سمع ست نه آنکه ماضی بضم عین ست و مضارع بفتح عین و باب علی حده است چنانکه بعضی فهمیده اند
ولهذا گفتن که در اصل کودن بود جمع مونث غائب ماضی بکسر کاف آید برای رعایت باب چون خفن و ضمه کاف
گفتن که بر سبیل ندرت یافته شده است برای رعایت واو شاذ بود از انکه رعایت باب اصل و اهم ست از رعایت
واو و اگر گفته شود که ضمه کاف برای رعایت باب ست نه رعایت واو گوییم پس کسره گفتن که اکثر ست از ضمه آن
از چه رو بود بخلاف ضمه فا که برای واو هم می آید چنانکه در قلت و کسره فا جز برای رعایت یا و یا باب نبود و عدم
باخود ظاهر ست پس بحجت نقل کسره عین متعین شد از اینجا معلوم کرده باشی که از جمله باب که مقتضای تشبث
عقلی ست شش متعل شد و دو متوهم و یکی متروک محض کما لا یخفی بدانکه اسم ظرف از ناقص و مضاعف که درین
ابواب سته مذکوره واقع شود بفتح عین آید چون مرمی و مدعی و مقر و از مثال واوی و یائی که درین ابواب آید بکسر
عین باشد چون موعد و میسر و تفصیل آن سابق در بحث اسم ظرف گذشت و اسم ظرف از غیر آن که صحیح و اجوف
و مهموز ست چنانکه دانستی در ابواب مذکوره یعنی جائیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین بود اسم ظرف بفتح عین
آید و اگر مکسور ست بکسر عین و در بعضی نسخه این عبارت ست اسم ظرف از یفعِل و مثال مفعل آید و از یفعَل و یفعُل
و ناقص و مضاعف مفتوح بود چون مُوتی و چندے از غیر شاذ آمده است مَنبِت و مَسجِد و مَشرِق و مَغرِب و
مَضرِب و مَجزِر و مَنسِک و مَسقِط و مَسکِن و مَرفِق و مَطلِع و مصدر مفتوح آید مگر از نحو بعد و نفع و میسر چون موعد
موضع و میسر انتهی و شرح این عبارت در بحث اسم ظرف و مصدر میمی تفصیل گذشت قوله از یفعِل و مثال مفعل آید
یعنی از مکسور العین و مثال بکسر عین آید و قوله از یفعَل و یفعُل یعنی مفتوح العین و مضموم العین بفتح عین آید و لهذا
الفاظ مذکوره که از باب نصر بکسر عین آمده اند شاذ بود چون از بحث ابواب ثلاثی مجرد فارغ شد ابتدا بذکر
رباعی مجرد و مزید کرد تا بعد ازان حال ثلاثی مزید ملحق بخوبی واضح گردد و گفت رباعی مجرد را یک باب ست فقط
و مصدرش قیاساً مطرداً بر وزن فعللة بفتح فا و سکون عین بود چون دحرجة و بعثرة و جز آن بعثر ماضی معلوم
یبعثر مضارع معروف بعثرة مصدر معلوم بمعنی برآوردن مبعثر اسم فاعل بعثر ماضی مجهول یبعثر مضارع مجهول
بعثرة مصدر مجهول مبعثر اسم مفعول الامر بعثر والظرف مبعثر بر صیغه اسم مفعول جمعه ای جمع المبعثر الظرف مبعثرات

معلوم خواهد شد انشاء الله تعالی و ازان شش باب باب اول از اصول فعل یفعل بفتح عین ماضی و کسر عین مضارع ست
چون ضرب ماضی معروف یضرب مضارع معروف ضرباً مصدر معروف و معنی آن زدن و رفتن و جز آن ست و این معنی
اصلی ست ضارب اسم فاعل ضُرِبَ ماضی مجهول یُضرب مضارع مجهول ضَرْباً مصدر مجهول و معنی آن زده شدن
و این معنی عارضی ست که بسبب نسبت آن بسوی مفعول پیدا شده است نه اصلی ست مضروب اسم مفعول و الامر منه
اضرب اسم الظرف منه مضرب بکسر العین و اسم ظرف این باب بکسر عین آید جمعه ای جمع مضرب مضارب جمع تکسیر ست
و اسم الآلة منه مِضرَبٌ و مِضرَبة و مِضراب جمعها ای جمع هذا الثلاثة مضارب جمع مضرب و مضربة و مضاریب جمع مضراب فقط
اسم التفضیل اضرب للمذکر ضربی للمؤنث جمعها ای جمع اضرب و ضربی ضارب جمع اضرب جمع التکسیر اما الجمع الصحیح فاضربون
و ضربات جمع ضربی جمع التکسیر و الجمع الصحیح ضربیات و باب دوم از اصول فعل یفعل بفتح عین ماضی و ضم عین مضارع ست
چون نصر ماضی معلوم ینصر مضارع معلوم نصراً مصدر معلوم بمعنی یاری کردن ناصر اسم فاعل نُصِرَ ماضی مجهول ینصر مضارع
مجهول منصور اسم مفعول انصر امر منصر بفتح العین ظرف چرا که اسم ظرف اینها بفتح عین آید آه اشاره است بسوی
صیغ باقیه بر نهج باب اول که آن جمعه مناصر و الآلة منصر و منصرة منصار جمعها مناصر و مناصیر اسم التفضیل انصر و
نصری جمعها اناصر و نصرت باب سوم از اصول فعل یفعل بکسر عین ماضی و فتح عین مضارع ست چون سمع ماضی
معلوم یسمع مضارع معلوم سمعاً مصدر معلوم بمعنی شنیدن اسمع امر حاضر مسمع بفتح العین ظرف چرا که اسم ظرف
این باب هم بفتح عین آید آه اختیار ترتیب مذکور در ذکر ابواب اصول بجهت بودن مخالفت تام میان کسره و فتحه
است بخلاف کسره و ضمه زیرا که کسره سفلی ست و فتحه علوی و ضمه متوسط است لهذا باب نصر را در وسط آورد فافهم
باب چهارم از ثلاثی مجرد و اول از فروع فعل یفعل بفتح العین فیهما ای فی الماضی و المضارع نحو فتح ماضی معلوم
یفتح مضارع معلوم فتحاً مصدر معلوم بمعنی کشادن افتح امر حاضر مفتح بفتح العین ظرف زیرا که اسم ظرف این باب هم
بفتح عین آید آه باب پنجم از ثلاثی مجرد دوم از فروع فعل یفعل بضم العین فیهما ای فی الماضی و المضارع ست چون
کرم ماضی معلوم یکرم مضارع معلوم کرماً مصدر معلوم بمعنی جوانمردی کریم صفت مشبه است که بجای اسم فاعل
درین باب آید و اسم فاعل بنیاید اکرم امر مکرم اسم ظرف بفتح العین چرا که اسم ظرف این باب هم بفتح العین آید بدانکه
رواست تسکین عین ماضی که بروزن فعل بالکسر بود چون سمع و یا فعل بالضم چون کرم و در فعل بالکسر حلقی العین
بود چون شهد سر فرع آید شهد بسکون عین و شهد بنقل کسره عین بقا و شهد بکسه تین باتباع کسره عین نعم
و بئس فعل مدح و ذم ازین قبیل ست و درین دو صیغه قبائل عرب سوای بنی تمیم هم تلفظ بفروع کنند اگرچه دیره
اوشان نیست باب ششم از ثلاثی مجرد سوم از فروع فعل یفعل بکسر العین فیهما ای فی الماضی و المضارع ست
چون حسب ماضی معلوم یحسب مضارع معلوم حسباً بالکسر مصدر معلوم بمعنی پنداشتن احسب امر محسب بکسر العین

و در رباعی بیش از دو و ما زیادتی یک حرف در ثلاثی چون اکرم و در رباعی چون تسربل و زیادتی دو حرف در ثلاثی چون اجتنب و در رباعی چون احرنجم و زیادتی سه حرف جمع در ثلاثی نبود چون استنصر و انقعنس و مانند آن و لهذا لا یتجاوز الفعل المزید فیه ستة احرف کما عرفت اشتملته و چون تعریف ثلاثی مجرد و مزید و رباعی مجرد و مزید دانستی پس بدانکه ثلاثی مجرد در القبول صحیح شش باب ست اگرچه قسمت عقلی از ضم سه صیغه ماضی یا سه صیغه مضارع نه باب میخواهد و وجهش آنست که فاء ماضی را چون بسبب تعذر ابتدا بساکن و ثقل فعل و خفه فتحه مفتوح ساختند و عین را متحرک داشتند تا بجهت سکون آخر ماضی در وقت لحوق ضمیر مرفوع متحرک اجتماع ساکنین نشود سه صورت حاصل گردید فعَلَ فعِلَ فعُلَ و هر یک ازین سه صیغه را مضارع از مضموم العین و مکسور العین و مفتوح العین باید لیکن چون فعَلَ بالفتح را مضارع سه قسم آمد و فعِلَ بالکسر را دو و فعُلَ بالضم را یک شش باب حاصل شد و از جهة آنکه اصل در لفظ ماضی و مضارع آنست که عین هر دو مختلف باشند چنانکه معنی هر دو مختلف ست سه باب اصل شدند و سه باب فرع و بجهت اصالت ابواب اصول ۳ ابواب اصول را اولاً ذکر کرد و فروع را بعد ازان شیخ ابن حاجب باب فتح را درین مقام ذکر نکرده بجهت عدم اعتداد آن چرا که اصل در مضارع فعَلَ بالفتح کسره و ضمه است و فتحه عارضی ست که برای رعایت حرف حلق دهند و وجه آن خواهی دانست انشاء الله تعالی و ابو حیان گفته است که فعل بالفتح وقتیکه حلقی العین یا لام باشد قیاس مضارع آن فتح ست تا آنکه در وقت عدم سماع رجوع بسوی فتحه کنند و این قول ائمه لغت ست و نزد اکثرین اختیار فتحه و ضمه و کسره در مضارع موقوف بر سماع ست و بس حرف حلق بود یا نبود چون نَعِقَ یَنعِقُ و نَزَعَ یَنزِعُ که از ضرب ست با وجود حرف حلق و قعد یقعُد و بلغ یبلُغ از نصر و بعضی گویند که در مضارع فعل بالفتح کسره اصل ست تا آنکه اگر حال مضارع معلوم نباشد حمل بران کنند که آن اکثر و اخف ست و ازان اختلاف کامل در ماضی و مضارع حاصل میشود بجهت بودن کسره سفلی و فتحه و ضمه غیر سفلی و نزد بعضی اصل در متعدی کسره است و در غیر متعدی ضمه و نزد بعضی اگر در مضارع آن یکی از ضمه و کسره شنیده باشند متکلم را عمل بران مسموع باید فقط مانند ضرب و قتل و اگر هر دو شنیده باشند و هیچ نشنیده متکلم را رواست که هر کدام که خواهد از کسره و ضمه استعمال کند و این اختیار ابو حیانست چون عرش یعنی یَعرُشُ و یَعرِشُ جا که در مضارع آن هر دو مسموع شده است و بعضی گویند که کسره و ضمه مطلقاً جائزست خواه یکی شنیده باشند خواه هر دو خواه هیچ نه و این قول ابن عصفور ست و در فعِلَ بالکسر مضارع مفتوح بود و مکسور در الفاظ معدوده است که بیاید انشاء الله تعالی و مضارع فعُلَ بالضم مضموم بود فقط بجهت مناسبت لفظ ضمه با معنی آن که طبعی و ثابت ست و غیر متغیر و مختلف و منضم ست بصاحب خود غیر متعدی بسوی دیگری اما احوال مضارع این هر سه وقتیکه معتل و مضاعف و مهموز باشند بعد ازین بتفصیل

معلوم نمودن مضارع ثلاثی

الحاق پنج حرفی بکلمه شش حرفیست واین قول غیر صحیح ست چنانکه دانستی مثال صفت ضبغطری بمعنی دراز و فخیم
خندریس بفتح خا معجمه و دال مهمله و زیادت یا و مده بروزن فعلیل بمعنی شراب کهنه و نزد بعضے نون هم زائد ست
بروزن فنعلیل و برین تقدیر رباعی مزید بود و مثال فعلیل در بیس بود مثال صفت علطبیس بمعنی نرم و روشن
و از امثله خماسی مزید ست کمهدر بضم کاف و فتح میم مشدده و دال مهمله بمعنی راس دکر و و لعاظ بفتحتین و لعاظ
بکسر تین بمعنی حریص و خوار و سمرطول و سمرطیل بفتح السین و المیم و ضم طا در اول و کسر طا در ثانی بمعنی دراز
مضطرب و فرعیلانیة بفتحتین و فتح یا بروزن فعللانة بمعنی جانوری عریض که در گل غلطد یعنی خراطین و اصفلیل
بکسر همزه و لام و فتح طا و بزیادة یا و نون و اصل آن افعل کا صطبل ست و اصفلیلة بزیادة تا نیز آمده چون
مصنف از بحث اسماء فارغ شد شروع در بحث افعال کرد و گفت فصل بدانکه جمیع اقسام مصدر از مرة و نوع و
جز آن و همه اقسام فعل از ماضی و مضارع و امر و سائر مشتقات از اسم فاعل و مفعول و صفت مشبه و اسم تفضیل
و اسم آله و اسم ظرف بر دو گونه است یکی ثلاثی دیگری رباعی و این تقسیم باعتبار لفظ ست و خماسی در فعل
نیاید بجهت ثقل فعل از نسبت اسم چنانکه سابق معلوم کردی و هریک ازین دو نوع هم دو نوع ست مجرد
و مزید فیه لیکن بحسب اصطلاح مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خود اند و مراد از مشتق
اینجا بمعنی عام ست که شامل فعل مضارع و امر و ماضی ست پس کراهة و یکره و کاره و مکروه را ثلاثی مجرد
گویند از انکه ماضی آن کره است ثلاثی مجرد ست اگرچه در بنها سه حرف زیاده است و همچنین لعشره و
اجتناب را رباعی مجرد و ثلاثی مزید گویند از جهت ماضی آنها که لعشر و اجتنب ست و در بعضے نسخه این
عبارت مذکور نیست بجهت اکتفا بر تعریف مجرد و مزید که ازان این تبعیت مفهوم میشود و چون مصنف از
تقسیم فارغ شد شروع در تعریف هر دو قسم کرد و گفت ثلاثی مجرد لفظی ست که در و چون کره مثلا یا در
ماضی او چون یکره و کراهیة و کاره و مکروه و جز آن سه حرف اصلی باشد و بس و ثلاثی مزید فیه آنکه در
ماضی او سه حرف اصلی بود یا حرف زائد چون نستنصر و استنصار و مستنصر و مانند آن یا ماضی که در و سه حرف
اصلی بود با زیادتی حروف دیگر چون استنصر و مانند آن از قید در و در تعریف ثلاثی مجرد و از ایراد این
ترديد در تعریف ثلاثی مزید تعریف هر دو جامع و مانع شد و اگر لفظ در و در هر دو جا میبود چنانکه در بعضی نسخه
واقع ست اخصر می بود و علی هذا القیاس در تعریف رباعی مزید و رباعی مجرد دانست که در و چون لعشر یا در
ماضی او چون یعشر و مبعثر و جز آن چهار حروف اصلی باشد فقط چنانکه دانستی و رباعی مزید آنکه در
ماضی او چهار حرف اصلی باشد حروف زائده نیز چون بجبر نجم و محرنجم و جز آن یا ماضی که در و چهار حرف
اصلی زائد هم بود چون تسربل و احرنجم و اقشعر و زیادتی حروف در فعل بیش از سه حرف نباشد در ثلاثی

وعملاح بالکسر کسیکه اورا ثبات بر چیزے نبود کمنهوز بروزن فعلول کسفرجل بمعنی فربه و هزروف بروزن
فعلول کجعر وعل بمعنی جلد وسبک وصعقوق بروزن فعلول بفتح فا وضم لام بمعنی لئیم نادرست وبزعیس
بروزن فعلیل بکسر با وعین مهمله بمعنی صابر بر اشیاء وزحرب بضم زا معجمه وراء مهمله وشد با بمعنی فربه وقوے
وعروب بکسر عین وسکون را وفتح زا معجمه وشد با بمعنی درشت وسخت وعربد بکسر عین وکسر با وفتح آن
وشد دال بمعنی سخت وسمهد بروزن فعلل کسفرجل بمعنی شتر فربه وزیعباق بروزن فعلعال بفتح زاء
معجمه وهر دو باء موحده وبکسر زاء معجمه وباء اول نیز بمعنی بدخلق وطرماح بکسر تین وشد میم بروزن فعلال
بمعنی عالی نسب وجهنام مثلثة الفاء مع العین وشد نون بمعنی چاه مغاک وعرطویل بروزن فعاویل کخندریس
بمعنی نیک جوانی وقدوعرطلیل بروزن فعلیل کخندریس بمعنی فربه وخندفوق بروزن فعلول یا فعلول
کعصرفوط بمعنی دراز مضطرب واحمق وجعلیل بروزن فعلیل کخرعبیل بمعنی کسیکه جمع کند از هر چیز وبسیار کور
بفتح با ودال وضم کاف بروزن فیعلول وتبانیز بمعنی فربه وقرنباع بفتح قاف وراء وبکسر هر دو نیز بروزن
فعلال بمعنی منقبض بخیل وجحنبار بکسر جیم وحا وجحنبار بضم جیم وحاء بروزن فعلال واین هر دو تبانیز آمده
بمعنی فربه ورحران بفتح الرائین بروزن فعلان بمعنی واسع منبسط وطرمذان بکسر طا ودو میم بمعنی متکبر
ودحسان بضم دال وسیم ودحسانی بیاء مبالغه نیز بمعنی مردم گندم گون فربه ودغنکوان بفتح دال وعین
وکاف بروزن فعللان بمعنی موذی ودلفنی بالقصر وبکسر دال وفتح عین بروزن فعلی بمعنی فربه وجلعبی بالقصر
وبفتح جیم ولام وباء بدنبز بمعنی تیز نظر وذربعری بکسر زاء معجمه وفتحه آن نیز وبفتح باء وراء بمعنی بدخلق وطرمذة بکسر
طاء وسیم بمعنی کسیکه بگوید ونکند وخمجاجة بفتح خاء معجمه وسکون جیم بمعنی احمق بی فهم وهذوعة بکسرها وبضم آن
نیز وبفتح لام بروزن فعلولة بمعنی بدخلق واحمق وهردبة بکسرها وفتح دال وتشدید با بمعنی عجوزه ودعسقة
بضم دال وسین وشد قاف بمعنی دراز امزید خماسی بسبب قلت آن وقلت خماسی محصور در پنج وزن است
اول عضرفوط بفتح عین وراء مهمله وضم فا بروزن فعللول بزیادت واو ومده بمعنی کراسته نرد شال صفت
موذر بمعنی شدید الاکل ونزد کسی که تکریر فا تنها روا بود ازین جنس نخواهد بود فافهم ودوم خزعبیل بزیادة
یاومده بروزن فعلیل بمعنی باطل ومثال صفت قذعمیل بمعنی پیر بزرگ وسوم قرطبوس بکسر قاف وفتح طاء و
ضم باء موحده بمعنی داهیه بروزن فعلول ومثال صفت قرطبوس بمعنی ناقه جلد رو وچهارم قبعثرى بفتح
قاف وباء موحده وثای مثلثه بمعنی دابه که در بحر میباشد بروزن فعللی الف آن برای الحاق نیست زیرا که
اسم سداسی یافته نشده که بدو ملحق شود ونه برای تانیث ست بسبب وجود قبعثراة بلکه برای تذکیر خاص کلمه
است چنانکه رضی وزمخشری وغیره تصریح کرده اند وبرین تقدیر در حالت تنکیر منصرف بود ونزد سیبویه

بضم قاف وفتح راو عین هم آمده و در عفرطل که مانند سفرجل ست یعنی مادهٔ فیل کسرهٔ عین و قاف و طاء هم آمده
کذا فی الاصول و ایراد قنز عمل در امثلهٔ اسماء و اعتداد جار بروی قد عمل و حجمرش را از قبیل اسماء محل تامل ست
گفت القرطعب الشئ القلیل و الحجمرش العجوزة و القد عمل الابل الضخم و امثلة الصفة همرجل بواسع الخطو و جرد
لابل ضخم و قهبلس لافعوان عظیم و خنعتن للشدید انتهی فافهم چون اسم ثلاثی مجرد و رباعی مجرد و خماسی مجرد را دانستی
بدانکه مزید ثلاثی و رباعی بحسب کثرت محصور نیند از انکه حروف زیاده با یک ست یا دو یا سه یا چهار و مواقع زیادت
یا قبل فاست یا میان فا و عین یا میان عین و لام یا بعد لام و بر تقدیر زیادت دو و سه و چهار یا بر سبیل
اجتماع ست یا بر سبیل افتراق و حروف زائده سوای تضعیف ده حروف ست چنانکه بیاید پس برین تقدیر
کثرت امثله و عدم حصر آن ظاهر ست و ایراد آن درین کتاب متعسر هر که خواهد در متن لغت مثل قاموس
و مانند آن به بیند لیکن بنظر ما لا یدرک کله لا یترک کله چیزے نوشته میشود ثلاثی مزید نحو اصبع مثلثة الهمزة و الباء
بمعنی انگشت و اقاید بالکسر بمعنی کلید و احد و بالضم بمعنی مغاک و احدوثه بالضم بمعنی کلام و اعصار بالکسر
بمعنی باد یکه دران آتش باشد و افرند بکسر همزه و راء بمعنی جوهر شمشیر و اجرد بکسر همزه و راء و شد دال بمعنی
گیاهی و اکبرة کاجرده و بفتح همزه نیز بمعنی بزرگ قوم و اترج بضم همزه و راء و شد جیم بمعنی ترنج و اورون
کفرعون بمعنی درن یعنی ریم و انجان بفتح همزه و با بمعنی آرد خمیر و جزان و اسم رباعی مزید نحو قرطاس مثلثه
القاف و قربوس بفتحتین بمعنی پیش کوهه زین و پرشوم بالضم و بالفتح نخلی در بصره و درخریط بالکسر بمعنی آب بینی
شتر و جبوکر کسفرجل بمعنی ریگستان و عشبر کسفرجل نام مردی عضا فرکعلابط بمعنی شتر و جهند بضم جیم و فتح هاء و دال
نوعے از تمر و سجلاط بکسر تین و شد اللام بمعنی یاسمین و منجلاط بروزن فنعلال بمعنی ریحان و عیدسوق کعفرفوط
جانوری و زمهریر بمعنی قمر و سختی سرما و فرنفول بفتحتین معروف و عبوثران و عبیثران بضم ثاء مثلثه در هر دو
و بفتح آن نیز بمعنی گیاهی و جزان وصفت رباعی عنصفر بروزن فنعلل کسفرجل بمعنی مرد درشت و خندرس
کحجمرش بروزن فنعلل بمعنی ناقه فربه و قنفخر کجرو حل بروزن فنعلل و بضم قاف نیز بمعنی بزرگ اندام و خضعدل
بروزن فنعلل کقدعمل بمعنی سخت و درشت غضنفر بروزن فنعلل کسفرجل بمعنی شیر و عندوفر بروزن فعولل کسفرجل
بمعنی ناقه شگرف استوار و سمیدع بروزن فعیلل کسفرجل بمعنی ممتع و تفاخر کعلابط و تفاخری بیاء مبالغه نیز
بمعنی بزرگ اندام و همرش لشد میم بروزن فعللل کحجمرش بمعنی پیر کلان سال و سلفدبشد لام بروزن فعلل
کجرو حل بمعنی احمق و مبشر بکسر صاد و شد نون مکسور و مفتوح بروزن فعلل یا فعل بمعنی سرمای سخت و ضیخم
بضم خاء معجمه و فتح میم مشدده بمعنی متکبر و عملط بضم عین و فتح میم مشدده و کسر لام بمعنی سخت و زبیق بروزن
فعلل کسفرجل بمعنی بد خلق و عفرنس بروزن فعلنل کسفرجل بمعنی شیر قوی و قمقام بالضم بمعنی سید

وفتح ها بروزن فعلل بمعنی درم ومثال صفت هزبر بمعنی فربه ودرشت مناسب آمد [illegible] درهم درم میگفت
چنانکه در اصول گفته [illegible] جار بردی گفته که در ثبوت فعلل نظر است چراکه درهم معرب است
ومبلغ بر تقدیر اصالت رباعی بود اما بر تقدیر زیادت آن چنانکه مذهب اخفش رباعی نبود انتهی وصاحب صراح
صفدع را بروزن زبرج ودرهم گفته بعد ازان گفت قال الخلیل لیس فی الکلام فعلل الا اربعة احرف درهم
وهجرع ومبلغ وقلعم فافهم وقمطر بکسر قاف وفتح میم وسکون طاء مهمله بروزن فعلل بمعنی صندوق کتاب ومثال
صفت ضبطر بمعنی شدید قیل قائله اخفش حجذب بضم الجیم وفتح الدال علی وزن فعلل بمعنی نوعی از ملخ یعنی نزد اخفش
اوزان رباعی مجرد شش آمد فراء مثال صفت عندد بمعنی فربه وسیبویه آنرا بروزن برتن روایت کرده اما فراء اطحلب
وبرقع را هم مثل روایت اخفش بیان کرده ابو علی گفته که معرب ست جار بردی گفته که حق ثبوت این وزنست
چراکه میگویند مالی عنه عندای بد و دال ثانی برای الحاق ست ورنه ادغام واجب میشد وبر تقدیر الحاق
ملحق به باید وهم مصه در اعلال عین گفته که صح علینه لمحاقطة الالحاق واین کلام دلالت میکند بر ثبوت ملحق به
انتهی وصاحب قاموس لفظ ضفدع طحلب را بروزن حجذب هم نوشته وصاحب الفیه وابن عقیل هم رباعی مجرد را
شش وزن نوشته اند وبنا بر اقوال مذکور مصه در اصول گفته للرباعی المجرد سته گوئیم پس بر ین تقدیر لفظ قیل
اینجا بنا بر مشهور ست نه بر سبیل تحقیق واگر گوئی که لفظ قیل بجای خود ست زیراکه در ثبوت وزن حجذب اجماع
نیست چنانکه در اوزان باقیه گوئیم در ثبوت مانند درهم هم اتفاق نیست چنانکه دانستی فافهم اما جندل بفتحتین
وکسر دال مخفف جنادل ست نه رباعی مجرد وهمچنین هر لفظیکه بر چهار حروف بود بضم اول وفتح ثانی وکسر ثالث باوجود
کثرت آن عجن غلیظ وولص ودلمص وبهدل وفدفد وهدکد عجلذ وعکلد وعلکد وجدبد وعکبس وعلکس وبدبد و
زملق چنانکه عدرتن بالتحریک وعرتن بضم تا مخفف از عرتن کسفرجل ست زیراکه توالی چهار حرکت وزیاده
ازان نزد عرب مستکره ست ومتروک کذا فی الشرح وغیره اسم خماسی مجرد را چهار وزن آمده است اگرچه قسمت
عقلی مقتضی صد ونود ودو وزن ست که حاصل ضرب صور قیاسیه رباعی در چهار احوال لام ثانی ست ودیگر
احوال در بحث رباعی گذشت اول سفرجل بفتح سین وفاء وتشدید میم بروزن فعللل بمعنی آبی وشمال صفت شمردل بمعنی
سریع از شتر وجزآن ودوم خزعبل بضم الخاء وفتح الزاء المعجمتین وکسر الباء الموحدة بروزن فعللل بمعنی شتی
باطل ومثال صفت قدعمل بمعنی شتر فربه وسوم قهبلس بفتح قاف وباء موحده وکسر لام بروزن فعللل سرزنده
ومثال صفت حجمرش ومصطلق بمعنی عجوز فربه وچهارم جردحل بکسر جیم وفتح دال بمعنی وادی قرطعب بمعنی شتی
قلیل بکسر قاف وفتح طاء مهمله بروزن فعللل ومثال صفت اروحل بمعنی فربه ودر قرطعب قرطعبة بضم قاف وفتح
را وفتح طاء مهمله بروزن فعللل ومثال صفت اروحل بمعنی فربه ودر قرطعب وقرطعبة بضم قاف وراء وعین وقرطعبة

بضم قاف

اعتبار و در فعل بضم فا و سکون عین چون فعل باعتبار رو بسوی عنق یک فرع ست نزد بعضے فعل بضم عین برائے
مبالغه فاید لیل آمدن عسر و یسر بین در [illegible] و لهذا اخفش عیسی ابن عمر در هر فعل بالضم ضمه عین جائز
داشته اند صفت و اجوف و ناقص کذا فی الاصول و در صراح ذکر این استثنا نیست لغت فاش بین ب [illegible]
ثلاثی اذا کان مضموم الفاء جاز السکون و الضم فی عینه مثل عسر و رحم فا انتهی فافهم و نزد اکثرین ضمه عین جائز نیست
ازانکه بضم عین تخفیف مطلوب حاصل نشود بلکه ثقل لازم آید در عسر و یسر که سکون و ضمه هر دو اصلی باشد و استعمال
اخف پیشتر بود و در فعل بضمتین عنق باعتبار رو بسوی ثقل هم یک فرع ست عنق بسکون عین و نزد کوفیین و در
فعل مالسکون چون بحر فتحه هم رواست و نزد بصریین فتحه عین لغت مستقله است و فرع ساکن العین سیبویه گفته
که ساکن کرده میشود و در لغت تکوین و اهل و مردم بسیار از بنی تمیم مانند کبد و رجل و ابل و عنق و جزآن اسم باشد خواه
صفت خواه فعل و سبب آنست که انتقال از اخف بسوی اثقل که کسره و ضمه است یا از اثقل بوی نزد ایشان
مکروه است و برای مشابهت ثلاثی در مزید هم اینحکم جاری کردند چون انطلق و دلملیده و منفخ و مانند آن که طلق و بکدو
نفخ دران بمنزله کمیدست و بعد ازان قاف و دال را فتحه دادند تا اجتماع ساکنین نشود و مفتوح العین را ساکن نکردند
چراکه فتحه اخف ست این چنین حکایت کرده مر خلیل از عرب و من هم شنیده ام از عرب انتهی و مصنف گفته که باعتبار
وجه مذکور لازم مے آید که کسره مفتوح در مانند فخذ و نحیف و ضم ساکن در مانند قفل روا نبود مگر آنکه گفته شود که چنانکه تخفیف
امر مطلوب ست نزد اوشان اتباع هم مطلوب ست چنانکه در سنتن و انینک و احینک منتن و انتوک و جوک گویند
و سیبویه در موضع دیگر گفته که فار در مانند شهد و شهید مکسور نکردند مگر برای آنکه گفتم که اصل در مضارع فعل بالفتح کسره
و ضمه است و فتحه بسبب حروف حلق ست و قتیکه انحروف عین یا لام افتد و در مانند شهد و شهید چون فتحه حروف
حلق ممکن نشد بسبب عدم فعیل و التباس فعل لفعیل مفتوح العین و خواستند که تاثیر حروف حلق از وجهی شود ما قبل
حروف حلق را کسره دادند زیراکه کسره مشابه فتحه است بسبب وقوع این هر دو قبل از یاء و قرب یا بسوی الف در مخرج
از نسبت واو و بسبب آمدن کسره بعد سکون که اخت فتحه است و الکل فی الشرح و اسم رباعی مجرد را نبج وزن آمده است
نزد سیبویه و شش نزد اخفش اگرچه بحسب قسمت عقلی چهل و هشت انبیه باید که آن حاصل ضرب صور عقلیه قید قیاسیه
اسم ثلاثی در احوال اربعه لام اوست و درین صور مذکور بنظر اجتماع ساکنین هم اوزان چند مناسب بود که یافته نشود
کما لایخفی و درین تقسیم لام ثانیه اعتباری نیست بجهت بودن آن محل تغییر پس ازین جمله خبر نبج وزن هم متروک اند
بجهت استقلال و آن نبج وزن اینست جعفر بفتح جیم و فا بروزن فعلل بمعنی نهر صغیر و جزآن و مثال صفت عبهر بمعنی
مرد آگنده گوشت در زبرج بکسر زا و عجمه و را و مهمله بروزن فعلل بمعنی زرد و مثال صفت طمر بمعنی لئیم و برثن بضم با و موحده
و ثا و مثلثه بروزن فعلل نام قبیله از بنی اسد و مثال صفت فضیلت بمعنی قوی و سخت و درشت و درهم بکسر دال مهمله

فعل ماضی مکسور العین چون علم و شهد چنانکه مشتر معلوم خواهی کرد بلکه در ماضی مجهول که حلقی العین بود چون
عهد هم کسره فا با تباع عین آمده و در غیر حلقی العین چون ضرب کسر فا و سکون عین کذا فی الاصول همچنین
ست حال فاء فعیل در اتباع کسره عین و قضیه حلقی العین بود چون نکیف و عنیف و بخیل و سعید و لئیم و
رهین و در فعل بفتح فا و ضم عین چون عضد باعتبار روسبوی فلس یکیست فرع ست عضد بسکون عین و همچنین
فعل ماضی بضم عین چون کرم و کرم قال الجار بردی لا یجوز فیه عضد بضم الفاء نقلا من الضاد کما نقل الکسر
فی کتف لنقل الضمة و قد جوزه بعضهم و در فعل بکسر تین چون ابل باعتبار روسبوی جریک فرع ست ابل
بسکون عین بدانکه جار بردی در شرح قول ابن حاجب فی ابل و بلز و ابل و مبز و لا ثالث لهما گفته که مراد آنست
که نیست در کلام عرب فعل بکسر تین مگر ابل و لها و بلز و صفات و بعضی گفته اند مراد آنست که این هر دو از افراد دیگر
نیست چنانکه کتف و فخذ زیست و درین نظر ست زیرا که عضد و عنق را هم یکفرع ست و آنجا همه
لا ثالث لهما نگفت و بعضی گویند که لا ثالث لهما تصحیف ست بجهت آمدن ابط و جبک یا آنکه مراد ازان لا ثالث
لهما فی الصفات ست لعلب گفته که از اسماء و صفات بروزن فعل جزو و کلمه که ابل و بلز ست نیامده و بعضی
گفته اند که معنی آنست که جائز نیست تسکین عین در هیچ لفظ مگر در ابل و بلز یعنی بروزن فعل الفاظ بسیار آمده اند
لیکن تسکین عین جز درین دو لفظ روا نیست زیرا که مصحح حکم کرده بتداخل لغتین در جبک پس اگر جبک بکسر تین
نزد او ثابت نمی بود حکم بتداخل نمیکرد و حکم بتصحیف تکلف ست جار بردی در جواب آن گفته که ازین کلام
تناقص در قول مصحح لازم می آید زیرا که ابل و بلز عموم میخواهد و لا ثالث لهما خصوص و حکم در جبک بتداخل لغتین
باعتبار لغت غیر فصیحه باشد زیرا که جبک در کتب اوشان بکسر تین قلیل ست و بضمتین کثیر پس حق آنست
که ما نوشتیم اولا و مویدست انچه روزنی گفته که اجماع کرده اند بصریین بر نیکه نیامده است بروزن فعل از
اسماء مگر ابل و از صفات مگر بلز و کوفیین از اسماء طحل را هم روایت کرده اند پس اتفاق فریقین برین سه
لفظ شد و برین تقدیر لفظ یانزد ایشان ثابت نیست یا بر طریق اصالة نباشد یا فصیح نیست و مراد بیان
لغت فصیحه است و اعتراض بر لغو بودن لفظ نخ هم مدفوع است زیرا که افراد ذهنی فعل عام ست ازین هر دو
لفظ بداخلاصه تا فی الجار بردی پس بدانکه گاهی در دو کلمه بسبب حصول وزن کتف و عضد همچو کتف و عضد ساکن
کنند مثل لام امر و هو وهی و قضیکه بعد فا و او و ثم افتد همچنین هو وهی و قضیکه لام ابتدا و یا همزهٔ استفهام افتد
گویا حروف مذکوره یا ما بعد خود همچو کتف و عضد شدند بجهت کثرت وقوع آنها لیکن ما هی هو وهی بعد ثم
ضعیف ست لهذا اکثر قراء آیهٔ ثم هو یوم القیامة من المحضرین بتحریک ها خوانده اند مگر کسائی دران ثم هو
با سکان ها نیز قلیل ست بجهت عدم کثرت یل ها هو و همچنین اراک منفصلا با سکان فالسبب قلت این چنین

اسم ثلاثی مجرد از زوائد را بر سبیل انتها زده وزن آمده است اگرچه قسمت عقلی دوازده میخواهد از جهت ضرب
احوال سه گانه فا در احوال چهارگانه عین لیکن وزن فعل بکسر فا وضم عین متروک شد بجهت ثقل کسر از صعود
سفل بسوی علو است ووزن فعل بضم فا وکسر عین نیز بجهت حمل بر ضد اگرچه نزول از علو بسوی سفل دشوار
کذا فی الوصول ونزد دیگران ترک این وزن بجهت ثقل ست فقط امانحو ضرب ویضرب پس بنا بر این هر دو
عارضی ست اول برای غرض ست وثانی غیر معتد به بسبب زوال ضمه یا در حالت نصب وجر نقط وئیل بدال
مهمله وریئم براء مهمله وعل لواو وعین مهمله بروزن فعل مجهول منقول اند از فعل نه اسم جامد اند چنانکه ضرب را
مثلاً نام کسی نهند ونحو تنوط وتنشر که اسم جامد اند ومنقول از فعل مجهول احمد ابن یحیی گوید که اسمی جزوئیل
نشنیده ام که برین وزن آمده باشد وبعضی گویند که آمده است وعل وریئم وهم گفته که اسماء معدوده
بروزن فعل مجهول آمده اند بعده این هر سه را ذکر کرده پس معلوم شد ازین سه قول که این هر سه وزن
منقول نیست بلکه مجعول بر قلت ست گوئیم نقل در وئیل وریئم البته متصور ست ودر وعل غیر متصور ست زیرا که
مصدرے ازین حروف نیامده پس بفعل چه رسد فافهم ولفظ جبک بکسر فا وضم عین اکثر ثابت شود چنانکه
در قرأت شاذه در آیه والسماء ذات الحبک آمده است پس مجعول بر تداخل لغتین ست ودر دو حرف
کلمه از انکه جبک بضمتین وجبک بکسر تین آمده است متکلم در وقت تلفظ بجاء مکسوره از لغت ثانی غفلت
کرده است تکلم بلغت اولی کرد وآن ده وزن انیست فلس بروزن فعل بفتح فا وسکون عین بمعنی پشیز وفرس
بروزن نعل بالتحریک بمعنی اسپ نر ومادہ وگاهی فرسته نیز آمده وکتف بتا بغوقانیه وفا بروزن فعل بفتح
فا وکسر عین بمعنی شانه وعضد بعین مهمله وضاد معجمه بروزن فعل بفتح فا وکسر عین بمعنی بازو واین لفظ بروزن
قفل وجبر وعنق هم آمده وجبر بجاء مهمله وباء موحده بروزن فعل بکسر فا وسکون عین بمعنی عالم وجزآن وعنب
بعین مهمله ونون وباء موحده بروزن فعل بکسر فا وفتح عین بمعنی انگور وابل بباء موحده بروزن فعل بکسر تین
بمعنے شتر وگوهر آبدار وقفل بقاف وفا بروزن فعل بضم فا وسکون بمعنی معروف وصرد بضم صاد وفتح راء مهمله
[illegible] بزرگ سر که گنجشک را شکار کند وبعضے گویند اول طائر که خدا را روزه داشت کذا فی الشرح
وعنق بضم عین مهمله ونون بروزن فعل بمعنی گردن رواو منقلبت ودر لغت بنی تمیم رو بعضی از ابن امیه
بسوے بعضے از آنها اسم باشند یا صفت که اشاره آن در بحث صفت مشبه گذشت پس در فعل بکسر فا وکسر
عین که عنبش حرف حلق ندارد چون کتف باعتبار رو بسوی فلس وجبر ودرع ست کتف بسکون عین
وکتف بنقل کسره عین بسوی فا واگر عنبش حرف حلق بود چون فخذ باعتبار رو بسوی فلس وجبر وابل راسه
نوع ست فخذ بسکون عین وفخذ بنقل کسره عین بسوی فا وفخذ باتباع فا در کسره عین را وهمچنین ست

بفتح الزائین المعجمتین وضم فا بروزن فیعول بمعنی جلد روا ز ذفن واین وزن نزد کسی که تکریر فا تنها روا ندارد صحیح نبود بلکه وزنش فیعلون یا فیعلول باشد آما زیادتی چهار حرف جز بر سبیل افتراق نبود چون صادور او بروزن فاعولا بضم عین بمعنی کسیکه نکاح نکند ومسلویا بروزن مفعولا بمعنی زمین کثیر السلم وآن درختی ست معروف وغیر ذلک مراد او زا نیست که آنهارا این فقیر بطریق معقول وحصر مقبول بفضله تعالی ذکر کرده است امید ست که او زان مذکور باین ضبط ورابط در هیچ کتاب این فن یافته نشود فاشکر ولا تکن من الغافلین اما طریق ضبط در بیان وزن غالب صفت مشبه از ابواب ثلاثی مجرد آنست که آن از فعل بکسر عین بروزن فعل بکسر عین آید غالبا چون فرح وفرحا ودر بعضی با وجود کسره ضم هم آمده چون ندس وجذر وعجل وفعل آمده است بروزن فعیل وفعل بالفتح وفعل بالضم بالکسر وفعول بالفتح نیز چون سلیم وشکش وحرد وصفر وغیور از سلم وشکش وحرت وصفر وغار الرجل وغیره واز الوان وعیوب وحلی بروزن افعل غالب ست چون اسود واعور وابلج از سود وعور وبلج واز فعل بالضم عین فعیل غالب ست چون کرم وکریم وآمده است بروزن خشن وحسن وصعب وصلب وجبان ودوخر وجنب واز فعل بفتح عین قلیل ست بسبب استغنا ازان از جهت اسم آن وآمده است ازان بروزن مریض وشیخ واشیب وضیق کذا فی الشافیه ومصنف گفته که از فعل بفتح عین بروزن حق وطیب کثیر ست انتهی وی آید از هر سه وقتیکه در معنی جوع ویا عطش ویا ضد این هر دو باشد بروزن فعلان بالفتح چون جوعان از جاع یجوع وشیعان وعطشان وریان هر سه از سمع کذا فی الشافیه ومصنف گفته که می آید از هر سه بروزن فعل بالفتح وفعل بالتحریک چون فرد وفرد از فرد مثلث العین وبروزن فعل بکسر عین وفعل بضم عین چون قفن وقطن از قطنه که از علم وکرم ونصرت وبروزن فعل بالکسر چون ثقف از ثقف که از علم وکرم ست وبروزن فعل بالضم چون حلو که از علم از کرم ونصرت وبروزن کصرد وفعل کعنق چون ودق وزرق از ذلاقت که از علم وکرم ونصرت وبروزن فاعل وفعیل وفعول بالفتح چون فاطن وفطین وفطون از فطنه مذکور وبروزن افعل چون انصر کاحمر از نصرة که از علم وسمع وکرم ست بروزن فعیل کسبیل وفعائل کعلائط چون کندر وکنادر از کدر که از علم وکرم ست بروزن فعیل کسکین نحو سنخین از سنخ مثلث العین و سخاخین بضم سین وکسر خاء معجمه نادرست جزوی یافته نشده وبروزن فعلان بالفتح وفعلان بالتحریک نحو سخان وسخان وسخان از سمن مثلث العین وبروزن فعال بالفتح نحو وفاد از ضرب وکرم وفعال بالکسر چون کنار از ضرب وضرام از علم وفعال بالضم چون شجاع از کرم وصداد از نصر وصغار از علم وبنابر انچه که نقل کردم لفظ حسب در حاشیه که صفت مشبه از سه باب یعنی سمع وکرم وحسب بیشتر آید از قلم ناسخ ست کما هو الظاهر چون مصدر از بحث مصدر ثلاثی مجرد ومشتق فارغ شد شروع در اوزان اسم جامد کرد وگفت

وصاف وحقید بروزن فعیلل کسفرجل بمعنی سریع از حقد وعشوزن بروزن فعولن کسفرجل بمعنی غلیظ وخیسری بروزن فعیلی
بالقصر بفتح فا وعین بمعنی زیانکار وباغی بروزن فعالی بالقصر وبالفتح وبضم فا نیز بمعنی بلیغ ودودری بروزن فعفلی بالقصر
بفتح فا ئین بمعنی کوتاه وهنبی بروزن فعلی بالقصر بضم فا وفتح عین شدیده بمعنی احمق از هنب وصلنقی بروزن فعنلی کسفرجل
بمعنی شدید الصوت از صلق وزیادتی سه حرف هم دونوع ست بر سبیل اجتماع وبر سبیل افتراق وحروف مزیده اینجا هم
همان حروف اند که در قسم زیادتی دو حرف مذکور شدند مثال قسم اول صفتان بکسر تین وشد تا وفوقیه بروزن فعلان
بمعنی جسیم شدید وصفتان بکسر صاد وفا وشدیده هم آمده بروزن فعلان وجلبان بروزن فعلان بفتحتین وشد لام وجلبان
بروزن فعلان بضمتین وشد لام هم بمعنی صاحب شور وغوغا وخنزبان بکسر خا وذال معجمه بروزن فعلیان کثیر الشر از
خنده وغنطوان بضم غین وطا معجمه بروزن فعلوان بمعنی قماش وخبقار بکسر خا معجمه وبا موحده وشد قاف بمعنی زن بد خلق
وجربیا بکسر جیم وبا موحده بروزن فعلیا بمعنی ضعیف ومرمریس بروزن مفعیل کخندریس بمعنی سخت از مرمرست وفوقیه بروزن فعلیله
بمعنی تیز وبر سبیل افتراق همان نوع ست در اول وآخر ودر اوسط وآخر ودر اول واوسط ودر اوسط فقط مثال قسم اول ارذان بروزن
افعلان کزعفران بمعنی روز سخت ودرونانته تبا بمعنی شب سخت نیز آمده وانفحان بروزن افعلان بضم همزه وعین وکسر حا نیز بمعنی لسیار فربه
از نفخ وهر دو بیا وشد یده که برای مبالغه است وتباء تانیث نیز آمده چون انفحانی وانفحانیة وانفحانیه وملکعان بروزن
مفعلان کزعفران بمعنی لئیم از لکع واستعمال آن یا مطلق ست یا نبذا فقط چون یا مکران بروزن ملکعان که مختص بدست وبمعنی کریم و
مسحلان بضم میم وحا بروزن مفعلان بمعنی دراز وبیاء مبالغه نیز آمده وتباء تانیث برای مؤنث هم ومرقدے
بکسر میم وقاف وشد دال بروزن مفعلی بالقصر بمعنے کسیکه در کارها شتاب باشد از ارقد کاحمر بمعنی اسرع وکوردی
بفتح واو وشد را بروزن مفعلی بالقصر ومثلث المیم بمعنی لئیم وتحیری بفتح یا ومیم وراء شدید بروزن تفعلی بالقصر بمعنے
سمج ولغرجا بکسر نون ورا بروزن تفعلا بمعنی نامرد ضعیف وترنموت بفتح تا ونون وضم میم بروزن تفعلوت بمعنے
کمانیکه آنرا آواز باشد در وقت تیر انداختن واخرقته بضم همزه وراء معجمه وشد قاف بروزن افعلة بمعنی عظیم البطن که
در وقت رفتن سرین او بگردد ومثال قسم دوم عدولی بروزن فعولی بالقصر بفتح فا وعینین بمعنی سریع وودودری
بفتح الدالین وشد را بروزن فعوفعلی بالقصر بمعنے کسیکه آمد ورفت بغیر حاجت کند وخنفیق بروزن فنعلیل
کخندریس بمعنی نافه سریعه وجزآن از خفق وغیدقان بروزن فیعلان کزعفران بمعنے نازک وخیمان بروزن
فیعلان بضم عین بمعنے فربه وگندم گون ومتیان بشد یا مفتوحه بروزن فعلان وبکسر یا شدید نیز بمعنے متکبر از تاه
وهیرون بفتح ها وعین وضم را بروزن فیعلون بمعنی عجوز مسنه وهناء بضم ها وفتح نون شدیده بروزن فعلاء
بمعنے زن احمق وفابیاء بروزن فاعلاء بکسر عین بمعنی لئیم وطیاقار بروزن فعالاء بالفتح بمعنے مرد ناتوان از جماع
ومثال قسم سوم تلماظ بکسر تین وشد میم بروزن تفعال بمعنی کسیکه بر محبت کسی ثابت بنود ومثال قسم چهارم زیتون

وعدید بروزن فعیل کقطمیر بمعنی بدل از عدد وحلکوک بروزن فعلول کعصفور وحلکوک بفتحتین وضم کاف وحلکاک
کفداز نمک عمل از حلاک بمعنی سخت سیاه شده کمکیک بروزن فعلیل بفتحتین وکسر لام بمعنی جاهل شتاب از نمک وسنجخ بروزن
فعلعل کسفرجل بمعنی کسیکه بشب نخفتد از سنخ وجلعلع کسفرجل وبضم الجیم وهم بضم الجیم وهر دو لام بمعنی جدید النفس از شتر
ودربوث بروزن فعلوت بالتحریک وضم باء موحده بمعنی رام وعفریت بروزن فعلیت بکسر فاء وعین بمعنی خبیث
وعفرنت بضم عین وفتح فاء وکسر نون وعقاریت بضم العین وکسر راهم آمده چنانکه عفرتی بروزن فعلتی کسفرجل وعرضنی
بضم عین وفتح راء ونون بروزن فعلنی بمعنی شتر کج رفتار بسبب عدم ریاضة وخیفی بکسر تین وشد قاف بروزن فعلی بمعنی
سریع وعنبی بباء موحده بالتحریک وشد النون بروزن فعلی کسفرجل بمعنی شتر وگرگس فربه وخصاء وبکسر حاء مهمله وسکون
نون وفتح صاد مهمله وسکون همزه وواو بروزن فعلاء کجرو حل بمعنی مرد ضعیف از حنص وخیزون بروزن فعلون
بالتحریک وضم لام بمعنی کسیکه روی او آماسیده بود وعفرین بکسر عین ورا بروزن فعلین بمعنی نافذ در امر وتبشدید
راء نیز آمده اما زیادتی دو حرف بر سبیل افتراق آن چهار قسم ست وحروف مزید گفته شد در اول واوسط ودر
اول وآخر ودر اوسط فقط ودر اوسط وآخر سال قسم اول الندد ومنده وبروزن افتعل وفیتعل کسفرجل بمعنی خصم
شدید ماخوذ از لدد واغائل بروزن افاعل کعلابط بمعنی منکر واسحوف بروزن افعول کقرعون وعصفور بمعنی
واسعة الاحلیل والمید بروزن افعیل کقطمیر بمعنی نازک درخشان وتحضور بروزن تفعول بفتح تاء فوقیه وضم عین
بمعنی سبز ومبهاج بروزن مفعال بالکسر بمعنی زن خوبرو ومسکین بروزن مفعیل بکسر میم وعین بمعنی کسیکه او را هیچ
خبر نباشد وبفتح میم نیز آمده ودیجور بروزن یفعول بفتح یاء تحتانیه وضم عین بمعنی سرخ ومثال قسم دوم انجم بفتح همزه و
خاء معجمه وشد میم بروزن افعل بمعنی کلان وارزب بکسر همزه وفتح زاء معجمه بعد مهمله وتشدید باء بروزن افعل بمعنی کوتاه
واطمر بضم همزه وميم وشد راء بروزن افعل بمعنی طمر ویسیر بفتح باء تحتانیه شد راء بروزن یفعل بمعنی سخت ومندبی بکسر میم
وفتح دال وباء موحده بروزن مفعلی بمعنی سبک در حاجت مثال قسم سوم زجیل بکسر زاء معجمه وجیم بعد همزه بروزن فعیل
وزنجبیل بالنون قبل جیم بروزن فنعیل بمعنی زواجل که مرقوم شد وغندار بروزن فنعال بالفتح بمعنی بدگمان وحنظام
بروزن فنعال بالکسر بمعنی کوتاه وخنطوب بروزن فنعول بالضم کم خیر وقابوس بروزن فاعول بمعنی خوبرو وخونس
بالتحریک وشد نون بروزن فوعل بمعنی کسیکه از معرکه نجنبد وعیذاق بروزن فیعال بالفتح وبیاء تحتیه بمعنی تارک
وضجوع بروزن فیعول بالفتح بمعنی روز سخت گرم مثال قسم چهارم غنرهو بروزن فنعلو کجرو حل وغنرهوة تبانیز آمده
بمعنی لئیم وکواکل بروزن فواعل کسفرجل بمعنی قصیر وزلیق بکسر زاء معجمه وفتح فاء وشد نون بروزن فعیل بمعنی دراز و
عاو وبروزن فعول بکسر فاء وفتح واو وشد لام بمعنی سید وقسیب بروزن فعیل کعلود بمعنی شدید از قسب وخنطائر
فعلاء کسفرجل بمعنی منفخ البطن وصفند بروزن فعلل کسفرجل بمعنی احمق وصاود بروزن فعولل کسفرجل بمعنی سخت

رمان

فعلل کبلبل محذب بمعنی بدول اما زیادتی دو حرف دو قسمست بر سبیل اجتماع یا افتراق قسم اول سه نوع ست در اول یا در اوسط فقط یا در آخر و حروف مزیده در همه اقسام حروف علت و نون و میم و تا و همزه و حرف تضعیف ست و پس مثال زیادتی در اول انزهیو بروزن انفعل بکسر همزه و فتح ثالث کجرو جل بمعنی متکبر و مثال زیادتی در وسط زواجل بالضم بزیادت همزه بروزن فواعل کعلابط بمعنی ضعیف و ولامص ازین قسمست و واسر بزیادت واو و الف کعلابط بمعنی فربه و براق بالفتح و شدراو و کبار بالضم و شد باء و خناب بکسر خاء معجمه و شد نون بمعنی دراز احمق هم ازین قسمست و صیعل بروزن فیعل بکسر صاد و فتح یاء تحتانیه شدیده و سکون عین مجمله نادراست و قدوس و سبوح بروزن فعول بضم فا و عین شدیده بمعنی ظاهر و از اسماء الهی ست و هر دو بفتح فا نیز آمده ثعلب گفته که هر اسم که بروزن فعول آمده مفتوح الاول ست مگر لفظ سبوح و قدوس زیرا که ضمه درین هر دو اکثرست و سیبویه گفته که نیست در کلام فعول بالضم انتهی و دری بروزن فعیل کمیت بمعنی روشن و بضم فا نادرست و زمیل و زمیلة گذشت و حلبوز بالجیم بروزن فعول کستور بمعنی فربه و دلمر و صفدد بروزن فعیل بالتحریک و شد نون بمعنی سست و نرم و عصود بالتحریک و شد الواو بروزن فعول بمعنی دراز و کردوس بروزن فعول بالتحریک و شد واو و مضموم بمعنی انسان عظیم الراس و هیچ بفتح هاء و باء موحده و یاء تحتیه مشدده بروزن فعیل بمعنی طفل نرم اندام و نزد بعضے غلام هیچ بمعنی فربه ماخوذ از هیچ بمعنی درمست و هنبع بروزن فعیلیل کسفرجل بتقدیم النون بر یاء تحتیه بمعنی احمق و خفید بروزن فعیل بالیاء کسفرجل بمعنی سریع و خیتر بروزن فعنعل بالنون کسفرجل بمعنی بدخلق و خجوجی بروزن فعوعل کسفرجل بمعنی طویل القامة و فربه استخوان و بدنیز آمده و حریاض بروزن فیعال بالکسر یعنی سخت و درشت و عصوا و بروزن فعوال بالکسر و بضم فا نیز آید بمعنی صاحب شر و عصیوط بروزن فیعول کجرو جل بمعنی کسیکه بوقت جماع حدث کند و مثال زیادتی در آخر سکران بالفتح بروزن فعلان بالفتح بمعنی مردم ست و علیان بروزن فعلان بالکسر بمعنی دراز و تن دار کذا فی الشرح و در صراح بروزن عطشان نوشته و مذکر و مؤنث دران برابر گفته و عریان بروزن فعلان بالضم بمعنی مرد برهنه و حیوان بروزن فعلان بالتحریک بمعنی زنده و حمراء بروزن فعلاء بالفتح بمعنی سرخ و اما صفت بروزن فعلاء بالتحریک چون حسناء بمعنی زن خوبرو در شرح مذکورست مطابق صاحب قاموس و در صراح ست که فراء گفته ناداء و سخناء بالتحریک بجهت حرف حلق ست و ابو عبیده گفته که نشنیده ام کسی را که این هر دو را بالتحریک نخواند غیر فراء و این سکیت گفته که در کلام فعلاء نیست مگر یک لفظ در صفات که آن ناداء ست و گاهی آنرا بالتسکین نیز خوانند و در اسماء دو لفظ یافته شود دفراء و حیفاء که هر دو نام موضع اند انتهی و عشراء بروزن فعلاء بضم فا و فتح عین بمعنی ماده شتر که بر حمل آن ده ماه گذشته باشد و عراء بروزن فعلال بالکسر بمعنی سخت و دلیر از عره

درخشنده اما زیادتی یک حرف در ثالث پس الف است و یا مده و غیر مده و واو مده و غیر مده و نون و میم و همزه
و حرف تضعیف مثال الف حبان بروزن فعال بالفتح بمعنی بد دل و هیجان بروزن فعال بالکسر بمعنی شتاب
سفید و شجاع بروزن فعال بالضم بمعنی دلیر و بفتح و کسر شین هم آمده اما وزن فعال بالفتح و تشدید عین چون
براق بمعنی روشن و بالضم چون کبار بروزن فعال بمعنی بسیار بزرگ برای مجانست فعال مخفف اینجا ذکر
کرده اگرچه دو حرف زائد دارد مثال یا مده کریم بروزن فعیل بالفتح بمعنی بزرگ و غیر مده نحو طرم بروزن
فعیل کدرهم بمعنی دراز و زمیل بروزن فعیل بضم فا و فتح عین بمعنی ضعیف و زمیلة بتا نیز آمده و زمیل تشبیه
میم و زمیلة تا هم آمده و مثال واو مده چون غطون بروزن فعول بالفتح بمعنی زیرک و مثال واو غیر مده عشور
بروزن فعول کجعفر بمعنی سخت و خروع بروزن فعول بالکسر بمعنی هر چه دو تاه شود از گیاه بسبب سستی
ساق در صراح ست که نیست در کلام فعول بالکسر غیر عنود و خروع و مثال نون غرند بروزن فعلل بضمتین
و سکون نون بمعنی سخت و درشت و مثال میم ولمص بروزن فعل بضم فا و فتح عین و کسر میم درولمص و در لام
در ولمص و در الص الف هم آمده حق آنست که با الف اصل ست ولی الف فرع مخفف آن چون غلاظ و غلیظ
چرا که توالی اربع حرکات در کلمه واحد ممنوع ست چنانکه خواهی دانست و مثال همزه ضاءک بروزن فعال بضم فا
و فتح همزه و فتح فا نیز بمعنی فربه و مثال تضعیف امر بروزن فعل بکسر فا و فتح عین مشدد بمعنی کسیکه ضعیف رای
بود هر چه گوید همان کند و امرة بتا نیز آمده و بر دو بفتح همزه هم آمده و زمخ بروزن فعل بضم فا و فتح میم مشدد بمعنی
کوتاه اما زیادتی یک حرف در آخر پس الف مقصوره است یا نون یا میم یا لام یا همزه یا حرف تضعیف
مثال الف عطشی بروزن فعلی بالفتح بمعنی زن تشنه و بکسر الفا جز لفظ خیری و غیری نیامده و مضموم الفا چون
جعلی بروزن فعلی کمعنی زن بردار و حیدی بجای مهمله بروزن فعلی بفتحتین بمعنی ماده خر جهنده از سایه خود و مثال
نون چون رمشن بروزن فعلن کجعفر بمعنی سریع و زمخن بروزن فعلن کقمطر بمعنی بخیل و بجثة بتا نیز آمده و مثال میم
جلهم بروزن فعلم کجعفر بمعنی بحیا و زرقم بروزن فعلم کبلبل بمعنی سخت کبود رنگ و دردم بروزن فعلم کزبرج بمعنی
مسنه و مثال لام فعل کجعفر بمعنی پیر و فربه نعم و مثال همزه ضهیا بروزن فعلا و کجعفر بمعنی زن مشابه مرد در عدم
حیض و بجا نیز آمده و مثال حرف تضعیف عین بباء موحده بروزن فعل بالتحریک و شد اللام بمعنی عظیم و غلیظ
میگویند جمل دلمص عین ای عظیم و غلیظ کذلک العینی و خطب بروزن فعل بکسر حاء مهمله و فتح عین کرطاء معجمه
است و تشدید با بمعنی سریع الغضب و خطبة بتا هم آمده و حرق بضم حاء مهمله و زاء معجمه و تشدید قاف و بفتح حاء
فقط نیز بمعنی آنکه گام تنگ نهد و یا کوتاه باشد و هر دو بتا هم آمده و طمر بکسر طاء مهمله و میم و شد راء مهمله بروزن
فعل و طمر بروزن فعلل کزبرج بمعنی فرس جواد و رند و بروزن فعلل کزبرج و درهم بمعنی مالک و قعدد بروزن

فعلل

فعلل کبلبل مذبب بمعنی بددل اما زیادتی دو حرف دو قسم ست بر سبیل اجتماع یا افتراق قسم اول سه نوع
ست در اول یا در اوسط فقط یا در آخر و حروف مزیده در همه اقسام حروف علت و نون و میم و تا و همزه و حرف
تضعیف ست و پس مثال زیادتی در اول انزهیو بروزن انفعل کسر همزه و فتح ثالث کجر و جل بمعنی متکبر و مثال زیادتی
در وسط زواجل بالضم بزیادت همزه بروزن فواعل کعلابط بمعنی ضعیف و ولامس ازین قسم ست و واسر
بزیادت واو و الف کعلابط بمعنی فربه و براق بالفتح و شدراو و کبار بالضم و شد باء و خناب بکسر خاء معجمه و
شد نون بمعنی دراز احمق هم ازین قسم ست و ضیعل بروزن فیعل بکسر صاد و فتح یاء تحتانیه شدیده و سکون
عین مهمله نادر است و قدوس و سبوح بروزن فعول بضم فا و عین شدیده بمعنی ظاهر و از اسماء الهی ست
و هر دو بفتح فا نیز آمده ثعلب گفته که هر اسم که بروزن فعول آمده مفتوح الاول ست مگر لفظ سبوح و قدوس
زیرا که ضمه درین هر دو اکثرست و سیبویه گفته که نیست در کلام فعول بالضم انتهی و دری بروزن فعیل بکسر
بمعنی روشن و بضم فا نادر ست و زمیل و زمیلة گذشت و جلبز با جیم بروزن فعول کستور بمعنی فربه و لیس
و صفند بروزن فعیل بالتحریک و شد نون بمعنی سست و نرم و عصود بالتحریک و شد الواو بروزن فعول بمعنی
دراز و کروس بروزن فعول بالتحریک و شد واو و مضموم بمعنی انسان عظیم الراس و هیج بفتح هاء و باء موحده و یاء
تحتیه مشدده بروزن فعیل بمعنی طفل نرم اندام و نزد بعضی غلام هیج بمعنی فربه ماخوذ از هیج بمعنی درم ست و هیضع
بروزن فعلیل کسفرجل بتقدیم النون بر یاء تحتیه بمعنی احمق و خفیف بروزن فعیعل بالیاء کسفرجل بمعنی سریع
و خیزتر بروزن فعنعل بالنون کسفرجل بمعنی بدخلق و خجوجی بروزن فعوعل کسفرجل بمعنی طویل القامة و فربه
استخوان و بدنیز آمده و حریاض بروزن فیعال بالکسر یعنی سخت و درشت و عصوا و بروزن فعوال بالکسر
و بضم فانیز آید بمعنی صاحب شر و عصیوط بروزن فعیول کجر و جل بمعنی کسیکه بوقت جماع حدث کند و مثال زیادتی
در آخر سکران بالفتح بروزن فعلان بالفتح بمعنی مردم ست و علیان بروزن فعلان بالکسر بمعنی دراز و تن دار
کذا فی الشرح و در صراح بروزن عطشان نوشته و مذکر و مؤنث دران برابر گفته و عریان بروزن فعلان بالضم
بمعنی مرد برهنه و حیوان بروزن فعلان بالتحریک بمعنی زنده و حمراء بروزن فعلاء بالفتح بمعنی سرخ و اما صفت بروزن
فعلاء بالتحریک چون حسناء بمعنی زن خوبرو در شرح مذکورست مطابق صاحب قاموس و در صراح ست که فراء
گفته ناواء و سخناء بالتحریک بجهت حرف حلق ست و ابو عبیده گفته که نشنیده ام کسی را که این هر دو را بالتحریک
نخواند غیر فراء و این سکیت گفته که در کلام فعلاء نیست مگر یک لفظ در صفات که آن ناداء ست و گاهی آنرا
بالتسکین نیز خوانند و در اسماء دو لفظ یافته شود دفراء و حیفاء که هر دو نام موضع اند انتهی و عشراء بروزن فعلاء بضم
فا و فتح عین بمعنی ماده شتر که بر حمل آن ده ماه گذشته باشد و عرواء بروزن فعلال بالکسر بمعنی سخت و دلیر از عرده

درخشنده اما زیادتی یک حرف در ثالث پس الف ست و یا مده و غیر مده و واو مده و غیر مده و نون و میم و همزه
و حرف تضعیف مثال الف حبان بروزن فعال بالفتح بمعنی بد دل و هیجان بروزن فعال بالکسر بمعنی شتر
سفید و شجاع بروزن فعال بالضم بمعنی دلیر و بفتح و کسر شین هم آمده اما وزن فعال بالفتح و تشدید عین چون
براق بمعنی روشن و بالضم چون کبار بروزن فعال بمعنی بسیار بزرگ برای مجانست فعال مخفف اینجا ذکر
کرده اگرچه دو حرف زائد دارد مثال یا مده کریم بروزن فعیل بالفتح بمعنی بزرگ و غیر مده نحو طریم بروزن
فعیل کدرهم بمعنی دراز و زمیل بروزن فعیل بضم فا و فتح عین بمعنی ضعیف و زمیلة بتا نیز آمده و زمیل تشبیه
میم و زمیلة تا هم آمده و مثال واو مده چون غطون بروزن فعول بالفتح بمعنی زیرک و مثال واو غیر مده عشور
بروزن فعول کجعفر بمعنی سخت و خروع بروزن فعول بالکسر بمعنی هر چه دو تاه شود از گیاه بسبب سستی
ساق و صراح ست که نیست در کلام فعول بالکسر غیر عنود و خروع و مثال نون غرمد بروزن فعلل بضمتین
و سکون نون بمعنی سخت و درشت و مثال میم ملمص بروزن فعلل بضم فا و فتح عین و کسر میم در ملمص و در لام
و در ملمص و ملاص الف هم آمده حق آنست که با الف اصل ست و بی الف فرع مخفف آن چون غلائظ و غلیظ
چرا که توالی اربع حرکات در کلمه واحد ممنوع ست چنانکه خواهی دانست و مثال همزه ضاءک بروزن فعال بضم فا
و فتح همزه و فتح فا نیز بمعنی فربه و مثال تضعیف امر بروزن فعل بکسر فا و فتح عین مشدد بمعنی کسیکه ضعیف رائی
بود هر چه که گوید همان کند و امرة بتا نیز آمده و بر دو بفتح همزه هم آمده و زمخ بروزن فعل بضم فا و فتح میم مشدد بمعنی
کوتاه اما زیادتی یک حرف در آخر پس الف مقصوره است یا نون یا میم یا لام یا همزه یا حرف تضعیف
مثال الف عطشی بروزن فعلی بالفتح بمعنی زن تشنه و مکسور الفا جز لفظ خیری و غیری بنا مده و مضموم الفا چون
حبلی بروزن فعلی بمعنی زن باردار و حیدی بجای مهمله بروزن فعلی بفتحتین بمعنی ماده خرجهنده از سایه خود و مثال
نون چون عرمش بروزن فعلن کجعفر بمعنی سریع و زمخ بروزن فعلن کقمطر بمعنی بخیل و بجنبته بتا نیز آمده و مثال میم
جلعم بروزن فعلم کجعفر بمعنی بیحیا و زرقم بروزن فعلم کبلبل بمعنی سخت کبود رنگ و دردم بروزن فعلم کزبرج بمعنی
مسنه و مثال لام فعل کجعفر بمعنی پیر و فربه فعم و مثال همزه ضهیا بروزن فعلا و کجعفر بمعنی زن مشابه مرد در عدم
حیض و بجه نیز آمده و مثال حرف تضعیف عین بباء موحده بروزن فعل بالتحریک و شد اللام بمعنی عظیم و غلیظ
میگویند جمل دلمص عین ای عظیم و غلیظ کذلک العینی و خطب بروزن فعل بکسر جاء مهمله و فتح عین که ظاء معجمه
است و تشدید با بمعنی سریع الغضب و خطبة بتا هم آمده و حرق بضم جاء مهمله و زاء معجمه و تشدید قاف و بفتح جاء
و فقط نیز بمعنی آنکه گام تنگ نهد و یا کوتاه باشد و هر دو بتا هم آمده و طمر بکسر طاء مهمله و میم و شد راء مهمله بروزن
فعل و طمر بروزن فعلل کزبرج بمعنی فرس جواد و ربذ و بروزن فعلل کزبرج و درهم بمعنی مالک و عدد بروزن

فعلل

چون رحیم که مشتق از رحم ست بالکسر بعد نقل آن بسوی رحم بالضم فافهم وصفت در اصطلاح لفظے را گویند که دلالت
کند بر ذات مبهم که متصف باشد بصفتی چون ضارب و مضروب و اضرب و این را صفت مشبه ازان گویند که مشابه
اسم فاعل ست و معنی تصریف و فرق میان هر دو در حدوث و ثبوت و زنهاست مقصور علی السماع ای وزن صفت
مشبه از ثلاثی مجرد نه از غیر آن که آن در ذیل ابنیه رباعی و خماسی بیان کرده میشود بدانکه صفت مشبه از دو حال
خالی نیست یا آنکه در وچیزے زیاده شده است یا نه بر تقدیر ثانی وزن آن دوازده باید ازانجمله وزن فعل و
فعل بسبب استثقال ساقط شده چنانکه در بحث اسم ثلاثی گفته خواهد شد انشاء الله تعالی و باقی چون صعب
بروزن فعل بفتح فا و سکون عین بمعنی دشوار و صفر بروزن فعل بالکسر بمعنی خالی و صلب بروزن فعل بالضم
بمعنی سخت و حسن بروزن فعل بفتحتین بمعنی نیکو و خشن بروزن فعل بفتح فا و کسر عین بمعنی درشت و هرس بروزن
فعل بضم عین بمعنی زیرک و دریم بروزن فعل بکسر فا و فتح عین بمعنی پراگنده و بلز بروزن فعل بکسر فا و عین
بمعنی فربه و خظم بروزن فعل بضم فا و فتح عین بمعنی نامهربان و جنب بروزن فعل بفتحتین بمعنی ناپاک و بر تقدیر
اول زائد یا یکے حرف ست فقط در اول یا در ثانی یا در ثالث یا در آخر یاد و حرف یا سه یا چهار و بر تقدیر زیادتی
یک حرف در اول آن حرف یا همزه است یا تا یا میم مثال همزه مفتوح چون احمر بروزن افعل بمعنی سرخ
و مثال همزه مضموم چون اسلد بروزن افعل بمعنی نازک و مثال همزه مکسور چون اصمت بروزن افعل بکسر
همزه و عین بمعنی مکان خالی که انیس در ان نباشد و مثال تا مفتوح چون ترتب بروزن تفعل بفتح تا و ضم عین
بمعنے ثابت و بضم تا نیز آمده و مکسور چون تقطع بروزن تفعل بکسر تا و عین بمعنی شتر یکه دندانهای آن افتاده باشد
از کمال پیری مثال یاء مفتوح چون یلمک بروزن یفعل بفتح عین بمعنی جوان قوی و مثال میم مرطل بکسر میم
و طا بروزن مفعل بمعنی نرم اما زیادتی یک حرف در ثانی پس یا همزه است یا الف یا یا یا واو یا نون یا میم
مثال همزه زائد کجعفر و بکسر با و سوحده و نیز بروزن فاعل بمعنی کوتاه و مثال الف فاطن بروزن فاعل بمعنی
زیرک و این وزن نهایت قلیل ست حتے که بعضے منکر شده اند لکن ابوحیان گفته که التفات کرده نشود
بسوی کسی که گوید صفت مشبه بروزن فاعل نیست چون خذام کذا فی الفتوح و مثال یا جید که در اصل جیود
بود بروزن فیعل بکسر عین و فتح فا بمعنے استوار و بفتح فا و ضم عین نیز چون حیفر و حیفر بمعنی ضعیف و مثال
واو لوذعی بروزن فوعل کجعفر بمعنی ذکی الذهن و لوذعی بیاء مبالغه نیز آمده و مثال نون کندر بروزن فعلل
کبلیل بمعنی بلند و خیسر بروزن فیعل کجعفر بمعنے خاسر و خیسری بیاء مبالغه نیز آمده گاهی زیادتی یا و او و متحرک
هم در ثانی آمده چون زلفن بروزن فعلل کقمطر بمعنی دراز و صوتن بروزن فوعل بضم فا و فتح واو و کسر عین و فتح آن
بمعنی بخیل و این هر دو وزن نادر اند مثال میم و ملص بروزن فعل بضم فا و فتح میم و کسر عین بمعنی روشن و

ظروف چنانکه لفظ مشرقه بمعنی مشرقه است و اسم ظرف نیست یقیناً زیرا که اینها جاری بر فعل میشوند بسبب اراده
مکان مخصوص از اینها نه مکان مطلق که مدلول ظرف ست نه معنی که از مقتل مکان مخصوص قتل قصد نکنند بلکه هر مکان
که قتل دران واقع شود و لهذا سیبویه در لفظ مسجد گفته است که اگر آنرا اسم خانه ساخته برآوردی از ظرفیت از انکه
از مقتل مثلاً موضع معین نگیرند بلکه هر موضع که دران قتل واقع شود بخلاف مسجد و اگر اراده کنی ازان موضع سجود
مطلقا عین را فتحه دهی چرا که اینوقت جاری بر فعل بود کذا فی الشرح وغیره و در شرح هادی مذکور ست که در مفعلة بالضم
چون مقبرة وقتیکه فتحه دهند مکان فعل اراده کنند و وقتیکه ضمه دهند مراد ازان لقعه دار نکه ماخوذ برای قبر شده باشد
نه هر مکان قبر و همچنین مشرقة و المشربة که مراد ازان مکان مخصوص ست که برای روشنی آفتاب و شرب آب مهیا
سازند پس این اشیا جاری مجری فعل نیستند بسبب ثبوت ضمه آنها پس خروج اینها را از صیغهای
قیاسی که جاری بر فعل اند دلیل ساختند بر اختلاف معنیهای ایشان و تانیث درین اسماء برای اراده
لقعه و یا برای مبالغه و دلالت بر انکه سر اینها را اثبات ست فی انفسها کذا فی الجار بردی و در نظامی گفته که
خروج این اسماء از قیاس از راه حرکة منظور فیه نیست بلکه معبر غیر قیاسی بودن آنها از راه دخول تا تانیث
ست و گویا او دخال تا برای تثنیه بر خروج آنهاست از موضوع اسم زمان و مکان یا باراده لقعه چنانکه با سده
و مسبعة و جز آن انتهی و از ملحقات اسم ظرف ست وزن فعال بالکسر که مطرد ست در وقت آمدن وقت فعل
چون قطاف بمعنی وقت قطف ثمر و حرام بمعنی وقت حرم تحل و همچنین فعال بالفتح مثل قطاف مذکور و فعال بالکسر
غالب ست در معنی داعیکه محاش ماخذ فعال او چون جناب و کشاخ بمعنی داغیکه در جنب و کشخ بود و همچنین وزن
فعالة بضم بالتحریک برای موضع فعل که در عضو بود چون قطعة و قطعة بمعنی مکان قطع و مناسب آن بود که وزن مفعلة
بفتح میم و عین که برای مکانیت که ماخذ آن دران مکان بسیار بود اینجا ذکر میکرد چنانکه در اصول کرده نه در آخر
بحث نسبت چون اسده و مفعاة و مذأبة و محیاة و مسبعة بمعنی مکانیکه دران اسد و افعی و ذئب و حیه و سبع بسیار
بود اما ذکر مفعلة که برای سبب فعل ست در ملحقات ظرف دران کتاب غیر مناسب ست بلکه در ملحقات اسم آله
آنست بجهت ترجیح مناسبت معنوی بر مناسبت لفظی مثالش قول علیه السلام الولد مجبنة محزنة مبخلة ای الولد
سبب الجبن و الحزن و البخل و الجمع لهذین مفاعل و ششم صفت مشبه و آن اسمی ست که در وضع آن لحاظ ثبوت
معنی و تقرر آن در چیزی بود اگرچه آن معنی فی نفسه حادث و غیر لازم بود و همین معنی مراد ست از قول ما الصفة
المشبهة ما وضع لما قام به صفة على جهة الثبوت و ازینجا ما صیغ من فعل نگفت چنانکه در غیر این گفته بجهت عدم لزوم
اشتقاق از فعل دران مثل قدعل صفت خماسی و برین تقدیر لفظ اشتق من فعل که در عبارات نحویین واقع
شده الصفة المشبهة ما اشتق من فعل لازم بنظر غلبة خواهد بود و فعل لازم خواه ابتدا بود خواه عند الاشتقاق

چون

ودر صحاح هم این لفظ بر حسب قیاس مذکورست ودر شرح هادی گفته که همین مشهورست کذا فی الجار بردی ودر صراح
مدق ومدقة بحسب قیاس هم مذکورست گویم که مصنف در متن اصول وشرح آن موافق شرح شافیه گفته که این اوزان
مذکوره موضوع اند برای معانی ای الآت وظروف مخصوصه نیستند مانند مضرب که موضوع ست برای آله ضرب هر چیز
که باشد پس اینها اسماء الآت نباشند تا حکم بشذوذ آن کرده شود نیستند آنها مگر مانند متصل بضم میم وصاد وفتح آن که
موضوع برای سیف ست نه اسم آله است ونه بمعنی آن آله افصل ست انتهی ترجمه پس برین تقدیر اینجا حکم بشذوذ
کردن ناروا ست فافهم واز ملحقات اسم آله وزن فعول ست بفتح فا برای چیزیکه فعل بروکرده شود چون وقود و
چیزیکه بدان آتش روشن کرده شود وقیود وچیزیکه بدان قی کرده شود کذا فی الاصول لهذا در صراح معنی وقود هیزم
ومعنی قیود دارد بقی آرنده نوشته ودر شرح وقود وضوء را در اوزان مصدر هم نوشته ودر صراح ست که اخفش گفته
که وقود در آیه وقودها الناس والحجارة بالفتح بمعنی هیزم ست وبالضم بمعنی القاد ومحمدین وضوء بالفتح بمعنی آب متوضا
وبالضم فعل ست وگویند این هر دو لغت اند در یک معنی ووضوء وقبول بالفتح مصدر شاذ اند وغیر ازین هر دو بضم فا
اند انتهی وپنجم اسم ظرف وآن آنست که ساخته شود از فعل برای دلالت بر مکان ویا زمان آن فعل ولهذا آنرا
اسم زمان ومکان نیز گویند واوزانها منه ای الثلاثی المجرد لا من غیره فانه یجیء منه علی صیغة مفعوله مفعل
بفتح المیم والعین یعنی وقتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین بود ویا مضاعف ویا ناقص از هر باب که باشد
اگرچه لفیف بود اسم ظرف آن بفتح عین آید چون مفتح ومنصر ومرمی ومورقی ومجی ومقرنذب ومفعل بفتح المیم و
کسر العین یعنی وقتیکه مضارع مکسور العین بود با مثال از هر باب که باشد بشرطیکه ناقص نبود اسم ظرف آن بکسر
عین آید چون مضرب ومحسب ومعد ومیسر ومزر ومبیضه مثال یایی مثل صحیح ست پس در منقط که بفتح عین
وضم عین آمده ومنقط شام بالفتح گویند ودر مصدر میمی همچنین ودر ظروف مثال واوی که از سمع بود هم در لغت بعضی
فتح عین ست چون موجل وشاذ ست کسره درین الفاظ که از باب نصر اند وقیاس در آنها فتح ست چنانکه
در اسنی مغرب ومشرق ومنبت ومجزر ومسجد متحر ومسقط ومطلع ومرفق مفرق ومنسک ومسکن آمده است
در مسجد الفاظیکه بعد آنست فتحه بر حسب قیاس نیز وقرار گرفته که فتحه عین در جمیع الفاظ مذکوره جائز ست اگرچه
نشنیده ایم اما منخر بکسر میم وخار معجمه فرع منخر ست چنانکه منتن بکسر میم وتا فرع منتن بکسر میم وکسر تا ست بجهت
عدم مفعل بکسر تین در کلام عرب ولفظ منتنه اشتهار ست بسبب کسره تا وقیاس منتن بالفتح ست بدون تا واما مجزره
بفتح باسے موحده وضم آن یعنی دوات قلم ومقبره مثلثة العین وبکسر المیم وفتح با نیز بمعنی قبر ومشرقه مثلثة الرا ومشراق
ومشریق بکسر میم وثانی بکسر را نیز بمعنی مکان مخصوص ومعین برای نشست در آفتاب بوقت اشراق در ایام و
مانند آن از انچه که او لش میم ست ومناسب ظرف ست در معنی ومخالف آن در لفظ اسماء اماکن مخصوصه اند

وگویند زید اشد منه استخراجاً وسیاضاً وعمیاً والجمع اسے جمع افعل وفعلی افاعل جمع افعل چون افاضل جمع افضل
جمع تکسیرست اما جمع صحیح افعلون ست چون افضلون وفعل بضم فا وفتح عین جمع فعلی چون فضل ورحمة فضل واین جمع
تکسیرست اما جمع صحیح فعلیات ست چون فضلیات گوئیم کہ اینجا ایراد جمع اسم تفضیل وذکر جمع آلہ وظرف وتثنیہ وجمع
اسم فاعل ومفعول تطویل ست زیرا کہ در بحث تثنیہ وجمع ذکر آن خواہد آمد فقائل وچہارم اسم آلہ است در اصول است
وہو ما صیغ من فعل لالآلة ای اسم الہ اسمی ست کہ ساختہ شود از مصدر برای آلہ آن مصدر گوئیم کہ این تعریف دوریست
مگر آنکہ تاویل کنیم کہ مراد از آلہ کہ در تعریف واقع شدہ معنی لغوی ست واز اسم آلہ اسمیکہ در اصطلاح بران اطلاق اسم آلہ
کنند چنانکہ شارحان کافیہ در تعریف اسم اشارہ وموصول کہ اسم الاشارہ ہست ما وضع لمشار الیہ والموصول الا تمام
جزی الا بصلتہ وعائدیست تاویل کردہ اند واند اصاحب نظامی وجاربردی ازین تعریف عدول کردہ گفتند کہ اسم آلہ
اسمیست مشتق باشد از فعل برای چیزیکہ بدان در فعل استعانت گیرند ہم جاربردی گفتہ کہ گاہی اطلاق آن بر چیزے
آید کہ دران فعل واقع شود وقتیکہ آن چیز از جنس چیزے باشد کہ بدان دران فعل استعانت مینمایند چون
محلب بکسر میم بمعنی کاوشم میز انہا اینجا ودر اسم تفضیل لفظ منہ نگفت از جہت عدم این ہر دو وزن از غیر ثلاثی
مجرد بخلاف چہار باقی کہ اختصاص بثلاثی مجرد ندارد پس ناگزیرست از قید منہ ودر انہا مفعل بکسر المیم وفتح العین
بدون التاء والمد مثل مفتح بمعنی کلید وبا التاء ومثل مکسحة بمعنی جاروب علی وزن مفعلة وبالمد مثل مفتاح علی وزن
مفعال واین ہر سہ وزن قیاسی اند نہ بمعنی اینکہ اشتقاق آن از ہر مصدر جائزست اگرچہ مسموع نباشد بلکہ بمعنی
کہ این اوزان وقتیکہ مسموع باشند جائزست اطلاق آنہا بر ہر چیزیکہ بدان در فعل استعانت گیرند چون مفتاح کہ اطلاق
آن بر ہر چیزیکہ بدان در فتح دروازہ استعانت گیرند روا بود اگرچہ آلہ مخصوص نبود کذا فی النظامی ونزد بعضے انچہ کہ در
تاء ست سماعیست کذا فی الجاربردی قل فی زن فعال بالکسر فی الآلة نحو سراو وخیاط ولظام وملاک والجمع ای جمع ہذہ
الثلثة مفاعل فی مفعل ومفعلة ومفاعیل فی مفعال وفعائل فی فعال علی الترتیب وشذ مدق بضم المیم والدال بمعنی
کوبندہ ومنخل بالضم المیم والخاء المعجمة بمعنے پرویزن وفتح الخاء لغت فیہ یعنی شاذست الفاظیکہ بضم میم وکسر عین آمدہ
چون مدق ومنخل ومسعط بمعنی ظرفیکہ دران سعوط نہند ومدہن بمعنی روغندان ومکحلة بمعنی سرمہ دان ومحرضة
بضاد معجمہ بمعنی ظرفیکہ دران خرض یعنی اشنان نہند ووجہ شذوذ آنست کہ این مثلہ اسماء اند مر آلات مخصوصہ را
بے اعتبار آنکہ بدان آلات استعانت گیرند در فعل ولہذا سیبویہ گفتہ کہ این اسماء جاری مجری فعل مستند از انکہ
جاری بر فعل مختص بآلہ مخصوصہ نباشد وانہا مختص اند نہ مبنی از مدہن مثلاً آلہ مخصوص دہن قصد کنند واگر
دہن را در غیر ظرف آن نہند آنرا مدہن نگویند بخلاف مجلب ومفتاح چنانکہ بالا گفتم کذا فی النظامی والجاربردی
ونزد سیبویہ ازین الفاظ مذکورہ پنج شاذ اند ومحرضة بکسر میم وفتح ضادست برحسب قیاس کذا فی النظامی

والکل فی الشرح وسمه وزیادة التاء فی اواخر صیغ المبالغة للتاکید نحو علامة فی علام مبالغة عالم وفروقة فی فروق مبالغة فارق ومحترامة مبالغة حارم ونحو ذلک اما اسم فاعل از غیر ثلاثی مجرد بر صیغهٔ مضارع معلوم آن باب آید لیکن بجای علامت مضارع میم مضموم آرند وما قبل آخر را کسره دهند چنانکه از بعثر مبعثر واز تجنب متجنب مانند آن ودوم از مشتقات اسم مفعول ست وآن اسمی ست که ساخته شود از مصدر برای ذاتیکه فعل بران واقع شود بدون ملاحظهٔ تفضیل وزنه منه ای من الثلاثی المجرد قیاسا مفعول نحو مضروب للواحد المذکر مفعولان للتثنیة المذکر مفعولون لجمع المذکر مفعولة لواحد المونث مفعولتان لتثنیة المونث مفعولات لجمع المونث ویجی کثیرا بمعنی المفعول من الثلاثی المجرد فعول بالفتح نحو رسول بمعنی فرستاده شده وقبول بمعنی مقبول وفعیل بالفتح نحو جریح بمعنی مجروح وفعالة بضم الفاء وسکون العین للمبالغة نحو ضحکة بمعنی کسیکه بروی بسیار خندند وهذا لون لغیر المبالغة ایضا نحو لقمة بمعنی چیزیکه در یکبار فرو برده شود وقبضة بمعنی چیزیکه بدست گرفته شود ومنه قبضة السیف وقل اسم المفعول علی وزن فعل بالتحریک نحو نقض وقبض بمعنی منقوض ومقبوض وفعل بکسر الفاء وسکون العین نحو ذبح بمعنی مذبوح وفاعل نحو سرکاتم بمعنی مکتوم کذا فی المنهیة واحتمال دارد که کاتم بمعنی صاحب کتمان بود چون وافق ولابن بمعنی صاحب دفق ولبن گاهی صیغه مبالغه اسم فاعل برای مبالغه اسم مفعول آید چون مهنوب وسهبان بمعنی کسیکه مردمان ازو بترسند ومی آید فعال بالضم بمعنی اندک چیزیکه از فعل حاصل شده باشد نحو فواق وحطام بمعنی ریزه که از ورق وحطم حاصل شده باشد وفعالة بالضم برای چیزے اندک که از چیز بسیار جدا شده باشد نحو قلامة بمعنی انچه ساقط شود از قلم بمعنی بریدن وقراضة بمعنی انچه ساقط شود از قرض بمعنی بریدن واسم مفعول از غیر ثلاثی مجرد بر وزن اسم فاعل آن باب آید مگر آنکه ماقبل آخر اسم مفعول مفتوح بود چون مستخرج ومبعثر ومانند آن سوم اسم تفضیل وآن اسمی ست که ساخته شود از مصدر برای چیزیکه متصف ست بزیادت فعل بر غیر خود ومیزانه افعل یعنی میزان آن افعل ست برای مذکر چون زید اعظم من عمرو که دلالت میکند بزیادتی موصوف یعنی زید بر غیر خود که عمرو ست در فعل که آن علم ست وعلی بالضم برای مونث چون فضلی وشرط بنا آنست که ماخذ آن ثلاثی مجرد تام متصرف ولائق زیادتی بود ومعنی لون وعیب ظاهری نباشد پس از رباعی وثلاثی مزید نیاید وهمچنین از فعل ناقص چون کان وکاد ومانند آن واز فعل غیر متصرف چون نعم وبئس واز فعلیکه بمعنی آن قابل زیادتی ونقصان نبود چون مات بسازند واز لون وعیب ظاهری افعل صفت آید نه افعل التفضیل چون اسود واعور اما از عیب باطنی آید چون اجهل الناس ومعضی بنا از آن ارکان نیز جائز داشته کذا فی الاصول وبنا از آن از رباعی وثلاثی مزید واز لون وعیب ظاهری باین طور ست که اولا اسم تفضیل از ثلاثی مجرد که دران معنی قوت یافته وبا زیادة باشد بسازند بعد ازان اینها را تمیز آن سازند

فاعلون لجمع المذکر فاعلة لواحد المؤنث فاعلتان لتثنیة المونث فاعلات لجمع المونث ووزنه للمبالغة منه فعل
بفتح الفاء وکسر العین نحو حاذر بمعنی بسیار ترسنده وفعیل بفتح الفاء نحو علیم بمعنی بسیار دانا وفعول بفتح الفاء
نحو صدوق بمعنی بسیار راست گو وفعال بفتح الفاء وشد العین نحو ضراب بمعنی بسیار زننده وفعال بالضم
والتشدید نحو قراء بمعنی بسیار خواننده وبراوبه العابد ومفعل بکسر المیم وفتح العین نحو مخدم بمعنی بسیار برنده
ومفعال بالکسر نحو محراب بمعنی بسیار جنگ کننده ومفعیل بکسر المیم والعین نحو منطیق بمعنی بسیار گوینده وفعیل
بکسر الفاء والعین مع التشدید نحو شریب بمعنی بسیار نوشنده وفعلة بضم الفاء وفتح العین نحو لومة وضحکة
مبالغه لائم وضاحک وذلک الوزن مطرد للمبالغة من کل ثلاثی مجرد وفعل بضم الفاء وفتح العین المشددة
نحو قلب بمعنی بسیار گرداننده ونحو ذلک مثل فعل نحو لهم علی وزن صرد وعلی وزن کتف ایضاً مبالغه لاهم بمعنی
اکل وفعل نحو جزع کعضد مبالغه جازع وفعلان نحو هیبان کسکران مبالغه هائب بمعنی خائف وفعیل نحو
صیرح کفسیفل کثیر الصیاح بمعنی رفع الصوت وفعیل نحو هیبت کحبید بمعنی هیبان المذکور وفعال نحو جزاع
کغراب مبالغه جازع وفعل نحو شغب بکسر الشین والعین المعجمتین وتشدید الباء بمعنی کثیر الشغب وفعلل نحو
وعبب کسلسل کثیر الوعب ای اللعب وفیعال بالفتح کصیدلاح بمعنی صیرح المذکور وفعوال بالکسر واط
بمعنی اکول وفیعول بفتح الفاء وضم العین نحو سیوح بمعنی کثیر السبح وفاعول بضم العین مثل فاروق وفعول
بضم العین المشددة کخلیط بمعنی کثیر الخلط وفعلول بضم الفاء واللام نحو خلبوب وفعلوت بفتح الفاء
والعین وضم اللام کخلبوت من خلب بمعنی خدع وفعلیل بکسر الفاء واللام کسکیت بمعنی کثیر السکوت وفعیل
بضم الفاء وفتح العین الشدیدة نحو سکیت وفعلعل بضم الفاء والعینین مثل کذبذب وفعلعل بتشدید العین
الاول نحو کذذب وفعیلان بالفتح نحو کیذبان وفعیلان بضم العین مثل کیذبان وفعلعلان بضم الفاء والعینین
نحو کذبذبان وفعلعلان مع تشدید العین الاول مثل کذبذبان کلها مبالغه کاذب وفعلیان بکسر الفاء
واللام نحو بیذریان بمعنی بسیار بیهوده گو من بذر وفعلان بفتح الفاء وکسر العین المشددة وفتحها ایضاً
نحو سبان بمعنی هیبان المذکور وافعلان بضم الهمزة والعین نحو العبان بمعنی کثیر اللعب وتفعیله بکسر التاء والعین
مثل تلعیبه وتفعال بالکسر وبالفتح ایضاً نحو تلعاب وتفعال بکسرتین وشد العین نحو تلعاب وتفعال بفتحتین و
شد العین نحو تلقام بمعنی کثیر اللقم وتفعول بضم التاء والعین نحو ترهوط کثیر الرهط بمعنی عظیم اللقم وتفعول بضم العین
نحو تیرقود وکثیر الرقود بمعنی النوم وتفعالة وتفعالة بکسر التاء نحو تقوله وتقوالة بمعنی کثیر القول وتفعله بکسر التاء والعین
نحو تعلمة مبالغة عالم وفوعل بفتح النون والفاء وکسر العین نحو نحوش بمعنی کثیر الحرش بمعنی غدش وفعل بفتحتین
وفعلة بضم العین وفعل وفعلة بضمتین وشد اللام فی الکل نحو غضب وغضبة بمعنی کثیر الغضب

هدی وهدی وفعل بکسر فا وفتح عین مختص چون قری وهجین وزن فعل بفتحتین بباب نصر میرست چون طلب
مگر غلب وجلب الجرح وعین که هر سه از ضرب آمده در صراح غلب را از نصر نوشته وفراء گفته که احتمال ست
که این در اصل غلبته باشد بار ابوقت اضافت حذف کردند وجلب بمعنی کشیدن از نصر هم آمده بر قیاس لهذا جلب را
مضاف بسوی جرح آوردم وجوهری گفته جلب الجرح یجلب الجلبة جلبا وتعلوا الجرح عندالبرء وجلب الشئی الجلبة جلبا
وجبا پس برین قول احتیاج اضافت جلب بسوی جرح نیست چرا که جلب بمعنی ثانی هم از نفعل بکسر العین آمده
کذافی النظامی وغالب در مصدر فعل بالکسر که لازم بود اگرچه بمعنی عیب بود وزن فعل بفتحتین ست چون فرح
فرحا وعن رعنا ودر متعدی فعل بالسکون برای فرق در لازم ومتعدی چون جهل وجهلا این هم مطرد ست
ونزد سیبویه واخفش اگر غیران مسموع نباشد ونزد فراء مطلقا مطرد ست ولهذا صاحب صراح گفته که لبث بالسکون
خلاف قیاس ست زیرا که مصدر از فعل بالکسر بالتحریک قیاس ست وقتیکه متعدی نبود وانتهی ودر معنی نون
فعلة بضم فا وسکون عین غالب چون سمر سمرة کذافی الاصول ودر شافیه در عیوب هم ازین وزن را غالب
گفته وغالب در مصدر فعل بالضم وزن فعالة بالفتح ست چون کرم کرامة ونزد سیبویه مطرد ست ونزد بعضی
فعال بالفتح وفعل بالضم هم غالب ست چون جمل جمالا وحسن حسانا ومانند عظم بروزن عنب وکرم بالتحریک
درین باب کثیر ست چون صغر صغرا وکرم کرما وفرق در کثیر وغالب ونادر در اول این بحث دانستی شیخ رضی گفته
که غالب در معنی حرفه ومانند آن از هر باب که باشد فعالة بالکسر ست چون خیاطة وامارة وعبارة تجارة ودر
بعضی با وجود کسره فتحه هم آمده چون وکالة وولایة ودلالة وحال عبارة وبطالة سابق گفته شد ودر معنی
نغرة وهیجان وحرکة ومانند آن فعال بالکسر ست نحو فرار ونکاح وضراب وجزآن وطماح ودر صورت
فعال بالضم چون صراح وفعیل درین باب کثیر ست چون صحیح ونهیب ودر آلام از باب علم فعل بالتحریک
غالب چون درم غیر این باب فعال بالضم نحو شغال وصداع از نصر ودر ایوان فعاله چون کدرة ومطروات
در معنی اضطراب وحرکة فعلان بالتحریک چون نزوان کذافی الاصول ودرین ضابطه وضابطه سابق فرق بسیار
ست فافهم وچون مم از بحث مصدر ثلاثی مجرد فارغ شد شروع در بحث مشتقات که عبارت از صفات ست کرد
وگفت اسم مشتق شش نوع ست در حاشیه گفته مطلق مشتق نه قسم ست شش اسم وسه فعل انتهی کریم مشتق
باعتبار معنی لغوی زائد بر نه قسم ست واصطلاحی منحصر در شش نوع ست ومطلق مشتق که مم گفته اختراع جدید ست
واگر مراد ازان مشتق از مصدر ست آنهم منحصر ورنه قسم نمیشود فافهم اول اسم فاعل وآن اسمی ست که برون
آورده باشند آنرا از مصدر برای ذاتیکه فعل بدو قائم باشد از جهت حدوث بدون ملاحظه زیادتی آن بر چیزی
دیگر وزنه ای اسم الفاعل من الثلاثی المجرد عن الزوائد فاعل نحو ضارب للواحد المذکر فاعلان للتثنیة المذکر

موضع لغت ست که فرا از عرب شنیده و از غیر نخویعد و بضع و بیر و یوجل مفتوح العین آید نحو مرمی و موقی
و همچنین از صحیح چون مدخل و مضرب و مرجع بکسر جیم شاذ بود و کفعلة بفتح الفاء للمرة ای بیان عدد الفعل
و فعلة بکسر الفاء للحالة ای بیان نوع الفعل یعنی بنا مصدر میمی از ثلاثی مجرد قیاسی ست چنانکه بنا مصدر یکه
برای مرة و نوع بود قیاسی ست اول بروزن فعلة ست بفتح فا بشرطیکه در مصدر آن فعل تا نبود چون اکلة و
شربة بمعنی یکبار خوردن و یکبار نوشیدن اما لقاءة از لقی و ابانة از انی شاذ ست و بقیه ابنیه بر حسب قیاس
هم آمده و ثانی بروزن فعلة بکسر فا ست بشرط مذکور چون جلسة بمعنی یکنوع نشستن و اگر در آخر مصدر تا باشد
مرة و نوع بر همان مصدر مستعمل آید و فارق درمیان هر دو قرینه بود حالی یا مقالی چون سرقة و غلبة و نشدة و کدرة
و اخذة در مرة و سرقة عظیمة و نشدة لطیفة و کدرة کثیفة و غلبة شدیدة گویند در نوع و مرة نوع از غیر ثلاثی مجرد در بحث
آن معلوم خواهی کرد و معنی نوع انچه جاربردی از شرح هادی نقل کرده آنست که نوع حالتی ست که فاعل او بود عند الفعل
گوئی هو حسن الرکبة یعنی وقتیکه سوار بود در رکوب او خوب باشد بمعنی آنکه این عادت وی باشد در رکوب و
همچنین طعمة و غدرة و قتلة و میتة حالیتست که در وقت طعام و غدر و قتل و موت باشد فافهم مصنف اینجا بجهة
اختصار ذکر مصادر یکه وقوع آن غالب ست ترک کرده و در اصول بر طبق صاحب شافیه بیان کرده است
پس من آنرا بیان کنم تا این شرح از جمیع ما یحتاج الیه خالی نباشد پس بدانکه غالب در مصدر فعل بالفتح که
لازم بود بروزن فعول بالضم ست چون رکع رکوعا و در متعدی فعل بفتح فا و سکون عین چون ضرب ضربا و اینمعنی
مطرد ست نزد سیبویه و اخفش اگرچه این مسموع بود لکن در کتاب گفته که قیاس بر اکثر خواهند کرد نه بر اقل
کذا فی الشرح و خلیل گفته که اصل در مصدر ثلاثی مجرد فعل ست از انکه رجوع همه مصادر بسوی هر وزن که باشد بوقت
مره بسوی این وزنست مانند دخلت دخلة و قمت قومة بعد ازان برای فرق در لازم و متعدی و او که بمیل
ست در لازم که قلیل بود افزودند و متعدی را که کثیر بود بر اصل گذاشتند کذا فی الجار بردی و فرا گفته اگر
مصدر فعل بالفتح نفسیده باشی بساز برای اهل حجاز بروزن فعل و بروزن فعول برای اهل نجد گوید یا اهل حجاز
جاری مجری متعدی کنند و اهل نجد جاری مجری لازمی و اصح همانست که پیشتر مذکور شد کذا فی الشرح و در فعل
بالفتح که دال بر صناعت باشد وزن فعالة غالب ست چون کتب و کتابة اما عبر الرد یا عبارة شاذ بصناعة
ست و بطل بطالة محمول بران از جهة نقیض بودن وی و در دال بر حرکة فعلان بفتحتین چون خفق و خفقان
و لمذا در جولان تعلیل نشده چنانکه در بحث تعلیل بیاید و در دال بر صورت فعال بضم فا چون صح و صراخ و
نبح بنباح و غواث بالفتح بمعنی فریاد شاذ ست فرا گفته که نیامده در اصوات چیزی بالفتح جز آن و نمی آید مگر
بالضم مثل بکاء و دعاء یا الکسر مثل نداء و صیاح و در ناقص وزن فعل بالضم فا و فتح عین غالب ست چون

ان یکون قیاسا و تخمینین نظامی بعد قول ابن حاجب نحو الترداد و التجوال و الخشبی و الرمیا للتکثیر و المبالغة نوشته
و هو کثیر الاستعمال یکاد یکون قیاسا مطرد و اصول گفته من اوزانه للمبالغة تلعاب و قتیل مطرد و تقطاع و کذا اب
و فخیری و قتیل مطرد کالمد گویم که از ینجا معلوم شد که در جار بردی و نظامی ضمیر هو راجع بسوے کلمه نخوست نه آنکه
راجع بسوے فعیلی ست فقط اگرچه ایراد کلام بعد فعیلی دلالت برین معنی میکند ظاهرا فافهم و فعلوت بفتحتین
و ضم لام چون رغبوت و فعلوتے بزیادت الف چون رغبوتے بمعنے بسیار خواهش کردن و تفعال بکسر تین
و تشدید عین چون تقطاع بمعنی بسیار بریدن و غیرها نحو فعال چون کذاب بکسر کاف و تشدید ذال از ضرب و فعلی نحو غلبی
بضمتین و شداد البار و فعلی نحو غلبی بکسر تین و شداد الباء و فعلة نحو غلبة بضمتین و شداد الباء و فعلة نحو غلبة بفتح الغین
و ضم اللام و شداد الباء همه مبالغه غلبه و فعلة نحو لغة بفتحتین و شدتاء فوقانی مبالغة فجارة فاعولة نحو ساکونة مبالغه
سکونت و فعلیة نحو جبریة بفتح جیم و سکون باء و کسر راء و شدیاء تحتانیه و بفتح باء موحده نیز و بکسر جیم و راء و بکسر هر سه
و شدیاء در همه و فعالاء و فعولا نحو براکاء و بروکاء بضم را بمعنی ثبات در جنگ اول بروزن فعالاء ست و ثانی
بروزن فعولا و فعیلاء و فعیلاء نحو مطیطاء بکسر طاء و مطیطاء بضم میم و فتح طاء اول بروزن فعیلاء ست و ثانی بروزن فعیلاء و هر دو مقصور
هم آمده همه بمعنی رفتن بتبختر و افعیلے نحو اهیجری بکسر همزه و جیم و بدنیز آمده بمعنی هذیان در غراب و افعولة نحو العوبة
بضم همزه و عین بمعنی لعب و فاعولاء و مفعولا نحو سارورا بضم الراء بمعنی مسرت و مشعوراء بضم عین بروزن مفعولا بمعنی
دانستن و سانیة و اصل آن مساویة بروزن مفاعلة است بعد ازان قلب کردند بروزن مفاعلة شد و مسانیة
بزیادت یاء مشدد و اصل آن مساویة بروزن مفاعلة باشد بعد ازان قلب کردند مسائیة شد بروزن
مفاعیلة و این برقت بریست که زیادتی الف و اصله یاء دوم گفته شود ورنه اصل آن مسوئیة بروزن مفعلیة
ست کذا فی الاصول و شرحه چون سه از بحث مصادر سماعے فارغ شد خواست که مصدر قیاسے بیان
کند پس گفت بناء مصدر میمے از ثلاثے مجرد بروزن مفعل بفتح عین و کسر آن مطرد ست اگرچه مسموع نباشد
پس از مثال واوے غیر ناقص که از مضارع او فاکلمه حذف شده باشد مکسور عین آید مضارع آن
در ظاهر مکسور العین بود یا مفتوح العین چون موعد و موضع مگر چند لفظ که برخلاف قیاس آمده موحد و
مورق و موکل و موهب و موزن و مخمنین از مثال یائے و صحیح اللام که مضارع آن مکسور العین بود
چون میسر و از امثال واوے صحیح اللام و لازمے که ماضے آن مکسور بود فقط یعنے فارسش محذوف نبود
در مضارع چون موجل در لغت اکثرے بفتح عین آید و در لغت بعضے بکسر عین چون موجل کذا فی الاصول
و در صراح ست که اگر واو از فعل ثابت باشد چون یوجل و یوجع و دران دو وجه است اگر قصد کند
بدان اسم مکان را کسره دهد آنرا و اگر کند بدان مصدر را فتحه دهد گوئے موجل انتهے و فتح عین

وابن حاجب این وزن را از اقل نشمرده وجار بردے عافیته بالفاء بمعنی معافاة آورده است فقط ودر شافیه و نظامی شرح آن عاقبت بالقاف وعافیت بالفاء ہر دو موجود ست وصاحب صراح در اول گفته اسم جار بمعنی المصدر ودر ثانی گفته یوضع موضع المصدر فافهم وبروزن فعول بفتح فا چون قبول بمعنے پذیرفتن درایة بقبول حسن از سمع وصاحب صراح گفته وہو مصدر شاذ وبروزن مفعلة بضم العین چون مملکته ومقدرة بمعنے قادر شدن از ضرب وبروزن فعولة بفتح فا وتشدید عین مضموم چون حیورة بمعنے تکبر کردن وبروزن فعلوة بفتح فا وسکون عین وضم لام بالتشدید واو وبفتح عین نیز آمده چون حیروة گویم ومعنی این ہر دو وزن را در اصول از اوزان مبالغه شمرده وحق ہمین ست کما یفیضه اللفظ وبروزن فعلاء بفتح فا وسکون عین چون غباء بمعنی خواہش کردن وبضم فا وفتح عین چون طواء بمعنی انتظار وبسکون عین نیز چون غلواء بمعنی غلو واین را ہم در اصول در امثله مبالغه آورده وبروزن فعیلولة چون کینونة ودیمومة که در اصل کیونونة ودیمومة بود بعد قلب واو بیا یک یارا بجهت طول بناء وجوبا حذف کردند ہر دو از نصرت وبروزن فعاولة چون قیاولة نگفتیم بجهت اتیان صیغ مشتقه ازان اجوف واوی چون کان یکون ودام یدوم ومانند آن وجز آن چون خطف بالتحریک وخیطف بروزن فعلی وفیعلی بالقصر بمعنے شتاب رفتن از ضرب وخنسے بروزن فنعلی بالقصر وبسکون نون بمعنے ہلاک از سمع وفوزلی بروزن فوعلی بالقصر وبسکون واو نوعے از رفتار از سمع وعرفان بروزن فعلان بکسر تین وشد اللام بمعنی معرفه از ضرب وفرکان بروزن فعلان بضمتین وشد اللام بمعنی دشمنی از سمع ولکنونة بروزن فعلولة بضم فا ولام بمعنی قادر نشدن بر تلفظ عربی بسبب عجمیته از سمع ورفیته بروزن فعلیة بضم فا وفتح عین وکسر لون بمعنے سن آسانی از فتح وخیرل بروزن فیعل بسکون بامثل فیعیل بمعنے خوزنے وسودد بمثل لبیل بمعنے سیاه وتیقور بروزن فیعول بفتح فا وضم عین واصل آن دیفورست بمعنی وفاد غلوظ بروزن فعول بکسر فا وشد عین مفتوحه بمعنی درد شکم وجنون وحجر بروزن فعل بکسر تین وشد اللام بمعنی ہجرت بسوی قریه وانکل بروزن افعل بمعنی غریدن رعد ونیامده است ازین مصدر فعلی ونظیر آن از قلست بمعنی عدت واز ریر بروزن افعیل بکسر عین وسین بمعنی طعن واز بی که در اصل از بوی بروزن افعول بالضم ست بمعنی سرعت وخوشی وتشاء بروزن تفعال بالکسر بمعنی رفتن وتهلوک بروزن تفعول بالضم بمعنی ہلاک وتهلکه بروزن تفعلة مثلثة العین والجمیع فی الاصول والمصدر للمبالغة تفعال بفتح التاء مثل تجوال بمعنی بسیار جولان کردن ونزد بعضی این وزن مطرد ست از ہر ثلاثی مجرد کذا فی الاصول وبکسر تا شاذست جز تلفار وتبیان نیامده کذا فی النظامی وفعیلی بکسر فا وتشدید عین مکسور چون دلیلی وخلیفے بمعنی بسیار رہنمونی کردن وبسیار امر خلافت کردن جار بردے بعد این دو وزن نوشته قیل سئل الزمخشری آہو قیاسی ام سماعی فقال ہذا الباب کثیر الاستعمال فینبغی

از فتح یا مکسور چون مرجع بروزن مفعل بمعنی برگشتن از ضرب و در آخر این وزن هم تا آمده چون محمدة و مغفرة
و معصیة بروزن مفعلة بمعنی ستودن و بخشیدن و گناه کردن از ضرب یا مضموم چون مکرم بروزن مفعل بمعنی کرم
و این وزن را معلّ بسبب ندرت در ین کتاب ذکر نکرده تا آنکه برین وزن بر مذهب افصح جز مکرم و معون
نیامده و نزد فراء جمع مکرمة و معونة ست چنانکه تمر و تمرة گفته اما مهلک بضم لام مصدر ہلک و میسر بضم السین
و مالک بضم لام غیر فصیح ست و نزد اکثرین صحیح نیست و معون اگر صیغه مفعول گفته شود کثرة تغیر لازم آید بخلاف آنکه
بروزن مفعل گفته شود که دران جز نقل حرکه نیست و در آخر این وزن هم تا و زائده آمده چون معونة و مکرمة بروزن
مفعلة و صاحب صحاح معونة بالتاء را بمعنی اعانة گفته و مکرمة را واحد مکارم و نزد سیبویه مصدر ست چنانکه در اوزان
قلیله ذکر خواهد کرد اکنون مصنف شروع در بیان اوزان ساکن العین کرد که پیشتر ترک کرده بود پس
در صورت الف تانیث فا یا مفتوح ست چون دعوی بروزن فعلی بمعنی خواندن از نصر یا مکسور چون ذکری
بروزن فعلی بمعنی یاد کردن از نصر یا مضموم چون بشری بروزن فعلی مژده دادن از نصر و در صورت
الف و نون هم فا یا مفتوح ست چون لیان که در اصل لویان ست بروزن فعلان بمعنی مدافعت
کردن از ضرب یا مکسور چون حرمان بروزن فعلان بمعنی بے بہره ماندن از ضرب یا مضموم چون غفران
بروزن فعلان بمعنی بخشیدن از ضرب و متحرک العین یا الف و نون را یک وزن ست و آن نزوان
ست بفتحتین بروزن فعلان بمعنی جستن نر بر ماده از نصر و متحرک العین با زیادتی مده ثالث که الف ست
و زیادتی یا و تا در آخر و فتح در اول یک وزن دارد چون کراهیة بروزن فعالیة بمعنی ناخوش شدن از سمع
و ساکن العین با زیادتی واو و تضعیف لام و تا در آخر و فتح در اول هم یک وزن دارد چون قیلولة بروزن
فعلولة بمعنی نیم روز خفتن از ضرب تا اینجا سی و پنج وزن مصدر ثلاثی مجرد که کثیر الاستعمال بود بیان کرد حالا
چون وقت آن رسید که اوزان مصدر ثلاثی مجرد که قلیل اند بیان کند پس گفت و می آید مصدر ثلاثی مجرد
بر سبیل قلة بروزن مفعول چون مکذوب و میسور و معسور و محلود و مفتون که بمعنی کذب و یسر و عسر و جلادة و فتنة است
چنانکه گویند وعدے میسورة و اے معسورة و نزد سیبویه آن هر دو صفة اند و معنی آن اے
زمان یوسر فیه و اے زمان یعسر فیه است چرا که آمدن مصدر بروزن مفعول نزد او ممتنع ست
و لفظ مفتون در قول او تعالے بایکم المفتون بمعنی فتنه خواهد بود اگر حرف باز ائد نگویند ورنه بمعنی
مفعول ست کذا فی الحار بردے و ما اینجا اقتفاے سیبویه گذاشت و اقتفاے این حاجت کرد
و بروزن مفعولة چون مکذوبة بمعنے کذب و بروزن فاعلة چون کاذبة و باقیه در قول او تعالے
لیس لوقعتها کاذبة و بل ترے لهم من باقیة و چون عاقبة مصدر عقب فلان مکان ابیه

چون رحمة بروزن فعالة بمعنے مہربانی کردن از سمع یا مکسور چون نشدة بروزن فعلة بمعنے گم شدہ را یافتن از
نصر یا مضموم چون کدرة بروزن فعلة بمعنے تیرہ شدن از سمع و بالف تانیث و یا دو حرف و آن الف
و نون مشابہ الف تانیث ست یا سہ حرف و آن واو و تکرار لام کلمہ و تا ء تانیث ست و مصنف انہمہ اقسام را
در آخر آوردہ بجہت مناسبت کلمات دیگر و بر تقدیر تحرک عین حرف زائد دار دیانہ بر تقدیر ثانی و فتح فا عین
یا مفتوح ست چون طلب بروزن فعل بمعنی خواستن از نصر و یا مکسور چون خشق بروزن فعل بمعنی خفہ
کردن از ضرب و مضموم العین نیامدہ و درین دو وزن زیادتی تا ء تانیث و الف و نون آمدہ است چون
غلبة بروزن فعلة بمعنے چیرہ آمدن از ضرب و سرقة بروزن فعلة بمعنی دزدی کردن از ضرب و امثلہ الف و
نون مع برای مناسبت اوزان دیگر در آخر آوردہ و بر تقدیر ثانی و کسرۂ فا عین مفتوح آمدہ و بس چون
صغر بروزن فعل بمعنی خرد شدن از کرم و عین مکسور و مضموم نیامدہ بجہت کراہتہ توالے کسرتین و نقل
از کسرہ بسوے ضمہ و در صورت ضم فا عین مفتوح آمدہ و بس چون ہدی بروزن فعل بمعنی راہ نمودن
از ضرب و عین مضموم و مکسور نیامدہ و بسبب استکراہ تعاقب ضمتین و نقل از ضمہ بسوے کسرہ
و بر تقدیر اول زائد بجہت استقرار یا تا ء تانیث ست فقط و آن جز در دو وزن مذکورہ یافتہ نشدہ یا مدہ ثالث
فقط یا مدہ ثالث و تا ء تانیث یا میم فقط یا میم و تا ء تانیث یا الف و نون یا یا و تا ء تانیث و بر تقدیر مدہ اگر
الف ست فا یا مفتوح بود چون ذہاب بروزن فعال بمعنی رفتن از فتح یا مکسور چون صراف بروزن فعال
سگ بکشتی آمدن از ضرب یا مضموم چون سوال بروزن فعال بمعنی خواستن از فتح و اگر یا الف تا ء تانیث
ہم زیادہ بود درین صورت نیز فا یا مفتوح ست چون زیادہ بروزن فعالة بمعنی برمنیز گار شدن از سمع یا مکسور
چون درایة بروزن فعالة بمعنے دریافتن از ضرب یا مضموم چون نیابة بروزن فعالة بمعنے نبی و در زیدن
از ضرب و اگر مدہ یاست فقط جز مفتوح الفا نیامدہ چون ومیض بروزن فعیل بمعنے درخشیدن برق از
ضرب و اگر یا یا تا ء تانیث ست ہم جز مفتوح الفا نیامدہ چون قطیعة بروزن فعیلة بمعنے بریدن از خویشی
از فتح و اگر مدہ واو ست پس فا یا مفتوح ست چون قبول بروزن فعول و آنرا بہ سبب قلة در اوزان
قلیلہ آوردہ یا مضموم چون دخول بروزن فعول بمعنی در آمدن از نصر و بسبب خروج از کسرہ بسوے ضمہ
مکسور الفا نیامدہ مگر در فعول اجوف یایے گاہے فار اکسرہ دہند چون زیوج کذا فی الاصول اگر واو
یا تا ء تانیث ست جز مضموم الفا نیامدہ چون صہوبة بروزن فعولة بمعنے سرخ و سفید شدن از سمع و اگر حرف
زائد میم ست فقط پس عین ایندو قت یا مفتوح ست چون مدخل بروزن مفعل بمعنے در آمدن از نصر
و درین وزن تا ء تانیث ہم آمدہ چون مسعاة کہ در اصل مسعیة بود بروزن مفعلة بمعنے سعے کردن

واجب گشت بعد ازان در ابنیه اسم توسع کردند بجهت خفت آن از نسبت بفعل زیرا که فعل اثقل ست از اسم در معنی
باعتبار تعداد اجزاء آن و کثرت متعلقات آن پس اسم را رباعی و خماسی آوردند تا توهم دو کلمه نشود مثل
بعلبک و فعل اجز ثلاثی و رباعی نیاوردند بسبب ثقل معنوی و کثرت تصرف و طول بنا از جهة اتصال ضمیر بارز مرفوع که کالجزء
ست و بعضی گفته اند که کوفیان نفی میکنند رباعی و خماسی را و میگویند که حروف اصلی در کلمه از سه زائد نبود و زائد زائد
بعد ازان باهم اختلاف کردند در تعیین زائد در رباعی و خماسی پس فرا گفت که زائد دران رابع و خامس ست و کسائی
گفته ثالث و رابع ست و برین قیاس زائد در جعفر و سفرجل مثلاً نزد فرا جعفر و جیم و لام سفرجل باشد و نزد کسائی
فا از جعفر و را و جیم از سفرجل کذا فی الشرح و حاشیه میگویم پس نزد این گروه حروف زوائد منحصر در الیوم
تنساه نباشد و معرفت حرف اصلی از زائد متعذر بود کما لا یخفی و هر یک از ثلاثی و رباعی و خماسی دو قسم
ست یکی مجرد از زوائد یعنی آنکه در و هیچ حرف زائد نبود بلکه همه اصلی بود چون فرس بفتحتین بمعنی اسپ مثال
ثلاثی مجرد ست و جعفر بمعنی نهر خورد و جزآن مثال رباعی مجرد و فرزوق اسم شاعر معروف مثال خماسی
مجرد و دیگر مزید فیه و آن آنست که در و با حروف اصلی زائده هم بود چون حمار بمعنی خر مثال ثلاثی مزید که در و الف
نقط زائد ست و قنفخر بکسر قاف الحق به قرطعب و بضم قاف هم آمده بمعنی بزرگ اندام مثال رباعی مزید
که در و نون زائد ست فقط و خزعبیل بضم خا معجمه و فتح زا معجمه بمعنی شتر باصل مثال خماسی مزید که دران یا و مد
زائده زائد است زیادتی اسم سوای زیادتی تثنیه و جمع و تا تانیث و الف آن و یا نسبت و تصغیر بیش از
چهار حرف نبود اما یک چون حمار و قنفخر و خزعبیل و دو چون اقلید و سنجلاط و اصطفین و سه چون احیان و عبوثران
و چهار چون کذبذبان و لا یجاوز الاسم مع ما زید فیه سبعا یعنی اسم مزید فیه از هفت حرف بیش نبود اما لفظ کذبذبان
بتشدید دال اول نادرست کذا فی الشرح چون مؤلف از تقسیم اسم فارغ شد خواست که ابنیه اقسام اسم بیان کند پس
شروع در مصدر فعل ثلاثی مجرد کرد از انکه ابنیه آن همه سماعی اند بخلاف ابنیه مصدر غیر ثلاثی مجرد که آنها قیاسی اند
و ذکر ابنیه آنها میان ذکر ابواب آنها خواهد آمد گفت پس بدانکه مصدر فعل ثلاثی مجرد سماعا اکثر برین اوزان آید
و مصدر سماعی از سه حال خالی نبود غالب و کثیر و نادر کثیر متوسط ست درمیان غالب و نادر و تمثیل آن بصحت و مرض
و جذام داده اند زیرا که صحت غالب ست و مرض کثیر و جذام نادر کذا فی الجار بردی و طریق ضبط این مصادر کثیر
آنست که عین مصدر ساکن ست یا متحرک بر تقدیر سکون از دو حال خالی نیست یا فیرے در و زیاده شده است
یا نه بر تقدیر ثانی فا یا مفتوح ست چون قتل بروزن فعل بمعنی کشتن از نصر یا مکسور چون فسق بروزن
فعل بمعنی از حکم بیرون آمدن از ضرب یا مضموم چون شغل بروزن فعل بمعنی مشغول کردن از فتح و
بر تقدیر اول زائد یا یک حرف ست فقط که آن تا تانیث ست و درین صورت هم فا یا مفتوح ست

آید چون ضرب و قتل که هم معنی ان در فارسی زدن و کشتن ست و هم ماخذ فعل ست بخلاف لفظ جید که معنی آن
در فرس گردن ست لکن ماخذ فعل نیست و دوم مشتق اسم مفعول ست از اشتقاق که در لغت بمعنی گرفتن حرفی
از حرفیست و در اصطلاح آنکه مع بدان تفسیر کرده ای لفظی غیر مصدر مصوغ مفعول ست از صوغ بمعنی صاخته شد
واز مصدر باحداث ہیئتی و معنی ہر دو بیارا و تنکیر ست با بقای مادہ یعنی حروف و معنی آن مصدر چنانکه در ضارب که مشتق
از ضرب ست حروف ضرب و معنی آن کزدن ست باقی ست و ہیئتی و معنی دیگر که زننده است حادث شده و چون
برای زیادة وضوح خواست که نظیری از محسوسات آرد پس گفت کصوغ الادانی ای مثل ساختن کسی آوندہارا ادانی
جمع آنیه است کر جمع اناء ست و الحلی بضم حا و کسر لام و تشدید یا اصل آن حُلُوی ست بر وزن فعول جمع حلی بفتح حا و سکون
لام بمعنی پیرایه و برای متابعت لام کسر حا نیز جائز ست من الفضة از سیم یعنی چنانکه در ظروف و پیرایه ہا که از
سیم سازند مادہ سیم آن که ذات سیم ست و معنی آن که قیمت ست باقی میماند و ہیئتی و ہیئتی دیگر حادث میشود در مشتق
ہم مادہ و معنی مصدر باقی میماند و ہیئتی و معنی دیگر حادث میشود و در حاشیه گفته چون معلوم کردی که در فرع
معنی اصل مادہ آن باقی میماند پس مصدر را اصل بدانی و فعل را فرع نه آنکه فعل اصل ست و مصدر فرع و نیز معلوم شد
که اشتقاق مضارع از ماضی صورت نه بندد بلکه از مصدر انتہی همین حاشیه را در حاشیه سابق وعده کرده بود
مصدر نزد بصریین باعتبار اشتقاق اصل ست و نزد کوفیین فعل باعتبار اعلال گویم ما اینجا برای
ادخال افعال در مشتقات اسم مشتق را تعریف بالاعم نمود اگرچه این تعریف نزد متاخرین جائز نبود زیرا که
گفت لفظی مصوغ و نگفت اسمی مصوغ و از قید غیر مصدر که ما افزودیم مانند اکرام خارج شد و از قید مصوغ از مصدر
مانند ضاربته و مضروبته و ذوابته و بربسته خارج شد و این تعریف نه تعریف مشتق اصطلاحی ست فقط و
نه تعریف مشتق لغوی چرا که مصوغ از مصدر گفت نه مصوغ از لفظ فافهم و گاہی از جهت لحاظ معنی
لغوی اشتقاق که آن ساختن لفظی از لفظی ست اطلاق مشتق بر مانند اکرام و ذوابه و بربسته
کما خود از کرم و ذئب و برس ست نیز مے آید کذا فی الشرح و سوم جامد و آن در لغت بمعنی خشک
ست و در اصطلاح اسمے که نه مصدر افعال و صفات ست و نه مشتق از و ست یعنی از مصدر آن
بر سه وجه است اول ثلاثی منسوب بثلاث ضمه ثا شاذ ست که در و سه حرف اصلی ست و دوم رباعی
منسوب بار بع و این نیز از شواذ ست که در و چهار حرف اصلی بود و سوم خماسی منسوب بخمس و این هم شاذ ست که
که در و پنج حروف اصلی باشد بدانکه اصل در کلمه منصرفه آنست که بر سه حرف باشد حرفی که بدان ابتدا کنند و حرفیکه
بدان وقف کرده شود و حرفیکه واسطه میان ہر دو باشد و واجب ست که مبتدا به متحرک بود بجهة تعذر تلفظ
بمبتدا ساکن و موقوف علیه ساکن باید و چون ہر دو حرف در صفت متنافی اند فصل میان اینہا بحرفی

گفته شود مولا مفعول به بود ورنه فاعل مر بر تقدیر آخرش متغیر شده و دیگر معرب یعنی قبول کننده اعراب و معنی لغوی اعراب ازاله فساد ست و یا نبین اول وقتیکه ماخوذ از عرب معدته بمعنی فسدت گفته شود و همزه افعال برای سلب و ثانی وقتیکه ماخوذ از اعرب بمعنی افصح باشد و در اصطلاح اعراب عبارت از حرف و حرکتی ست که آخر معرب بدان متغیر شود و در حاشیه گفته این معنی اصطلاحی ست والا معرب اسم مفعول ست نه فاعل انتهی یعنی معنی لغوی معرب اعراب داده شده است نه قبول کننده اعراب نزد زمخشری در معربیه صلاحیت اعراب کافی ست و نزد ابن حاجب بالفعل اعراب باید لهذا در تعریف آن ترکیب با عامل افزوده چنانکه در موضع مبین ست نحو ضرب زید و رایت زیداً و مررت بزید زید معرب ست و ضرب و رائت و با و جاره عوامل چون اختلاف عامل از سه وجه بیش نبود هر سه وجه را ذکر کرد و این معرب دو نوع ست یکی ممکن اسم فاعل ست از تمکن بمعنی قدرت یافتن و اسم ظرف هم محتمل ست و آن آنست که جا دهد اعراب و تنوین را و آن نونیست ساکن غیر موکد که برای تنکیر یا عوض مضاف الیه و یا فرق در منصرف و غیر منصرف و یا مقابله و یا ترنم در آخر اسم بعد حرکت آید الممکن و منصرف بصیغه اسم فاعل نیز خوانندش و دیگر منفی که آنرا غیر منصرف نیز گویند اسم فاعل ست از انتفا بمعنی پرهیزیدن و در اصطلاح اسم معربی که جا ندهد کسره و تنوین را بسبب حصول مشابهت بافعل در فرعیت از دو چیز و اختیار واو عطف بر کلمهٔ یا مشعرست بر انکه هر مذهب کسی اختیار کرده که نزد وی از غیر منصرف تنوین و کسره هر دو ممنوع بالاصالة ست نه تنوین فقط و کسره تبع وی و تفصیل این همه در کتب نحوست مگر بداعیه که آن ضرورت شعری باشد یکی منصرف ست نحو صدق احمد و مررت باحمد و ما ضرورت شعری چنانکه تنوین در لفظ مصائب که در شعر حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها که در مرثیه حضرت رسالت پناهی صلی الله علیه وآله وسلم فرموده واقع ست شعر صبت علی مصائب لو انها * صبت علی الایام صرن لیالیا * و همسائگی منصرف چنانکه سلاسلا در سلاسل که در آیه سلاسلا و اغلالاً در بعضی قرائت آمده و این تقسیم معرب باعتبار اعراب بود اما باعتبار صیغه پس میگوید و نیز معرب بر سه گونه است اول مصدر ست و آن در لغت جای بازگشت را گویند و در اصطلاح اسمی که ماخذ فعل ماضی و مضارع و امر و صفات بود تحقیقاً یا تقدیراً و از قید تقدیر او را مانند نفخ و انفکل داخل ماند زیرا که نفخ نزد اصمعی مصدر ست و هیچ فعل از وی نیامده همچنین انفکل مصدر ست و هیچ فعل از وی نساخته اند بلکه اصابه نفخ و اخذه انفکل گویند پس اشتقاق فعل از ینها اگرچه تحقیقاً نیست لکن تقدیراً از ینها جائز ست و برای اخراج مانند عراق که ماخذ عرق ست و مصدر نیست عبارت دیگر افزود که در آخر ترجمه فارسی آن لفظ دن یا تن

العین از جنبا مستقبل ست و موزون آن هم گوئی افعل یازید و افتح بخلاف مکسور العین و مضموم العین که موزون
آنها مستقبل نیست فقط پس نگوئی افعل و افعل یازید و گوئی اضرب و انصر و هر دو نون یعنی نون ثقیله و خفیفه بجمیکه
سابق در بحث لام تاکید بانون ثقیله پنداشتی در امر هم در آرے چون افعلن افعلان افعلن افعلن افعلنان
و نون خفیفه افعلن افعلن افعلن **فصل** چون از بحث الفاظ ماضی و مضارع و امر فارغ شد خواست که معرب و
مبنی و منصرف و غیر منصرف را که درین کتاب در ابحاث آتیه ذکر آنها وارد ست بیان کند اگرچه ذکر اینها وظیفه
این فن نیست پس گفت بدانکه فعل ماضی و امر حاضر معروف و جمله حروف مبنی یعنی آنکه بدر آمدن عامل مختلف
در عمل آخرش تغیر نیاید اصل صفت مبنی ست یعنی بنای ان از جهت مناسبت مبنی دیگر نیست و احتراز ست از
مبنی بانیکه بناء آنها از جهت مشابهت مبنی دیگر ست چون اسماء ضمائر و اسماء افعال و اسماء عدد و موصولات
و کنایات بعض ظروف که بسبب مشابهت اینها مبنی اند و لازم اند صیغه دیگر ست و اختیار ست از مبنی
عارض که گاهے بسببی مبنی شوند بسبب عدم آن سبب معرب چنانکه اسم لاے نفی جنس و منادی مفرد معرفه
و مضارع فقط از افعال معرب ست یعنی متغیر ست آخر آن بدر آمدن عامل مختلف در عمل چون هو یضرب
ولن یضرب مگر وقت لحوق نون فاعل که نون ضمیر جمع مؤنث چون لن یفعلن و لن لفعلن و لم یفعلن و نون
تاکید ثقیله و خفیفه که آن وقت مبنی شوند بدانکه اصل در افعال بناست بسبب فقدان معانے مقتضے اعراب
که فاعلیت و مفعولیت و اضافت ست و اصل در بناء سکون پس امر بر اصل خود ست و ماضے از
سکون معزول شد بجهت اندک مشابهت با معرب که اسم فاعل ست و آن وقوع ماضی موقع اسم فاعل
ست و اختیار فتحه بجهت اخصیت ست مگر وقت لحوق ضمیر مرفوع متحرک بدو که آنوقت ساکن شود از
جهت فرار از توالی اربع حرکات در کلمه که در حکم یک کلمه است و وقت لحوق واو ضمیر که آنوقت مضموم شود
بجهت مناسبت واو اما مضارع چون مشابهت بگمان بود با سم فاعل در لفظاً و معنیً و استعمالاً معرب شد
مگر در وقت لحوق نون و نون تاکید که نزد سیبویه مضارع در وقت لحوق فاقد مشابهت ماضی که در آخرش نون
فاعل بود مبنی باشد و نزد بعضے اینوقت آن را بر اصل گذاشته آید تا دلالت کند که اصل در افعال بناء
ست و نزد بعضے بسبب سکون جریان اعراب متعذر گردیده و اما بناء مضارع در وقت لحوق نون تاکید
پس از جهت تعذر اعراب بسبب توسط آخر کلمه است همچنانکه جزو اول بعلبک بر مذهب صحیح و فتحه بجهت
خفت داده اند چنانکه افعال با عتبار اعراب دو قسم ست اسم هم برد و گونه ست یکی مبنی آنکه آخرش
بدر آمدن عامل متغیر و ان آنست که آخر کلمه را از حالی بحالے یا از ذاتی بذاتے بگرداند بناید بخو من
ضرب هؤلاء و لفظ هؤلاء مبنی علے الکسر ست نقد ضرب عامل اگر ضمیر در ضرب راجع بسوی کلمه من استفهامیه

ونزد بعضے تغییر لازم نیاید و ابن جنی قائل تغیر ست بدلیل لفظ مشترکہ کہ در لغت فارسی مبتدا بساکنین ست و این
ہمزہ را الف وصل نیز گویند بجہت کتابت آن بصورت الف و اختیار ہمزہ برای اینمعنے بسبب بودن ویست
اول حروف از روی مخرج و تہیے وصل درین ہمزہ کسرہ است بجہت مناسبت در تسفل و بجہت مناسبت
تقابل در سکون و کسرہ و چون متصل شود کلمہ ہمزہ لفظاً و معنیً با قبل و یا بیفتد ساکنی کہ بعد ہمزہ است متحرک
شود ہمزہ وصل بیفتد بجہت عدم حاجت آن چون اضرب وعد وقل و اگر اتصال لفظی بود فقط چنانکہ
بطریق تعداد گوئی واحدۃ اثنان امراً مرۃً ہمزہ وصل بیفتد چرا کہ تعداد حکم وقف دارد و اگر اتصال معنوی
بود فقط بدون اتصال لفظی نیز بیفتد چنانکہ در بیت للمتقین اگر وقف کنی و بعد ازان الذین یومنون
گوئی و شاذ ست اسل کہ حکایت کردہ آن را ابو الحسن تشریح و اذا جاوز الاثنین باثبات ہمزہ وکسائے
ارد و افرد غض نیز شنیدہ و آنہم شاذ ست مگر در الحسن و ایمن اللہ کہ اثبات شد شاذ نیست چنانکہ معلوم
خواہے کرد انشاء اللہ تعالے و ہمزۂ وصل در این و ابنہ و ابنم و اسم و است و اثنان و امرء و امرءۃ و ایمن اللہ
سماعی ست و قیاسی ست در ہر ماضی کہ بعد حرف اوّل آن کہ ساکن ست سہ حرف یا زیادہ بر حسب قیاس
بود و ہمچنین در مصدر و امر آن ماضے و امر ثلاثے مجرد چون اکتب و اکتساب و استنصر و مانند آن
و افتح و اضرب و مانند آن بخلاف احراق و استطاع کہ بعد ساکن ست اوّل آن اگرچہ سہ حرف لکن بر حسب
قیاس نیست و قیاسے ست ہمزۂ وصل در ال و ام کہ حرف تعریف و ہمزہ آن مفتوح ست بر خلاف
اصل بجہت تخفیف از جہت کثرت استعمال و این مذہب سیبویہ است و نزد خلیل ہمزۂ آن قطعی ست و حذف
در درج بجہت تخفیف ست از راہ کثرت استعمال و در ایمن اللہ نیز مفتوح ست برای تخفیف و ہمزۂ وصل
مضموم بود جائیکہ بعد ساکن اول ضمہ اصلی بود لفظاً یا تقدیراً چون اخرج و اجتب ماضی مجہول و ادعے و در ضمہ
ہمزہ اشمام کسرہ کنند و قتیکہ در کسرہ کہ بعد اوست اشمام ضمہ جائز چون اختیر و انقید و در غیر مقام مذکور کسرہ بود
فقط کہ آن اصلست و ہمین ست قول این چنانکہ گوئی چون اشمام کنی ضمہ تا و قاف را از مانند اختیر و انقید اشمام کنی
ہمزہ را بضم و کسرہ خالص کسرہ خوانی ہمزہ را و در فصاح ست اغزے یا امرءہ بالضم ست اشمت ام لم تشمم
انتہی کذا فی الشرح ازین ہر دو کلام معلوم شد کہ در اشمام ہمزہ خلاف ست نہ اتفاق و ہیچ جای اعتراض
بر ابو حیان نیست و گاہے در ہمزہ ایمن و امر مضموم العین چون انصر و ماضی مجہول چون اقتدر نیز کسرہ دہند
و آخر آن حکم لم جارے کن امر حاضر معروف شود تصریف افعل بمعنی یکن خاص ست برای واحد مذکر افعلا
مشترک در تثنیہ مذکر و مؤنث افعلوا خاص برای جمع مذکر حاضر افعلی خاص برائے واحد مؤنث حاضر افعلن
خاص برائے جمع مؤنث بحرکات ثلثہ در عین لکن بوقت ضمہ عین ہمزۂ وصل را نیز مضموم خوانند و مفتوح

خطاب آمده و تفصیل آن بیاید انشاء الله تعالے و مضارع معروف بلام امر و امر غائب معروف نیز گویندش
لیفعل لیفعلان لیفعلوا لتفعل لتفعلا لیفعلن لافعل لنفعل ذکر صیغ متکلم با صیغه غائب بجهت اتحاد و در طریقه
امرست مضارع مجهول بلام امر و امر غائب مجهول نیز گویندش لیفعل لیفعلا لیفعلوا لتفعل لتفعلا لیفعلن لافعل
لنفعل مناسب آن بود که مضارع مخاطب مجهول بلام امر هم ذکر میکرد برای اختصار ذکر تصریف امر غائب
معروف یا مجهول میگفت چنانکه در نون تاکید گفته در اینجا هم رواست که نون ثقیله و خفیفه بطور یکدیگر استی در اری
برای اختصار فقط نون تاکید کافی بود چون از بیان دو قسم فعل مضارع فارغ شد خواست که قسم ثالث
بیان کند پس گفت **فصل** بدانکه امر حاضر معروف را پنج صیغه است یکی مشترک در تثنیه مذکر و مؤنث
و باقی خاص و بناے آن بحسب ظاهر نه از روے تحقیق که آن مصدرست از فعل از مضارع مخاطب معروف
ست نزد بصریان باین طور که علامت آنرا که تاست بیفگنی پس اگر ما بعدش متحرک ست آخررا موقوف
کنے اگر حرف صحیح بود و اگر حرف علت بود بیفگنی چون از تعد عمد و از تصرف صرف و از تقی ق مانند آن
پس اگر ما بعدش ساکن بود بجایش ای بجاے علامت مضارع همزهٔ وصل مضموم در آر تا ابتدا بساکن
نشود اگر عین کلمه مضموم بود چون انصر از تنصر اگر اینجا همزهٔ وصل مفتوح مے آورند التباس بمتکلم مضارع میشد
در حالت وقف و از همزهٔ مکسور خروج از کسره بسوے ضمه میشد و آن ثقیل ست و اگر عین کلمه مضموم نبود بلکه مکسور
یا مفتوح همزهٔ وصل مکسور در آر چون اضرب از تضرب و استنصر از تستنصر و مانند آن و از تفتح اگر در مانند
اضرب همزه مفتوح مے آورند التباس بمتکلم مضارع این باب و با مر باب افعال میشد و در مضموم بماضے
مجهول از باب افعال و همچنین در مانند افتح اگر همزهٔ مفتوح میبود التباس بمتکلم مضارع این و ماضی باب افعال میشد
و در مضموم بمتکلم مجهول مضارع و همزه را همزهٔ وصل از انجهت گویند که ما قبل خود را ما بعد خود وصل کند و خود از
میان بیرون آید با آنکه ساکن محتاج ست که پیوندد بحرف متحرک و این را همزهٔ وصل گویند بسوی خود چیزیرا
اولش ساکن ست و مقابل آن همزهٔ قطعی ست که ما بعد خود را از ما قبل خود قطع کند چنانکه همزهٔ باب افعال و
همزهٔ امر این باب همزهٔ قطعی ست که از مضارع بجهت موافقت متکلم حذف شد و دران از جهت نقل اجتماع
دو بلکه سه همزه در صورت ایراد همزهٔ استفهام بران چون اکرم مثلاً اما عند التحقیق بناء امر از مصدرست
وقتیکه بر حروف و هیئة مضارع خبر علامت بود نزد کوفیین اصل امر حاضر معروف مضارع مخاطب معروف
بلام امرست لام را بجهت تخفیف برای کثرت استعمال حذف کردند بعده تا را نیز تا التباس امر بمضارع نشود
بعد از ان همزهٔ وصل در آوردند جائیکه ابتدا بساکن بدون آن لازم آید پس امر نزد کوفیین معرب مجزوم ست
و نزد بصریین مبنی موقوف بدانکه همزهٔ وصل هر کلمه را آرند که اول آن ساکن بود تا ابتدا بساکنین که نزد اکثرین تستقذر

بواسطهٔ دلالت بر یاکه ماقبل آن مکسور بود و الا برای مناسبت یا و در چهار باقی که واحد غائب و غائبه است
و متکلم واحد و مع الغیر ست مفتوح چرا که مضارع با نون تاکید مبنی بر فتحه بود بجهت خفت و مشابهت بعلبک مگر
بعارض مگر آن مناسبت واو و یاست نون ثقیله خود مکسور باشد اگر پس الف افتد برای مشابهت نون
تثنیه و آن دو تثنیه و دو جمع مؤنث ست و اگر نون ثقیله پس الف نه افتد و آن در هفت صیغه است مفتوح
باشد برای خفت چنانکه لام تاکید مفتوح باشد در همه جا مضارع موکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا
مجهول لیفعلن واحد مذکر غائب لیفعلان تثنیه مذکر غائب لیفعلن جمع مذکر غائب لیفعلن واحد غائبه و حاضر
لتفعلان تثنیه غائبه و حاضر و حاضره و لیفعلنان جمع غائبه لتفعلن جمع مخاطبه لتفعلن واحد مخاطبه لتفعلنان
لافعلن متکلم واحد لنفعلن متکلم مع الغیر مناسب آنست که این تصریف با عراب معروف و مجهول نوشته شود
چنانکه مصنف اشاره هم بدان کرده اما نون خفیفه که نون ساکن ست از نون تاکید حکم نون ثقیله دارد در جمیع احکام
مذکوره جز آنکه خود ش حرف شین زائد ست ساکن ست جائیکه پیش از نون ثقیله الف آید و این در تثنیه در مثاله
بجهت اجتماع ساکنین در وقف لام تاکید با نون خفیفه معروف و یا مجهول اشارهٔ تردید دانستی لیفعلن مذکر غائب
لیفعلن جمع غائب لتفعلن واحد غائب و مخاطب لتفعلن واحد مخاطبه لافعلن لنفعلن بعد فراغ از بودن مدخول
در بواقی از عامل مضارع کرد و گفت چون لا، نهی که افادهٔ معنی طلب ترک کند و از جملهٔ خبریه انشائیه ساز د بر فعل
مضارع در آید بمعنی منفی گرداند و این عمل معنویست و در لفظ عمل لم کند از تسکین حرف در آخر چهار صیغه صحیح
و اسقاط حرف علت از این چهار صیغه ناقص و اسقاط نون اعرابی در پنج صیغه نحو لا تفعل آه مثال نهی حاضر اما
نهی غائب لا یفعل لا یفعلا لا یفعلوا لا تفعل لا تفعلا لا یفعلن لا افعل لا نفعل و همچنین مجهول حاضر و غائب نحو لا تدع
و لا ترم و لا تخش آلی آخره نون ثقیله و خفیفه در نهی بطوریکه در بحث سابق دانستی از حذف واو و تاء ضمیر
در تحریک آنها و حرکت ماقبل آنها و را، چون لا تفعلن لا تفعلان آه و همچنین غائب و مجهول و لا تدعون
و لا تدعوان لا تدعن لا تدعونان مجهول لا تدعین لا تدعیان لا تدعون لا تدعین لا تدعیان لا ترمین لا ترمیان
لا ترمن آه لا تخشین لا تخشیان لا تخشون لا تخشین الخ و همچنین لام مکسور که آنرا لام الامر گویند
این تفسیر بجهت احتراز از لام کی ست و فتحه آن بفتحه است و گاهی ساکن کرده شود و بعد واو و فا و ثم
نحو و لتات طائفة اخری لم یصلوا ثم لیقضوا و چونکه دعاء در امر داخل ست حقیقةً یا مجازاً لیغفر لنا الله
نیز در لام امر داخل عمل ست در لفظ فعل مضارع عمل لم کند چنانکه گذشت بمعنی امر گرداند در طلب فعل و در نیاید
این لام نه لفظاً نه تقدیراً نزد بصریین در صیغه مضارع معروف که برای خطاب بود بخلاف مضارع مجهول
و غائب و نزد کوفیین امر بعون لام نبود لفظاً یا تقدیراً و استدلال میکنند بایه فلیفرحوا و بعضی قرات بصیغه

تاکید دو نوع ست ثقیله و خفیفه چون نون ثقیله که نون مشدد در اگویند از نون تاکید در آخر فعل مضارع بالام
تاکید مفتوح در اول آن در آری هر جا که نون اعرابی را بایی حذف کنی تا اجتماع نونها که ثقیل ست لازم
نیاید بدانکه لام تاکید اینجا مجرد ست از معنی حال و برای تاکید ست فقط چنانکه و سوف یرضی و نه
اجتماع آن با نون که برای تاکید فعل مستقبل مطلوب در ضمن امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض و جواب قسم ست
نه برای تاکید حال منافات پیدا میکرد و همچنین با کلمه سوف و دخول این در جواب قسم مثبت واجب ست
و اکثر در فعلیکه مصدر بان شرطیه است و آخرش ما زائده چون اماترین من البشر و در فعل نفی کم بجهت
عنوان از معنی طلب و واو جمع مذکر غائب و حاضر را بشرطیکه ماقبل آن مضموم ست چون لیضربون و
تضربون بیفگنی تا اجتماع ساکنین غیر جائز لازم نیاید و قتیکه در جواز اجتماع ساکنین بودن هر دو
ساکن در یک کلمه شرط بود تا بقاء واو بعد ضمه و قبل نون مشدد که ثقیل ست نشود و قتیکه در جواز اجتماع
ساکنین بودن هر دو در یک کلمه شرط نبود و اگر قبل واو مضموم نبود بیفگنند بلکه واو را ضمه دهند چنانکه تردون الجمع
و همچنین یای ضمیر مؤنث حاضر را بشرطی که ماقبلش مکسور ست بیفگنی چون تضربن تا اجتماع ساکنین غیر جائز
و یا ثقل بسبب بودن یا بعد کسره و قبل نون مشدد نشود و اگر ماقبلش مکسور نبود یا را کسره دهند اماترین
من البشر بدانکه نون تاکید با افعال ناقص در غیر تثنیه و جمع مؤنث دو قسم ست یا با ضمیر بارز ست و آن
جز جمع مذکر و واحد مؤنث حاضره نیست و حال نون تاکید اینجا با افعال ناقص در تحریک و حذف مثال
حال منفصل ست با افعال ناقص پس در اغزفا و ارموا و اخشوا گوئی اغزن و ارمن بحذف واو که ماقبلش
ضمه بود چنانچه در اغزوا الکفار و ارموا نعرض و اخشون بضم واو که ماقبلش فتحه بود چنانکه در اخشوا الکفار و در
اغزی و ارمی و اخشی گوئی اغزن و ارمن بحذف یا که ماقبلش کسره بود چنانکه در اغزی الجیش
و ارمی الغرض و اخشین بکسر یا که ماقبلش مفتوح بود چنانکه در اخشی الرجل و یا با ضمیر بارز نیست و آن
واحد مذکر ست پس در هیچ وقت حال افعال ناقص با نون مذکوره مثل حال آنهاست یا الف تثنیه در و
محذوف و فتحه آن گوئی در اغزوا و ارموا و اخشوا اغزون و ارمین و اخشین چنانکه در اغزوا و ارمیا و اخشیا
احفظ و بعد نون فاعل که در جمع مؤنث ست الف فاصل در آری تا فصل کند میان نون فاعل
و نون تاکید و نه اجتماع نونها که سبب ثقلهاست لازم آید حالا مصرع شروع در حال نون تاکید و حال
ماقبل آن کرد و گفت ماقبل نون ثقیله در تثنیه مطلقاً و جمع مؤنث غائب و حاضر ساکن بوده از جهت
الف و ماقبل آن در جمع مذکر حاضر و غائب مضموم بود بواسطه دلالت بر واو بشرطیکه فعل ناقص
که ماقبل آن مفتوح نبود و نه برای مناسبت واو و ماقبل آن در واحد مؤنث حاضر مکسور باشد

قیاس الف را از جهت اجتماع ساکنین انگکند ند و نزد سیبویه حرف برا سه است فعل مضارع را بمعنی مستقبل منفی
مو کد گرداند و مجرد از معنے حال کند مناسب آن بود که اولاً ذکر عمل لفظی میکرد و این نفی نزد صرفیان مسمی ست
نفی تاکید و نزد بعضی لن برای تائید نفی ست و این غیر صحیح ست بجهت لزوم تناقض در قول او تعالے
لن ابرح الارض حتے یاذن لی ابے و عمل لفظی آنست که در آخر چهار صیغه که مانند یفعل و تفعل و افعل و نفعل
ست بجای رفع نصب کنند لفظاً چون لن یفعل و لن یدعو و لن یرمی و یا تقدیراً چون لن یخشی و جائیکه نون اعرابی
و آن نونیست که عوض اعراب واحد که رفع ست بود چنانکه در یفعلان و یفعلون و تفعلان و تفعلون و تفعلین
اما رفع تفعلون و یفعلون رفع واحد نیست بلکه این رفع دیگریست که بجهت مناسبت واو داده اند یا بدو و آن
پنج صیغه مذکورست بیفگنند زیرا که عوض رفع واحدست و هرگاه که رفع نیافت عوض آنرا باز انداخت
نحو لن یفعل یعنی هرگز نخواهد کرد اینجا نصب کرد لن یفعلا لن یفعلوا درین هر دو صیغه نون اعرابی ساقط نمود لن تفعلا
بنصب لن تفعلا باسقاط نون لن یفعلن باثبات نون ضمیر مونث چنانکه واو ضمیر جمع مذکرست همچنین در جمع
مونث حاضر که لن تفعلن ست زیرا که هر دو صیغه مبنی ست نه محل تغییر چنانکه معلوم خواهد شد ان شاء الله تعالے
لن تفعلوا لن یفعلی باسقاط نون اعرابی لن افعل لن نفعل منصب هر دو بر قیاس مجهول و اما جازم مضارع
لم ست و آن مضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند و معنی استقبال و حال سلب کند و این نفی مسمے ست نزد
صرفیان بنفی جحد بتقدیم جیم بر حاء مهمله بالضم و فتحتین بمعنی انکار و چونکه ماضی متحقق الوقوع ست نفی آن
انکار بود و در آخر چهار صیغه مضارع که مانند یفعل و تفعل و افعل و نفعل ست جزم کند چنانکه لن در آخر آنها
نصب میکرد اگر آخر آن چهار صیغه حرف علت نبود این را نزد نحویین صحیح گویند نه نزد صرفیین و حرف
علت سه حرف ست واو و الف و یا وجه تسمیه این حروف بحرف علت آنست که کلمه ای که مجموعه آنهاست
در کلام عرب اکثر بر زبان علیلان میرود یا اینکه این حروف بمنزله علت اند مر کلمه را تا آنکه در ان کلمه اعلال نکند
اصلاح نپذیرد چنانکه مریض و علیل و ازین جهت بعضی همزه را نیز از حروف علت شمرده اند و اگر آخر آن
چهار صیغه حرف علت نبود بیفگنند چرا که این حروف مشابه اند بحرکات از انکه اینها مرکب از حرکات اند نزد
بعضے و حرکات ماخوذ از اینهاست بقول بعضے و هرگاه که در آخر مضارع رفع نیافت عوض آن حرکت حرفی که
مشابه بحرکت بود انداخت چنانچه در لم یدع که در اصل یدعوست و لم یرم که در اصل یرمی ست و لم یخش که در اصل
یخشی ست نون اعرابی را بیفگند از دچنانچه لن نحو لم یفعل آه و همچنین مجهول بعد فراغ از ناصب و جازم
شروع در نون تاکید کرد که آنهم موجب تصرف ست در مضارع لکن مناسب آن بود که بحث مضارع
مجزوم بلانهی و لام امر قبل بحث نون تاکیدے بود از جهت مناسبت حروف عامله و نون

اوشان که درین مقام متعارف ست وعجب ست که خود هم گفته که علامت مضارع چار حرف اتین ست که در اول
او جا گیرند وکلام مصنف محمول بر مجاز کردن وکلام صرفیان محمول بر حقیقت نمودن خیلے بعید ست واگر
کلمه بر تشبیه که در حاشیه واقعست متعلق اشتقاق مضارع از مصدر گفته شود قول بعضے صرفیان بجا واقع شود
چنانکه عند التحقیق نزد جمیع صرفیان همچنانست که مم گفته ومراد از بیشتر که درین منفیه واقع ست حاشیه ایست
که در تعریف مشتق نوشته است چنانکه آنجا نوشته خواهد شد انشاء الله تعالے **اثبات فعل مضارع معروف**
یفعل بمعنی میکند وخواهد کرد خاص برای غائب ست یفعلان خاص برائے تثنیه غائب یفعلون خاص برائے
جمع غائب تفعل مشترک در واحد مخاطب وغائبه برائے رعایت مناسبت بغایب اینجا ذکر کرده همچنین
تفعلان که مشترک ست در تثنیه مخاطب ومخاطبه وتثنیه غائبه وبه بعد یفعلن که جمع غائبه است خاصه
این هر دو باید تفعلون خاص برائے جمع مخاطب وواحد وتثنیه آن قیل یفعلین دانسته شد تفعلین خاص برائے
واحد مخاطبه تفعلن خاص برای جمع مخاطبه تثنیه آن قبل ازین دانستی افعل متکلم واحد مشترک در مذکر ومؤنث
نفعل متکلم مع الغیر مشترک در تثنیه وجمع مذکر ومؤنث ازین صیغها در دو صیغه متکلم ضمیر فاعل همیشه مستتر میباشد
ودر یفعل صیغه مذکر غائب گاهی ضمیر مستتر فاعل بود وگاهی اسم ظاهر ودر باقی ضمیر باز فاعل ست واینجا الف در
واو در یاست ونون که در جمع مؤنث غائبه ومخاطبه است بحرکات ثلثه در عین این صیغها لکن مفتوح خود هم مستعمل
وهم موزون آن چون یفعل زید ویفتح بخلاف مضموم العین ومکسور العین که موزون آنها مستعمل ست وبس
چون یکرم ویضرب زیدنه یفعل زید چون از بحث مضارع معروف فارغ شد شروع در مجهول کرد وگفت چون علامت
مضارع را ضمه دهی ودر بعضے نسخه اگر نبود واقعست واین شرط اگر نبود هم مضائقه نیست چنانکه در ماضی مجهول
فائده ترک آن دانستی وبراین نسخه مراد از علامت مضارع علامت مضارع غیر چار حرفیست وبما قبل آخر فتحه دهی
اگر نبود وآن مضارع نصر وضرب وکرم وحسب ست ومضارع غیر ثلاثی مجرد که در اول ماضیش تاء مطرده نبود
وحال نفط اگر نبود مگرر دانستی مضارع مجهول شود واین قاعده شامل مجهول غیر ثلاثی مجرد هم ست چنانکه
دانستی نحو یفعل آه بعد اثبات شروع در نفی کرد وگفت کلمه لا وما مافیه وتقدیم لا بنظر اکثریه است تغیرے بیاید
تنکیر در لفظ مضارع ندهد مگر در معنی لا یفعل مثال نفی مضارع معروف بکلمه لا ولا یفعل الخ مثال نفی مضارع
مجهول بکلمه لا ومثال مضارع منفی بکلمه ما نحو ما یفعل به الا الفاسقین حالا مم قصد بیان کلماتی کرد که تغیر در لفظ
مضارع هم میدهند وآن دو قسم بود ناصب وجازم وچون ذکر این کلمات وظیفه این علم نیست جمیع کلمات
ناصب وجازم را نکرد بلکه بعضے را تا ازان تغیر بیاید مضارع که نمود تصریف ست معلوم شود پس گفت لن که
نزد قسمه اصل آن لا ست یعنی نون آن عوض الف ست ونزد خلیل اصل آن لا ان ست همزه را حذف کردند بخلاف

قیاس

از قبیل مجاز ست چنانکه بیشتر معلوم خواهی کرد انشاء الله نحو فعل مثال اثبات فعل ماضی مجهول و ما فعل آه مثال نفی ماضی مجهول **فصل** کلمه فعل مصدر ست بمعنی فاعل و یا مفعول مستعار ست برای امتیاز میان دو مضمون ازینجا شروع در بحث مضارع کرد و گفت بدانکه علامت مضارع چهار حرف که مجموعه آن کلمه اتین ست و این را زوائد اربع نیز گویند که در اول او یعنی ماضی جای گیرند وجه اختیار این حروف آنست که چون برای علامت حروف را تجسس کردند جز حروف مد و لین حرفی نیافتند که زیادت آن حرف انسب باشد بخلاف این حروف فکر هیچ کلمه ازین حروف و یا از بعاض این حروف که حرکات اند خالی نیست و هرگاه که ایراد علامت مضارع که برای دلالت تخالف بر معنی تخالف ست بر اول کلمه باید تا از اول امر اختلاف معلوم شود و ابتدا بساکن متعذر بود الف را فتحه دادند و برای مشابهت اول تا در اول صیغه متکلم واحد آوردند و او را با تبدیل کردند چنانکه و تجلوه از انکه در ماده مثال واوی چون وعد ایراد و او علامت بعد او عاطفه مستکره دانستند از جهت مشابهت در تلفظ بناج کلب چون واو وعد پس آنرا علامت خطاب گردانیدند چنانکه تاء متحرکه در ماضی علامت خطاب بود بعد از ان یا را برای غائب علامت کردند و چون هر سه حرف مد برای هر سه جنس کلام که تکلم و خطاب و غیبت ست مقرر گشتند برای علامت متکلم مع الغیر حرفی را که شبیه بحروف مد و لین بود جستند حرف نون را یافتند که هم شبیه بده است در بودن آن مده بسوے خیشوم چنانکه حروف مده مدت بسوے خلق و هم مناسب اول نحن و تا که ضمیر متکلم مع الغیر ست در ماضی پس ازین بیان ما معلوم کردے وجه اختیار حرف الف برای علامت در یک صیغه که آن متکلم واحد ست همچو وجه اختیار نون برای علامت در متکلم مع الغیر و همچنین وجه اختیار حرف یا در چهار که آن سه صیغه مذکر غائب و یکی جمع غائبه است نیز معلوم شد زیرا که چون علامت متکلم متعین گردید و برای علامت مخاطب که در رتبه اقدم ست از غایب حرف تا که هم علامت خطاب بود در ماضی در پنج صیغه مقرر شد که آن واحد مخاطب و مخاطبه و تثنیه مشترک و جمع مخاطب و مخاطبه است نماند از علامت مگر یا و از یازده صیغه گزیر ما وجه اختیار علامت در مضارع نه در ماضی آنست که ماضی سابق ست و مستقبل متاخر و ما به التخالف در متاخر باید بدانکه نزد اهل حجاز علامت مضارع جائیکه ماضیش چار حرفی بود چون بعثر و اکرم و جلبب و جزء آن مضموم و در غیر آن مفتوح و یستخرج بالضم که نمانند روایت کرده شاذ ست و ماقبل آخر مکسور بود مگر جائیکه بر ماضیش تا زائده مطرده بود یا از باب سمع و فتح و کرم و نصر باشد و در حاشیه گفته بدانکه اشتقاق مضارع از مصدر ست نه از ماضی چنانکه بعضے صرفیان گفته اند پس بفعل مشتق از فعل بسکون عین ست نه فعل ماضی چنانکه بیشتر معلوم خواهد شد انتهی گوییم که قول اشتقاق مضارع از ماضی در حقیقت منقول از هیچ حرفی نیست و شاید که مع از ظاهر عبارات

لام فقط در ثالث این هر سه خاص اند اول در مؤنث غائبه و دوم در تثنیه آن و سوم در جمع آن بترتیب مذکر غائب فَعَلَتْ
بفتح تا خاص برای مخاطب از فعلن تا فعلنا صیغه متکلم مع الغیر لام کلمه ساکن ست فَعَلْتُمَا بضم تا مشترک در تثنیه مخاطب و
مخاطبه فَعَلْتُمْ بالضم تا و سکون میم خاص برای جمع مخاطب فعلت بضم تا مشترک در متکلم واحد و متکلمه فَعَلْنَا مشترک
در تثنیه و جمع مذکر و مؤنث از متکلم بدانکه در جمیع ازین صیغها جز فعل فعلت ضمیر باید لازم ست که فاعل فعل و فعلت
گاهی ست و آن واو و الف و نون و تا متحرک و تما و تم و تن و ناست اما فاعل فعل و فعلت گاهے ضمیر مستتر ست
چنانکه زید فعل و هند فعلت و گاهی اسم ظاهر چون فعل زید و فعلت هند و تقدیم غائب بر مخاطب و تقدیم مخاطب
بر متکلم بحجت ترقی از ادنے بسوی اعلے ست بترتیب و در بعضے عبارات این قوم برعکس این نیز واقع شده
بلحاظ تقدیم اعرف بر غیر اعرف و این صیغ را بحرکات ثلثه که ضمه و کسره و فتحه است در عین آنها خواندن روا نیست
چرا که فعل مکسور العین میزان ست لکن مفتوح العین ست و موزون آن هر دو مستعمل ست چنانکه گوئی فعل زید کذا و نصر
بخلاف مکسور العین و مضموم العین که خود مستعمل نیست بلکه موزون آن از نیجهت فعل و فعل زید نگویند و سمع و کرم گویند
چون از بحث اثبات ماضی معروف فارغ شد شروع در نفی آن کرد و گفت چون کلمه ما و آن بر سه نوع ست یعنی لما که
برائے نفی مطلق زمان ست چون ما ینظر هؤلاء الا صحة و ما توا و ما قتلوا و یعنی لم چون ما فعلوا الا قلیل منهم
و یعنی لیس که برای نفی حال ست چون ما هذا البشرا و لا دخول این حرف بر ماضی مستلزم تکریر ست غالبًا چون
قوله تعالے لا صدق و لا صلے و یا مقتضے مقام و عا نحو قوله علیه السلام لا رد ما الله الیک و یا جواب قسم نحو والله
ضربت و در آری نفی ماضی معروف گردد نحو ما فعل و لا فعل آه ای الے آخر التصریف الذی ذکرو بعضے از کلمات
در نفی اکثر مستعمل شوند و بدون نفی کم چون مالیس بکلمة حالا شروع در ماضے مجهول میکند و میگوید بدانکه ماضی
مجهول بحسب ظاهر از ماضی معروف اول آنرا که فا کلمه است ضمه دهے و ما قبل آخرش را که عین و لام اوست
کسره دهی اگر در و کسره نبود چنانکه در ماضے مفتوح العین و مضموم العین و در رباعی مجرد و ملحق آن میگوئیم عدم ذکر
این شرط در محل مقصود نیست چرا که کسره علم مجهول کسره علم معروف نیست چنانکه در فلک و همچنان که هم و اعدست و هم
جمع گفته اند و در حاشیه گفته است که این قاعده در ماضی سه حرفی و چهار حرفی اما در ماضی پنج حرفی و شش حرفی ما قبل
آخر را کسره ده و ما قبل ما قبل آخر هر حرف که متحرک نیابی ضمه ده انتهے پوشیده نماند که باین طور اگر تتن می بود
برای بناء هر ماضی مجهول از مجرد و مزید ثلاثی و رباعی کافے مے بود بدانکه بناء ماضی مجهول و همچنین بناء
مضارع مطلق بلکه بناء جمیع مشتقات در خفیفه از مصدر ست مصدر را هر حروف ماضی ساخته ماضی مجهول
ازان بنا کنند و همچنین مصدر را بر حروف ماضی بدون همزه وصل کرده علامت مضارع در آورده مضارع
سازند و علے هذا القیاس و آنچه گویند که بناء مجهول از معروف ست و علامت مضارع در اول ماضے در آرند

ماالقدم تعبیر کنند اگرچه وزنی که باعتبار تعبیر بمثل حاصل شود معدوم بود مگر وقتیکه ماضی یافته شود از تعبیر بماالقدم مثل
ندرو یا عدم نظیر وے آن وقت آن حرف را بمثل آن تعبیر کنند ماالقدم پس گوئی شملل و اسس بروزن فعلل و
فعل ست همچنین جلبب و کرم بروزن فعل ست و فعل و قعرل و حلتیت بروزن فعلیل ست نه فعلیت اگرچه غریب
شده و سخون بالفتح بروزن فعلون ست نه فعلول ست که نادرست لهذا انزد صاحب صحاح صعفوق بفتح صاد مهمی
ست و خرنوب بفتح خا ضعیف ست و صحیح خرنوب بضم خا و خروب بتشدید راست و سمنان بالفتح فعلان ست نه فعلال
چراکه خرخال نادرست و لبنان بالضم فعلان ست نه فعلال که فرناس بالضم ضعیف ست و صحیح بالکسر
ست و اگر موزون حذف یا قلب شده باشد در میزان همچنان کنند پس گویند آیار دواع مثلاً بروزن
اعفال ست و فاع ست مگر وقتیکه از میزان بیان اصل موزون مقصد مقصود باشد آن وقت بروزن
افعال و فاعل گویند و هریک از معروف و مجهول ماضی و مضارع بر دو گونه است یکی اثبات یعنی مثبت
و آن آنست که از فعل ثبوت ماده فعل مفهوم شود چنانکه ضرب و یضرب و دوم نفی یعنی منفی و آن آنست که
ازان سلب ماده فعل مفهوم شود چون ماضرب و لاتضرب و چون مع خواست که شروع در بیان صیغهای
مختلفه ماضی و مضارع کند یا اشعار هریکی صیغهاے مستعمله هریک از انچه موافق قیاس ست بار دیگر کلام
خود را مصدر بکلمه تنبیه کرد و گفت بدان نورک الله ماضی در محل دعا ست از تنویر بمعنے روشن کردن
قلبک و قلوبنا قیاس آن بود که هریک از فعل ماضی و فعل مضارع معروف و مجهول به هیجده صیغه و آن بلفظی
ست که حاصل شود باعتبار ترتیب حروف و سکنات آنهاے آید موافق عدد اقسام فاعل فعل آنکه هیجده
قسم ست شش مخاطب سه مذکر که واحد و تثنیه و جمع ست و همچنین مؤنث و شش متکلم بطوریکه در غایب دانستی
لکن فعل ماضی باعتبار رابط آن بفاعل بر سیزده صیغه آمد بصیغه ماضی و در بعضی نسخه آید بصیغه حالست سه ازان
مشترک ست یکے تثنیه مخاطب در تثنیه مخاطبه و دوم واحد متکلم در متکلم و سوم صیغه متکلم مع الغیر در تثنیه و
جمع متکلم و متکلمه و باقی ازان سیزده که ده اند خاص اند غیر مشترک و صیغه مضارع بر یازده چهار ازان مشترک ست
صیغه واحد مخاطب در واحد غایبه و تثنیه مخاطب در تثنیه غایبه و مخاطبه و سه دو صیغه متکلم مثل دو صیغه متکلم ماضی
و باقی هفت اند حاصل اند غیر مشترک چنانکه خواهے دانست در ضمن اوزان هر دو از ماضی و مضارع اکنون
شروع میکنم در بیان اوزان و صیغ ماضی و مضارع معروف و مجهول مثبت و منفی و هرگاه که لفظ وزن شامل
مفاد برهم بود بخلاف صیغه لفظ صیغه را بعد وزن افزود تا لفظ وزن تخصیص یابد **اثبات فعل ماضی**
معروف ابتدا ست مابعد خبر ان فعل بمعنے کرد خاص براے مذکر غایب ست فعلا خاص براے
تثنیه مذکر غایب فعلوا خاص براے مذکر غایب فعلت فعلتا فعلن بسکون تا فقط در اول و سکون

زائده و انچه مقابل فا افتد آنرا فا کلمه گویند و انچه مقابل عین عین کلمه نامند و انچه مقابل لام لام کلمه لیکن در رباعی لام اول و ثانی گویند و در خماسی لام اول و ثانی و ثالث و زائد را بلفظ زائد تعبیر کنند پس ازین کلام معلوم کردی که معرفت زائد و اصلی موقوف بر مقابله مذکور نیست چرا که مقابلهٔ حروف اصول بفا و عین و لام موقوف ست بر معرفت اصول پس اگر موقوف بر مقابلهٔ مذکور باشد و در لازم آید و مقید نکردیم ببقاء هیئتی که در وقت وضع بود دگرگون مقلوب همچو جاه و الیس که بروزن عقل ست داخل ماند و نه لازم می آید که جیم و همزه فاکلمه باشد و برین قیاس باقی حروف و اولی در وجه اختیار این برای وزن آنست که لفظی از اجتماع این حروف حاصل می شود یکی از افراد اسم ست و مدلول آن شامل ست مر جمیع افراد فعل را مثلاً در نصر فعل میتوان گفت و علی هذا القیاس و همچنین معنی حروف دیگر حاصل نشود بعضی گفته اند که وحشی بودن هر حرفی ست ازان از مخارج ثلثه و حال آنکه این معنی از لفظ عمل هم میشود کذا فی شروح الشافیه و چون خواست که طریقی از طریقهای معرفت حروف اصول و زوائد بیان کند گفت اصلی حرفیست که در جمیع متصرفات کلمه یافته شود لفظاً چنانکه حروف ضرب در متصرفات آن و یا تقدیراً چنانکه عین قلت و بعت در اصول گفته الاصلی ما یوجد فی الاصل المطلق و فروعه و در شرح گفته ای فی الاصل مطلق و هو الاصل بالنسبة الی جمیع متصرفات فلا ینقض التعریف بان السین و التاء من نحو الاستنصار توجدان فی الاصل و هو الاستنصار فی جمیع فروعه لانه لیس باصل مطلق بل هو النصر انتهی گوئیم که تعریف اینجا بیان کرده است اخصر و اوضح ست که احتیاج تفسیر ندارد بخلاف تعریف اصول که محتاج تفسیر چنانکه دانستی و مانند سین و تاء استفعال اینجا از قید جمیع خارج شد زیرا که در تصغیر ترخیم یافته نمی شوند و این طریق که مذکور شد محض برای صرفیان ست اما برای متعلمان پس میگوید و در موازنه فا و عین و یک لام افتد و در ثلاثی مانند رجل و نصر که بروزن فعل و فعل ست و در رباعی برابر دو لام چون جعفر و دحرج که بروزن فعلل و فعلل ست و در خماسی برابر سه لام مانند سفرجل که بروزن فعللل ست و از انچه که نوشتم معلوم کردی که این قول از همه تعریف حرف اصلی نیست و حرف زائد ضد آن یعنی آنکه در جمیع متصرفات کلمه یافته نشود نه لفظاً و نه تقدیراً بلکه در بعضی متصرفات چنانکه تا و سین استفعال مثلاً که در تصغیر ترخیم یافته نمی شود و در موازنه برابر مثل خود می افتد نه برابر فا و عین و لام چنانکه گوئی ضارب بروزن فاعل ست نه فعل مگر زائد یکه بدل از تاء افتعال ست و غیر مدغم و مدغم فیه که تعبیر آن بتاء افتعال بود تا انتشار باختلاف موزون به حاصل نشود و رعایت بیان اصل حاصل گردد و ثقل لازم نیاید لهذا اصطلح را بروزن افتعل گویند نه افطعل بخلاف قدر که دال زائد مدغم ست و در اصل لقتدر پس آنرا بروزن افتعل نگویند بلکه بروزن فعل و همچنین اضرب که زائد دران مدغم فیه اوست در اصل اضطرب بروزن افعل گویند نه افتعل از جهت بعد ان و همچنین زائد یرا که مکرر برای الحاق و باغیر الحاق باشد خواه از حروف زوائد بود خواه جز آن بحرف

که زدن بود تعلق بسببی دارد که عمرو مضروب اوست وضرب مصدر گاه زده شدن می آید وآن اصلی نیست بلکه عارضی ست
بسبب نسبت بسوی مفعول پیدا شده کذا فی المنهیة گویم مصنف از لفظ اصل فعل عالم بسیم فاعله را از قسم فاعل خارج
کرد چنانکه مذهب ابن حاجب ست ونزد زمخشری از قسم فاعل ست ولهذا وحی قید مخرج نیفزوده لکن ناگزیر ست
در تعریف مصنف از قید تقدیم فعل تا مانند زید ضرب خارج شود فافهم جلی صفت فاعل ست یعنی ملفوظ یا حکمی یعنی غیر ملفوظ که
مستتر ست ومتکمن نحو خلق الله یعنی پیدا کرد خدا مثال ماضی معروف ست وفاعل جلی ست که اسم ظاهر ست وور
ضرب فاعل جلی ضمیر باز راست ویخلق یعنی پیدا میکند ویا خواهد کرد مثال مضارع معروف وفاعل خفی عبارت از ضمیر
مستتر است وقسم دوم مجهول آنکه آنرا فعل مبنی للمفعول وفعل عالم بسیم فاعله نیز گویند آنکه چنان بنود ای بفاعل جلی یا خفی
منسوب نشود بلکه بسوی مفعول جلی یا خفی یا بسوی غیر آن نحو خلق العالم پیدا کرده شد عالم مثال ماضی مجهول که منسوب
بسوی مفعول جلی ست ویخلق مثال مضارع مجهول منسوب بسوی مفعول خفی که ضمیر مستتر هست وراجع بسوی عالم
ومثال منسوب بسوی غیر مفعول ضرب شدید ومانند آن وهریک از فعل ماضی وفعل مضارع وهریک از فعل
معروف مجهول می آید بر اوزان مختلفه از واحد وتثنیه وجمع وتذکر وتانیث ثلاثی ورباعی مجرد ومزید صرفیان جمع
صرفی ست یعنی عالم علم صرف وآن دانستن قواعدیست که شناخته شود ازان احوال ابنیه کلم جز او اعراب وبناء
پس ازین تعریف معلوم شد که موضوع این علم ابنیه نیست بلکه احوال ابنیه که عارض شود ابنیه را بجسب اغراض چون
ماضی ومضارع وامر واسم فاعل ومفعول وصفت مشبه وافعل التفضیل ومصدر واسم زمان ومکان وآله ومصغر ومنسوب
وتثنیه وجمع والتقاء ساکنین وابتداء ووقف ومقصور وممدود وزوائد الزیاده وامالة وتخفیف همزه واعلال وابدال وادغام
وحرف وابنیه کلم بمواد وجواهر خود مبحوث منها در علم لغت اند نه درین علم واین علم صرف وتعریف که در لغت عبارت
از گردانیدن ست ازان جهت گویند علم ابنیه را بجسب اغراض از حالی بحالی گردانیده وتصریف در ابنیه از نه قسم
زائد نیست اسکان بنقل ویا بی نقل وتحریک ساکن وابدال حرف باحرکت بحرف ویا حرکت دیگر وادغام وحذف
در وی محذوف وزیاده وقلب وبین بین چنانکه در تین یکجا ذکر آنها بیاید ومبحث قلب را در کتاب نیاورده
من آنرا ذکر کنم انشاء الله تعالی پس صرفیان برای تعلیم مبتدیان فاء وعین ولام او اطلاق لام برای تتمیم
چه در رباعی لام ثانی ودر خماسی لام ثانی وثالث نیز مقرر کرده اند برای وزن کلمات قرار داده اند تا مبتدیان
حرف اصلی را از حرف زائد ممتاز سازند وهیئات جمع هیئة بمعنی صیغه کلمه با تصویر ای تخیل نمایند حاصل مقام آنکه
چون صرفیان حروف اصول وزوائد را بطریق از طریقها معلوم کردند خواستند که متعلمان را آگاه کنند گفتند
که طریق معرفت اصول وزوائد آنست که چون کلمه وزن کنیم وحرفی از حروفهای کلمه که باقی بر هیئت وترتیب وضع ست
اگر مقابل فاء وعین ولام افتد در ثلاثی ومقابل فاء ولام در رباعی ومقابل سه لام در خماسی آن حرف اصلی بود ورنه

پس گفت اما فعل سه قسم ست یکی ماضی اسم فاعل ست از مضی و تسمیه فعل ماضی از راه تسمیه کل باسم جزو ست
و دوم مضارع اسم فاعل ست از مضارعت بمعنی مشابهة چون این فعل را باسم فاعل مشابهة ست در عدد حروف
و حرکات و سکنات و تقسیم و تخصیص بعد از تعمیم اشتراک در معانی و مبادرت فهم بسوی حال و وقوع موقع آن با این اسم
نامیده شد و سوم امر در میان معنی لغوی و اصطلاحی آن مناسبت ظاهر ست وجه حصر انست که اگر در اول فعل از حروف
حروف اتین ست یا به نسبت اول مضارع ست و ثانی اگر تعلق بزمانه گذشته دارد ماضی ورنه امر اما ماضی فعلی ست
موضوع برای دلالت بر حدوث کاری ای حدثی مانند ذهاب و مجی و قبول و خلق و جز آن و ذکر مقسم در قسم برای
احتراز از مانند امس ست و از قید موضوع اختلال در انعکاس و اطراد تعریف بماضی که در دعا و شرط واقع شود و مضارع
بعد لم و لما آید لازم نیاید و تا اینجا مضارع داخل ست نه امر و قول او در زمان گذشته مخرج آنست چون ذهب یعنی
رفت و مضارع و دعا بر نیز گویندش فعلیست موضوع برای دلالت بر حدوث امری ای حدثی چون ضرب و دخول و جز آن
و در این قول نیز ماضی داخل ست فقط لکن از قول او در زمان حال یا استقبال خارج شد و از قید موضوع اختلال تعریف
بخروج مضارع عیکه برای حکایت حال ماضی آرند و یا بعد لم و لما و لو واقع شود لازم نیاید و نه بدخول ماضی که در تحت
کلمات شروط و موقع دعا افتد و امر فعلی ست موضوع و این بمنزله جنس ست بجهت فرمودن متکلم مخاطب بصیغه
مفعول ست را به بایجاد امری که آن مدلول مصدر آن فعل ست و از قید مخاطب امر غایب خارج شد و از تقیید با
بایجاد امر حاضر مجهول نیز از انکه طلب ایجاد مصدر که حقیقت در معروف ست و مجاز در مجهول دران یافته نمی شود و از
تقیید امر بمدلول مصدر آن فعل اطلب منک النصرة و مانند آن خارج شد و از لفظ فرمودن که مشعر بر استعلاست
معلوم میشود که نزد مصنف استعمال امر در دعا و التماس و غیر آن مجاز ست و اگر فرمودن را بمعنی گفتن گیریم همه داخل مانند
اما عرض پس از قید موضوع خارج شد و از انکه طلب فعل در مانند الا تنزل بنا از راه استفهام و حرف نفی پیدا شده است
و همچنین اسماء افعال یعنی امر که طلب فعل در آنها باعتبار وضع نیست و خروج نهی علی الاطلاق ظاهر ست چرا که دران
طلب ترک امر ست نه امر طلب چون اقرء یعنی بخوان مناسب آن بود که بهمین نمط امثله ماضی و مضارع ذکر
میکرد و ظاهر التفسیر اقرء به بخوان تطویل ست و ممکن ست که عدم ایراد امثله ماضی و مضارع بجهت انتفا بر یا بق باشد
و ذکر ترجمه اقرء بجهت مناسبت ما سبق کما لا یخفی و هر یک از ماضی و مضارع دو قسم ست و این تقسیم باعتبار نسبت بسوی
فاعل ست معروف ست که آنرا معلوم للفاعل نیز گویند و چونکه معنی معروف مبهم بود تفسیر کرد و گفت اسمی فعلیکه
منسوب شود بفاعل و آن در اصطلاح لفظی را گویند حقیقی باشد خواه حکمی که فعل به و منسوب شود باین راه که معنی
اصل فعل صفت و حال مدلولش بود چون ضرب زید پس ضرب فعل ست و معنی اصل آن که ضرب ست بسکون
عین حال و صفت مدلول زید ست بخلاف ضرب عمرو اگرچه معنی زده شدن تعلق بعمرو دارد لکن معنی اصل فعل

اسم امانسبت فعل بفعل باعتبار تضمن ولیست مر معنی فعل لغوی راکه مصدرست جزا عمده است دروی از راه استقلال پس
از قبیل تسمیه کل باسم جزو باشد وتسمیه باسم که مشتق ست از سمو بمعنی علو اوست از فعل وحرف از جهت استقلال معنی مطابق
آن وترکیب کلام ازان تنها ونزد کسی که مشتق از وسم بمعنی علامت ست از جهت بودن آن علامت بر مسمی ست
وتسمیه حرف که در اصل بمعنی طرف ست وبحرف لسبب وقوع ولیست در طرف مقابل از فعل واسم زیراکه این هر دو
در کلام عمده باشند وحرف عمده نبود فعل کلمه ایست مبنی ای موضوع از مصدر برای افهام معنی اسمی مستقل
که معنی مصدریست ولفظ ومعنی یا مخفف معنی بالتشدید ست که اسم مفعول ست از عنی یعنی بمعنی قصد یا اسم ظرف
ازان باب واز تقیید بمعنی مستقل از تعریفات فعل خارج شد مقترن یکی از ازمنه ثلثه باعتبار وضع در وقت
تلفظ آن نه بقرائن از قید اقتران بایکی از ازمنه اسم خارج شد واز قید وضع افعال منسلخه از زمان داخل ماند ند واسما
وافعال که وضع آنها را در اصل برای معانی مصدری وجزآن ست خارج شدند واز تقیید افهام تفید در وقت تلفظ اسما
فاعل ومفعول خارج شد جزآنکه بحسب واقع معنی مصدری آنها از اقتران بیکی از ازمنه ضروریست لیکن در وقت تلفظ مفهوم
نمی شود ماضی ومستقبل بکسر با وحال هر سه بدل ست از ازمنه ثلثه چون فتح الله بمعنی گشاد خدا مثال فعلیست که در وقت
تلفظ معنیش بازمانه ماضی اقتران دارد وفتح بمعنی بگشاید مثال فعلیست که در وقت تلفظ باعنیش زمانه حال مفهوم گردد
یا خواهد گشاد این تردید اشاره است بسوی اشتراک این لفظ در حال واستقبال که مذهب صحیح ست ونزد بعضے
صیغه مضارع برای حال خفیفه است وبرای استقبال مجاز ونزد بعضے بالعکس پوشیده نباشد که ذکر ترجمه فتح یفتح محض
برای اظهار امثله ازمنه ثلثه است که از فعل مفهوم میشود ورنه بنظر ایجاز این کتاب تطویل ست فافهم واسم کلمه
ایست موضوع برای این لفظ صله وضع ست وآن در اصطلاح تخصیص چیزے بچیزیست نه نهجی که در وقت
اطلاق یا احساس چیز اول چیز دوم معلوم گردد معنی بیای توصیفی مستقل یعنی انچه ملحوظ شود و در ذهن آید بی آنکه
در ضمن شئے دیگر باشد چنانکه مدلول زید واز تقیید باین صفته حرف خارج شد ومعنے مستقل عام ست که بتمامه
مستقل باشد یا ببعضه تا اسماء شرط داخل ماند چراکه ترتب مضمون جمله دیگر موقوف بر ذکر هر دو جمله است پس
ازین راه غیر مستقل ست وباعتبار دلالت بر ذوات که از من وما وغیره مفهوم میشود مستقل کذا یفهم من الشرح
نه بایکی از ازمنه ثلثه مذکوره که ماضی ومستقبل وحال ست واز ین قید فعل خارج شد واز ذکر لفظ موضوع اسما وافعال
داخل ماند وافعال منسلخه از زمان خارج گردید وحرف کلمه ایست موضوع برای معنے غیر مستقل صفت معنی ست
یعنی انچه ملحوظ نشود و در ذهن نیاید مگر در ضمن شئے دیگر چنانکه معنے من که ملحوظ نشود و در ذهن نیاید مگر
در ضمن معنی ذهاب بصره مثلاً ومعنی الی که ملحوظ نشود مگر در ضمن ذهاب کوفه نحو ذهبت من البصرة الی الکوفة
واز قید غیر مستقل فعل واسم خارج شد چون مصنف از تقسیم کلمه فارغ شد شروع در تقسیم فعل باعتبار صیغه کرد

در لفظ زکوة وحیوة ومشکوة ودر بعض وقت تثنیه واضافت بالف نویسند چون صلاتان وصلاتی کذا فی الشرح فی رسم الخط و در اکثر نسخ ودر متن حاشیه بر رسم منیه این وجه نوشته دیدم که اگر بالف مے نوشتند التباس آن بصلاة که بمعنی بت پرست ست لازم می آمد انتهی ودر جامع الرموز ست الصلوة اسم من التصلیة وکلاهما مستعملان بمعنی الصلوة بمعنے ادار الارکان فان مصدره لم یستعمل کما ذکره الجوهری وغیره والفها مبدلة عن الواو ولم یکتب بها فی غیر القرآن کما قال ابن درستویه انتهے گویم پس بر قول ابن درستویه صلاة بدون واو در غیر قرآن باید ولهذا در مختصر وقایه متن جامع الرموز بالف بدون واو ست وبرین تقدیر انچه که در حاشیه سابقه در رسم خط شرح واقعست نهایت خلاف وتیز صلاة بالف بمعنی بت پرست در کتب لغات معتبره آمده دیده نشد وانچه این شارح از جوهری نقل کرده خلاف صاحب صراح وقاموس ست در صراح ست صلاة ونماز ودعا از بنده ورحمة از خدا ودرود بر رسول وفرشتگان وهو اسم یوضع موضع المصدر تقول منه صلیت صلاة ولا تقول تصلیة انتهے ودر قاموس ست الصلوة الدعا والرحمة والاستغفار وحسن الثناء من الله تعالے علی الرسول صلی الله علیه وسلم وعبادة فیها رکوع وسجود اسم یوضع موضع المصدر وصلے صلاة لا تصلیة ودعا انتهی منه عفا الله عنه از تخصیص بعدم استعمال مصدر صلاة بمعنے استعمال هر دو در صلاة بمعنی دعا فافهم علے رسوله وآن در اصطلاح انسانی ست که مبعوث باشد از جانب حق برای هدایت خلق نبی مرادف آنست ونزد بعضے رسول آنکه باوی دین وکتاب بود بخلاف نبی ونزد بعضے رسول صاحب ملک ست ونبی صاحب الهام محمد عطف البیان ست از رسوله وآن اسم پیغمبر ست صلے الله علیه وآله وسلم که افضل واکمل ست از انبیا واولوالعزم وخاتم ایشان ست واختیار این اسم بر اسامی دیگر بجهت دلالت این اسم ست بر وجه اتیکه مجمع محامد ست چنانکه اشتقاق آن از باب تفعیل که برای مبالغه است گواه این معنی ست نعم ما قال الحمد لما اشتق منه اسمه وآله در لغت اهل وعیال وپس روان را گویند اما استعمال آن در اشراف شایع گشته ازین جهت آل علی گویند نه آل حائک ومراد ازان اینجا عترة پیغمبر ماست صلی الله علیه وسلم ویا اتباع او شامل باشد جمیع اتقیا را از اصحاب وجز آن چنانکه صاحب شرح وقایه وصاحب کنز وصاحب محیط ذکر کرده اند واصل آن اهل ست بدلیل تصغیر آن اهیل وکسائی ادیل هم روایت کرده پس برین تقدیر آل واهل دو لغت مستقل باشند واضافت آن بسوے اسم ظاهر فصیح ست وبسوی ضمیر غیر فصیح ولهذا در احادیث جای بسوی ضمیر مضاف دیده نشود اما در ادب مصنفین بر خلاف ست فتامل اجمعین کلمه تاکید ست از آل که اسم جنس ست ومراد ازان کثیر ست بدان علمک الله تعالی لغت عرب تغنی الفاظیکه موضوع برائے معنی مفرد اند سه قسم بود یکے تقدیم فعل که آن بلحاظ اصالت ولیست در تصرف چنانکه از تصرفات آن معلوم ست دوم اسم سوم حرف تاخیر آن بنظر عدم تصرف ست ووجه حصر آنست که کلمه اگر دلالت نمیکند بر معنے مستقل حرف ست واگر میکند یا اقتران معنی آن بیکی از ازمنه ثلثه فعل ست وبی اقتران

واول مختص بجناب باریست عز اسمه بخلاف ثانی لهذا بدون اضافه بر غیر او تعالے بجهت اطلاق نکنند و ازین جهت
مسیلمه کذاب را رحمن الیمامه گویند و تقدیم رحمن بر رحیم بجهت تقدیم رحمته دنیا بر رحمته آخرة ست و اشتقاق این هر دو
از رحمة بعید گرداندن لازمیست زیرا که صفت مشبهه از متعدی نیاید و همچنین در باب مدح و ذم مطرد ست
الحمد لله حمد در لغت بمعنی ستودن ست و در اصطلاح ثنای را گویند که از زبان بجهت تعظیم بر جمیل اختیاری
حقیقی یا حکمی کنند و محمود منعم باشد یا غیر منعم بخلاف شکر که مقابل نعمت بود فقط و مخصوص بر زبان نی بلکه از دل و جوارح هم
میشود و از انکه شکر و حمد مبنی بر تعظیم منعم بود از جهت منعمیت وے پس بسبب عموم مورد شکر و خصوص منطق آن در بیان
شکر و حمد که عکس آنست در تعلق و مورد و عموم من وجه بود و مدح را ممدوح علیه اختیاری شرط نیست و ازین راه
مدحت اللولو علی صفاتها گویند بخلاف حمد که محمود علیه آن اختیاری باید اگرچه حکما باشد چنانکه صفات باریتعالے
و الف و لام در الحمد محتمل استغراق و جنس ست و ایراد جمله جزیه اسمیه برای دوام و ثبات ست و انشائیه بصورت
جزیه میتوان گفت و تقدیم حمد بر اسم ذات بجهت اهتمام شان حمد ست درین مقام چنانکه اهتمام قرأت در اقرء
باسم ربک و مراد از ابتدا انکه در حدیث تسمیه و تحمید واقع ست ابتدا عرفی ست که عبارت از تقدیم بر مقصد ست یا در
اول ابتدا حقیقی مراد ست و در ثانی اضافی یا در هر دو اضافی پس بین الابتدائین منافات نباشد رب بمعنی پروردگار
آن اسمی ست از اسماء الهی و اطلاق آن بر غیر او تعالی باضافه و یا با الف و لام بود چنانکه گویند رب النوع و در
جاهلیه بادشاه نیز میگفتند و در اصل بمعنی تربیه است و آن رسانیدن شئی بکمالست بتدریج و اینجا بمعنی اسم فاعل
ست یا بر سبیل مبالغه محمول چون زید عدل و بقصد استمرار صفته الله واقع شده و نزد بعضے صفته مشبهه است
از رب فهو رب چون تم تیم فهو تم لکن صفت مشبه از متعدی بعید ست کما لا یخفی العالمین بفتح اللام جمع عالم ست
بمعنی یک گونه خلق و آن در اصل اسمیست موضوع برای چیزیکه ازان چیزے دیگر معلوم شود بعد ازان استعمال آن
در چیزے که ازان صانع معلوم شود غالب شده و آن ماسوی الله است پس جمع آن بلحاظ انواع و افراد
ماسوی الله است و جمع صحیح باوجود عوالم بجهت تغلیب افراد کامل از ذوی العقول ست مانند انسان در ملائکه
واجنه و العالمین بکسر لام تخصیص بعد تعمیم بجهت اظهار شرف ست چنانکه در آیهٔ واذ اخذنا من النبیین میثاقهم و منک
و من نوح و مراد ازان علما و عرفا اند که جامع علوم ظاهری و باطنی اند و عاقل بمقتضای اوامر و نواهی از حضرات انبیاء و
اولیا علیهم السلام و الصلوة بمعنی درود در اصل بمعنی مطلق عطف ست اما چون نسبت بمردمان کنند طلب رحمت مراد باشد
و از نسبت بفرشتگان استغفار و از نسبت بخدا رحمت کامل که عبارت از ابقای دین او ست تا بقیامت و اعلاء ذکر او در
دنیا و آخرت و اعطای شفاعت مر او را و حق اهل بیعت و جمهور بر آنند که در دعا حقیقت ست و در غیر آن مجاز قیاسی
خطاب آن بالف ست چنانکه در عصا لکن چون در وقت تفخیم الف مائل بسوے واو ے شود واو نویسند و همچنین

نعم المولی ونعم النصیر قال المصنف بسم کلمۂ با متعلق مقدر ست بفعل محذوف وآن ابتدا یا اشرع ست زیرا کہ متعلق این
یا فعلی بود کہ متکلم بعد تسمیہ ارتکاب بآن فعل کند اگر پیش از قرات قران بسم اللہ گوید فعل محذوف اقرء بود علی ہذا القیاس
وتقدیر در ما بعد بجہت افادہ اختصاص ست باسم اللہ وبجہت رد مشرکین کہ ابتدا باسم اصنام میکردند یا اینجا
برای مصاحبت ویا تبرک ویا استعانۃ است واصل اسم نزد بصریین سمو مشتقہ الواو ست واو را حذف کردند
نسیاً بخلاف قیاس وفارا ساکن نمودہ ہمزۂ وصل مکسور عوض آن در آوردند اسم شد وہمزہ مضموم نیز آمدہ وسم
بالضم والکسر بدون ہمزہ نیز وبہر تقدیر ہمزہ در بسم اللہ از خط افتادہ بجہت کثرت استعمال ما بالعوض آن طویل ننوشتند
نہ در باسم ربک ومانند آن بجہت کثرت آن ونزد کوفیین اسم ماخوذ از سمیۃ است واصل آن وسم ست واو بہمزہ بدل شد
چنانچہ در اشاح لکن تصریفات آن مثل جمع فعل کہ اسماء وسمی است واین بر حقیقت مذہب بصریین ست وتجویز
قلب تعسف ست کما لا یخفی اللہ بر مذہب صحیح علم ذات واجب الوجود لیست کہ جامع بجمیع صفات کمال و
منزہ از ہمہ نقصان وزوال ست نہ اسم مفہوم واجب الوجود چنانکہ مذہب بعضے ست واصلش الاہ است بروزن
فعال بمعنے معبود چنانکہ امام بمعنی ماموم بعد از ان غالب شد استعمال آن بر معبود مجموع چون لام تعریف
در آوردند ہمزہ را بجہت کثرت استعمال از خواندن ونوشتن حذف کردند ونزد بعضے الف ولام عوض ہمزہ
محذوف ست ولہذا ایشان در وقت قسم ونداء بحال ماندن تجویز کردہ اند والف آنرا ہمیشہ از خطوط بیفتد
نہ از تلفظ واشتقاق آن از الہ بمعنے سرگشتہ شدن واز خزان نیز گرفتہ اند وبین المشتق والمشتق منہ تناسب ہم بیان
نمودہ چنانچہ در تفسیر بیضاوی وغیرہ بتفصیل مذکور ست وسید محققین در بعضے تصانیف خود نوشتہ است کہ آرای در تحقیق
لفظ اللہ مختلف شدہ اند چنانچہ در مسمای آن حیران شدہ اند لیس نزد بعضی عبرانیست ونزد بعضی عربی ودر ایں وقت نزد بعضی
اسم ست ونزد بعضی صفت مشتق بعدہ اختلاف کردند در مشتق منہ ونزد بعضی غیر مشتق است بعدہ اختلاف ست کہ علم ست
یا غیر علم واصلش الاہ است چنانچہ گذشت ودر این اسم را خواص ست کہ در دیگری یافتہ نمی شود چنانکہ مسمی آنرا
خواص ست کہ در دیگرے نیست یکی اختصاص آن بجذ اول حذف حرف ندا از وی وتعویض میم مشدد
در آخر وے اللہم سوم لزوم حرف تعریف عوض ہمزہ است محذوف از وی چہارم قطعیۃ ہمزہ آن در وقت
ندا چون یا اللہ پنجم اجتماع لام تعریف وحرف ندا ششم اختصاص حرف تا بہ یمین دائم بدان ہفتم حذف
جار وابقاء اثر آن در وے الرحمن الرحیم بمعنی بخشاینده بزرگ آن ہر دو مشتق اند از رحمۃ مہربانی کردن برای
مبالغہ چنانچہ ندمان وندیم از ندم وغضبان از غضب وعلیم از علم وجائز ست تکرار دو اسم وقتیکہ در اشتقاق
اختلاف دارند برای تاکید خصوصاً اینجا کہ رحمان ابلغ ست از رحیم بجہت زیادتی حروف ولہذا یا رحمن الدنیا
ورحیم الآخرۃ گویند بسبب شمول رحمۃ دنیاوی مر مومن وکافر را بخلاف رحمۃ اخروی کہ مخصوص ست بمومنان

اول

العالم الفضل العلماء المتاخرین واکمل الفضلاء الماهرین زبدة اهل البیت الاطهر المحمدی السید علی اکبر الآله آبادی
عفا الله عن خطایاه وجعل الجنة ماواه ومقاما مضافا قابل الشرح والبیان وسفرا مشتملا علی طالب العلم بالجنان حاویا
للمسائل المصرفیة جامعا للضوابط العربیة بعبارات رائقة متینة واشارات لائقة رصینة تلقیته الاذکیاء بالقبول والتعاوره
الطلباء للاصول ولم یشم احد من الفضلاء الی کشف اسراره ولم تجاسر واحد من الطلباء علی اکتشف اسراره قدما کان
یختلج فی صدری ان اشرحه بحیث اظهر مافیه واوضحه فحاولت مستعینا بالله الی شرح مفصلاته وطالعت ما یحتاج الیه
فی حل مشکلاته مع قلة الفرصة من الدرس والتدریس وکثرة الکلفة من الخیاطة والتلبیس وحمود الطبیعة من تمایلا فاتر
وخمود الغریمة من شاغبی العاملات فکنت اشرح دفعة بعد دفعة وقع فیه الوقفة مرة بعد مرة حتی وقع الفراغ من
اکثره وبقی البلاغ الی اقله فاذا انا اصابنی مصیبة لا یرتئی صبرها الا هو واذا بنی مهمة لا یطفا حرها الا هو اعنی وفات
قطب الولایة والارشاد غوث العارفین والاتقیاء وارث الانبیاء والمرسلین ولی علی قدم خاتم النبیین منبع الشریعة
ینبوع الطریقة منبع الحقیقة کامل المعرفة معدن الفیض والجود والبر ملقب الغیب بعارف بالله وصاحب السر المشهور
فی البلاد والعوالم الی رحمة ربه شیخی محمد کاظم قدس الله سره وجعل الزلفی عنده فی الحاوی والعشرین من الربیع الآخر یوم
الاربعاء من عامی الحاضر اعنی من الهجرة الفا ومائتین واحدا وعشرین ومعاقلت فی تاریخه لانکس مع النبیین والصدیقین
والصالحین فوقع التعویق فی اتمام هذا الکتاب بغایة احاطة الهموم بذلک الانقلاب ثم سلط الله الخاطر علی اتمامه فوصلت
النوبة الی اختتامه فجاء بحمد الله شرحا وافیا من حیث الاصول وسفرا وحیزا من حیث الفصول بحیث لا یفاد صغیره
ولا کبیره الا احصاها ولا یبقی لفظ المتن ولا معناه الا قد تعرض لها ولم اطوفیه شیئا من مسائل هذا الفن بل شحنته
مما خلا عنه المتن واضفت الیه ما سمح به خاطری الفاتر وما استنبطته من الکتب والدفاتر عسی ان لا تجده فی الکتب الاول
والاواخر وبیدا ولها الاصاغر والاکابر وغنیت به عن الکتب المصنفة فی هذا الفن بفضل الله الکریم ذی المنن اعلموا
ایها الاخوان بالتصدیق والایقان الی قلیل البضاعة واشعث البال وقت الکتابة فعلیکم بالنظر فیما تفردت به بالانصاف
والعدالة وفیما نقلت من الکتب والاسفار بالتصحیح والمقابلة لان تطیلوا اولا بالطعن اللسان مع ان الانسان غیر
منفک عن الخطاء والنسیان واذا زوجتها فی تصنیف العلماء الاعلام فوقوعها فی کلام الادنی لیس محلا للطعن والالزام
ولمن یمتد لذة بهذا من لم یلاحظ له ماخذا وهو لیس الا کتب العلوم الادبیة الدرسیة وکتاب المعالم المسمی
بالاصول الاکبر وشرحه منه الحاوی للمسائل المصرفیة التی منها هذه الذخیرة ولعمری ان ذلک الشرح والمتن کتابان
عجیبان لم یصنف مثلهما الی هذا الزمان وحیث وقع کذا فی الشرح فی کتابی اردته به لانه مالی وسمیته
به رکاز الاصول فی شرح الفصول وهو تاریخ اتمامه ان جملته منتخبا الفا ومائتین واحدا
وعشرین عددا اسال الله من فضله ان ینفع به کما نفع باصله وان لا یحرمنی من عاید ثوابه رب اغفر وارحم المصنف حسبی الله ونعم الوکیل

۱۲ بخط شاگرد ۱۲ ۱۲ بخط استاد ۱۲ ۱۲ بخط خود مصنف ۱۲ ۱۲ بخط شاگرد ۱۲

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي صرفنا عن الغواية الى النهج القويم وأمالنا عن الكفر والشرك الذميم وخفف عنا الاثقال التي كانت
في الدين القديم وسهل علينا ما جاء به النبي الكريم وضاعف ثوابنا على من قبلنا بفضله العميم وابدل سياتنا حسنات وهو الغفور الرحيم
وواعدنا الوصول الى اسكان في درجات النعيم وحذرنا عن العلل وجهات الوقف في دركات الجحيم والصلوة على من زاد
في مرتبة من الانبياء والمرسلين واسقط بوجوده رسوم الجاهلية عن العالمين وكسر بصدمته قاعدة الاصنام والمشركين وفرق
بسيفه الاعيان والمتكبرين وفقرهم بالمعجزات والكتاب المبين وفخم بنسبته غربة الآباء وان كانوا من المرسلين وحقق في العالم
قواعد السلم والدين المتين وذلل برحمته قلوب الاعداء والمستكبرين واستعلى بمطاوعته المومنين الى اعلى عليين وانخفض بجاذبة الفتة
الكافرون الى اسفل السافلين وعلى آله واصحابه الذين كانوا على الدين مطبقين وبضوابط الشريعة والاسلام حريصين ومرنوا
نفوسهم بالجهاد مع النفوس والكافرين ومن شيمتهم كان تصحيح الاناس الناقصين ولم يخافوا في اشاعة احق النمرة واعلاء عين وعلى
خطة الحق بالايقان كانوا ثابتين اما بعد فيقول العبد الضعيف المذنب المتوقع لرحمة ربه القوي حمايت علي ابن
قدوة العارفين محمد كاظم ابن محمد كاشف العلوي الكهنوي الكاكوري قدس الله اسراره واحسانه وجعل الجنة مثواه ان علم التصريف
علم شريف ومن لطيف انه به يعرف احوال الابنية التي هي قوالب المعاني والحكمة لكن في هذا الزمان انطمست آثاره واندرست انهاره
لانه صار سوق العلم والكمال كاسدا وذوق الجهل والجدال رائجا والكثرة الخلل في النظام والشريعة وقلة وظائف الارزاق بمعيشة
حتى سد الباب الدرس والتدريس وسد سلسلة التعلم والتلقين وقصر همت الاخوان عن تحصيل الكمالات وبرد عليهم
اثار شقة الصناعات ولما كان المختصر اللطيف الشريف المشهير بالفصول الاكبرية في علم التصريف من مصنفات اسكندر

العالم افضل العلماء المتاخرین واکمل الفضلاء الماہرین زبدۃ اہل البیت الاطہر المحمدی السید علی اکبر الہ آبادی
عفا اللہ عن خطایاہ وجعل الجنۃ ماواہ مقاماً مضافاً قابل الشرح والبیان وسفراً مشکلاً علی طالب العلم بالجنان حاویاً
للمسائل الصرفیۃ جامعاً للضوابط العربیۃ بعبارات رائقۃ تنبیہ واشارات فائقۃ ترضیۃ تلقیۃ الاذکیاء بالقبول والتعاورہ
الطلباء للاصول ولم یشم احد من الفضلاء الی کشف اسرارہ ولم تجاسر واحد من الطلباء علی اشف اسرارہ قد مما کان
یختلج فی صدری ان اشرحہ بحیث اظہر مافیہ واضحہ فحاولت مستعیناً باللہ الی شرح مفصلاتہ وطالعت ما یحتاج الیہ
فی حل مشکلاتہ مع قلۃ الفرصۃ من الدرس والتدریس وکثرۃ الکلفۃ من الخیبۃ والتلبیس وجمود الطبیعۃ من تمایل الافاضل
وخمود الغریمۃ من شاغبی العالمات فکنت اشرح دفعۃ بعد دفعۃ ویقع فیہ الوقفۃ مرۃ بعد مرۃ حتی وقع الفراغ من
اکثرہ وبقی البلاغ الی اقلہ فاذا انا اصابنی مصیبۃ لا یرتئی صبرہا الا ہو واذا ابتنی مہمۃ لا یطفا حرہا الا ہو اعنی وفات
قطب الولایۃ والارشاد غوث العارفین والاتقیاء وارث الانبیاء والمرسلین ولی علی قدم خاتم النبیین منبع الشریعۃ
ینبوع الطریقۃ منبع الحقیقۃ کامل المعرفۃ معدن الفیض والجود والبر ملقب الغیب یعارف باللہ وصاحب السر المشہور
فی البلاد والعوالم الی وشیخی محمد کاظم قدس اللہ سرہ وجعل الی الزلفی عنده فی الحاوی والعشرین من الربیع الآخر یوم
الاربعاء من عامی الحاضر اعنی من الہجرۃ الفا مائتین واحدا وعشرین ومما قلت فی تاریخہ لانک مع النبیین والصدیقین
والصالحین فوقع التعویق فی اتمام ہذا الکتاب لغایۃ احاطۃ الہموم بذلک الانقلاب ثم سلط اللہ الخاطر علی اتمامہ فوصلت
النوبۃ الی اختتامہ فحمدا للہ شرحا حاطویا من حیث الاصول وسفرا وحیزا من حیث الفصول بحیث لا یفاد صغیرہ
ولا کبیرۃ الا احصاہا ولا یبقی لفظ المتن ولا معناہ الا قد تعرض لہما ولم اطوفیہ شیئا من مسائل ہذا الفن بل شحنتہ
مما خلا عنہ المتن واضفت الیہ ما سمح بہ خاطری الفاطر وما استنبطتہ من الکتب والدفاتر عسی ان لا تجدہ فی الکتب الاول
والاواخر وسیدا ولہا الاصاغر والاکابر وسمیتہ بعین الکتب المصنفۃ فی ہذا الفن بفضل اللہ الکریم ذی المنن اعلموا
ایہا الاخوان بالتصدیق والایقان الی قلیل البضاعۃ واشعث البال وقت الکتابۃ فعلیکم بالنظر فیما تفردت بہ بالاصلاح
والعدالۃ وفیما نقلت من الکتب والاسفار بالتصحیح والمقابلۃ لان تطیلوا اولا بالطعن اللسان مع ان الانسان غیر
منفک عن الخطاء والنسیان واذا زہقا فی تصنیف العلماء الاعلام فوقوعہما فی کلام الادنی لیس محلا للطعن والالزام
ولمن یلتذ لذۃ بہذا من لم یلاحظ لہ ماخذا وہو لیس الا کتب العلوم الادبیۃ الدرسیۃ وکتاب المعانی المسمی
بالاصول الاربعۃ وشرحہ منہ الحاوی للمسائل الصرفیۃ التی منہا ہذہ الذخیرۃ ولعمری ان ذلک الشرح والمتن کتابان
عجیبان لم یصنف مثلہما الی ہذا الزمان وحیث وقع کذا فی الشرح فی کتابی اروتہ بہ لانہ مالی وسمیتہ
بہ رکاز الاصول فی شرح الفصول وہو تاریخ اتمامہ ان جملتہ منتخبا الفا ومائتین واحدا
وعشرین عددا اسال اللہ من فضلہ ان ینفع بہ کما نفع باصلہ وان لا یقل المستفید من دعاء مؤلفہ ربنا اغفر وارحم لمصنفہ حسبی اللہ نعم الوکیل

۱ آزمودہ ۱۲ ۲ بندہ استوار ۱۲ ۳ بخشندہ ۴ دست بیت ۵ گرفتن ۱۲ ۶ از دوران ۱۲ ۷ بخشندہ ۸ از دوران ۱۲

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي صرفنا عن الغواية الى النهج القويم وأمال قلوبنا عن الكفر والشرك الذميم وخفف عنا الاثقال التي كانت
في الدين القديم وسهل علينا ما جاء به النبي الكريم وضاعف ثوابنا على من قبلنا بفضله العميم وابدل سيئاتنا حسنات وهو الغفور الرحيم
وواعدنا الوصل والاسكان في درجات النعيم وحذرنا عن العلل وجهات الوقف في دركات الجحيم والصلوة على من زاد
في مرتبة من الانبياء والمرسلين واسقط بوجوده رسوم الجاهلية عن العالمين وكسر بصدمته قاسمة الاصنام والمشركين وفرق
بسيفه الاعيان المتكبرين وقهرهم بالمعجزات والكتاب المبين وفخم بنسبته خير بنية الآباء والكانوا من المرسلين حقق في العالم
قواعد السلم والدين المتين وذلل برحمته قلوب الاعداء المستكبرين وستعلي بمطاوعته المؤمنين الى اعلى عليين ويخفض بمجانبة الفئة
الكافرون الى اسفل السافلين وعلى آله واصحابه الذين كانوا اعلى الدين المتقين وبضوابط الشريعة والاسلام حيث آجمعين وصرفوا
نفوسهم بالجهاد مع النفوس الكافرين ومن تبعهم كان تصحيح الاناس الناقصين ولم يخافوا في اشاعة الحق النميمة واعلاء الدين وعلى
خطة الحق بالايقان كانوا ثابتين اما بعد فيقول العبد الضعيف المذنب المتوقع لرحمة ربه القوي حمايت علي ابن
قدوة العارفين محمد كاظم ابن محمد كاشف العلوي الكهنوي الكاكوري قدس الله اسرارهما وجعل الجنة مثواهما ان علم التصريف
علم شريف ومن لطيف اذ به يعرف احوال الابنية التي هي قوالب المعاني والحكمة لكن في هذا الزمان انطمست آثاره واندرست انهاره
لانه صار سوق العلم والكمال كاسدا وذوق الجهل والجدال رائجا الكثرة الخلل في النظام والشريعة وقلة وظيف الارزاق بمعيشة
حتى سد ابواب الدرس والتدريس وسد سلسلة التعلم والتعليم وقصر همت الاخوان عن تحصيل الكمالات وبلغ عليهم
اثيار مشقة الصناعات ولما كان المختصر اللطيف الشريف الشهير بالفصول الاكبرية في علم التصريف من مصنفات السيد

بعون صناع مکین ومکان وفضل خلاق زمین وزمان

شرح حامل المتن فصول اکبری

در علم صرف

رسیست بس شگرف و مبسوط کشاف معضلات مطالب رشیقه حلال مشکلات مآرب

یقه جامع ضوابط عربیه حاوی قواعد صرفیه مشتمل ابواب وفصول مسمے به

رکاز الاصول

صنیف لطیف قدوهٔ علمای زمان اسوهٔ فضلای دوران عالم علوم عقلی ونقلے

ولوی حمایت علی بن مولوی محمد کاظم خلف محمد کاشف العلوی الکهنوی الکاکوروی

ماه دسمبر سنه ۱۸۷۹ع

در مطبع نامی منشی نول کشور به طبع مزین مقبول جهان شد

اطلاع - اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کے لیے موجود ہے فہرست مطبوع ہر ایک شائق کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہو جسکے معائنہ و ملاحظہ سے شائقان اصلی حالات کتب کی معلوم فرما سکتے ہین قیمت بھی ارزان ہے - اس کتاب کے ٹیٹل پیج کے تین صفحہ سادہ ہین بعض کتب علم صرف و نحو و منطق و اصول فقہ و فرائض وغیرہ درج کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہے اوس فن کی اور کتب موجودہ کا کارخانہ سے قدردانون کو آگاہی کا موقعہ حاصل ہو

کتب صرف

میزان الصرف و منشعب - دو کتاب صرف کی مع منشعب منظوم و دائرہ چہل و سہ ابواب صرف -

مجموعہ میزان الصرف مع تکملہ تحشی مولوی الہی بخش و مرتبہ مولوی محمد عبدالرحمن شاکر تخلص حسین کتب خانہ شہر

۱- میزان الصرف -
۲- ضمیمہ جدیدہ -
۳- تکملہ منیف ۵ -
۴- منشعب منثور -
۵- منشعب منظوم -
۶- شجرۂ منشعب -
۷- تصاریف نافعہ -
۸- تبصرۂ کاملہ -
۹ تتمہ ابواب صرف -

INDIAN INSTITUTE OXFORD

بیان شرح میزان - مصنفہ مولوی عبدالحق -

شرح میزان الصرف - شرح مولوی وارث علی دہلوی پنج گنج و زبدہ - دو کتاب مصنفہ ظہیر بن محمود درسی کتاب عمدہ شرح زبدہ - حال المتن مصنفہ مولوی رحمت اللہ -

صرف میر - مصنفہ میر سید شریف زین الدین جرجانی -

دستور المبتدی - مصنفہ مولوی محمد صفی بن مولوی محمد نصیر جامع تعلیلات - صرف صغیر و کبیر ابواب صرف مع اعلال -

شرح سلالۂ صرف - از مولوی نصراللہ خان بہادر -

فصول اکبری - مع رسالہ گہر منظوم در مفاصیت ابواب مجرد و رسالہ مصنفہ عالم جدید مولوی ہادی علی و رسالہ لامیہ تصنیف مفتی محمد سعد اللہ -

ارشجانی تحشی - صرف بین -

مراح الارواح - مصنفہ احمد بن علی بن مسعود -

شافیہ محشی - از مصنف علامہ ابن حاجب -

شرح شافیہ - فارسی زبان از ملا محمد سعید - حامل المتن -

رضی شرح شافیہ - مصنفہ محمد بن احسن استرابادی -

مجموعہ جوہر منظوم - و رسالہ مرآت الصرف مسائل محل نظم مین تصنیف منشی دولت سنگھ -

کتب نحو

مجموعہ نحو میر - شامل چند کتب ذیل محشی

۱- نحو میر - از میر سید شریف علامہ
۲- مائۃ عامل -
۳- جمل -
۴- خلاصہ
۵ تتمہ
۶- عمدۃ المرام -

ضریری محشی - مصنفہ امام ابوالحسن علی حمید الدین -

شرح مائۃ عامل - محشی و درسی کتاب ہے -

ہادیۃ النحو محشی - مع رسالہ عین الافادہ فی کشف اللفاظ رسالہ از مولوی عبداللہ بلگرامی -

کافیہ محشی - خط نستعلیق مصنفہ ابن حاجب علامہ و رسالہ موشحات سماعیہ مع قصیدہ از مصنف علام و نیز دو رسالہ تحقیق مرشح سماعیہ مین ایک مصنفہ ابن کمال کا اور دوسرا مولوی عبدالرحیم کا -

شرح کافیہ فارسی - منظوم مصنفہ مولوی محمد ابراہیم -

Rakaz ulasool

بعون صناع مکین ومکان وفضل خلاق زمین وزمان

شرح حامل المتن فصول اکبری

در علم صرف

شرحیست بس شگرف و مبسوط کشاف معضلات مطالب رشیقه حلال مشکلات مآرب

انیقه جامع ضوابط عربیه حاوی قواعد صرفیه مشتمل ابواب وفصول مسمے بہ

رکاز الاصول

تصنیف لطیف قدوۂ علمای زمان اسوۂ فضلای دوران عالم علوم عقلی ونقلی

مولوی حمایت علی بن مولوی محمد کاظم خلف محمد کاشف العلوی الکھنوی الکاکوروی

ماہ دسمبر سنہ ۱۸۷۹ع

در مطبع نامی منشی نول کشور بہ طبع رسید مقبول جہان شد

Miftāḥ al-uṣūl.

D

[redacted]

Indian Institute, Oxford.

The Lucknow Sparks Library.
Presented
by
Munshi Newul Kishore.

49 E 56

